

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાની કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૪૧૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રેખાચિત્ર

વિષય ૯

સંસ્કૃત-અથાવલિ—૮

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો

લેખક :
લીલાવતી શેઠ

મોલ એજન્ટ : --- આર. વનમાળીદાસ એજન્ટ.,
બાટીઆ મહાબનવાડી સામે, ૩૯૭, કાલબાજેનો રોડ, મુંબઈ ૨.

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

પિ. સં. ૧૯૮૧.

ઈ. સ. ૧૯૨૫.

પ્રકાશક :

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લી.

૧૦ ૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડોલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૯

મુદ્રણસ્થાન 'આદિત્ય મુ.ખાલય' અમદાવાદ; મુદ્રક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

ટાઈટલ અને અનુક્રમણિકા 'સાહિત્ય પ્રેસ' ૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈમાં છાપ્યાં છે.

જેના માહિત્ય પ્રેમે

ઉત્સાહ પ્રગટાવ્યો

જની પ્રેરણાએ

ભાવના પોષી,

જેના પ્રોત્સાહને

નવું યાગ અર્પ્યું

તે મિત્રને—

ગુજરાતને ચરણે મારાં છેલ્લાં એ વર્ષોના લેખસંગ્રહ મુકતાં મને આનંદ થાય છે. કેટલાક મિત્રોની સૂચનાને બળે આ લેખોને પુસ્તકાકારમાં છપાવવાનો વિચાર થયો હતો. પણ ભાર્ગ્ લાલશંકરની એ કામ માથે લઈ પાર ઉતારવાની હીંમત નહીં હોત તો આ પુસ્તકને પ્રકાશમાં આવવાની ઘણાં લાંબા વખત સુધી રાહ જોવી પડત. એમણે જાતે તથા સાહિત્ય પ્રેમ આ બાબતમાં મને જે મદદ કરી છે તેનો હું આ સ્થળે આભાર માનું છું.

લીલાવતી શેઠ

અનુક્રમણિકા

રૂપાચિત્રો

	પૃષ્ઠ
૧. ૨૧. અમૃતલાલ પઢીઆર	૧
૨. ૨૧. નાનાલાલ કવિ	૩
૩. ૨૧. અંદ્રશંકર આ	૫
૪. ૨૧. કનૈયાલાલ મુનશી... ..	૭
૫. ૨૧. લલિત	૮
૬. કાકાસાહેબ (૨૧. કાલેલકર)	૯
૭. ૨૧. મહાદેવભાઈ.	૧૧
૮. ૨૧. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક	૧૩
૯. બાપુ ક્ષિતિમોહન સેન... ..	૧૫
૧૦. ૨૧. કર્ણભાઈ શંકર માસ્તર.	૧૭
૧૧. ૨૧. વલ્લભભાઈ પટેલ	૧૮
૧૨. અધ્યાપક આનંદશંકર કુવ	૨૦
૧૩. ૨૧. અરહરશર ફરામજી ખખરદાર	૨૧
૧૪. સૌ. કર્ણુરખા ગાંધી... ..	૨૪
૧૫. શ્રીમતી સરોજીની નાયકુ.	૨૬
૧૬. સૌ. સરલાદેવી અંબાલાલ સારાભાઈ.	૨૭
૧૭. શ્રીમતી અતીયા બેગમ... ..	૨૯
૧૮. સૌ. વિજયગૌરી કાતુગા.	૩૦
૧૯. શ્રીમતી અનસૂયા બહેન... ..	૩૧
૨૦. સૌ. વિદ્યાબૌરી નીલકંઠ અને સૌ. શારદાગૌરી મહેતા	૩૨

પ્રકીર્ણ રૂપાચિત્રો

૨૧. પાર્વતી	૩૫

અનુક્રમણિકા

૨૨.	ટ્રૌપદી ...	...	...	...	૫૪
૨૩.	પદ્મિની ...	...	...	...	૪૧
૨૪.	જેન ઓફ આર્ક ...	...	...	...	૬૬
૨૫.	મીસીસ મારગેટ એસ્કવીથ ...	...	...	...	૭૦
૨૬.	કવિવર શેલી ...	...	...	...	૭૪
		...	...	...	૭૯

વાર્તાઓ

૨૭.	શાંઝવાનાં જળ ...	...	...	...	૮૯
૨૮.	અવસાન દીક્ષનાં ને દેહનાં ...	...	...	...	૧૦૮
૨૯.	માલતી	...	...	...	૧૨૬
૩૦.	પાંચ પત્રો... ..	...	...	...	૧૪૯
૩૧.	સુંજનજીનાં સ્વપ્નાં ...	...	...	...	૧૬૮
૩૨.	અનુભવ વિનાનાં ...	...	...	...	૧૭૪
૩૩.	પ્રસન્નવદન... ..	...	...	...	૨૨૦

વિનોદાત્મક લેખો

૩૪.	શ્રીયુત્ કાલિકાપ્રસાદ ...	...	...	...	૨૪૪
૩૫.	કેવી સ્ત્રી ગમે ? ...	...	...	...	૨૪૬
૩૬.	હું મોડો કેમ જન્મ્યો ? ...	...	...	...	૨૫૦

પ્રવાસ

૩૭.	કાશ્મીરની મારી નોંધપોથી. ...	...	...	...	૨૫૫
૩૮.	છટલીથી પત્ર ...	...	...	...	૩૨૩
૩૯.	સ્વીટઝરલેન્ડથી પત્ર ...	...	...	...	૩૩૬
૪૦.	પેરીસથી પત્ર ...	...	...	...	૩૪૫
૪૧.	લંડનથી પત્ર ...	...	...	...	૩૫૫
૪૨.	મોંટકાર્લો... ..	...	...	...	૩૬૮

અનુક્રમણિકા

નિબંધો

પૃષ્ઠ

૪૩.	ગુજરાતી કલ્પનાસાહિત્યનાં કેટલાંક સ્ત્રી પાત્રો			૩૭૬
૪૪.	ગુર્જર સ્ત્રીજીવનના કેટલાક પ્રશ્નો			૩૮૫
૪૫.	આનાતોલ ફ્રાંસ.	...		૪૦૪
૪૬.	સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર			૪૧૩
૪૭.	કવિ હલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.			૪૨૫

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો

રેખાચિત્રો

(૧)

સ્વ. અમૃતલાલ પઢીઆર

નાનપણમાં પઢીઆરનાં કેટલાંક 'સ્વર્ગો' વાંચેલાં ત્યારે એ સ્વર્ગનો સૃષ્ટા કેવો હશે એની 'કે' 'કે' કલ્પનાઓ કરી હતી; પણ ચોરવાડ મામમાં મહેમાનોને માટે ગોદડાંની સમવડ કરવા હાથમાં ફાનસ લઈ આમતેમ ફરતો એક વૃદ્ધ માણસ જોયો ત્યારે એ પઢીઆર હશે એમ તો સુઝ્યુંએ નહીં. પણ મારા નાનપણમાં દાદાને ત્યાં જોએલા છોટાલાલ મુનીમ વધારે સાંભર્યા. એ સુકાએલા દેહમાં વસતા સુંદર આત્માને ઓળખવાનો પ્રસંગ તો પછી પ્રાપ્ત થયો.

ચોરવાડમાં અમે ચાર દિવસ રા. નાનાલાલ કવિની મીડી મહેમાન ગીરીનો અનુભવ કરતાં રહ્યાં, પણ એ મીડી મહેમાનગીરીમાં ખાવાજીની સુંદર વાતો અને 'ઝક'ના ધ્વનિ ન બળ્યાં હોત તો ઉણપજ રહેત.

એમનામાં વૃદ્ધનું શ્વાસુપણ અને વિરાગ, યુવાનનાં રસિકવૃત્તિ અને બલ અને બાલકનો હસાહ અને આનંદ ઉભરાતો હતો. ચોરવાડની પાનની વેશોમાં મુગ્યવતાં, કેસ અને કુંડીઓમાં નવરાવતાં, વડાવનમાં

કુદાવતાં, બગીચામાં ફેરવતાં, પૂર્ણિમાની રાત્રીએ સમુદ્રનાં રસગીત સંભ-
ળાવતાં અને અગાશીમાં લલિતના બજનરસને ચખાડનાર એ સંસારી
છતાં અસંસારીનાં સ્મરણુ તો ધણા કાલ સુધી રહેશે. સુંદરતા એમના
શબ્દે શબ્દમાં ભરી હતી. એમનું જીવનજ સુંદરતામય હતું. મને એમ
થયું કે આમનામાં કદી ઉદાસીનવૃત્તિ આવતી હશે ?

જુનો છતાં જુનાને નવા સ્વરૂપમાં એ જોઈ શકતો, રૂઢીદેવીને
દૂર બેસાડતાં એને આવડતું. લોકમતને એ માન આપતો છતાં લોક-
મતનો એ ઉપાસક ન હતો. જુનાગઢમાં એક મિત્રને ત્યાં જમવા જતાં
બનેલો પ્રસંગ તરતજ યાદ આવે છે, અને પોતાને ખરું લાગે
ત્યારે જરાએ આંચકા વગર કહી શકવાની એમની શક્તિનો સહેજે
ખ્યાલ આવે છે.

મૃત્યુ પહેલાં એ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે મારી સાથે એક
વખત ફરવા આવેલા એ પ્રસંગ તો જીવાય એવો નથી. પશ્ચિમની
ભાષાના સંસ્કારો એમને નહોતા લાગ્યા, છતાં ત્યાંના છેક આગળ
વધેલા વિચારોને એ પચાવી શકતા. ઐન્જ્યુએટ થએલા છોકરાઓ પણ
કેટલીક વાતોથી જરામાં ભડકી જાય છે. આ મનુષ્ય એને આવી રીતે
ગ્રહણ કરે અને એથી પણ વધારે સાહસિક વિચારોને શાંતિથી દર્શાવે
એથી મને ખુબ આશ્ચર્ય થયું.

પણ આવા આનંદી હૃદયનેએ કેાંઈ કેાંઈ વેળા ઉદાસીન વૃત્તિઓ
(moods) આવતી. વનિતાવિશ્રામમાં ભાષણ આપ્યા પછી છેલ્લા
એ ઘેર મળવા આવ્યા ત્યારે કે' અકસ્મત ઉદાસીનતા એમના હૃદયમાં
ભરી હોય એમ લાગ્યું. એવી વૃત્તિઓ આવે છે તો સૌને; આત્માના
બદના પ્રભાવમાં એની અસર વધારે કે ઓછી ટકે એટલું જ.

નિરાશને પ્રોત્સાહિત કરનાર, જનસ્વભાવનો જાણનાર, અનેકવિધ
વનસ્પતિઓનો રસ જાણનાર અને ચખાડનાર, 'ઝં'ની ગુંજનાર

અને મુંઢરતાનો આનંદ રેલાવનાર એ સાધુ અંતરના ચિત્રપટ પર સદાએ ઉજ્જવલ રંગોથી આલેખાએલો રહેશે.

કોઈએ કહ્યું છે કે 'સૌરાષ્ટ્ર સાધુસુનો થતો જાય છે.' કેવું કદુ પણ દુઃખદ સત્ય!

(૨)

રા. નાનાલાલ કવિ

કેં ઘણા વખત પહેલાં 'નાના નાના રાસ,' 'મીડકુમાર' અને 'જ્યાજ્યંત' વાંચેલાં ત્યારે શબ્દોરુપી પુષ્પોની પુલકચણી કરનાર ચતુર માણીમાં બહુ આકર્ષકતા લાગી હતી. ગુજરાતી શીશ્ય બીજા સાહિત્યનો ત્યારે મને જરાએ અભ્યાસ નહોતો. છેક દશ બાર વર્ષની ઉંમરે રા. નરસિંહરાવની 'હૃદયવીણા'માં આકર્ષણ થયું હતું. તે પછી રા. કવિનાં પુસ્તકો જેટલું બીજામાં આકર્ષણ નહોતું લાગ્યું. ન્યાય આપવાની શક્તિ નહોતી; પ્રકાશથી અંગ્રાહ્ય જતા બાળક જેવીજ વૃત્તિ હતી.

અમે બધાં યાત્રાએથી પાછાં ફરતાં રાજકોટ ગયાં અને કવિની જુની દોસ્તી સંભારી એમણે મળવા જવાનું ઠરાવ્યું, ત્યારે મને ખુબ જિજ્ઞાસા થએલી. રા. કવિ તે વખતે રાજકોટમાં એકલાજ હતા. એમનું કુટુંબ તો બહારગામ ગયું હતું.

સાધારણ રીતે પુરુષ પુરુષોને મળવા જાય ત્યારે સ્ત્રીઓને સાથે જવાનો રીવાજ આપણા હીંદુ સંસારમાં નથી. પણ એક વખતે જેનાં પુસ્તકોએ મને અંગ્રવી હતી, તેને જોવાનો પ્રસંગ મળે તો શું કામ જવા દેવો ધારી બધાંની સાથે હું પણ ગયો.

રાજકોટમાં કવિને ત્યાં જો મળાં હશે તે તો હહેલીમાં પેસતાં જમણા હાથની ઓરડીથી બરાબર પરિચિત હશે. તેમણે પાસે દેખીતી મંબીરતા સાથે બેઠેલો મનુષ્ય તે રા. કવિ.

કેટલીક યુની વાતો સંભાર્યા પછી વચમાં 'છંદુકુમાર'ના બીજા ભાગ ત્યારે બહાર પાડે છે ? ' એમ મેં જ્યારે પુછ્યું ત્યારે ' મારાં પુસ્તકો-માં રસ લેનાર કોઈક છે ' એમ તો રા. કવિને થયું જ હશે. કારણકે ત્યાર પછી એમણે કેંક વધારે રસથી મારી સાથે વાત કરવા માંડી. આ રા. કવિ સાથેનું પ્રથમ ઓળખાણ. તે પછી તો ઘણા પ્રસંગોએ અમે મળ્યાં. અને ઘણું સારું અને ખોટું એમને વીશે સાંભળ્યું. ઉઠતાં ઉઠતાં એમણે ' ઉપા ' આપી (જે એ વખતે પ્રેસમાં હતી.) અને બધાં કરતાં આમાં મને વધારે રસ પડશે એમ કહ્યું.

રા. કવિમાં કલ્પના અને શબ્દશુદ્ધિ સરસ છે. સ્વભાવે વિનોદ-શીલ છે. તોફાન એમની આંખમાં વસે છે. સાથી તરીકે એ ગમે એવા છે. પણ મિત્ર તરીકે ' exacting ' વધારે છે. આગ્રહ-મમત કે કદાચ કહેવાય તેટલો-એમનામાં ખુબ છે. અને રોષ ચઢાવતાં બહુ ઓછી વાર લગાડે છે. પ્રતિસ્પર્ધી તરફ એ ઉદાર ભાવથી નથી જોઈ શકતા, અને અનુયાયીઓ અને આશ્રિતોથી વીંટાછ રહેવાનું એમને ગમે છે: માયાળુ પણ છે અને માની પણ છે. એ પોતે જોઈ નહીં શકતા હોય છતાં એમનામાં ' અહ ' છે.

એમને માટે મને ઘણું માન હતું અને હમણાં પણ છે...એમના કેટલાક સાંકડા વિચારો માટે કાઠીઆવાડનો લાંબો નિવાસ તો જોખમ-દાર નહીં હોય ?

એમનામાં ભાવનાપ્રધાન પ્રકૃતિ વધારે છે. અતિથિ-સત્કાર કવિનો ખાસ ગુણ છે. એમના ગૃહસંસારને અતિથિ-સત્કાર માટે તપોવન સાથે સરખાવતાં મેં કોઈકને સાંભળ્યું છે.

કુટુંબી તરીકે-મિત્રો અને પ્રવૃત્તિઓ આડે કુટુંબ તરફની ફરજો થડીવાર વીસારે પડે ખરી. કવિ તરીકે-એમનામાં કલ્પના છે, રસ છે, ભાવ છે, શબ્દસુંદરતા છે, કવિત્વ પણ છે. પણ સર્વ રથલે કવિતા

નથી લાગતી (એમનામાં કથાકની ઉણપ લાગે છે; શાની તે નથી સમજતું.

એમના માનસિક ઝરણામાંથી પડતા ધોધનો અપવ્યય વધારે થાય છે. જલનો પ્રવાહ છે. પણ કીનારાનાં બંધન નથી. પણ આખરે એ તો કવિજ.

રા. કવિમાં આનંદ રેડવાની શક્તિ બહુ છે. ધણા આનંદના પ્રસંગો મારે હું એમના ઉપકાર નીચે છું. અમદાવાદ આવે ત્યારે અમારા હોલમાં ભેગા થતા મંડલમાં જામતો આનંદ, ચોરવાડની મહેમાનગીરી, ગીરનારની મુલાકાતો, ડૉ. ખાંડવાલાને ત્યાંનું ચંપલ-પ્રકરણ, અને અમુક પ્રસંગોએ દાખવેલા ઉંડો સદ્ભાવ, એ એમના પરિચયની એટલી વિવિધતાઓ છે કે આનંદ અને આત્માર સાથે યાદ કર્યા વિના ન રહેવાય.

(૩)

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા

રા. ચંદ્રશંકર સાથેનો મારો પરિચય પ્રત્યક્ષ કરતાં પરોક્ષ વધારે છે. એમને મળવાના પ્રસંગોમાં મેં એમને વીશે જોટલું અવલોકન કર્યું છે તેથી વધારે એમને વીશે મિત્રોદારા સાંભળ્યું છે. એમના ખરા પ્રકાશના વખતે તો મેં એમને જોએલા પણ નહીં. એટલે કદાચ અધુરું કે એકદેશીય એમને વીશે કહેવાય એ સ્વાભાવિક છે.

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા સૌ. વસંતઝાના વરતરીકે મારા ધ્યાનમાં આવ્યા હશે. એમની એક ટુંકી કવિતા પહેલવહેલી કોઈકે સ્થલે મેં વાંચેલી ત્યારે હોશીઆર પાતીનું અનુકરણ કરતા અથવા એને લાયક થવા . અથવા પતિનો મને ખ્યાલ આવ્યો. ખીયારા ચંદ્રશંકર !

આતો ધણાં વર્ષો પહેલાંની વાત થઈ. તે પછી રા. ચંદ્રશંકરની ટુંકી કવિતાઓ વધારે નજરે ચઢવા લાગી. રા. ચંદ્રશંકરની 'સ્ટાઇલ'

(શૈલી) વીશે કેંક વધારે સંભળાવા માંડ્યું. તે વખતે અત્યાર કરતાં મારા વિચારો સંકુચિત બહુ હતા. રા. ચંદ્રશંકરની થોડીજ કવિતાઓ મને કવિતા તરીકે ગમતી. એમના લેખો વધારે ગમતા. જો કે અત્યારે પણ એમની કવિતા વીશે મારા મતમાં થોડો જ ફેરફાર થયો છે. એક વખતે તો એમની કવિતાઓ વીશે ચર્ચાપત્ર પણ લખ્યું હતું, પણ પરમેશ્વરથી કદાચ બીજો નંબર રા. ચંદ્રશંકરનો એમ રા. રમણીયરામના મનમાં હોય તેથી, કે ‘સમાલોચક’માં રા. ચંદ્રશંકર પર ચર્ચાપત્ર લખવાની ધૃષ્ટતા કરવાની કોઇને તક ન આપતી તેથી, અથવા બીજા કોઇ કારણથી, એ ચર્ચાપત્ર રા. રમણીયરામ છાપી ન શક્યા. એમાં એમને અંગત તત્ત્વ વધારે લાગ્યું એમ મને એમણે કહ્યું. એમના મત વીશે સંપૂર્ણ માન છતાં હજી સુધી મને તેમ લાગ્યું નથી.

રા. ચંદ્રશંકર પ્રકૃતિથી રોહાળ વધારે છે. એમને રોહ જોઇએ છે પણ વધારે. ગુણુદોષપરીક્ષા એ સરસ કરી શકે છે. સ્વભાવથીજ એ વિવેચક છે. રા. ચંદ્રશંકરના સર્વ મિત્રોને એમનો દરબાર અને એમાં ચાલતાં વિવિધ પ્રકારનાં વિવેચનો, ગુણુદોષ-પરીક્ષા, વ્યાખ્યાનો અને એ સર્વની સાથે બળતી મીઠી મરકરીઓ, હૃદયના ભાવપૂર્વકના સત્કાર અને ઉદારતા જરૂર યાદ હશે.

એમનામાં નાગરપણું નથી પણ નાગરિકતા છે. આત્મસન્માન વધારે. સ્ત્રીઓને એમની મિત્રતા વધારે ગમે છે એમ એમને વીશે કહેવાય છે. જોઇએ તે કરતાં એમને ‘લાડ’ વધારે મળ્યાં છે. લાડકા કહી શકાય કે નહીં તે ખબર નથી.

આપણી સ્ત્રીઓ ગીતમાં ગાય છે તેમ કોઈ દિવસ એ ‘વર-ચાગીઆ’ હશે ? તેઓ બધે નાના તારક હોય પણ વિશાલ વ્યોમમાં તેમને મારે સ્થાન છે જ.

(૪)

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

ઘણીખરી વખતે લેખકોને ઓળખ્યા પહેલાં એમનાં પુસ્તકોને હું વધારે ઓળખું છું, રા. મુનશીના સંબંધમાં પણ તેમ જ થયું.

‘ગુજરાતી’ના દીપાવલિ અંકમાં આવેલી “કેદિલા,” ‘ગુજરાતી’માં દર સપ્તાહે પ્રકટ થતી ‘વેરની વસુલાત’ અને તે પછી ‘મારી કમલા અને ખીજી વાર્તાઓ,’ ‘પાટણની પ્રભુતા,’ ને ‘ગુજરાતનો નાથ,’ એક પછી એક વાંચવામાં આવ્યાં ત્યારે ગુજરાતના સાહિત્યાકાશમાં એક નૂતન મહા ઝળકવા માંડયો છે એવું સહેજે ભાન થયું હતું. લેખક તરીકે તો રા. મુનશીએ ઘણાને મોહ પમાડ્યા છે.

ત્યાર પછી જે માસ એકજ બીલ્ડીમાં રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે એમને વીશે કેંક વધારે જોવાનું મળ્યું.

રા. મુનશી દેખાવમાં નાણુક અને નીચા છે, મારી બાષામાં ‘નાનો માણસ’ છે. અત્રદેવ સાથે એમને બહુ મૈત્રી નથી, પણ પૈસા કમાવા સવારથી સાંજ એ મહેનત ખુબ કરી શકે છે. એમનું લેખનકાર્ય એમાંથી ઉદારતાથી જેવી લીધેલી થોડીક મીનીટોમાં એ કરે છે.

મનુષ્યસ્વભાવ પારખવાની એમની શક્તિ અજબ છે. મેઘાના ચમકારા એમનામાં ચમકે છે પણ સાથે અહંના ચમકારા પણ તેટલાજ છે.

બુદ્ધિના શિખર પરથી એ, ખીચારા જગત પર નજર કરે છે. મોઢાએ એમનાં પાત્રોમાં અકડતા બહુ છે એમ કહ્યું છે. એમને વીશે પણ એમ કહી શકાય.

સાયન્ટીસ્ટની માફક જનતા સાથે એ બળે છે તે પૃથક્કરણ

કરવા માટે. સ્વભાવનાં બધાં તત્ત્વો એ જુએ છે. દયાહીન રીતે એનું વર્તીકરણ કરે છે. અને હું એ કરી શકું છું એમ એ સમજી શકે છે.

આવા મનુષ્યની યુદ્ધિને જગત્ નમે પણ ચાહી ન શકે. આત્મ-સન્માન વધારે. ખીબા તરફ તિરસ્કારપૂર્વક જોવાની વૃત્તિ પણ કેંક ખરી. રીતભાત સભ્ય અને સારી છટા પણ છે.

* દુનીઆ તરફ તેઓ બેદરકાર છે. લાગે છે કે દુનીઆ પાસે કેંક વસ્તુ એમણે માંગી પણ મળી નહીં. ગર્વને લીધે તેની સમક્ષ તે ફરીઆદ કરતા નથી પણ તેને તિરસ્કારે છે અને પોતાના અંતરમાં તેને નિર્દયરીતે ચુંથવામાં આનંદ માને છે. તેમને સહાનુભુતિ ગમતી નથી કારણકે તે મેળવ્યે ગૌરવનો ભંગ થશે એમ તે માને છે.

પણ કદાચ આ દેખીતી યુદ્ધિની કદંબુ સપાટી નીચે હૃદયના કૂપમાં ભિન્નિઓનાં મીઠાં વારિ ઉભરાતાં હશે; કોઈએ એ જલ પીધાં હશે, પણ એ જલ દુર્લભ તો ખરાં જ.

હૃદયની તો વાપરેજ કીમત વધે છે.

(૫)

૨૧. લલિત

૨૧. લલિતનાં કાવ્યોમાં ભાવ કરતાં શબ્દમાધુર્ય વધારે છે. ૨૧. લલિત બની શકે ત્યાં સુધી સર્વને અનુકૂલ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

* He is indifferent to the world, because he could not get something from it which he wanted. In his pride he does not complain before it but despises it all the more; and takes a delight in criticising it and tearing it to pieces before his mental eye. He does not like sympathy because he thinks it lowers his dignity.

પણ જે સર્વને પ્રસન્ન કરવા જાય તે કોઈકનેજ કરી શકે એ નિયમ એમને પણ લાગુ પડે છે. જગત્ એમને હમેશાં અન્યાયી લાગ્યું હશે અને લાગશે.

૨૮. લલિત મંજરા સાથે બજનોની રસવહાણ હમેશાં કરે છે. રા. લલિતને ઓળખતું હશે તે એમના મંજરાથી પણ સારી રીતે પરિચિત હશે. મંજરા સાથેની એમની મૈત્રી ‘ચાવચ્યંદ્રદિવાકરૌ’ સુધીની છે.

ચંદ્રસૂર્યના મોહમાં લોકો ગૃહદીપકને વીસારી મુકે તેમ ધણીકો મહાન્ કવિઓની શોધમાં, સુંદરીઓના રાસમાં અને બાળકોના ક્લાસ-માં ગવાય એવાં ૨૮. લલિતનાં રસગીતોને વીસારી દે છે.

“બ્લેક વર્સ” લખવાનો મોહ હજી એમને નથી લાગ્યો. રા. લલિત માત્ર કવિતા એકલીજ કરતા નથી. એ ઉપદેશ પણ કરે છે, બાપણોએ આપે છે, અને સમાજસેવામાંએ યથાશક્તિ પોતાનો શ્રાવો આપવાનું ચુકતા નથી.

એમનામાં સર્જનશક્તિ કરતાં શબ્દગુચ્છી વધારે છે. કેટલાંએ નવા લેખકોરૂપી સંતનીયાંના આંમણુલાની આંબલીઆ ડાળોમાં મીઠકા ટહુકતા શબ્દોરૂપી કોયલડીઓ એમણે ટહુકાવી છે.

એમના મંજરાનો રણુકાર અને ધોખનીઆના ગીતનો લલકાર કોઈક વખત અચીંત્યો યાદ આવી ૨૮. લલિતનાં સ્મરણો જગાવે છે.

એમની બાવનાને અનુરૂપ સંજોગો ૨૮. લલિતને મળ્યા હોત તો તો એ શું શું કરત?

(૧)

કાકાસાહેબ (રા. કાલેલકર)

અંધારી રાતે ભરનિદ્રામાં જગતાં દૃષ્ટિ કે શોધ કરતી હોય તેમ આકાશના પટ પર ફરી વળે અને એક તેજસ્વી તારકમણિને જખ-

કતો જોઇ ત્યાં ડરે, તેમ ગુજરાતના નાના મોટા ધણા વિચારકો ને શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓમાં ભમી વળતી દષ્ટિ કાકાસાહેબ ઉપર ડરે છે. હીંદુસ્તાનની ખાણનાં ધણાં રત્નો મૂલ્યવાન બહુ હતાં પણ એમનો ચમકાટ માત્ર એમની ખાણનેજ અજવાળતો. ગુજરાતના સદ્ભાગ્યે પૂજ્ય ગાંધીજી સમા રત્નપરીક્ષક એને મળ્યા, અને પરિણામે કે' કે' રત્નોને ઓળખવાનું ભાગ્ય ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયું; એમાંનું એક મહામૂલ્યવાન રત્ન તે કાકાસાહેબ.

જ્ઞાનને સર્વ દિશાએથી અને જટલી વિસ્તૃતતાથી જોવાય તેટલું જોવું અને તેને પચાવવું; બુદ્ધિના ગહન બેઠોને ઉઠેલવા એ કાકાસાહેબનું જીવનકાર્ય છે. પણ તે એટલેથીજ સમાપ્ત નથી થતું. શિક્ષણ-શાસ્ત્રીની દષ્ટિએ એ જગત જુએ છે પણ એમની દષ્ટિ ત્યાંજ અટકતી નથી. બુદ્ધિ એમને છોડતી નથી, પણ ભાવના અને આદર્શો એમના ઉપર સત્તા ચલાવે છે. બાલકની કૌતુકવૃત્તિ એમનામાં છે. યુવાનનો વેગ અને વૃદ્ધનો સંયમ છે અને એ સર્વમાં એમનો ભર્મણો વિનોદ રસ પુરે છે.

બુદ્ધિમાન પુરુષોનું ગૃહજીવન ધણું ખરું બહુ શુષ્ક હોય છે. ઉપકાર કરતા હોય કે દયા કરતા હોય તેમ તેઓ પોતાનાં અશિક્ષિત સ્વજનોને નીભાવી લે છે; પણ કાકાસાહેબ વિદ્વાનોની સામાન્ય માટીથી ધડાએલા નથી. કાકીથી અસ્પર્શ બુદ્ધિની ટાચો પર ઉભા રહ્યા છતાં કાકીની નાની લાગતી વાતોને જરાએ કંટાળ્યા વિના અને કદાચ રસ લઇને સાંભળતા હશે. એમના પુત્ર પ્રતિનો એમનો પ્રેમ એ એમના વિશ્વપ્રેમનું કેન્દ્ર હશે. અને જગતના નાનાં તેમજ મોટાં બાલકો પ્રત્યેની તેમની ધીરજ અને રસ કે' ઓછાં નથી.

જગત એમણે ખુબ જોયું છે અને અનુભવ્યું છે, અને તે એ દૃષ્ટાના કૌતુકભર્યા હાસ્યથી કે પ્રેક્ષકના અદ્વહાસ્યથી નહીં પણ જગતમાં જન્મને ને જન્મતવાસી થઇને, અને તે છતાં પ્રેક્ષક સમું દ્રશ્ય રાખીને.

ટેવ એ એમને માટે સર્જાઈ નથી. બંધન પાળે છે છતાં એ બંધનોનો બાધ એમને નથી નડતો. એમના શિષ્યોના એ પ્રિય ગુરુ છે. મિત્રોના એ માર્ગદર્શક સખા છે, સાક્ષરોના એ સમોવડીઆ સાથી સખા છે.

સાગરનાં ભરતી ને ઓટ એમનામાં નથી, પણ ઉંડા સરોવરનાં અક્ષોભ જલ એમનામાં ભરેલાં છે. એ ચક્ષુને આકર્ષતા ચંદ્રમા નથી, પણ હૃદયમાં છપાઈ રહેતા શુકતારકનું એ અનરું તેજ છે.

જગતના એ મિત્ર છે, પણ જગતના કોલાહલથી એ દૂર વસે છે. આત્માના એ ઉપાસક છે છતાં સ્થૂલના એ ચિકિત્સક છે. કર્મયોગ એમણે પચાવ્યો છે છતાં યોગીના વિરાગ એમને વધારે પ્રિય લાગે છે. રાજયોગીના પ્રતાપ કરતાં તપસ્વીનાં તપ એમનામાં વધારે છે.

ધણ્યને મન નિર્જીવ લાગે એવી વસ્તુઓમાં એ અદ્ભુતતા (romance) પરખે છે અને અર્પે છે. જનોની બાલવૃત્તિ એમનામાં સ્મિત શીવાય ખીજી ભાવનાને ભાગ્યે જ આકર્ષે છે. લુપ્ખા તત્ત્વજ્ઞાનમાં કલ્પનાના રંગની એ અજબ મેળવણી કરે છે.

વિષયો સમજવવામાં દૃષ્ટાંતો એમના જેટલી સુંદર રીતે કોઈક જ મુઠ્ઠી શકે. મહારાષ્ટ્રી હોવા છતાં ગુજરાતી પરનો એમનો કાણુ તો ગુજરાતીનેએ શરમાવે તેવો છે. કલાને એ બહુ ઝીણવટથી પરખે છે.

કોઈ સંતપુરુષ કહી ગયો છે કે સત્સંગ કરાય તેટલો કરવો; પણ સત્પુરુષોનો સમાગમ જીવનપથમાં કેટલો વિરલ હોય છે ?

(૭)

મહાદેવભાઈ

છેલ્લી નાગપુર કોંગ્રેસ વખતે અમે સખજેકટસ કમીટીમાં પ્રેક્ષક તરીકે ગયાં ત્યારે મહાદેવભાઈ પણ ત્યાં આવ્યા હતા. હું મહાદેવભાઈને જોયે ઓળખતી પણ એમના તરફ વધારે જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તો ત્યારથી જ થઈ. કેમ થઈ તે કહું ?

સખજેકટસ કમીટીમાં મારી એક સખીએ મહાદેવભાઈ વીશે 'આ કેણુ છે?' એમ મને પુછ્યું. 'એ તો ગાંધીજીના સેક્રેટરી મહાદેવભાઈ,' મેં જવાબ આપ્યો. 'એમ? મેં ધાર્યું હતું કે મહાદેવભાઈ તો ધરડા ને ગંભીર ને અરસિક હશે.' એના કહેવામાં જરા કદરપા હશે એવો પણ ભાવ હતો. 'કેમ કે' ખુબ ગમે છે? તારે પરણી જવાનું મન હોય તો કે' વિચાર કરીએ. (દુર્ગાબેન તે વખતે સ્મૃતિમાં ન હતાં. દુર્ગાબેન આ વાંચે તો માફ કરશે એવી આજ્ઞા સાથે.)'

ગાંધીજીના સેક્રેટરીનું નામ સાંભળીએ તો પ્રથમ તો કે' જુદો-જ વિચાર આવે અને માટેજ મહાદેવભાઈને જે પ્રથમ જુએ તેને આશ્ચર્ય થાય.

મહાદેવભાઈ કદે ઉંચા છે. પાતળા ન કહી શકાય. એમના સહેજ ગોરડીઆ વાનમાં અને ભાવદર્શક મુખમુદ્રામાં આકર્ષકતા રહેલી છે. એ અરસિક નથી એમ તો તરતજ કહી શકાય. એ બુદ્ધિપ્રધાન હશે કે ભાવનાપ્રધાન હશે એ એક મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. પણ ગાંધીજીને પ્રિય શિષ્ય એકસો બુદ્ધિપ્રધાન માણસ નજ થઈ શકે. શુષ્ક બુદ્ધિની કરડી છાપે એમને અગાડયા નથી અને એમની લાગણી અનુભવવાની શક્તિ ને બુદ્ધિએ બુકી કરી નથી.

ગાંધીજીને તો પુજી શકાય પણ મહાદેવભાઈ તો મિત્ર થાય તેજ ગમે.

એ sensitive બહુ છે. સ્મરણ-શક્તિ એમનામાં સરસ છે. જ્ઞાન પાછળ એ અવિશ્રાંત ઉદ્યોગ કરી શકે છે. એમના લખાણમાં એક જાતની મોહકતા છે. પણ એ aristocrat થવાને સર્જ્યા હોય એવા વધારે લાગે છે.

એમની રસિકતા ઉપર એ વિરાગનાં પડ ચઢાવવા ખુબ પ્રયાસ કરે છે. મહાદેવભાઈ શુષ્ક તત્વજ્ઞાની થાય તેના કરતાં. આવાજ રહે તે વધારે સારું નહીં?

દેશ માટે એમનો આત્મા સતત બળે છે. પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થવાની કે કરવાની તાકાત એમનામાં છે.

સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નલુભાઈની નવલકથાના પાત્ર ગુલાબસિંહને એ કે'ંક મળતા આવે. જો કે સામ્ય બહુ દૂરનું છે. એ મત્સ્યેન્દ્ર થાય તો એમને લાભ હશે, જગતને શો ? એમના વિનોદમાં શાંતિ વધારે છે. યોગી એ એમનો આદર્શ હશે. ગાંધીજી જેવા એ છેક તટસ્થ નથી થયા. જગતને માટે એ વિચારે તેમ પોતાને માટે પણ એ વિચારે છે. એમનામાં સુરુચિ છે. રસ, ભાવ, અને ઊર્મિઓ છે. સુંદરતા પરખે એવાં મન અને દષ્ટિ છે.

એમના ચારિત્ર્યમાં એક પ્રકારનું ગૌરવ છે. અંતર એ જળવી શકે છે. જીવનના મોહમાં એ પડ્યા હોત તો વિજય એમને જરૂર શોધતો આવત.

દેશવરની વેદીમાં આવા ભારતમાતાના કે'ં કે'ં સુહાગી પુત્રો હોમાયા છે. બત્રીસલક્ષણુ પુરુષો વિના ભોગની સશ્વતા નથી હોતી. સ્વતંત્રતાની દેવીનું અપ્પર આવા લક્ષણવંતા પુત્રોથી ભરાતું થશે તોએ દેવી નહીં રીએ ?

(૮)

રા. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક

ઇંદુભાઈને ઓળખ્યે તો વર્ષો થઇ ગયાં. ઘણાં નહીં, થોડાં; પણ એ થોડાંએ થોડાં નથી લાગતાં.

ઇંદુભાઈ એટલે દ્રેનની ઝડપ, ઇંદુભાઈ એટલે બાલકનાં તોફાન, ઇંદુભાઈ એટલે લશ્કરનો સીપાહી.

ઇંદુભાઈમાં ઋષિમુનિનો સંયમ નથી પણ થોડાનો નિમ્મહ છે. એમના બલવાન દેહમાં બાલકનો આત્મા વસે છે. એમનામાં બાલકના સચાન નિર્દોષતા છે. બાલકોજ એમના પ્રિય મિત્રો છે. બાલકની

માફક એમને પણ નવાં કાર્યો અને નવાં નવાં માણસો સાથે રમવાનું- પ્રસંગ પાડવાનું ગમે છે. બાલકના જેવી અસ્થિરતાઓ એ એમનામાં છે. એ પણ અનંતના આંગણે રમતું બાલકજી છેને ?

દેશકાર્યનું અસિધારાત્ર એમણે લીધું છે. હનુમાનની માફક એમના હૃદયના ઉંડા ભાગમાંએ દેશ શબ્દજ કેતરેલો હશે. દેશ-કાર્ય માટે એમના જેટલો અવિરત ઉદ્દેગ કોઇકજ કરી શકે. દેશને માટે એમણે તો ફકારી લીધી છે. કામ કરતાં એમણે ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને આરામની સામે નથી જોયું. નમી જતી પાંપણોએ નિદ્રાસુંદરીની વિનંતીઓ એમણે ધણી વાર જતી કરી હશે.

એ લેખક છે પણ એમની લેખનપ્રવૃત્તિને ખીબાં કાર્યો આડે જોઇએ તેટલો અવકાશ નથી મળતો. કલ્પનાની પાંખો ઉપર એ ઉડે છે, પણ ધણી સમિતિઓ અને ઓશીસોનાં કાગળાંનાં એમને સ્વચ્છંદી થવા નથી દેતાં. પણ કાર્યના પિંજરમાં પુરાએલી એમની રસવૃત્તિઓ ત્યાંએ પાંખો ફફડાવી પોતાનું અસ્તિત્વ જણાવ્યા વિના નથી રહેતી.

પણ એમને વ્યવહારદક્ષ ન કહી શકાય. વ્યવહાર એમને નથી આવડતો કહીએ તોપણ ચાલે. શિષ્ટાચારની જરૂર એ ધણી વખત નથી સ્વીકારતા. વર્તનમાં ઘણાંને એમની કર્કશતા સાલતી હશે.

એકલો સ્વાર્થત્યાગ અને દેશસેવા માનવને જનસમાજની સામાન્ય જુમિકાથી ધણે ઉંચે લઇ જાય છે, પણ મહાન થવું હોય તો એટલું જ બસ નથી. જે દેશ ને સમાજ માટે માણસ કાર્ય કરતો હોય તેના શિષ્ટાચાર જો તે ન પાળે કે તેની ઉપેક્ષા કરે તો એની સેવા અસરકારક નથી થતી. એના શુદ્ધ હેતુઓમાંએ જમતને બહુ વિશ્વાસ નથી આવતો. મિત્રના દુર્વર્તન પર અસર કરવી હોય તો તેની બુદ્ધિની સખત ટીકા કરવા છતાં ખીબાં સર્વ વાતમાં તેને અનુકૂલ રહેવું

જોઈએ. એ રીતે માણસ જોઈલી અસર કરે તેટલી બીજી રીતે ન કરી શકે. સમાજનું પણ તેમ જ છે.

સ્વજનોનાં બંધન એમણે ક્યારનાંએ તોડ્યાં છે. સ્નેહનાં બંધનો પણ એ ઘોડાંજ પાળે છે. કુટુંબ અને સ્ત્રીઓનો સહવાસ એમને વધારે મળ્યો હોત તો એમના સ્વભાવનાં ધણાં સુંદર તરવે કેળવાત.

સ્ત્રીઓથી એ બડકીને નાસી નથી જતા. ઘણે ઠેકાણે ગૃહિણીઓના માતા સમા ભાવ એ અનુભવે છે. ઘણી બાલાઓનાં ભગિનીકૃત્યથી એ ભાગ્યશાલી બને છે. પણ એ બધુંએ બહુ દૂરનું છે. હેતાળ માતાના ઉમળકા એમનામાં ભરતી આણત, ભગિનીની વહાલભરી વાતો એમનામાં ઉત્સાહ પ્રેરત. પત્નીની સહાયતા ને પ્રેમ એમના ઉરસાગરમાંથી અમૃત નીતારત; એમના અંતરનાં તોફાનને શાંતિથી શમાવત. સ્ત્રીઓ વિના એમના જીવનમાં ને કાર્યમાં ઉણપજ રહેશે.

(૬)

બાળુ ક્ષિતિમોહન સેન

અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદમાં કવિવર ટાગોરની સાથે આવેલા શાંતિનિકેતનના એ અધ્યાપકો, એ પરિષદમાં આવેલા ઘણાના સ્મરણમાં હશે. વાંકડીઆ બંગાળી ફેશનના વાળ અને જોઈએ તેથી સહેજ વધારે સ્થૂલ શરીરવાળા તેમાંના એક તે ક્ષિતિમોહન સેન.

ક્ષિતિમોહન બાળુ સાયેનો મારો પરિચય રા. કરુણાશંકરને લીધે થયો. તે પછી શ્રીવાર એ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે પણ મળ્યા. એટલા ટુંકા પરિચયમાંએ એમના સ્વભાવની એક કરતાં વધારે બાજુઓ જોવાનું ભાગ્ય મને મળ્યું.

એમને વીશે પહેલું મારા સ્મરણપટ પરનું એક ચિત્ર બહુ સુંદર

છે. એમાં એમના અત્યંત વિનોદી અને આનંદી સ્વભાવનું દિગ્દર્શન સરસ થાય છે. કથાનકોદ્ધારા વિનોદથી છલાછલ ભરેલા ઉપદેશનું પાત્ર એ આપણા આગળ ધરે છે. અને તમે ઇચ્છો તે પહેલાંએ, એ તો પીવાઇ જાય છે. એ વખતે એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાલી કરતાં આકર્ષક વધારે લાગે છે.

પણ એમણેજ કહ્યું હતું તેમ એ એક ગ્રહની બહુ નજદીક આવી ગયા છે. અને તેથીજ તે બીજા તેજસ્વી ગ્રહોનું તેજ એના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાંએ નથી જોઇ શકતા. એમની ભાષા, એમના વિચાર, એમનાં ઉદાહરણ એ સર્વ ટાગોરમયજ છે. કવિવર ટાગોરે આવી કેટલી આવૃત્તિઓ ઉભી કરી હશે ?

અમદાવાદમાં પણ ક્ષિતિમોહન બાપુએ કેટલુંક ભજામંડલ જમાવ્યું હતું. વાર્તાલાપ કરવાની એમની શક્તિ સંસ્કારીને આકર્ષે તેવી અને એમને છાજે તેવી હતી. વ્યાપારકુશલ અમદાવાદમાં કુશલ વાર્તાલાપ કરનારની તો ખામીજ છે. બીજા પ્રાંતોમાં જેટલા સરસ વાર્તાલાપ કરનારના પ્રસંગમાં અવાય છે તેવું અમદાવાદમાં તો ભાગ્યે જ બને. બીજા પ્રાંતોમાં એવા મનુષ્યો અપવાદરૂપ કે અપૂર્વ નથી ગણાતા, પણ રાજનગર માટે તો નવીનજ ગણાય.

એમની સુકોમલ હૃદયવૃત્તિને જોઇએ તે કરતાં જરા વધારે 'ટાઇટ' કરેલી સીતારના તારની સાથે સરખાવી શકાય.

સોથી સુંદર ચિત્રોનેજ આપણા સંગ્રહસ્થાનમાં જાળવી રાખીએ છીએ. કેટલાંક ચિત્રો કલાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ હોવા છતાં એ આપણને નથી ગમતાં. જનસ્વભાવનું પણ તેમજ છે. જો કે વિવિધતા એમાં જોઇ શકાય. ક્ષિતિબાપુનો પરિચય પણ બહુ ટુંકો હોવાથી એમને વીશેનાં સુંદર સ્મરણો બહુ થોડાંજ છે. એમને ન્યાય આપવાનું તો કેમજ બને ?

સ્વ. અમૃતલાલ પઠીઆર

(૧૦)

રા. કરુણાશંકર માસ્તર

રા. કરુણાશંકરને પૃથિવીની અંદર વહેતી સરસ્વતી કે ગુમંગા સાથે સરખાવી શકાય. એમનો પ્રવાહ બહાર નથી દેખાતો. પણ પ્રભાવ હોય છે. અને ઉર્વીના હૃદયમાં સમાધિ એને રસવતી કરે છે.

રા. કરુણાશંકર પણ એમના ધણા મિત્રોના અંતરમાં છુપાઇ, એમનાં હૃદયને રસભીનાં કરતા હશે. એમની નાનીનાની જણાતી મૌનસેવાએ ધણાની આંતરડી ઠારી હશે.

રા. કરુણાશંકર ગુણગ્રાહી બહુ છે અને સત્પુરુષોનો સમાગમ એમને અત્યંત પ્રિય છે. એમની ગુણગ્રાહકતાએ અને સત્સંગની લાલસાએ એ ધણા સાક્ષરો અને સત્પુરુષોના મિત્ર બન્યા છે; ભર્તૃ-હરિએ કહ્યું છે તેમ એ પારકાના ગુણોને પર્વત સમા કરી જીવે છે; તેમના દોષોને એ રાષ્ટ્રથી પણ નાના કરી જોઇ શકે છે. આપણી વ્યવહારિક યુદ્ધિને એમાં સમતોલપણું ન ભાસે, પણ એમની પાસે એવી વ્યવહાર-યુદ્ધિના હીસાબજ ક્યાં છે ?

એમની સ્થિતિ ને સંજોગોમાં એમની ભાવના બહુ ઉચી છે. કુટુંબવત્સલતા એમનામાં પુરેપુરી છે. સેવા એ એમનો જીવનમંત્ર છે. એમના હૃદયમાં એ ધણાને સમાવી શકે છે.

એમના જેવા શિક્ષક ગુજરાતમાં થોડાજ મળી આવે. શિક્ષણને એમણે જીવનમાં વણી લીધું છે. શિક્ષક થવાને માટેજ એ સર્જ્યા છે, પણ ગુજરાત હજી શિક્ષકોને ઓળખે છેજ ક્યાં ? એવા શિક્ષકોનો લાભ લેવાની એનામાં તત્પરતાજ ક્યાં છે ? પરિણામે રા. કરુણાશંકરના આખા જીવનના શિક્ષણનું ફલ એકજ ભારતી નીપજવ-લમાં પુરું થશે.

રેખા. ૨

એમના સાક્ષરમિત્રોના સમાર્ગમમાં ૧૨૮૦ એમનું મિત્રમંડલ એ ખાસ આંખે ચઢે એવું છે. મને તો એ ભક્તમંડલ જેવું વધારે લાગે છે. કરુણાશંકર એમના હૃદયમંદિરમાં જે પ્રતિમાઓ પધરાવે એ સર્વની ઉપાસના કરવાનો લાભ એ મંડલને મળી શકે છે.

બાલકો પ્રતિ એમની મમતા સ્વાભાવિક છે. શિક્ષણવિષયક છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો જાણવાનો એ સદા પ્રયત્ન કરે છે. એમને સહેજ શરમાળ કહી શકાય. સમાજની નવી રચનામાં શિક્ષકોનું સ્થાન ક્યાં ?

(૧૧)

રા. વલ્લભભાઈ પટેલ

કોષક જન્મથી મહાન્ હોય છે. કેટલાંકને પ્રસંગો મહાન્ બનાવે છે. અત્યારના ધણા નેતાઓના સંબંધમાં આમ ન કહી શકાય ?

રા. વલ્લભભાઈ પટેલ એ અત્યારના ગુજરાતના નેતા. મહાત્મા ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે એ એમના વિરોધી હતા એમ કહેવાય છે. પણ કૈંક કરી નાખવું એવું તો ધણા માણસોને જીવનમાં કોષક ને કોષક સમયે લાગ્યા વિના નથી રહેતું. અને મૃતવત્ પ્રજામાં પ્રાણનો સંચાર કરનારનો વિરોધ ન કરવો એવું કૈં એમને લાગ્યું હશે. વિરોધવૃત્તિ જોરદાર ન હોય ત્યારે 'હીપ્પોટીઝમ'ની અસર થાય છે અને ગાંધીજીનું શક્તિશાળી આકર્ષણ એમને એ સ્થિતિમાં આકર્ષ્યા વિના નજરે રહ્યું; જો કે ત્યારે આ કાર્યની પાછળ જીવન સમર્પણ કરવું એવો એમનો ખાસ ઉદ્દેશ નહીં હોય.

કેટલીક વાર સારા મનુષ્યોને ઉત્તમ શિષ્યો મળે છે ત્યારે એમનું કાર્ય હોય તેનાથી વધારે દીપે છે; પણ ઉત્તમ મનુષ્યોને સારા શિષ્યો મળવાથી એમનું કાર્ય સારું થાય છે પણ દીપી નથી ઉઠતું. મહાત્મા ગાંધીજીને બીજા પ્રકારના ગણીએ તો રા. વલ્લભભાઈ ક્ષમા કરશે ?

મ. ગાંધીજી દોષો કરતાં ગુણો વધારે જોતા અને પરિણામે દોષોનું પ્રમાણ એમણે બરાબર ન જોયું. રા. વલ્લભભાઈ ગુણો કરતાં દોષોને માટે વધારે સાવધ રહે છે. પરિણામે એમને ગુણો ઓછા જડે છે. આ બંને વ્યક્તિઓનો સંગમ હતો ત્યાં સુધી પ્રમાણ બરાબર સમવાતું. મ. ગાંધીજી કારાવાસમાં જતાં રા. વલ્લભભાઈએ એ પ્રમાણ બોયું અને એ ખોટ એમને વધારે સાલતી હશે.

એમની ભાષા સીધી, સચોટ અને કટાક્ષમય છે પણ સંસ્કારી ન કહી શકાય. કોઈ એને કડક પણ કહે, પણ એ વિચક્ષણ અને વિનોદીએ છે.

એમનામાં તોછડાઈ છે. એ એમની જાતિનોજ ગુણ છે એમ કહી શકાય, પણ એમની સુનીષા માટે શંકા ન આણી શકાય.

મહાત્મા ગાંધીજીના તેજે એ તેજસ્વી થયા. મહાત્મા ગાંધીજીના પગલે એ નેતાએ થયા. ગુજરાતને દોરવાની ચાવીએ અલારે એમના હાથમાં છે. કેવી રીતે દોરશે એ તો ભવિષ્ય કહેશે.

ગાંધીજી વિના સુનું ગુજરાત એમના વિના વધારે સુનું પડત. જનતામાં એમનું સ્થાન એમને વીશે શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાના ભથ્થણ વચ્ચે ઝુલા ખાય છે.

એમની શક્તિ પ્રમાણે એ કાર્ય કરવામાં પાછા નથી પડતા પણ જગત્ તો કાણે જીત્યું છે કે એ જીતે ?

મારા એક સાક્ષરમિત્રે એમને વીશે આપેલો અભિપ્રાય ટાંકું ?
 “He is not the best man but the best available man” (તે સર્વોત્તમ વ્યક્તિ નથી પણ હાલ મળી શકે તેવામાં સર્વોત્તમ છે.) આ અભિપ્રાય કેટલાકને બહુ પ્રિય નએ લાગે; પણ ચથાર્થ છે એમ કોણ નહીં કહે ?

(૧૨)

અધ્યાપક આનંદશંકર દ્રુવ

હિમમુકુટથી આચ્છાદિત શિખરોવાળા પર્વતરાજ હિમાલયને વાચ્યા હોય તો જગતનું એકાદ બાળક એને જરૂર પ્રશ્ન પુછવા જાય કે: પર્વતરાજ ! તમારાં શિખરોમાં દિનપ્રતિદિન હિમનાં પડ તો ચઢતાં જ જાય છે અને હિમ ઓગળાને સરિતાઓ પણ વહાંજ કરે છે, ત્યારે આ હિમનો સ્વભાવ શો ? ઓગળે તો વધે કેમ અને વધે છે છતાં ઓગળે તો છેજ. બાળક પર પણ ગંભીરતાનાં પડ એટલાં ચઢેલાં હોય છે કે પ્રશ્નમાં રહેલી બાલિશ્ચતા એ ન સમજે અને વૃદ્ધ અને તપસ્વી પર્વતરાજ પણ ગંભીરતાથી ડોકી હલાવીને કહે કે 'બંને સત્ય છે. હિમમય થવું અને ઓગળવું એ બંને સ્વભાવ સત્ય છે.' એ બાળકની સાથે હિમનાં પડો કેમ બંધાય છે એ ચર્ચામાં ઉતરવાનો કાંતો પર્વતરાજને અવકાશ નથી હોતો. અથવા એ સમજવા જેટલી બાળકની શક્તિઓનો વિકાસ એમને એનામાં નથી લાગતો. બાળક ખીચારું પર્વતરાજની અસ્પષ્ટતાની અથવા દુધ અને દહીંમાં પગ રાખવા જેવી નીતિની ફરીઆદ કરવું ચાહ્યું જાય છે. પર્વતરાજ બાલકની બાલિશ્ચતા ઉપર મંદસ્મિત કરી વીરમે છે. આવું જ કે આનંદશંકરભાઈ અને જનતાનું છે.

૨ા. આનંદશંકરભાઈની વિદ્વત્તાએ એમને ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર માનભર્યું સ્થાન અપાવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓના એ પૂજ્ય ગુરુ છે. માત્ર હિમાલય અને બાળક જેવા પ્રસંગોથી કેટલાક એમને સમજી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. એમની બંને મતને બરાબર ન્યાય આપવાની વૃત્તિ તરફ કોઈક શંકાની દૃષ્ટિએ જોતા હશે. હાલનો યુગ સ્પષ્ટતાનો વધારે છે. પણ હમણાં હમણાં એમના લેખોમાં પ્રથમ કરતાં વધારે સ્પષ્ટતા હોય છે.

એમની વાર્તાલાપ કરવાની રીત સરસ-આકર્ષક છે, અને એમાં વૈવિધ્ય ધણું હોય છે. શીલસુદની નિર્વિકાર દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવ એમણે વધારે પાડી છે. જીવનના ઉંડા ભાવોના મર્મથી એ પુરેપુરા રાત છે પણ એવા ભાવ એમનામાં બહુ વ્યક્ત નથી થતા.

પુસ્તકો એમના પ્રિય મિત્રો છે.—ઉત્તમલાલભાઈ અને નરસિંહ-રાવભાઈ તો ખરા જ. પણ સાધારણ રીતે જનતા સાથે એ અંતર ધણું રાખે છે. એમનામાં ઉમળકા કરતાં કાવે (પ્રભાવ) વધારે છે. એમની છાપ એ તરત પાડે છે.

એમનાં પુસ્તકો અને લેખોનો વારસો ગુજરાત કીંમતી ગણે છે પણ એમની પાસેથી રાખેલી ગુજરાતની આશ્વા હજી પૂર્ણ નથી થઈ. ગુજરાતને એ આટલાજ ભોજનથી તૃપ્ત તો ન કરી શકે, જો કે વાનીઓની મીઠાશ એમણે બહુ ચખાડી છે.

ઘણુંખરું એ મધ્યસ્થ વધારે રહે છે. એમની વિનોદશક્તિ ડોકીઆં કર્યા વિના નથી રહેતી. ગુજરાતમાં તો એમની હારમાં આવે એવા થોડાકજ છે.

(૧૩)

રા. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર

“ પ્રભાતનો તપસ્વી ” જ્યારે “ સાહિત્ય ”ના અંકમાં વાંચ્યો ત્યારે તેનો લખનાર કોણ હશે એ વીશે અમારી નાનકડી મંડળીમાં અમે પુષ્કળ ચર્ચા ચલાવી હતી. કદી નરસિંહરાવ, કદી બ. ક. ઠાકોરજ હોય એમ અમે નિશ્ચય કરતાં. કેટલાક નવા લેખકોનાં નામ સુચવાયાં. રા. કવિ તરફના પક્ષપાતને લીધે લેખકની કઠાય તેટલી ખામીઓ પણ ઠાઠી અને તે છતાંએ એ કૃતિ ગમી તો બહુજ. પણ ખખરદાર તો સુઘ્રચાજ નહીં.

તે પછી પાછા “ યુવર ”ના કાંટા વાગ્યા. હું મદ્રાસ જવા

વિચાર કરતી હતી ત્યારે એક પત્રમાં ભાઈ માસ્તરે “યુવર”ના સંતાકુકડી રમતા લેખકને મળવાની સુચના કરી. મેં એમને પાછું પુછાવ્યું કે “યુવર” ના લેખક તમે કેને માનો છો? એમણે મારા અજાન પર કેંક આશ્ચર્ય બતાવ્યું હતું એમ યાદ છે. એ કૃતિઓના યશને કળશ રા. ખખરદાર ઉપર ઢોળાય છે એવી ખખર એમણે મને આપી.

રા. ખખરદારનાં “વિલાસિકા” વગેરે કાવ્યો વાંચ્યે વર્ષો થઈ ગયાં હતાં. “કેવું સરસ ગુજરાતી લખે છે, પારસી છતાંએ!” એમ ઘડીભર વસેલું પણ પછી વીસરાઈ જવાએલું. પણ “પ્રભાતનો તપસ્વી” ને “યુવર” ભુલાય?

તે પછી દક્ષિણમાંથી પાછા વળતાં નવેંબરમાં હું મદ્રાસ ગયો. હું રા. ગોવિંદભાઈને ત્યાં ઉતરી હતી અને ગોવિંદભાઈ રા. ખખરદારના મિત્ર એટલે મળવામાં બહુ વિધિ તો શાનીજ કરવી પડે?

એમને જોયા પહેલાં એમને વીશે મારા મનમાં એમનું એક ચિત્ર ઘડી રાખ્યું હતું. એક આનંદી વૃદ્ધ માણસ, બહુ રચૂલ નહીં એવું શરીર, ગંગાયમુના જેવી કાળીઘોળી ભાત પાડતા કેશ અને અશ્માની અંદરથી દેખાતાં ઉંડાં ધારદાર પણ ભલમનસાઈ દેખાડતાં નયનો. ખખરદાર તો આવાજ હોય. ખખરદારનો દેખાવ બીજી રીતનો હોય એ તે કે મગજમાં ઉતરે?

એક સવારે અમે એમને ત્યાં મળવા ગયાં. રા. ખખરદારના ધારી રાખેલા ચિત્રને બદલે કદાવર-પ્રચંડ કહેવાય એવી-વૃદ્ધત્વની એકે નીશાની વિનાની આકૃતિ જોઈ ત્યારે ક્ષણભર તો હું ઉમરા આગળ અટકી ગયો. રા. ખખરદારને મળવાની કેટલી તૈયારીઓ કરેલી? ગોવિંદભાઈ પાસેથી “સાહિબ”ના અમુક અંકો કઢાવીને ફરી વાંચી ગયો હતો. “યુવર” ને ફરી જોઈ રાખ્યો હતો. અને ગોવિંદભાઈ સાથે એની ચર્ચાએ કરી લીધી હતી. “ભારતનો ટંકાર” તો પહેલાં વાંચ્યોજ નહોતો તે હવે ઝટ પુરો કરી નાંખ્યો. પણ તે

અહુ આ ખખરદારને માટે નહીં. એ તૈયારીઓ તો કોઇ બીજીન વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને થએલી.

હોમ બહુ ટક્યો નહીં, પણ એની સહેજ અસર રહી. “સાહિત્યમાં” ચાલતી કવિતા પરની ચર્ચા મેં વાંચી નહોતી એટલે જુના-પુરાણા ઘણું કરીને એમની ચર્ચામાં આવી ગએલા પ્રશ્નો પુછી એમને ચક્રવ્યા. એમણે ધીરજપૂર્વક ચર્ચા કરી. ગુજરાતી ટીકાકારોની ક્ષુલ્લકતા, “parody” (પ્રાતકાવ્ય) નું શાસ્ત્ર, અંગ્રેજી કવિઓનો અભિપ્રાય નાનાલાલ ને નરસિંહરાવ, તાલ ને માપ ને એવું એવું બીજું ધણું કહ્યું. ગોવિંદભાઈને ઉતાવળ હોવાથી છેવટે અમે ઉઠ્યાં-સાંજનાં ફરી જવાનું નક્કી કરીને.

મારી વાર્તાલાપ કરવાના શક્તિથી કોઇ ભાગ્યેજ મોહિત થાય અને તેમાંએ આજ! એમણે બીયારાએ કેવાએ original mind ની આશા રાખી હશે? હું મનમાં જ હસી.

સાંજે અમે ફરી પાછાં ગયાં. રા. ખખરદારને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર બહુ સરસ આવડે છે. એ વીશે પણ કેટલીક વાતો થઇ. કાવ્યની ચર્ચામાં સામુદ્રિકતા પ્રશ્નો પુછનાર વીશે એમનો કેવો અભિપ્રાય બંધાયો હશે? એમનાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ સુંદર કાવ્યોએ એમણે વાંચ્યાં.

બીજે દિવસે હું નીકળવાની હતી. રા. ખખરદાર તે દિવસે મળવા આવ્યા. ત્રણેક કલાક બેઠા હશે. ફરી એમનાં અંગ્રેજી કાવ્યો એમના મુખેથી સાંભળ્યાં: એમની ચર્ચા સુંદર તો બહુ હતી, પણ પાછળથી સફરપારા કરવા છે એ જ્ઞાન ક્ષણે ક્ષણે થયાં કરતું.

આ રા. ખખરદાર સાથેનો પરિચય. એમના જેવા માટે એટલા જ પરિચયમાં કે લખવું એ સાહસ નહીં?

રા. ખખરદારની આકૃતિને-ગ્રામ્ય વિશેષણ વાપરીએ તો-પડ-છંદ કહી શકાય. પણ એ વિશેષણ વાપરતાં સાથેજ ખ્યાલમાં આવે

તેવી ઉચ્ચતા એમનામાં નથી. એમનાં વિશાલ નયનો કવચિત્ અંતરમાં વળતાં હોય એમ આપણને લાગે છે. અને એમાં આપણને માનવસ્વભાવનાં અભ્યાસ અને માનવતા બંનેનાં દર્શન થાય છે. એમના ભવ્ય લલાટમાં ચિંતનની છાપ છે.

એમની સ્મરણશક્તિ બહુ સતેજ છે. એમનું વાચન વિશાલ અને વિવિધ છે. એમની કવિતા એ એમની ભિન્નિઓનું સહજ પરિણામ છે. એમને એમાં શ્રમ લેવો નથી પડતો, અને એમનામાં સહાનુભૂતિએ દેખાઈ આવે એવી છે.

એમની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં સહેજ અસ્વસ્થતા આવે છે. તેમાંએ પ્રશ્ન ફરી પુછવો પડે ત્યારે તો ખાસ.

સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં એ પારંગત મનાય છે. યોગવિદ્યામાં એમને રસ છે અને પહેલાં એ દમણમાં હતો ત્યારે માનસિક બળથી દર્દી સારાં કરી શકતા.

એમના પોતાના અભિપ્રાયો ઉપર એ બહુ વજન મુકતા હશે. એમનામાં અહંભાવ તો છે. જોઈએ તે કરતાં વધારે છે. પણ માનવ સ્વભાવનો એ ખાસ ગુણ છે. કેટલેક અંશે એ ક્ષમ્ય ગણાય.

એમણે ગુજરાતની સેવા કરી છે પણ એમની શક્તિઓના પ્રમાણમાં ઓછી. એથી એમણે ગુજરાતને અને પોતાની જાતને બંનેને અન્યાય કર્યો છે એમ ન કહેવાય ? વખતે ગુજરાતની કલહ-પ્રિયતાથી દૂર મદ્રાસના શાંત જીવનમાં ગુજરાત ઓછું સાંભરે એમ પણ હોય.

(૧૪)

સૌ. કસ્તુરબા ગાંધી

રામાયણનાં સીતામાતાની અને મહાભારતનાં દ્રૌપદીની કથા ભરતખંડના બંને છેડે કયાં આર્યગૃહમાં અજ્ઞાત હશે ?

ગૌરી અને સાવિત્રીના વ્રતથી કન્યાઓ બાલ વયમાંથીજ એમને ઓળખે છે. સુખ અને દુઃખમાં પતિની સાથેના સહધર્મચારનું સ્વરૂપ બાલાઓના કર્ણમાં મંત્રરૂપેજ મુકવામાં આવે છે. સૌ. કસ્તુરબાનું જીવન એવાજ સહધર્મચારની સાક્ષીરૂપે આપણી સમક્ષ છે.

સૌ. કસ્તુરબામાં જ્ઞાનનો આડંબર કે વાક્યપદ્ધતિ નથી. વિદ્વતા મેળવવા એમણે કદીએ ઉદ્યોગ કર્યો નથી. મહાત્માજીના પત્નીપદનો ગર્વ એમના મુખ પર કદીએ દેખાયો નથી. ગાંધીજીના જયનાદ સાંભળતાં સાંભળતાંએ એ સાદાં કસ્તુરબાજ રહ્યાં છે. પ્રતિકૂલ સંજોગોમાં એમની પતિભક્તિ ચળી નથી. એમનાં વિજય અને ગૌરવમાં એમણે અર્ધો હીસ્સો કદીએ માગ્યો નથી. ગાંધીજીની મહાનુભાવતા એમનાથી નહીં સમજી શકાઈ હોય ત્યાં માત્ર અચલ શ્રદ્ધાથી એ એમને અનુસરી છે. શ્રીઆદત્તી ઉની વરાળોથી એમણે એમને દઝાડ્યા નથી.

વગર વિદ્વતાએ બાપુજીનું જીવનકાર્ય એમણે સમજી લીધું છે અને બાપુજી અત્યારે કેદમાં છે ત્યારે એ સરલભાવે એમના હૃદયમાં જેટલું વસ્યું છે એટલું કરી રહ્યાં છે.

સૌ. કસ્તુરબાએ અત્યાર સુધીમાં કે' ઓછાં બલિદાનો આપ્યાં નથી. બાલપણથી દૃઢ ચએલી કેટલીક માન્યતાઓને તિલાંજલિ આપતાં શરુઆતમાં એમને ધણું માનસિક કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાના મહાન યુદ્ધમાં સર્વસ્વ આપતાં એમણે પાછું વળીને જોયું નથી. હીંદમાં અત્યારે ચાલતી મહાનુલડતમાં પતિ અને પુત્રોને જીલમાં વળાવતાં એમણે અપાર ધીરજ રાખી છે.

સૌ. કસ્તુરબા એટલે સૌમ્યતાની ભૂતિ. બાપુજીના સંન્યસ્તાશ્રમ જેવા ગૃહસ્થાશ્રમનો બાર એમણે અતિ ધૈર્યશીલતાથી ઉપાડ્યો છે. ગૃહસંસારનાં નાનાં મોટાં કાર્યો કરતાં એમણે શ્રમને ગણ્યકાર્યો નથી. એમની સાદાઈ માટે તો કહેવાનું જ શું હોય ! સાદાં મીસીસ ગાંધીની

પદવીની તો રાહીઓ પણ અદેખાઈ કરી શકે. બાપુજીની સાથે કસ્તુર-બાની તરફ પણ લોકોએ હમેશાં પૂજ્યભાવજ દાખવ્યો છે, તે એમની આવડત કે જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા થઈને કે એમની કાર્યશક્તિ ઉપર મોહિત થઈને નહીં, પણ સ્વામીની છાયાસમી વસતી પત્નીની અવિચલ શ્રદ્ધા અને આત્મસમર્પણને લીધે.

એકજ ગુણની સફલતાથીએ જીવન કેટલું મહાન થઈ શકે ?

(૧૫)

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ

હીંદુસ્થાનના શિક્ષિતવર્ગમાં શ્રીમતી સરોજિનીનું નામ ન સાંપ્રત્યું હોય એવાં બહુ થોડાંજ મનુષ્યો હશે. પૂજ્ય ગાંધીજીએ એમને ‘બુલબુલ’નું ઉપનામ આપ્યું છે. એમણે સ્વહસ્તે ધારણ કરેલા ઇલકાળમાં તો એ મોહનની વાંસળી બન્યાં છે. મીરાંબાઈ થવાનું એ એ ચુક્યાં નથી. એમના કંઠમાંથી નીકળતી અરખલિત વાગધારા પર જનતા મુગ્ધ છે. હીંદમાં કોઈ પણ હીંદી સ્ત્રીએ એમના જેવું સ્થાન નથી મેળવ્યું.

એમના ગ્રહનો સુયોગ સર્વદા મહાજનોના પ્રસંગમાં એમને આણે છે. ગોખલેયુગમાં એ એમનાં મિત્ર હતાં. જીન્દાદુગમાં એ એમનાંએ પરમ મિત્ર હતાં, અને હજુએ હશે. ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનાં એ થઈ શક્યાં છે. સર્વ યુગના નક્ષત્રમંડળમાં એમનું સ્થાન એ હંમેશાં સાચવી શક્યાં છે. અને બંસી સમા મધુર સ્વરથી દેશકાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપી રહ્યાં છે.

કલાપીના કલાપના ચિત્રવિચિત્ર રંગો સમાં એ આકર્ષક છે. નૃત્ય સમયે અતીવ મનોહર લાગતા કલાપીની કલાની જેમ તેઓ મોહ પમાડે છે. એમનો વિનોદ પ્રસંગાનુરૂપ નૂતન સ્વરૂપો ધારણ કરી શકે છે. એમનાં ચલન અને ડોલનમાં એમણે કવિત્વમય થવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રીમતી સરોજિની સ્ત્રીકવિ છે અને કવિતા સારી કરી શકે છે. અંગ્રેજ ભાષા પરના એમના કાલ્પથી એ સર્વને ચકિત કરી નાંખે છે. દેશસેવા કરતાં એમણે કુટુંબસુખની લાલસા નથી રાખી. એમના વર્તનથી એમનું સ્થાન ક્યાં છે એ એ જાણે છે એવું તરત સમજી શકાય.

સુંદરતાની પૂજા એ ઉત્કંઠાપૂર્વક કરે છે; અને શોભાનો શોખ પણ એમને છે. બહુમતવાદનાં હીમાયતી છતાં અમીરાઈની અહંતા એમનામાં પુરેપુરી છે. માનવોના સામાન્ય વિકારોથી એ પર નથી. મોટા શરીરના અવયવો મોટા હોય તેમ મોટા દરજ્જાનાં માનવોના સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ પણ મોટા હોઈ શકે કે નહીં?

શિષ્ટાચારની કદર થતી હોય ત્યાં એ શિષ્ટાચાર સરસ સાચવે છે, છટા પરખાય ત્યાં એ છટાદાર બહુ રહે છે. પણ અંધા આગળ આરસીની માફક એનો ઉપયોગ એ નકામો કરતાં નથી.

એ વ્યવહારદક્ષ છે, કાર્યનિપુણ છે; ચાતુર્યનો ઉપયોગ ક્ષણે ક્ષણે કરે છે. લોકભાષામાં કહીએ તો પહોંચેલાં પણ છે.

દૂરના દેવળમાં વાગતા ઘંટના રણકાર જેવા કંઠના રણકારે અને સાથે સાથે વહતા શબ્દપ્રવાહે ધણાને એમણે ઘેલાં કર્યા હશે, પણ હવે એનો રણકો પ્રથમ જેટલો મીઠો નથી.

એમના જાહેર અને ખાનગી અભિપ્રાયો વચ્ચે ઘણું અંતર હોય છે. કદાચ નજીવી વાતચીતની અંદર વિચારો પણ નજીવા આવતા હશે.

(૧૬)

સૌ. સરલાદેવી અંબાલાલ સારાભાઈ

આર્યસંસારમાં સ્ત્રીજીવનનો આદર્શ ગૃહિણી છે. કુમારિકા સરસ્વતી કે સંન્યાસિની મીરાંને લોકો ગાય છે ખરાં પણ અપવાદ-

રૂપે. એ આદર્શની સિદ્ધિ અર્થે સારા હિંદુસંસારરૂપી પ્રયોગશાળામાં નિત્ય નવા પ્રયોગો થતાજ ગયા છે અને થાય છે. એમના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આપણા સંસારમાં નથી એમ નથી, પણ ગૌણ સ્થાને છે, એટલું તો કબુલ કરવુંજ પડશે. એમના સહચારનો લોભ આર્થ-સંસારે વધારે રાખ્યો છે.

સૌ. સરલાબહેન એ આદર્શની નિકટ લાગે છે. રા. અંબા-લાલભાઈને સંસારધુરા ખેંચવામાં અને બહારના જગતની ઉપાધીઓ ઓછી કરવામાં સરલાબહેન જેવાં પત્નીની મદદ એ એમના ભાગ્યની ઉત્કર્ષતા સુચવે છે. એમના ભર્તાની એ પ્રિયતમ ભાર્યા છે. એમના બાલકોની એ વહાલી અને મીઠી માતા છે. એમનાં મિત્રોના જીવનમાં રસ રેડતી એ આર્થા છે.

આપણામાં બાળકોના જીવનમાં કર્તવ્યના બાનપૂર્વક રસ લેનાર સૌ. સરલાબહેન અને અંબાલાલભાઈ જેવાં થોડાંજ માતાપિતાઓ હશે. એમનાં સુશીલ, નિરોગી સુંદર બાળકો કોઈનીએ આંખો ઠારે એવાં છે. શ્રીમંતો તો ધણા હોય છે. શ્રીમંતોનાં બાળકોને મધ્યમ વર્ગનાં બાળકો જેટલુંએ શિક્ષણ નથી મળતું, એમને સંસ્કાર અર્પવા એ ખાસ અગત્યની વસ્તુ નથી મનાતી. શ્રીમંતાઈમાં પોષાએલાં સંસ્કાર-વીહોણાં એ બાળકો જંગલના રૌપાઓની માફક ભેગે છે ને સુકાય છે. સૌ. સરલાબહેનનાં બાળકો એમની માતાનો શ્રમ અને પિતાની કાળજીના સુંદર બદ્ધારૂપ છે.

સૌ. સરલાબહેન એમના ગૃહરાજ્યનાં રાણી છે. એમની સુવ્યવસ્થા કરવાની અને જાળવવાની શક્તિ, મિત્રો પ્રતિની મમતા, અપરિચિત જનો સાથેની માયાળુતા એ કોઈનેએ આકર્ષે એવાં છે. એમનાં મીઠાં અમી વરસાવતાં નયનો એમને માટે સહેજે માન ઉત્પન્ન કરે છે. વ્યવસ્થાની રચનાર, શાંતિ સ્થાપક અને સુવાસ પ્રસ-સાવનાર સ્ત્રીજીવનનો આદર્શ એમણે ધણે અંશે સિદ્ધ કર્યો છે. સ્થિર તારાસમું એમનું જીવન ધણાને દિશાસૂચક બની શકે એવું છે.

(૧૭)

શ્રીમતી અતીયા બેગમ

ગાઠ રાત્રિમાં વીજળીના ચમકાર કેટલા આલ્હાદક લાગે છે ! એનો ક્ષણભરનો ચમકારો વિસ્મય ઉપજાવે છે પણ એ રજનીના અંધકારને ગાઢતર બનાવે છે.

શ્રીમતી અતીયા બેગમ એટલે ઝબકી જતી વિદ્યુલતા જ. એમનાં નયનોમાં ચમકાર, એમની વાણીમાં ચમકાર, એમના ડોલનમાંએ ચમકાર, એ ચમકારમાંએ ક્ષણભરની મોહકતા તો છે.

શ્રીમતી અતીયા બેગમ વાગ્ગજનો વિસ્તાર બહુ સુંદર રીતે કરે છે. જનો એમના વચનામૃતનો પ્રવાહ વિસ્મયપૂર્વક નીહાળે છે. એ પ્રવાહમાં દૂરદૂરની ધણી વસ્તુઓ તણાઈ આવે છે.

એમના મગજના સંગ્રહસ્થાનમાં એ ધણી અજાયબીઓ એકઠી કરે છે અને પ્રસંગોપાત એનું પ્રદર્શન બહુ આકર્ષકપૂર્વક કરે છે. સંગીતની ગણના એ એમના પ્રિય વિષયમાં કરે છે. સાહિત્યમાં એમની પ્રવીણતાનો પાર નહીં હોય. શીલસુશ્રીમાં તો એ પોતાને અદ્વિતીયજ ગણતાં હશે. જાહેર કાર્યોમાં (જ્યારે એ ભાગ લેતાં હતાં ત્યારે) એ પોતાને આધારરુપજ માનતાં હશે.

એકજ મુખેથી અનેક જાતનાં સૂકતો એ પઢી શકે છે. એમનો શાબાનો શાખ એમના સાદાઇના ડોળથી ઢંકાતો નથી. પ્રસંગે પ્રસંગે દેશી, વિદેશી, સ્વદેશી એમ ધણાં સ્વરુપોથી એ બહુરુપી દેખાય છે. એમના વિનોદનો ભોગ થતાં કોમકજ અચતું હશે.

જગતમાં નાનાં માણસોનાં કાર્યોથી હર્મેશાં મોટાં માણસો યશ પામે છે, અને પામશે. સમુદ્રની મત્સ્યલીલા કે વાતાવરણમાંની જંતુ-લીલાથી આપણે મનુષ્યો કોમ રીતે ઉતરતાં નથી, ફરક માત્ર પ્રમાણનો.

એમને નામે એમનાં કાર્યો અને ગુણોને ખુબ મોટા દેખાડ્યાં

છે. રજવાડામાં કે રાજ્યતંત્રમાં એ મુશ્કાયાં હોત તો એમને અનુકુળ સરસ ક્ષેત્ર ત્યાં મળતાં એમની કેદર એમાં વધારે થાત અને બહુ આગળ આવત એમાં શક નથી. એમણે માત્ર એકજ ભુલ કરી. સીધા માણસની સીધી લડતમાં જોડાવાની.

બ્રહ્મગ કે રિમતથી કાર્ય સાધવાની આવડત એમનામાં છે. મુખ પરના ભાવો બદલવામાં એમની કુશળતા છુપી નથી રહેતી. એમના માટે ઓછામાં ઓછું એ બહુ હોંશીઆર છે એમ તો કહેવાયજ.

એમનામાં સ્ફુર્તિ છે. એમનાથી કેં પણ ક્યાં વિના જીંપીને નથી બેસાતું. એમની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં આપણે ભાગે બોલવાનું બહુજ થોડું આવે. સર્વ વિષયમાં નિષ્ણાત હોવાનો એમનો દાવો છે. પોતાના કરતાં બીજાની બુદ્ધિમાં એમને બહુ શ્રદ્ધા નથી હોતી. એમના દેશાટને એમને ઓપ ચઢાવ્યો છે.

Ibsen ના 'New Woman,' પણ તે એ પુરેપુરાં નહીંસ્તો.

(૧૮)

સૌ. વિજયાંગારી કાનુગા

દેશકાર્યમાં પડેલાં કેટલાંએ સ્ત્રીપુરુષો અત્યારે સુંદર કાર્ય કરી રહ્યાં છે. એમને તક મળી ન હોત તો એ જ્યાં હતાં ત્યાંથી એક ડગલુંએ આગળ ન વધી શક્યાં હોત. જંગલમાં કરમાઈ જતાં સુગંધી પુષ્પો સમી તેમની સુવાસ જમતે જાણી ન હોત. કેટલી સરિતાનાં જળ નકામાં વહી જાય છે! કેટલીએ સ્ત્રીઓનાં જીવન એમની ગૃહની નાનકડી દીવાલો વચ્ચે સમાપ્ત થયાં છે! તેમને જો માત્ર તકજ મળી હોત!

સૌ. નંદુબેન આજે એવાજ પ્રકારનાં ઉદાહરણ તરીકે આપણી સમક્ષ છે. એક કાળે અમદાવાદની ધરરખુ ગૃહિણીની ઉપમા એમનામાં

સાર્થક થતી હશે. વ્યવહારમાં એમની કુશળતા વીશે એ મત નહીં હોય. આજ દેશકાર્યમાં પડી પોતાની વ્યવસ્થાશક્તિનો લાભ અમદાવાદના સ્ત્રીમંડળને વ્યવસ્થિત કરવામાં આપી રહ્યાં છે. કાર્ય શરૂ કર્યા પછી એને પાર ઉતારવાની એમનામાં ચીવટ બહુ છે. એ આરંભશુરો નથી. એમની શક્તિઓ મર્યાદિત હશે એ ખરું, પણ આરંભ કર્યા પછી એ ભાગ્યેજ થાકી જાય છે.

કેટલાંક કાર્યોમાં વરની ફેાઇ થઇ શરતાં કેટલીક એનો જોવો અવિવેક કે અવિનય એમનામાં નથી. મેં બહુ કરી નાખ્યું છે એવું ધારીને એ કુલાઇ ગયાંએ નથી.

એમની કાર્યતત્પરતા, એમની સેવાપરાયણતા અને ધૈર્યશીલતા સચોટ અસર કરે એવાં છે. એમનાં કાર્યથીજ એમણે પોતાની છાપ પાડી છે.

(૧૬)

શ્રીમતી અનસૂયાબહેન

હીંદુસ્થાનના રાજકીય પ્રકરણમાં પડેલાં સર્વજનો, હાલમાં મજ્જુરોનાં માતા સ્વરૂપ મનાતાં અનસૂયા બહેનનાં નામથી ભાગ્યેજ અજ્ઞાત હોઇ શકે. એમની એક ટુંકી રૂપરેખા અસ્થાને નહીં ગણાય.

શ્રીમતી અનસૂયાબહેન એક શ્રીમંત કુટુંબની પુત્રી છે. દેખાવમાં જીજ્ઞરમાન અને શ્રીમંતાઇના સર્વ ગુણોથી યુક્ત છે.

એમના જીવનની શરૂઆતમાં એમને સ્ત્રીજીવનની પરાધીનતા બહુ સાલી હશે. એમની ઉંમર અને સ્વતંત્ર પ્રકૃતિને સુવર્ણનું તોએ પીંજરવાળું પક્ષીજીવન બહુ નહીં રુચ્યું હોય. હાલ તો એમણે સેવાની શૃંખલા સ્વીકારી છે.

એક વખત ઠાકટરીનો અભ્યાસ કરવા એ યુરોપ ગયાં હતાં. પણ એ પુરો ન કરી શક્યાં. પણ ત્યાંના એ વર્ષના નિવાસથી ત્યાંની સ્ત્રીઓની કાર્યશક્તિની કેંક સુંદર અસર એમનાં ઉપર થઇ.

અનસૂયા બહેનમાં ધમ્માશક્તિ કરતાં વ્યવસ્થાશક્તિ ઓછી પણ એમનાં મિત્રો એમને એની ખોટ પડવા દેતાં નથી. મેઘધનુ સમાં ધણી કાર્યોરૂપી રંગોથી એ આકર્ષક છે. ધણાં કાર્યોમાં એ ન લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એમનો ઉત્સાહ ચિરસ્થાયી નથી નીવડતો એ આંજી શક્તાં હશે, સ્થિર નહીં થઈ શક્તાં હોય.

સ્ત્રીહૃદયના સ્વાભાવિક ભાવો એમનામાં હશે, પણ એનું બાહ્ય દર્શન કવચિતજ થતું હશે. એમની પાસે સાધન છે અને તે શક્તિએ છે. એમનામાં સ્ત્રીના ગુણો કરતાં પુરુષના ગુણો વધારે. મિત્ર તરીકે કદાચ એ વધારે કુમળાં થઈ શક્તાં હશે, પણ સ્ત્રીઓ સાથે એ ભાગ્યેજ મિત્ર થઈ શકે છે. સ્ત્રીજીવનમાં રસ લે છે તે એમના કાર્ય પુરતોજ.

મહાત્માજીનાં પ્રથમ સ્ત્રી અનુયાયીની પદવીએ એમને પ્રતિ અને કેંક સ્થિરતા એ એ અર્પ્યા છે. એમની હીંમત વીશે એ મહોષ્ઠ શકે નહીં.

ગુજરાતી સ્ત્રી વર્ગમાંથી રાજકીય વેગમાં ઝુકાવનાર સૌથી પ્રથમ તે એજ હતાં. તે પહેલાં સ્ત્રીઓના એ દિશાના પ્રયત્નો તે નવરાત્રીનો સદુપયોગ કે પ્રકાશમાં આવવાના સાધનરૂપજ હતાં. પ એમણે જેટલું કર્યું છે તેટલાનો એ ઉપકાર માનવો જરૂર ઘટે.

ગુજરાતની સ્ત્રીઓનેએ સાધન મળે ને એમની મહત્વાકાંક્ષાં કેળવાય તો ગુજરાત કેટલી સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી શકે ?

(૨૦)

સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ અને સૌ. શારદાગૌરી મહેતા

કેટલાંક માણસોને જોઈએ ત્યારે આપણી જુની કહેવત ધારવાર યાદ આવે છે કે 'એણે તો પરમેશ્વરને પાંચે આંગળાંએ પુજી છે.' સૌ. વિદ્યાબહેન કે સૌ. શારદાબહેનને હું જોઈ છું ત્યારે મને એ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

શ્રી. નાનાલાલ શ્રી

એમનું પહેલું સદ્ભાગ્ય નાગરકોમમાં જન્મવાનું, અને એ કે જેવું તેવું છે ? બીજું સદ્ભાગ્ય સુધારક પિતાની પુત્રીઓ થવાનું. એને લાંબે એમને સંયોગો મળ્યા. ત્રીજું ખાસ મહત્ત્વ એ બહેનો ગુજરાતમાં પ્રથમ “એન્યુએટ” થયાં તે. એના વિના એમની છાપ તરત ન પડત. ચોથું અનુકૂલ અને ઉદાર ભાવનાઓના પતિઓની પત્નીઓ થવાનું. હજી તો એમનાં કેટલાંએ સદ્ભાગ્યોની પરંપરા ગણાય. પણ આટલાંએ ઓછાં નથી.

સરખા સંયોગો છતાં બંને બહેનો એકજ બીએ ઘડાયાં નથી. સૌ. વિદ્યાબહેનને હોંશીઆર, બુદ્ધિમાન, વ્યવહારનિપુણ કહી શકાય. સૌ. શારદાબહેન મીઠાં, માયાળુ અને ભાવનાપ્રધાન વધારે ગણાય. સૌ. વિદ્યાબહેનની આંખમાં ભલામ સાથે સખ્તાઇનુંએ મિશ્રણ છે. સૌ. શારદાબહેનનાં નયનો અમી વર્ણવે છે. પણ એનો ઉપયોગ એ ડહાપણુપૂર્વક કરે છે. તમારે એ અમી જોઇતું હોય તો તમારે પ્રથમ લાયકાત સિદ્ધ કરવી જોઇએ. તમે લેખક કે કવિ છો ? તમારી કવિતાએ જનતાના હૃદયને હલાવી નાખ્યું છે ? અથવા તમે સંસ્કારી રસજાતનો દાવો કરનાર અમીરાઇના અધિકારી છો ? પ્રથમ પંક્તિનાં હો તો વધારે સારં. બીજી પંક્તિનાં હો તો પણ કદાચ ચાલી શકે. છેવટે કે ન હો તો એમનાં કાર્ય તરફ સદાનુભૂતિ દેખાડો—જણાય એવી રીતે—તોએ ચાલશે.

સૌ. વિદ્યાબહેનમાં કાર્યશક્તિ અને અપલતા વધારે હશે. સૌ. શારદાબહેન ધીમા પરંતુ થાકે નહીં એવાં હશે. આજની માફક સ્ત્રીઓ જ્યારે બહાર કાર્ય કરવા નહોતી આવતી ત્યારેએ સૌ. વિદ્યાબહેનના કાર્યોથી ગુજરાત પરિચિત હતું. “લેડીઝ કલબ”નાં સંચાલક, હું જાણું છું ત્યાંસુધી એજ હતાં અને છે. વોર ફંડ માટે એમને શ્રમ અજળ્યો નથી. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓની કાફિન્સીલ એમનેજ આભારી છે. સ્ત્રીઓ માટે બાપણોની હારમાળા

ગોઠવવામાં એ રસ લેતાં. નાની મોટી ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં એમનું અગ્રસ્થાન છે.

સૌ. શારદાબહેનની સેવાઓથી ગુજરાત અબળવ્યું નથી. મહિલા-પાઠશાળાનાં અધિક્ષાત્રીની નિષ્કામ સેવા, ભગિનીસમાજનાં પ્રમુખ અને ગોધરાની સંસાર સુધારા પરિષદનાં પ્રમુખનું નામ ગુજરાતનો કેળવણીએલો વર્ગ જરૂર જાણે છે. દેશકાર્યમાં એ હંમેશ રસ લેતાં આબ્યાં છે અને ઘણી પ્રવૃત્તિઓને એમણે પોષી છે. અને એમણે જેટલું કર્યું છે તેટલાનો ઉપકાર ગુજરાતે જરૂર માન્યો છે.

સંસાર સુધારો એ ધણુંખરું એમનાજ કુટુંબમાંથી પોષાતો આવ્યો છે. અને તેથી એ એમનોજ હોય એમ વધારે લાગે છે. એમના કુટુંબ વિના સંસાર સુધારા પરિષદો ભાગ્યેજ હોય છે. સંસાર-સુધારો એમના વિના આ સ્થિતિએ ભાગ્યેજ આવત. પ્રાકૃત જનને એમાં મામાફોઈનું કદાચ લાગે તો તેમાં ઉપાય નથી.

સૌ. વિદ્યાબહેન શારદાબહેનમાં અમીરવૃત્તિ વધારે છે. જગતમાં અત્યારે લોકશાસનનાં દુંદુભિ વાગે છે અને એની સાથે તાલમાં રહેવા એ બંને સદા પ્રયત્ન કરે છે. પણ અંગ્રેજીમાં એક બાધને માટે કહેવાએલું વાક્ય હું અહીં કહું ? “ She is born superior. It is not her fault. It cannot be helped.” (તેઓ જન્મથીજ ઉત્કૃષ્ટ છે. એમાં તેમનો વાંક નથી, અને એનો કે ઉપાય પણ નથી.) સૌ. વિદ્યાબહેન શારદાબહેન પણ આપણાથી ઉચ્ચતર પ્રદેશનાં વાસી બને હોય છતાં આપણો નમ્ર આત્મા એમ ઇચ્છે ખરો કે આપણામાંનાં એ એક હોત તો વધારે સારું.

જનતા સાથેનાં સૌ. વિદ્યાબહેનનાં રસણાં કેણુ છોડાવે ? જનતા-નેએ એમને ખોવાનું પાલવેજ નહીં, છતાં ઘણી વસ્તુઓ નિરુપાયે પાલવવી પડે છે.

સૌ. વિદ્યાબહેનમાં પ્રભાવ વધારે છે અને તેથી એ પ્રભાવશાળી લાગે છે. સૌ. શારદાબહેનમાં આકર્ષકતા વધારે છે અને

તેથી એ તરત ધ્યાન ખેંચે છે. એમની મીઠી મમતાથી ધણાંનાં એ વિશ્રામસ્થાનરૂપ બન્યાં છે.

મારા એક મિત્રે એમને વીશે એક વાર કહ્યું હતું કે “સૌ. વિદ્યાબહેન શારદાબહેન માટે હમેશાં સાથેજ વિચાર આવે છે. એક અનાજની બે ફાડ જેવાં હોવા છતાં બંને એકબીજાથી તદ્દન જુદાં છે. પણ જુદાં હોવા છતાંએ પરસ્પર પૂરક છે.

પ્રકીર્ણ રેખાચિત્રો.

(૧)

પાર્વતી

નગરાજ દિમાલયની દુહિતા પાર્વતી આર્યજીવનમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. બાળાઓ ઉગવા માટે ત્યારથી ગૌરીમા (ગોરમા) ને સારો વર અને અખંડ સૌભાગ્ય આપવા વીનવે છે. શંકરમકતો ભોળાનાયની ગુતિ કરતાં ઉમાને રીઝવવાનું ચુકતા નથી. સંસ્કૃત કવિઓ નાટક લખે તો “રીસાળ પાર્વતીજીને મનાવતા મહાદેવ અમારું રક્ષણ કરો” એમ કહ્યા વગર નાટક શરૂ કરતા નથી. કેંઈ વાર એમની કલ્પના ઘણી ઉંડે ત્યારે જટામાં વસતી ગંગા માટે કળે કળે પુછતાં પાર્વતીનું ચિત્ર ઘણી ખુબીથી તેઓ તૈયાર કરે છે. નાનાં બાળકોને વાર્તા કહેવાય તેમાં પાર્વતીજીની હાથી કોઇક ગરીબ બ્રાહ્મણનું ભણું કરવા અણુગમતે મને ઉમા રહેતા અને પાછળથી પાર્વતીને શીખામણ આપતાં શીવજીની વાત આવ્યા વિના બાગ્યેજ રહે. આશીર્વાદ આપતાં “શંકર પાર્વતી જેવી અખંડ જોડ રહેજો” એવાં માતામહીઓનાં વેણુ સાંભળી કાન પવિત્ર ન કર્યા હોય એવી દીંહિત્રી કોઈજન હશે. જગતના પ્રલયના અધિષ્ઠાતા પિતાકપાળીને વશ રાખનાર સાદાં ભોળાં પાર્વતીને બીલડીરૂપે કે કૈલાસ પર વિહાર કરતાં કલ્પવાં એ કવિહૃદયનો એક અનેરો આસ્વાદ છે. એની

આસપાસ ભવ્યતા છે ને સાદાઈ છે, અદ્ભુતતા (Romance) છે ને આર્યાનું નીખાલસપણું છે. પાર્વતી આટલાં પુન્ય છે, કારણકે આર્ય સ્ત્રીના સર્વ ભાવો એમનામાં સંપૂર્ણપણે ને સર્વરૂપે દેખાય છે. ગળામાં સર્પ અને કપાળે ભસ્મ યોગનાર, સ્મશાનમાં રહેનાર અને હુતોથી ઘેરાએલા મહાદેવજીની અનન્ય ભાવે પતિભક્તિ કરતાં ગૌરીમાં ગમે તેવા પતિમાં દેવત્વ માનવાની આપણી આર્ય ભાવનાનાં સર્વાંગ દર્શન થાય છે. દક્ષ પ્રજાપતિને ત્યાં યજ્ઞમાં જતી વખતે દહ કરતાં ઉમાદેવીમાં આપણી સ્ત્રીઓના જેવીજ પીયરમાં જવાની ઉત્સુકતા નથી દેખાતી? પતિનું અપમાન પિતાની પાસેથીએ ન સહન કરનાર દેવીમાં પતિપ્રતાનો સાત્વિક ક્રોધ સંપૂર્ણરૂપે પ્રગટે છે. પ્રેમના સૂત્રે બંધાએલા ભગવાન રુદ્રની પાસે નાની નાની દહ લેતાં ભગવતી પતિની બદારની મહત્તાથી અજાણ છતાં જીવન સમર્પણ કરી નિર્ભયતા અને સહચારના હક્ક પ્રાપ્ત કરેલી આર્ય સ્ત્રીની મોટી આવૃત્તિ સમાં લાગે છે. બીલકન્યારૂપે યોગીના ચિત્તમાં વસતી સાક્ષાત રસિકતાની મૂર્તિસમાં એ લાગે છે. કહણ હૃદયના પુરુષ જેવા રુદ્રને કોમળ કરતી શક્તિસમાં પાર્વતી છે. એ કઠિનતામાં કોમળતા સર્જવવાની સ્ત્રીશક્તિને લીધે જગત આજ સુધી ટકી રહ્યું છે. પાર્વતીની એ શક્તિનો ઉપયોગ જે દિવસે હુલાઈ જશે ત્યારનો સમય તે પ્રલયકાળ.

પણ ક્યાંએ પાર્વતી શીવજીની શક્તિઓના આવિર્ભાવરૂપે નથી દેખાતાં, પણ સદા પ્રેરક સમાજ દેખા રહે છે. એમાંએ આપણી એક માન્યતાનું આહું સૂચન છે. પત્ની પતિને દોરનારી નહીં, પણ અદ્ભુત રહી પોતાનું બળ દેખાડ્યા વિના પ્રેરનારીજ થઈ શકે-એ માન્યતા ઉપર આર્યસંસાર ઘડાયેલો છે. સ્ત્રીઓનું પ્રેરકબલ જે ખુટી નહીં જાય તો કદાચ ટકી પણ રહેશે.

પાર્વતીનું એક ચિત્ર કુમારસંભવમાં છે. જેને મહિષાસુર મર્દિનીનાં દર્શન કરવા હોય; જેને ચંદિને કલ્પવી હોય; જેને એને

શક્તિ સ્વરૂપે જોવી હોય; એમને માટે એને શોધવાનું એ સ્થાન નથી. ત્યાં એ ત્રણ ભુવનની માતા કે તેજના સ્ફુલ્લિંગો વેરનારી નથી. ત્યાં એ સરલ અને ભોળી બાળા છે. નિર્દોષ અને સુકુમાર મુઝા છે. ત્યાં એ પ્રેયસી છે, નવોદા છે, ગૃહિણી છે, પતિવ્રતા છે, અનુકુળ પત્ની છે. ત્યાં એ પ્રતાપ ઝરતી નથી. પણ યોગીની અર્ધાગનાને યોગ્ય કઠણાર એનામાં નથી. આર્યકુલની અધિષ્ઠાત્રાનું એનું પદ ત્યાં આપણે પૂર્વ સંસ્કારને લીધેજ ભુલી જતા નથી. એ તપ કરે છે ત્યાંએ એ ઉગ્ર અને દૃઢ તપસ્વિની કરતાં વ્રતિની ગૃહિણી સમી વધારે લાગે છે. અને વધારે હીંમતપુર્વક કહીએ તો કહી શકાય કે ત્યાં જેને સંસ્કૃત કવિઓ બીરુ ઉપનામ સંબોધે એવી એ મનોહર રામા લાગે છે.

કોણ જાણે કેમ પણ કુમારસંભવ વાંચતાં ઘડીભર એમ લાગી જાય છે કે એમાં કવિ કાલીદાસે પાર્વતીને કંઈ વિશિષ્ટ ગુણ અર્પ્યો નથી. ત્યાં એ સુંદર તો છેજ, પણ એ સુંદરતા કવિઓના નિર્માણ કરેલા શબ્દોમાં સમાય તેવીજ-કીર જેવી નાસિકા ને દરિયુ જેવા નેત્રોવાળીજ છે એમ કહીએ તો ચાલે. સંસ્કૃત સાહિત્યનીજ એ ખુશી છે. એમાં નાયિકાઓનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ ભાગ્યેજ ખીલેલું હોય છે. નાયિકા થવાનું પ્રથમ લક્ષણ સૌંદર્ય, પણ એ સુંદરતા ગમે તેવી હોય તે ન ચાલી શકે. એમની આંધેત્રી ઉપમાઓમાં નહીં સમાય એને સંસ્કૃત કવિઓ સુંદર કહેવાવાનો જરીકે દક્ક આપતા દશે કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે.

કદાચ સંસ્કૃત કવિઓની કલ્પનાઓમાં અને પ્રસંગોમાં એક સરખાપણું આવે છે તેથી પણ કવિવરની પાર્વતીમાં વિશેષતા નહીં લાગતી હોય. સંસ્કૃત નાટકોમાં નાયિકાઓના વર્ણન, દંપતિના પ્રસંગો ક્રિડાઓનાં વર્ણન લગભગ ઘણે ઠેકાણે એક સરખાં આવતાં હોય એવાં લાગે છે. ઉપમાઓ પણ ઘણીવાર એકજ જાતની જણાય છે. નાયિકાઓનાં વર્ણનમાંએ ઘણુંખરું વિરહાવસ્થાના, કેલિ પ્રસંગના,

મીલન સમયના એવા એવા વધારે આવે છે. ઘણીવાર તો સ્ત્રીઓને અસુક ભાવો શીવાય બીજા ભાવો અનુભવવાનો હક્ક હતો કે નહીં તેનો પણ સંશય થાય છે. સંસ્કૃત નાટકની કોઇકજ સ્ત્રીઓ તેજસ્વી કે પ્રતાપ ઝરતી દેખાય છે. રસિક કવિઓને ગમે તેવા પ્રસંગો ઉપર કહ્યા તેવાજ હોય તેથી કે તે સમયની સ્ત્રીઓનાં સ્વભાવની બીજી બાજુ બીલતીજ નહીં હોય તેથી તો સ્ત્રીસ્વભાવનાં આટલાં થોડાંજ તરવો અમર નહીં થયાં હોય ? માલવિકા હોય કે સાગરિકા હોય, માલતી હોય કે તપતી હોય, કે સાક્ષાત પાર્વતીદેવી હોય, પણ એ સર્વમાં જોણું તો એકજ પ્રકારનું. કવિઓની દેવી અને માનવીઓની વચ્ચે કંઈ બહુ ફેર દેખાતો નથી. સારામાં સારા કવિઓ પણ આ જનના વિશેષાભાવથી મુક્ત નથી.

પરંતુ કુમારસંભવ કાલિદાસ કવિનું પ્રથમ કાવ્ય હોય એમ લાગે છે. તેથી કદાચ કવિકુલની જુની પ્રણાલિકામાંથી કવિવર છુટી નહીં શક્યા હોય. સરિતામાં નવા જલનું પુર આવે તે વેગવાન પણ ડહોળું હોય છે. તેમ આમાં પણ કવિની કલ્પનાના નવા પુરનાં જલ નીતરાં નથી થયાં. એમાં અનુભવી કલાકારનો હાથ નથી પણ આશા-જનક ઉછરતાપણુની છાપ છે. ઉસ્તાદના હાથમાંથી તરત શીખીને છુટા પડેલા ગવૈયામાં જેમ એના પોતાના વ્યક્તિત્વ કરતાં ઉસ્તાદની છાપ વધારે હોય છે તેમ જુના કવિઓના અભ્યાસી કવિવરની રચના અને કલ્પના અને કથનની રીતમાં એમના પોતાના કરતાં બીજી છાપ વધારે દેખાઇ આવે છે.

પાર્વતીનું ચિત્ર ઉપજાવવું હોય તો માત્ર કવિઓએ એમને જોયાં એ પ્રકારે એમને આપણાથી નહીં જોઇ શકાય. કવિઓને મન તો એ એક મનોહર કાવ્યનો વિષય છે. આપણે મન તો આર્યોના ગૌરવને પ્રેરનારી ને રક્ષનારી દેવી છે. શક્તિરૂપે એ સર્વ જગતમાં વ્યાપેલી છે. પત્નીભાવની એ સાક્ષાત મૂર્તિ છે. અસુરો એનાથી કાંપે છે. યોગી એનાથી બળ પામે છે.

એનું ઐશ્વર્ય સૌથી જુદી જાતનું છે, અને એથી એની તુલના કોઈની સાથે ન કરી શકાય. યોગીની વિભૂતિથી એ લેપ પામે છે. સર્પોની સાથે એ રમત કરે છે. પ્રિયતમના મસ્તક પરની ચંદ્રલેખા એના મુખપરની સુરખી વધારે છે. જગદ્દેવંદ્ર મંદાકિની એના સ્વરૂપથી શરમાઈ જટામાંજ સંતાઈ રહે છે. અબધુતના ચિત્તની એ અધિષ્ઠાત્રી છે.

પાર્વતી એટલે બુદ્ધિના સહચારને યોગ્ય સખી નહીં, પણ ભાવના-ઓ દ્વારા રાજ્ય કરે એવી પત્ની. એને તક આવડતો નથી. બુદ્ધિની ગુચ્ચવણમાં એ કદી ઉતરતી નથી. જગતના આદિથી તે અંત સુધી પતિ નામનો એકજ જાપ એ જાળ્યા કરે છે. પતિદ્વારા અથવા પતિને માટે એ સર્વ વસ્તુઓમાં રસ લે છે. એના ધ્યાનમાં એટલી એકાગ્રતા હોય છે કે એને લીધે એ ઘણી દુર્લભ વસ્તુઓ સહેજમાં સાધ્ય કરે છે.

પાર્વતી એટલે મૂર્તિમાન આર્ય સ્ત્રી. ભાગ્યવાનોના ગૃહમાં પાર્વતીના અંશ સદાયે અવતાર લે છે. વેલી સખી એ વીંટળાઈ વળે છે. શ્રદ્ધા દાખવી એનું સ્થાન એ દૃઢ કરે છે. એની નમ્રતાજ એને રક્ષા અને પુજાને પાત્ર બનાવે છે. એના નાના નાના તપનો સરવાળો યોગીઓના તપ કરતાં ઉતરતો થતો નથી.

સ્ત્રીઓ વીશે વાત કરતાં હોઈએ તો એના સૌંદર્ય વીશે પણ વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. પછી ભલે તે દેવી હોય કે માનવી હોય. મેઘાની તીક્ષ્ણ તરવારથી પુરુષ શોભે છે. સ્ત્રીઓ સૌંદર્યના પ્રદેશની રાત્રીઓ નીર્માઈ છે. સૌંદર્ય સૌંદર્યને ખાતરજ જોયું હોય તો એ દ્વારાએ માનવો દિવ્ય દર્શન કરી શકે છે. આપણે સૌંદર્ય જોઈએ છીએ; એની અસરમાંથી આપણે મુક્ત નથી થઈ શકતા, છતાં એ ભાવનામાં આપણે આધ્યાત્મિક બળ રેડ્યું નથી. જડ જગતના સૌંદર્ય-માં માર્ણસ શરમાયા વિના રસ લઈ શકે છે; ચેતનના સૌંદર્ય દર્શનમાં આપણને અધઃપાત દેખાય છે. દેવોના આકારો આપણે સુંદર કદખ્યા હોય તોએ એમની મૂર્તિમાં એ સુંદરતા આપણે પ્રતિબિંબિત

નથી કરી. સૌંદર્ય જોવાની આ અશક્તિએ આપણને નીરોગી નથી રહેવા દીધા એમ માનવાનુંએ મન ઘડીભર થઇ જાય છે.

પણ જે આર્યોએ જડ તરવોમાંએ ભવ્યતા અને દેવત કલ્પ્યું અને એમાંથી ઝરતાં સૌંદર્યનાં પાન કીધાં તેમની દૃષ્ટિ ચેતનમાં સૌંદર્ય જોતાં કેમ અટકતી હશે ? સૌંદર્ય વિના ભવ્યતા ક્યાંએ રહી શકે છે ? આકાશ ભવ્ય લાગે છે, કારણ કે વિવિધરંગી સૌંદર્ય ત્યાં રમે છે. કુદરત ભવ્ય લાગે છે, કારણ અનેકરંગી સૌંદર્ય ત્યાં વેરાએલું પડ્યું છે. રાત્રિ ભવ્ય લાગે છે, કારણ કે સૌંદર્યના તેજકુવારાથી એ દેદિધ્યમાન બનેલી છે. દરીઓ ભવ્ય લાગે છે, કારણ કે નરી સુંદરતા એનામાં સર્વરૂપે પ્રકાશે છે. એ સુંદરતાને કોઇ સંપૂર્ણતા કહે છે. પણ નામ બદલ્યાથી એનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી.

દેવ કે માનવના આદર્શ આપણે ઉપજાવવા હોય ત્યારે તેમને આકાર અર્ધા વિના ચાલતું નથી. આત્માની સુંદરતાના પ્રમાણમાં દેહની સુંદરતા કલ્પવી એ એક માનવનો સ્વભાવ છે. એ નિયમને અનુસરીને આપણે પાર્વતીના સૌંદર્યની કલ્પના કરી શકીએ.

પાર્વતીનું ગૌરવ લક્ષ્મીજી કરતાં જુદાજ પ્રકારનું લાગે છે. ગર્ભ-શ્રીમંતો અને પોતાના ગુણોથીજ મહારથાને પહોંચેલા પુરુષોની પત્નીઓમાં જે જાતનો ફેર હોય એવો ફેર આ બંને મહાદેવીઓ વચ્ચે પણ લાગે છે. લક્ષ્મીજીનો વિચાર કરતાં એને જે માનુષી રૂપ આપીએ તો સુંદર અને થોડા બોલી, જુની ખાનદાનીમાં ઉતરી આવતી સ્વાભાવિક સંસ્કારિતા દેખાઇ આવતી, ધીમા ડોલનમાંએ સ્વાભાવિક લાલિત્યનો ભાસ કરાવતી, જેને અંગ્રેજીમાં 'laud' કહીએ એવા કશાએ દેખાવ વગરની છતાં તોર ને દમામને ઘણી ખુબીથી દેખાડતી, સાદાઈના પડમાંથી શોભાનો ભાસ કરાવતી, બહારના જગતના દુઃખની અજ્ઞાનતાથી સંતોષી ને સુખી દેખાતી કોઇ શ્રીમંત પત્નીનું ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ ખડું થાય છે. પાર્વતીજીનું ચિત્ર એનાથી જરા જુદી જાતનું

દોરાય. દરિદ્રતા અને દુઃખ જેણે જોયાં હોય એવા મદાપુરુષની એ પત્ની છે. જગત્ જોનાથી થરથર કંપે એવા યોગીની એ અર્ધાંગના છે. બાળકવયમાં શ્રીમંતાઇનાં સુખ એણે પિતાને ત્યાં અનુભવ્યાં છે, એટલે એનાથીએ એ છેક અભાણુ નથી. સ્ત્રીસ્વભાવને સુલભ રસિકતા કૈલાસના શિખરોમાં ફરતાં એ જરૂર અનુભવતાં હશે. ગર્વ વિનાની એમની સુંદરતામાં એક પ્રકારની અભિનયતા અને પ્રકુદ્ધતાએ જરૂર હશે. પણ એમને જોઇને માણસ મોહી નહીં જાય; પણ માન આપવાનુંજ મન કરે. એમની સુંદરતા છાપ પાડે છે પણ પાસે આવવા પ્રેરતી નથી. લક્ષ્મીજી સમી સુંદરતા દૂર ખસવા દેતી નથી. પણ પાર્વતીજીમાં લક્ષ્મીજી સમી ભભક નહીં હોય, પણ ઉદારતા ને અંતરના અમી તો જરૂર વધારે પ્રમાણમાં હશે.

આર્ય હૃદયમાં પાર્વતીનું સ્થાન કોઇ પણ દેવો કરતાં ઉત્તરનું નથી.

(૨૨)

દ્રૌપદી

હજારો વર્ષો થયાં આર્યાવર્તમાં સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ધણુંખરું એકજ પ્રકારનો કદપાય છે. આર્યાવર્તની આદર્શ સ્ત્રી એટલે જુની અને માન્ય થએલી ઉપમાઓમાં સમાય તેવી સુંદર, ગમે તેવા પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા, યુગોથી ચાલી આવેલી માન્યતાઓને સત્કારે તેવી આર્યા, અને તે વિધિઓને સદૈવ આચરવામાં તત્પર એવી ગૃહિણી, દુઃખો સહવામાં શરૂ સહચરી અને ભર્તાને પ્રસન્ન કરે તેવી બાર્યા. ઓછે કે વત્તે અંશે આટલાં લક્ષણો શોભાવે તે આદર્શ સ્ત્રી થઇ શકે છે. આથી વધારે ગુણોની આવશ્યકતા સ્ત્રીઓને હોઇ શકે નહીં એમ માનવામાં આન્યું* હોય તેથી કે એવી સ્ત્રીઓ તરફ શંકાની દૃષ્ટિએ જોવાતું હશે તેથી, જવલંત અને પ્રતાપી સ્ત્રીત્વનાં ઉદાહરણો માત્ર અપવાદરૂપેજ પૌરાણિક સાહિત્યમાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

દ્રૌપદી એ આવો એક અપવાદ. સીતા દેવીના દૈવી આત્મામાંથી સર્વસ્વ સમર્પણ કરતી ભક્તિ ઉભરાય છે. શકુંતલાના મૃદુ અંતરમાંથી નમ્રતા અને પ્રેમ ઝરે છે. ઉમાદેવીના બીના હૃદયમાંથી માતૃત્વનો રસ વહે છે. પણ શક્તિ અને પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી તો દ્રૌપદી એકલીજ છે. સોળ લગ્ન પટરાણીઓના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સખીપદને લાયક તો માત્ર દ્રૌપદીજ છે. મહાભારતના યુદ્ધને જીતનારી અને પાંડવોના હૃદયખળની રખેરાળ એ પણ માત્ર દ્રૌપદી એકલીજ છે.

અમિ સમી જન્મવલ્લભાન અને પ્રદિપ્ત આ સ્ત્રીનો જન્મ અમિ-કુંડમાંથીજ થયો એમ મનાય છે. પાંચાલ દેશના પ્રતાપી દ્રુપદરાજની તે પુત્રી હતી. કૌરવોનાં રાજ્યગુરુ દ્રોણને મારવાને નિર્માણ થએલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની તે ભગિની હતી. સ્વરૂપે શ્યામ છતાં અહભુત રૂપવતી તે મનાતી. કદાચ એનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિને આકર્ષે તેવું નહીં પણ દૃષ્ટિને ઠરવા ન દે તેવું હશે.

એના સમગ્ર જીવનને અહભુતતા, સાહસ અને અસામાન્યતાની પરંપરા રુપેજ વિશ્લેષી શકાય. અકસ્માતથી અથવા એ અકસ્માતોને એ પ્રેરનારી હોય તેથી પૌરાણિક સ્ત્રીસૃષ્ટિમાં એનું સ્થાન અને એનું વ્યક્તિત્વ સૌથી નીરાળુંજ પડી આવે છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં એ એકજ સ્ત્રી એવી છે કે જે પોતાના સહગુણો કરતાં વ્યક્તિત્વને લીધે વધારે માન્ય થઈ હોય. એનામાંયે સહગુણો છે તો ખરાજ, પણ સાધારણ સ્ત્રીઓ કરતાં એની શક્તિઓને વાપરવાનું ક્ષેત્ર વિશાલ હતું; અને તેથી એના સહગુણોને પ્રણાલિકાના સાંકડા ચીલામાં સમાધ રહેવાનું શક્ય નહોતું. અને કદાચ સહગુણોની વ્યાખ્યા આપણે કરીએ છીએ તેટલી સખત તે સમયમાં હતી પણ નહીં.

આપણામાં એક પ્રકારની એવી માન્યતા આવી ગઈ છે કે અસહના વખતમાં સહગુણો અને સમાજવ્યવસ્થા બંને આપણા

કરતાં વધારે સુંદર અને ચઢીઆતાં હતાં. અસલની સમાજજીવનવસ્થામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન શું હતું એનાં કાલ્પનિક ચિત્રો દોરવા કરતાં પુરાવા અને હકીકતોનો જરાક આધાર લઇએ તો એ ચિત્રો એટલાંજ સુંદર બની શકે ખરાં ? માત્ર મહાભારતના ગ્રંથનેજ શ્રદ્ધા કરતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે વાંચવામાં આવે, અને એમાં આવતી અસંગત અને વિચિત્ર વાતોમાં જરાકજ ઉઠી ડુબકી મારવામાં આવે તોએ એ દૃષ્ટિપટ્ટણ વધારે ટકી શકે ખરાં ? તે વખતમાં સમાજમાં નીતિની વ્યાખ્યા આપણા કરતાં જુદી હતી એ તો ચોક્કસ. પાછળથી જેમ જેમ એ વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું તેમ તેમ તેને અનુકુળ કરવાને એ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ પર ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. એમાં રહેલી સત્ય હકીકતોને મરડી મરડીને એનું સ્વરૂપ બદલવાનો પ્રયત્ન થયો. પરિણામે નથી એનું મુળ સ્વરૂપ રહ્યું કે ન નવું સ્વરૂપ બન્યું. છતાંએ એની આસપાસ ઢિંગેલા નવા વેલાઓને દૂર કરવાની જરાક મહેનત લઇએ તો એના મુળ સ્વરૂપની કૈંક ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી.

દ્રૌપદીનાં લગ્ન એ આવાજ એક વિવાદનો વિષય. એક સ્ત્રીને પાંચ પતિઓ પરણે છતાં એ સતી ગણી શકાય કે કેમ, અને ગણી શકાય તો હાલની નૈતિક ભાવના સાથે એનો મેળ રહી શકે ખરો ? ન રહે તોપણ શાસ્ત્રકારોએ તો એને સતી ગણેલીજ છે. એનો શો ખુલાસો હોઇ શકે ? આવી ઘણી પ્રશ્નપરંપરા એ વિષયમાં થયા વિના રહેતી નથી.

માત્ર શારીરિક પવિત્રતાના એકજ દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નપરંપરા પુરી થતી નથી. આપણામાં તો સતીત્વ મનસા, વાચા અને કર્મણા એ ત્રણ પ્રકારે પાળવાનું હોય છે. ભાવ અને લાગણીઓને ખીજી સર્વ વિષયોમાં તીવ્રરૂપે અનુભવનારી આ સ્ત્રીનો અંતરાત્મા હૃદય અને જીવનનાં આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રશ્નમાં નિર્લેપ રહી શકતો હશે ? એના

હૃદયમાં શું એવાં જુદાં જુદાં ખાનાં પડી ગયાં હશે કે જેથી એના જુદા જુદા અનુભવોનું મિશ્રણ એનામાં કદીએ નહીં થતું હોય ? મહાબાહુ અર્જુન અને શક્તિશાલી ભીમ સાથે સ્વરૂપવાન નકુળ અને જ્યોતિષી સહદેવ એકજ હારમાં ઉભા રહી શકતા હશે ? સામર્થ્ય અને શક્તિનાં સર્વ કાર્યો વખતે એને સદા પ્રિયપતિ ભીમાર્જુનજ સાંભરે છે એ શું માત્ર એક અકસ્માતજ કહી શકાય ? માનસશાસ્ત્ર એ કોયડો એ રીતે ઉકેલવા ના પાડે છે. અને મહાભારતકારે પણ દ્રૌપદીનાં અપક્ષપાતનાં દષ્ટાંતો આપવામાં બહુ દરકાર રાખી નથી.

પણ છતાં દ્રૌપદી સતી ગણાય છે એ શાથી ? પ્રણાલિકાદ્વારા એ વાત એ રીતે માન્ય છતાં મહાભારતને પણ એનો બચાવ કરવાની જરૂર તો જણાય છે. અને તેથી તપસ્વિની તરીકેના એના પૂર્વજન્મની વાત તથા મહાદેવે એને વર આપ્યો હતો તે વાત એના બચાવ તરીકે એમાં ઉમેરવી પડી છે. પણ તેથી આપણી દષ્ટિએ એનું સમાધાન થતું નથી.

એનો ખુલાસો માત્ર એકજ રીતે થઈ શકે. લક્ષ્મી પવિત્રતાનો સ્વીકાર એજ સતીત્વનું લક્ષણ. લક્ષ્મી જેટલાંતી અથવા જેની સાથે થયાં હોય તે શીવાય બીજાનો વિચાર ન કરવો ત્યાંજ પવિત્રતાની મર્યાદા. તે વખતમાં સ્ત્રીઓથી એક કરતાં વધારે પતિઓને પરણી શકાતું હશે એ તો સ્પષ્ટ લાગે છે. હાલ પણ હિમાલયના પ્રદેશમાં અને ટોડા વગેરે કેટલીક જાતિઓમાં આ પ્રથા ચાલુ છે. પતિના જીવતાં અથવા પતિ ન હોય ત્યારે પુત્ર માટે પણ સ્ત્રીઓને કેટલાક પ્રકારની છુટ અપાતી. કુંતિના પુત્રો પાંડવો અને વિચિત્રવીર્યની રાણી-ઓના પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર આનાં જીવંત ઉદાહરણો છે. મહાભારતના ઘણા મહાન માણસોની ઉત્પત્તિની કથાઓ તે વખતની નીતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે.

દ્રૌપદીને સતી ગણવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. આર્ય-સમાજમાં સ્ત્રીઓની મહત્તા માપવાની સતી શીવાય બીજી એકે પદવી નથી. સતી ન હોય એવી રાણી કે વીરાંગના કે વિદુષીને હાસ્યાલ્પ હાસ્ય જનસમાજે કદી ગણ્યો નથી. અને જે સ્ત્રીને એના સમયના નીતિના ધોરણ પ્રમાણે સતી ગણવામાં બાધ ન નડતો હોય તેના અવગણી ન શકાય એવા વ્યક્તિત્વને ન્યાય આપતાં તે વખતના શાસ્ત્રકારોને સંકેત નહીં નડ્યો હોય. પણ એને માટે ખુલાસો આપવાને પ્રયત્ન તો જેમ જેમ નીતિનું ધોરણ બદલાતું ગયું તેમ તેમ પાછળથીજ થતો ગયો લાગે છે. મહાભારતના ગ્રંથ હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણી પાસે છે તે તેનું મુળ સ્વરૂપ ન હતું એમ માનવાને ઘણાં કારણો મળે છે. સમયને અનુસરતા ફેરફારો અને માન્યતાઓ તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હોય તો ના ન કહેવાય.

આ એક અમત્યના પ્રશ્ન વીશે આ રીતે આપણા મનનું સમાધાન કર્યા પછી દ્રૌપદીના શક્તિશાલી, વ્યક્તિત્વને વધારે સરલતાથી આપણે પ્રશંસી શકીએ છીએ. એના જીવનના દરેક પ્રસંગમાં એનામાં કે' ને કે' નૂતનતા જડ્યા વિના રહેતી નથી. અને એ સર્વ પ્રસંગોમાં શક્તિનાં દર્શન એ એના વ્યક્તિત્વની ખાસ લાક્ષણિકતા છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં મોહકતા છે અને બુદ્ધિનાં ઓજસથી એ જળ-હળે છે. સંપત્તિકાળમાં એને પ્રસાદ અને અકૃપા બંને દેખાડતાં સરસ આવડે છે. ગર્વભરી એ માનિની દુર્યોધનના અજ્ઞાન પર હસી શકે છે પણ કુંતિજની સેવા કરતાં નમ્રતા એને છોડતી નથી. જુદાં જુદાં તરવોનાં પ્રતિનિધિ હોય એવા સર્વ પાંડવોની એ પ્રિયતા થઇ શકે છે, અને છતાં બંધુઓના ઐક્યમાં એના નિમિત્તે કદીએ વિક્ષેપ નડતો નથી. એ સર્વદા ઉત્સાહ પ્રેરે છે, અને કદી નિરાશ થતી નથી. પણ ધણી વાર બધાં એની મોહકતા કરતાં શક્તિને વધારે નમતાં હોય એમ લાગે છે.

દ્રૌપદીના વ્યક્તિત્વને જુદાંજુદાં દષ્ટિકોણથી જોતાં એનામાં જુદાંજુદાં પ્રકાશનાં કિરણો દેખાય છે. આપણે એ સાથે સાથે ન જોતાં એક પછી એકની તપાસ લઇશું.

સૌથી પ્રથમ બુદ્ધિ અને શક્તિનો પ્રભાવ દેખાડતી કૌરવોની રાજ-સભામાં એને આપણે જોઇએ. બુદ્ધિનો પ્રભાવ દેખાડી પ્રથમ એ જીતવા પ્રયાસ કરે છે. અને જ્યારે પ્રતિકામી દુર્યોધનની આજ્ઞાથી એને સભામાં લઇ આવવા જાય છે તે પ્રસંગ મેધાવિની દ્રૌપદીનાં આત્મભાનનો સરસ ખ્યાલ આપે છે. સભાપર્વમાંથી એક નાનું અવ-તરણ છેક અરથાને નહીં ગણાય.

પ્રતિકામી જ્યારે એને “ યુધિષ્ઠિર તમને છુતમાં હારી ગયા છે અને દુર્યોધન તમને દાસી તરીકે બોલાવે છે ” એમ કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી એને પુછે કે:

“ હે પ્રતિકામી ! આવી રીતે કેમ બોલે છે ? એવો કોણ રાજાનો પુત્ર છે કે પોતાની સ્ત્રીનું “પણ” મુકીને જીગડું રમે ? જીગારના નીશાથી વિવેક વીસરી ગએલા રાજા યુધિષ્ઠિર મને હારી બેઠા ત્યારે શું મારા વિના બીજાં કૈં પણ મુકવાનું ન હતું ? ” પ્રતિકામી જવાબમાં કહે છે કે રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઇએ અને પોતાની જાતને પણ જીગારમાં મુકી ચુક્યા, અને છેવટે કૈં બાકી ન રહ્યું ત્યારે તમને પણ મુકીને હારી ગયા છે, ત્યારે ઉશ્કેરાએલી દ્રૌપદી પોતાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ન ખોતાં ફરી કહે છે કે:

“ હે સૂતના છોકરા ! તું સભામાં જઇ યુધિષ્ઠિર રાજાને પુછી આવ કે પ્રથમ તમે તમારા આત્માને હાર્યા છો કે મને ? ” (સભા-પર્વ અ-૬૭).

દ્રૌપદીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યુધિષ્ઠિરથી કૈં અપાતો નથી અને દ્રૌપદીને દુર્યોધન ફરીથી સભામાં તેડવા મોકલે છે. ફરી એનો એજ પ્રશ્ન દ્રૌપદી સભાના મહાત્મા સભાસદોને પુછાવે છે પણ દુર્યોધનના

ભયથી ક્રોધ કે ઉત્તર આપતું નથી. છેવટે દુરાત્મા દુઃશાસન એને સભામાં અમર્યાદ રીતે ખેંચી આણે છે, ત્યારે એને ક્રોધ સભાતો નથી. દુર્યોધન, દુઃશાસન, કણ્વ અને શકુનિ શીવાય બીજાં સર્વનાં અંતર આ દશ્યથી વાંધાય છે; અને બીજામપિતામહ દ્રૌપદીના ન્યાયયુક્ત પ્રશ્નનો અડધા શરમાતા ગોળગોળ જવાબ આપે છે કે:

“ હે દ્રૌપદી! સ્વામી દાસ થયો એટલે તેની સ્ત્રી દાસી ગણાય, અને યુધિષ્ઠિરનું વશપણું જોઇને, તથા પરવશ અને અશક્ત બનેલો સ્વામી બીજાના દ્રવ્યનું “પણ” મુકવા સમર્થ નથી, એ સર્વ જોતાં ધર્મની વાત ઘણી સૂક્ષ્મ છે. તેથી તારા ખરા પ્રશ્નનો ખરાખર ઉત્તર કરી શકતો નથી. હે દ્રૌપદી! સમૃદ્ધિવાળી સદગ્ધા પૃથ્વીને રાજાએ મેલી દીધી પણ પોને ધર્મને મેલ્યો નહીં. અને યુધિષ્ઠિરે હું હારી ગયો એવું કહ્યું, માટે પોતે હાર્યા પણ સ્ત્રી હારી એમ ગણાય નહીં, તેથી તારા પ્રશ્નનો ખરાખર ઉત્તર કરી શકતો નથી. વળી ધૃત રમવામાં હોંશીઆર શકુનિએ પરાજય કર્યો તેથી યુધિષ્ઠિર રાજાએ ખરાબ જાણ્યું નહીં તેથી પણ તારા પ્રશ્નનો ખરાખર ઉત્તર થઇ શકતો નથી. ” તે સાંભળી દ્રૌપદી બોલ્યાં કે: “ જુગટામાં રાજી થનાર ભુંડાં કામ કરનારા મૂર્ખ, છોકરાં જેવાં અને દુષ્ટ મનવાળાને બોલાવી અભ્યાસ વગરના મારા સ્વામી સાથે રમાડયા તેથી તે હાર્યા એમ કેમ કહેવાય? કૌરવો અને પાંડવોના મુખી અને જુગટામાં અગ્નિવા રાજાને બધા કપટી અને દુષ્ટ કામ કરનારાઓએ છળીને જીતી લીધા, પાછળથી કપટ કર્યું માટે તે હાર્યા ન કહેવાય. આ સભામાં વહુદીકરાવાળા વૃદ્ધ કૌરવો બેઠા છે. તે આવો અન્યાય જોઇ તથા મારાં વાક્યો સાંજળી તેનો ખરેખરો ઉત્તર આપો. ” (સભાપર્વ અ.-૬૭).

દ્રૌપદીની આ તેજસ્વી વાણીએ આખી સભામાં ખળભળાટ મચાવી મુક્યો લાગે છે. ભીમસેન પણ દ્રૌપદીની આ વાણીથી એકદમ આવેશમાં આવે છે, અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર વિકર્ણુ દ્રૌપદીનો પક્ષ લઇ

આખી સભા પાસેથી ન્યાય માગે છે. અને ફરીફરી દ્રૌપદી જીતાયાં ગણાય કે નહીં, તેમજ યુધિષ્ઠિરને સર્વસ્વ હારી ગયા પછી દ્રૌપદીને હોડમાં મુકવાનો હક્ક હતો કે નહીં એ સવાલનો જવાબ માગે છે. સભામાં ઘોંઘાટ થઇ રહે છે. કર્ણ તે વખતે દુર્યોધનની વતી બોલવા ઉડે છે અને તે વખતે પણ સામી દલીલ એવી લાવે છે કે, “ધૃષ્ટકે સ્ત્રીજાતિને માટે એક પતિ નિર્માણ કરેલો છે, અંત આને તો પાંચ પતિ છે માટે તે...જેવી સ્ત્રીને આ સભામાં લાવવાને હરકત નથી.” (સમાપર્વ અ.-૬૮). પાંજરામાં પુરાએલી સિંહણને આ અપમાન કેટલું સાહ્યું હશે ?

પણ જે કાર્ય યુદ્ધિ ન કરી શકી તે દ્રૌપદીના પાછળ રહેલા બળના ખ્યાલે કયું. મહાત્મા અને ધર્માત્મા પુરુષોની સભામાં, અમળાના વસ્ત્ર પર હાથ લગાડતાં, કુળધર્મની મર્યાદા, પુરુષત્વનો ખ્યાલ, નિર્બળને રક્ષવાનો ક્ષત્રિધર્મ, કે નિરાધાર સ્ત્રીના ધર્મ અને માનની રક્ષાનો પુરાણો આચાર, એ કશુંએ કામ નહીં આવ્યું ત્યાં અસહાય જણાતી દુષ્ટની એ પુત્રીની પાછળ યાદવોના નાથ અને આર્યોના સૌથી સમર્થ પુરુષનું સમગ્ર બળ એને બચાવવાને તત્પર હતું. એ જાને કૃષ્ણના ખેંચાતાં વસ્ત્રો બચ્યાં, વસ્ત્રહરણના પ્રસંગમાં ચમત્કાર કરતાં કૃષ્ણને નામે યુદ્ધનું આદ્વાદન આપતી પાંચાળીના આત્મબળથીજ એ ભયંકર અપમાનમાંથી એ રક્ષાઇ. જીવમગારોજ સૌથી વધારે કાયરો હોઇ શકે છે.

પણ જે યુગ અને સમાજમાં સ્ત્રીજાતિનું આવું ભયંકર અપમાન શક્ય હોઇ શકે છે તેની નીતિની ભાવના માટે શું કહેવું? દ્રૌપદી જેવી પ્રતાપી અને બળવાન સ્ત્રીની આ દંશા ન્યાં થઇ શકે ત્યાં બીજી નિર્બળ સ્ત્રીઓની રક્ષા કેવી રીતે થતી હશે તે વીશે પણ શું ધારવું? સંસ્કારિતાના કેન્દ્રસ્થાન-કુરુકુળમાં જે ત્રીલોકને હીંદુઓ આજ સુધી પુજતા આવ્યા છે તેમની સમક્ષ પાંચાલ દેશની શક્તિશાલી

डा. अशोक मेहता

રાજાની પુત્રીનું આ અપમાન, એ એ યુગની સ્ત્રીસન્માનની ભાવનાનું અનેક ચિત્ર પુરું પાડે છે. અને એ સુવર્ણયુગમાં સ્ત્રીજાતિની અતિ ઉત્તમ મનાતી દશાનું ભાન કરાવે છે.

પણ હજી દ્રૌપદીનાં સભામાં થતાં અપમાનનો અંત આવ્યો નથી. કાયરો ભય પામે ને દયાય ત્યારે પણ સ્વભાવની નીચતા દર્શાવ્યા વિના રહેતા નથી. સભામાં ઘોંઘાટ ચાલુજ રહે છે, અને સૂર્ય ચંદ્ર પણ જેને જેવાને ભાગ્યશાલી નહોતા થતા એવી દ્રૌપદીને ધણા ધણા દાષ્ટપાતો અને ધણાંધણાં વચનખાણો સહેવાં પડે છે. છેવટે કપટી ધૃતરાષ્ટ્ર એમની હંમેશની રીત પ્રમાણે દ્રૌપદીને મીઠે વચને વરદાનો માગવાનું કહે છે અને દ્રૌપદી પાંડવોને એ વરદાનો દાન છોડાવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોને રાજ્યપાટ પાછાં આપે છે, પણ ફરી ઘૂત રમી હરી લેવા માટે. પાંડવોનું ફરી હારી જવું, બાર વર્ષ વનમાં તથા એક વર્ષ ગુપ્તવાસ રહેવું એ શરતે સ્વીકારેલો વનવાસ અને દ્રૌપદીનું સાથે જવું, એ સર્વ કથા તો અત્રે અપ્રાસંગિકજ ગણાય. પણ વૃદ્ધ કુંતાજીને પણ દ્રૌપદી પાંડવોની સાથે છે એ વિચારે કેંક આશ્વાસન મળતું લાગે છે.

દ્રૌપદીના માની સ્વભાવને આ અપમાનનું દુઃખ કેટલું સાહે છે, એ વનપર્વમાં વણવિલાં કેટલાંક પ્રસંગોમાં બહુ સુંદર રીતે વર્ણવેલું છે. દ્રૌપદીના પોતાનાજ શબ્દો એનો બરાબર ખ્યાલ આપી શકશે.

શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોને વનવાસ ગએલા જાણી ત્યાં એમને મળવા આવે છે તે પ્રસંગે પ્રથમ શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિ કર્યા પછી દ્રૌપદી કહે છે કે “હે ઇશ્વર! તમે સર્વ મનુષ્યો તથા સ્વર્ગમાં રહેનાર દેવતા-ઓરૂપ છો, વાસ્તે નમ્રતાથી તમને હું મારાં દુઃખ કહું તે સાંભળો. હે શ્રી કૃષ્ણ! પાંડવોની સ્ત્રી, તમારી સખી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની હું બહેન

હું તેને કોઈ ખેંચી શકે નહીં, પણ કૌરવોની સમામાં રજસ્વલા. એક વસ્ત્ર પહેરેલી, થરથર કંપતી અને દુઃખવાળી એવી મને દુઃશાસને ખેંચી. વળી રાજાઓના સમાજમાં પાપયુક્ત મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો મને જોઈને હસ્યા. હે મધુસૂદન ! પાંચ પાંડવો, પુત્રો સહિત પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદ તથા સર્વ વૃષ્ણીકુળ જીવતાં છતાં કૌરવો મને દાસીપણાથી ભોગવવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા. અને તેઓએ બળાત્કારથી બીજમ્પિતામહ તથા ધૃતરાષ્ટ્રની ધર્મે કરી હું વહુ થાઉં તેને દાસી કહી. માટે હે જનાર્દન ! હું યુદ્ધ કરનાર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ તથા મહા બળવાન પાંડવોની નિંદા કરું છું; કારણ કે તેઓ પતિવ્રતા ધર્મવાળી અને જગતમાં યશવાળી મને કૌરવોથી દુઃખ પામતી જોઈ રહ્યા. હે સંહારકર્તા ! બીમસેન તથા અર્જુન, અદ્ય પરાક્રમી કૌરવોએ મને દુઃખ આપ્યું તે સહન કર્યું. વાસ્તે બીમસેનના બળને અને અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યને ધિક્કાર છે.....હે શ્રી કૃષ્ણ ! આ પાંડવો પોતાને શરણે આવેલા હરેકની રક્ષા કરે છે, છતાં મારી રક્ષા કરવામાં કે પણ દયાયુક્ત થયા નહીં. હે વાસુદેવ ! આ પાંચ પતિથી મને જે પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તેમની ઉપર નજર રાખીને મારી રક્ષા કરવી યોગ્ય હતી. વળી હે શ્રીકૃષ્ણ ! ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધમાં શત્રુથી નહીં જીતાય એવા આ પાંડવો બળ વગરના ધૃતધાષ્ટ્રના પુત્રોનો અપરાધ કેમ સહન કરે છે ?” આ જાતનાં ને આવાં બધાં વચનો દ્રૌપદી શ્રી કૃષ્ણને કહે છે, અને છેવટે તેમને ઉપાલંબ આપતાં કહે છે કે “હે મધુસૂદન ! પતિ ! પુત્ર, સગાં સંબંધીઓ, ભાઈઓ પિતા અને તમે કોઈ મારાં નથી. કારણકે જ્યારે અદ્ય પરાક્રમવાળા કૌરવોએ મારો પરાભવ કર્યો ત્યારે શોક વગરના પુરુષ સરખા થઈને કોઈએ પણ મારી સહાયતા કરી નહીં. તે વખતે કણે જે મારો ઉપહાસ કર્યો છે તે દુઃખ મને શમતું નથી. હે કેશવ ! તમારે મારી રક્ષા સંબંધ ભાવથી, અથવા હું અભિના કુંડમાં ઉત્પન્ન થઈ હું તે માટે વા સખાપણાથી અથવા ઇશ્વર ભાવથી

કરવી હતી (વનપર્વ અ. ૧૦). આ વચનોમાં કેટલો ઉગ્ર રોષ રહેલો છે તે સહેજે દેખાઇ આવે છે. અને શ્રીકૃષ્ણ આશ્વાસન આપે છે તેમાં પણ દ્રૌપદી પ્રત્યે રહેલો ઉડો ભાવ દેખાઇ આવ્યા વિના રહેતો નથી. કોઇ વાર તો એમ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના વધારે મિત્ર હતા કે દ્રૌપદીના ?

પાંડવો કૌરવો સાથે ઘૂત રમ્યા તે પ્રસંગે શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકામાં નહતા, પણ સૌમ શહેરના શાલ્વ રાજાનો નાશ કરવા ગયા હતા, તેથીજ પાંડવો આવું મૂર્ખ કૃત્ય કરી શક્યા. યુદ્ધમાંથી પાછા ફરતાં વાત સાંભળી શ્રી કૃષ્ણ તરતજ હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા, પણ ત્યારે તો ધણું મોડું થઇ ચુક્યું હતું અને પાંડવો વનમાં પણ સીધાંચા હતા. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી તરતજ પાંડવોને મળવા આવ્યા અને દ્રૌપદી સહ પાંડવોને આશ્વાસન આપ્યું.

વન પર્વમાંનો એક ખીન્ને પ્રસંગ પણ છેક અસ્થાને નહીં ગણાય.

દ્રૌપદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો બળવાન ક્ષત્રિઓએ આ જાતના અપમાનને સહન કરવું એ નિર્બલતાની નીશાની રૂપજ હતું. અને તેથી એનાથી પરિતાપ કર્યા વિના રહેવાતું નથી. ધર્મરાજને ઉપાલંભ આપતાં પહેલાંની અને હાલની સ્થિતિ એનાથી સરખાવ્યા વિનાએ રહેવાતી નથી. એના જેવી અભિમાની સ્ત્રીને ક્ષણે ક્ષણે પોતાની દુરાવસ્થા અને શત્રુઓનો આનંદ સાહે છે. એ તો યુધિષ્ઠિરને ચોખ્ખું કહી સંભળાવે છે કે “ હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ ! તમને વનવાસનાં દુઃખોયુક્ત તમારા ભાઇઓ તથા મને જોઇને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી, માટે હું એમ માનું છું કે તમારામાં કે’ પણ ક્રોધનો લેશ નથી. હે રાજન્ ! જે ક્ષત્રિયને ક્રોધ હોતો નથી એને જગતમાં ‘આ ક્ષત્રિય છે’ એમ કોઇ કહેતું નથી. તેમ આજ હું તમને ક્ષત્રિયપણું વગરના જોઉં છું. હે યુધિષ્ઠિર ! ક્ષત્રિય સમય આવે

પોતાનું પરાક્રમ ન દેખાડે તો તેનો સર્વ ભૂતપ્રાણી પરાભવ કરે છે, માટે તમારે શત્રુ પર ક્ષમા રાખવી યોગ્ય નથી (વનપર્વ અ-૨૭).

જ્યારે આ વચનોથી યુધિષ્ઠિર ઉત્તેજિત નથી ત્યારે દ્રૌપદી શુદ્ધિવાદમાં કિતરે છે અને શરુઆતમાં બલિ વૈરોચનનો સંવાદ કહે છે. બલિરાજ પ્રશ્ન પુછે છે કે “હે પિતામહ ! મનુષ્યનું કલ્યાણ શાથી થાય ? ક્ષમા રાખવાથી કે ક્રોધ કરવાથી ? એ વીશે મને સંદેહ થયો છે.” ત્યારે પ્રહ્લાદ એનો ઉત્તર આપે છે કે “હે પુત્ર ! મનુષ્યનું સદૈવ ક્ષમા રાખવાથી અથવા ક્રોધ કરવાથી કલ્યાણ થતું નથી. વખતસર એક રાખવાથી કલ્યાણ થાય છે એમ તું જાણ.” અને ક્રોધ કયે પ્રસંગે કરવો એ વીશે ઉપદેશ કરે છે. પછી ક્ષમા જવાબમાં યુધિષ્ઠિર રાજા ક્રોધની સામે જીની પુરાણી દલીલો ઉત્તરમાં કહી સંભળાવે છે. (વનપર્વ-અ. ૨૮). ત્યારે દ્રૌપદી હાંછેડાછતે કહે છે કે “હે યુધિષ્ઠિર ! ઇશ્વર તથા પૂર્વના કર્મ જે તમને મોહ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેને હું નમસ્કાર કરું છું. તમારે તો તમારા પિતા અને પિતામહો-બળે કરી રાજ્યગ્રહણ કરવારુપ ધર્મમાં વર્તતા હતા તેવી રીતે વર્તવું જોઈએ. તેમાં તમને અવળી મતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે..... તમને જીવવાથી પણ ધર્મ પ્રિય છે. તો તે ધર્મનું પાલન કરવા સારુ મારા સહિત બીમસેન, અર્જુન, સહદેવ નકુલનો પણ ત્યાગ કરો. હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ ! ધર્મ પોતાનું સેવન કરનાર રાજાની રક્ષા કરે છે. એમ મેં મહાપુરુષોથી સાંભળ્યું છે; પણ તમારી રક્ષા કરતો નથી. તમને ધર્મમાં નિરંતર એકાગ્રશુદ્ધિ રહેલી છે. તેથી તમે તમારા સમોવડીઆ કે તમારાથી કમી પુરુષોનું અપમાન કરતા નથી. તો તમારાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષનું તો શ્ચાનુંજ કરો ? ક્રોધનું અપમાન કરવું એ અભિમાન વગર થતું નથી, અને તે તો તમને રાજ્ય હતું ત્યારે પણ નહોતું...પણ તમે સદા ધર્મનુંજ સેવન કર્યું છે ત્યારે તમને અધર્મ-રુપ દૂત રમવાની શુદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થઈ ? જે દૂતથી તમે રાજ્ય, દ્રવ્ય,

આયુધો, પોતાના બાઇઓ તથા મને પણ હારી ગયા, તેથી તથા આપણને થતાં વનવાસનાં દુઃખો જોતાં મને મોટો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે.

હે રાજન્! સર્વ જીવ ઇશ્વરને વશ છે, પોતાને વશ નથી...હે યુધિષ્ઠિર! ઇશ્વરની માયાનું બળ તો જુઓ કે જે ઇશ્વર પોતાની માયાએ કરી લિંગ શરીરાભિમાન જીવને જડરૂપ સ્થૂલ શરીરમાં આત્મયુદ્ધિ કરાવીને પરસ્પર નાશ કરાવે છે...એમ માતાપિતા પોતાના સંતાનોનું પ્રિય કરે છે તેમ ઇશ્વર પ્રિય કરતા નથી, ને ક્રોધથી બીજા મનુષ્યોની પેઠે ક્રોધને સુખને ક્રોધને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે; તે ઇશ્વર દયાળુ નથી. વળી ઇશ્વર ધર્મમાં વર્તનારાને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને અધર્મીઓને સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ મને જણાય છે. હું ધર્મમાં વર્તનાર તમને આવી આપત્તિ, તથા અધર્મી દુર્યોધનને આવી રાજ્યસમૃદ્ધિ જોઈ છું માટે તેની (ઇશ્વરની) નંદા કરું છું. હે શ્રેષ્ઠ રાજન્! ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદાથી હિલટો ચાલનાર, કૂર, લોભી તથા અધર્મી દુર્યોધનને સમૃદ્ધિ આપી તેથી તેને શું રજા પ્રાપ્ત થયું હશે? હે યુધિષ્ઠિર! તમે જીવને કર્મ પ્રમાણે રજા મળે છે એમ કહેશો, તો કર્મ કરવામાં પ્રેરણા કરનાર ઇશ્વર છે, માટે તેને રજા મળવું જોઈએ, પણ જીવને મળવું જોઈએ નહીં. જો જીવે હરેક કામમાં કરેલું પાપ તે કરાવનાર ઇશ્વરને પ્રાપ્ત થતું નથી તો તેમાં ઇશ્વરનું બળજ કારણ છે. માટે બળ વગરના જીવો માટે હું અફસોસ કરું છું. (વનપર્વ-અ. ૩૦) કોણ કહેશે કે આવું કહી શકે તે સ્ત્રી આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે જન્મી હતી!

પણ ધર્મના અવતારરૂપ યુધિષ્ઠિરને આવા નાસ્તિક વચનો કેમ રુચે? એમના મત પ્રમાણે દ્રૌપદીના અસાનરૂપ વાદળને વીખેરવા તરતજ ધર્મ અને કર્મફલ વીશેનો ઉપદેશ શરૂ કરે છે. અને ફરીથી આવી નાસ્તિકયુદ્ધિ ન કરવા માટે દ્રૌપદીને વીનવે છે. દ્રૌપદીને તરત-જ લાગે છે કે આ પાસો બરાબર નથી ...

નમ્રતા ધારણ કરી યુધિષ્ઠિર રાજાને ખાત્રી આપે છે કે એનો ધરદોષ ધર્મની નિંદા કરવાનો ન હતો, પણ વનવાસનાં દુઃખોએજ એને અકળાવી મુકી હતી. પણ આટલું કહીને એ વિરામ પામતી નથી. સાથે સાથે ઉદ્દોગનું માહાત્મ્ય તો એ વર્ણવેજ છે. એ કહે છે કે “જેમ તલમાં તેલ, ગાયોમાં દુધ અને કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહ્યો છે, પણ તે ઉદ્દોગ કર્યા વિના હાથમાં નથી આવતાં, તેમ કર્મફળ પર આધાર રાખ્યાથી મગ્નેશું રાજ્ય પણ પાછું ન આવે. અને રાજ્ય ન આવે તો એનો અર્થ એ થશે કે આપણાં અદૃષ્ટમાં રાજ્ય છેજ નહીં. ખેડુત ખેતી કરે પછી વરસાદ ન આવે તો દૈવનો દોષ, પણ તેમાં ઉદ્દોગ ન કર્યાનો અસંતોષ તો રહેતો નથી. હું ઉદ્દોગ કરું અને ક્ષતિસિદ્ધિ ન થાય તો ? એ વિચારે પુરુષાર્થીઓએ બેસી રહેવું યોગ્ય નથી, કારણકે તેથી પોતાના પરાક્રમની પુરુષને ખબર પડતી નથી. સામ, દામ, ભેદ કે દંડ એ હરેક ઉપાયથી અર્થસિદ્ધિ કરવી એજ પરાક્રમી પુરુષને ધર્મરૂપ છે. (વનપર્વ અ. ૬૨). આવા અર્થનાં ધણું વાક્યો દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરને સંભળાવે છે. ભીમસેનનું અંતર તો દ્રૌપદીના આ શબ્દોથી એકદમ ઉકળે છે. અને તે પણ ઉછળતા અંતરે મોટાભાઈને ધણું વચનો સંભળાવે છે. ત્યારે પ્રથમ તો રાજા યુધિષ્ઠિર એને ધર્મબોધથી શાંત કરવાનો યત્ન આદરે છે, પણ છેવટે ભીમસેન નથીજ સમજતો ત્યારે એક બીજું અત્યાર સુધી ન કહેલું કારણ દર્શાવે છે; “હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થએલા ભીમસેન ! જે પુરુષ સાહસથી પાપરૂપ કામ કરવાનો આરંભ કરે છે તેને તે કામ દુઃખ આપનાર થાય છે, વાસ્તે હું કહું તે તું સાંભળ. ભૂરિશ્રવા, શત્રુ, જરાસંઘ, બીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા તથા દુર્યોધનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સૌ અશ્વવિદ્યામાં કુશળ અને મોટા ધનુર્ધારીઓ છે. જે રાજાએને આપણે તાપ પમાડેલા છે તે સૌ કૌરવપક્ષનો આશ્રય કરનાર તથા દુર્યોધનના સ્નેહને લીધે તેનું હિત ઇચ્છનાર છે. માટે તેઓ મોટા ધનવાન હોવાને લીધે યુદ્ધમાં ખુબ યત્ન કરશે. તેઓને

દુર્યોધન મોટા સન્માનથી અનેક તરેહનાં સાહિત્યો તથા ખાનપાનાદિ આપશે. પુત્રો તથા પ્રધાનાદિ સહિત તેઓ યુદ્ધમાં પોતાનો પ્રાણ-ત્યાગ કરશે એમ મને નિશ્ચય છે. વળી બીજા, દ્રોણ તથા દ્રુપાચાર્ય-ને આપણામાં તથા કૌરવોમાં સરખી પ્રીતિ છે, તેાપણ તેઓ દુર્યોધનનું અન્ન ખાય છે માટે તેનો પક્ષ કરીને યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે. હે બીમસેન ! તેઓ સર્વ શ્રેષ્ઠ, અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ, સ્વધર્મપરાયણ અને યુદ્ધમાં દેવતા અને દૈત્યોથી પણ ન જીતાય એવા છે. વળી તેઓમાં મહારથી, સર્વ અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ, ક્રોધથી પરાભવ પામે નહીં એવો તથા ક્રોધથી પણ ન બેદાય એવું કવચ ધારણ કરનાર કર્ણુ આપણી ઉપર નિરંતર દ્રેષ રાખે છે. માટે એ સર્વને જીત્યા વગર તારાથી દુર્યોધનને જીતવો ત્રણો મુશ્કેલ છે, એવા વિચાર-થી મને રાત્રિ દિવસ નિદ્રા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. ” (વનપર્વ-અ-૩૬) ધર્મરાજના હૃદયમાં ધર્મથીએ ઉંડું આવી શંકાઓનું શલ્ય ખુંચતું હશે કે નહીં ? આ શંકાઓથી દુઃખી થએલા યુધિષ્ઠિર મહા-બાહુ અર્જુનને અજ્ઞેય એવા ઇચ્છે છે, અને તેથી તેને ઇદ્ર પાસે દિવ્યાસ્ત્રો લેવા મોકલે છે. ગાંધીજીની માફક ધર્મરાજનો ધર્મ પણ એમની વ્યવહારપુદ્ધિને ઠીક મદદરૂપ થતો લાગે છે એવો નાસ્તિક વિચાર ક્રોધ વાર આપણા અંતરમાં આવે તો એ માનુષી નિર્બલતા ક્ષમ્ય કરવા યોગ્ય છે.

દ્રૌપદીની પ્રીતિ અર્જુન પર સૌથી વિશેષ હતી એ તો ધણે ઠેકાણે દેખાય છે. દ્રૌપદીના રસિક અને વીર હૃદયને સતોષે એવોએ માત્ર અર્જુન એકજ છે, એમ પણ કૈંક લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સહદેવ અને નકુળને દ્રૌપદી કદી લુલતી નથી, પણ ક્રોધ પણ ઠેકાણે એમની પાસે સીધી યાચના કરતી કે એમના પરાક્રમમાં ખાસ ગર્વ ભેતી કદી એ દેખાતી નથી. બીમસેનના તરત ઉરકેરાય એવા સ્વભાવનો એ પ્રસંગસર ઉપયોગ કરે છે, અને યુધિષ્ઠિરના શાંત હૃદયમાંએ વેગ

આણે એવી ચાવી તો એ એકજ છે. એને ધમકાવતાં અને મીઠાશ-થી સમજાવતાં આવડે છે. જરૂર પડે ત્યારે એ દલીલોમાં ઉતરી શકે છે. એ સ્ત્રી છે પણ સત્તાધારી થવાને એ વધારે યોગ્ય છે. કીચકને ભોળવતાં કે બીજાને છેતરી વરદાન લેતાં એ કપટ કરવાની જરૂર પડે તો તે કરતાં પણ તે અચકાતી નથી. અને છતાં સત્યભામા-ને ઉપદેશ આપતાં સ્ત્રીધર્મની પ્રણેતા એ થઈ શકે છે. નમ્રતા એના સ્વભાવમાં નથી પણ તેનોએ ડોળ કરવો હોય તો તે તેને પુરેપુરો આવડે છે. માનની વિકારોને એ વશ થતી નથી પણ એનું પ્રદર્શન એ પોતાને અનુકૂલ વખતે ધ્યેય સાધવાને કરે છે. અશ્વિન સુભદ્રાને પરણી આવે છે ત્યારે ‘સુભદ્રા પાસે જાઓ’ એમ કહેતી આ અપૂર્વ સ્ત્રી માત્ર સ્ત્રીસ્વભાવને સુલભ ઇર્ષ્યા દાખવે છે કે એ રીતે અશ્વિનને વધારે ખેંચે છે એ કાણ કહી શકે ?

પાંડવોનો દ્રૌપદી પ્રત્યેનો ભાવ તો એ એને પૂજ્ય કુલદેવતા માનતા હોય કે પાંચ ઇંદ્રિયો જેવા; પાંડવો આત્મા સમી દ્રૌપદીને વશ-વર્તી થઈ ચાલતા હોય એવો કેંક છે. દરેક એના પર સ્નેહ રાખે છે અને છતાં દરેક પર એનો તાપ પડતો હોય એવું લાગે છે. એનામાં કેંક એવું આકર્ષણ છે કે એની અતિ તેજસ્વીતાનો જીલમ કોઈક વખત એમને લાગતો હશે તોએ એનાથી દૂર ખસવાનું મન કોઈને થતું નથી. માતાની માફક એ એમની સંભાળ રાખે છે અને પત્ની થઈ એ એમને રીઝવે છે. દ્રૌપદીની મહત્વાકાંક્ષાને ન સંતોષવાની હોત તો પાંડવો આટલાં પરાક્રમ કરત ખરા ?

પણ દ્રૌપદીમાં સુકુમારતા નહોતી એમ નહીં. દુઃખ પડે ત્યારે અશ્વિનાં પુર એના નયનોમાં સદાય ઉલટતાં, પણ એના અશ્વિનું મૂલ્ય ધણું માંધુ પડતું એટલેજ એનામાં ફેર. એના સુકોમલ દેહને દુઃખ થતું ત્યારે એ અશ્વ પડાવતો. એ દેહમાં વસતો બલવાન આત્મા ધવાતો ત્યારે તેમાંથી નિશ્ચયની ઉગ્ર જ્વાલાઓ નીકળતી. આ સ્ત્રીના

કાં તો મિત્ર રહી શકાય કે શત્રુ થઇ શકાય. શત્રુ કે મિત્ર એ બેમાંથી એકે હારમાં ન આવે એવી કોઇ પદ્ધતિજ આની સાથેના સંબંધમાં શક્ય નહોતી.

અને તોએ આ સ્ત્રી કોડીલી હતી. પણ સાહસ વિનાના કોડ એને સંતોષતા નહીં. ગંધમાદન વનમાંથી સહસ્રદલ કમલ લેવા એ બીમને મોકલે છે ત્યારે રાક્ષસોથી ભરપુર વનમાં બીમને એકલો મોકલતાં એને સંકોચ કે ગભરામણ થતી નથી. ને અરણ્યમાંએ એ રાત્રીનાજ તોરથી રહે છે. જ્યદ્રથે મોકલેલા કોટિકને જવાબ દેતાં ને જ્યદ્રથને સત્કાર માટે નિમંત્રણ કરતાં મોટા ઘરની એ કુલવધૂ એની મોટાઇને યોગ્યજ જવાબ દે છે. ને જ્યદ્રથનું સ્વાગત કરતાંએ સાત્રાસીનું ગૌરવ એને છોડતું નથી.

જ્યદ્રથ દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે તે પ્રસંગે પણ દ્રૌપદીનો પ્રભાવ દેખાયા વિના રહેતો નથી. અમળા અને એકલી તેથી તેનું જોર ન આપ્યું એ ખરું, પણ ગર્વ અને પ્રતિભા તો એની વાણીમાંથી ત્યારે પણ ઝરે છે. એના તિરસ્કારમાં એક પ્રકારની ઉચ્ચ જવાબ છે, અને જેના પર એ છુટે છે તેને એ બાળ્યા વિના રહેતી નથી.

યુધિષ્ઠિરના થંડા અને ધીમા સ્વભાવથી કોઇ વાર એ પોતાના સ્વભાવ પરનો કાચુ ખુએ છે, પણ બનતાં સુધી એમના તરફની માન-વૃત્તિને જરાએ હાની ન પહોંચે એ દેખાડવા એ પ્રયત્ન કરે છે. જ્યદ્રથને ન મારવાનો આદેશ જ્યારે યુધિષ્ઠિર કરે છે ત્યારે આકુળવ્યાકુળ થએલી દ્રૌપદીથી “જો તમારે મારું પ્રિય કરવું હોય તો જ્યદ્રથને માર્યા વિના છોડવો નહીં” એવું બીમાળુંનને કહ્યા વિના રહેવાતું નથી. પણ જ્યારે એને પકડી લાવે છે અને યુધિષ્ઠિર એને મુકી દેવાનું કહે છે ત્યારે બીમ કહે છે કે “આને દ્રૌપદી કહે તો મુકી દઉં.” યુધિષ્ઠિર ફરી બીમને એને મુકી દેવાનું કહે છે અને દ્રૌપદી પણ યુધિષ્ઠિરનો મનોભાવ જાણી વગર કહે એજ આશા કરે છે. આ

પ્રસંગમાં ગમે તેટલો ક્રોધ ચઢ્યો હોય છતાં યુધિષ્ઠિરની મહત્તા ન ધટાડવાની એની ચિંતા દેખાયા વિના રહેતી નથી.

ગુપ્તવાસનો સમય હવે પાસે આવતો જાય છે. જન્મથી જોણે કે' કામ કર્યું' નથી એવી દ્રૌપદી ક્યું કાર્ય સ્વીકારશે એની પાંડવોને શીઠર થાય છે. પણ સમયને ઓળખનારી આ માની સ્ત્રી જરાએ સંકોચ વિના સૈરાંધ્રનું કાર્ય સ્વીકારે છે અને પાંડવો વિરાટ નગર પ્રતિ જાય છે. રાણી સુદેષ્યાને દ્રૌપદીને જોતાં થએલી શંકા કે “આને જોઈને રાજા કદાચ મને સુકી દેશે” એ કોણ કહેશે કે અસ્થાને હતી? દ્રૌપદી ઇચ્છે તો એની શક્તિપાશમાં ન સપડાય એવો નર વસુંધરાના છેડા પર કોઇ વસતો ન હતો. એ ન ઇચ્છે તો શકું સામર્થ્ય પણ એને મોહ ઉપગમવાને સમર્થ ન હતું. દ્રૌપદી “ પાંચ માંધર્વો મારા પતિ છે અને મારી રક્ષા કરે છે.” એમ કહી ત્યાં રહે છે. રાણી સુદેષ્યાએ જરા બોળી તો ખરી કે દ્રૌપદીને આ રીતે ઓળખતી નથી.

સુરક્ષિત સૌંદર્ય પ્રેરણા અર્પે છે. અરક્ષિત સૌંદર્ય જોઈ માનવીની પાશવવૃત્તિ ઉશ્કેરાય છે. અગ્નિની માફક સૌંદર્ય પણ સુખ અને દુઃખ બંને લાવે છે. જે સૌંદર્ય દ્રૌપદીની સામ્રાજી તરીકેની શોભામાં વધારો કરતું તે તેની અસહાય અવસ્થામાં ને દાસીપદમાં તેનાં કળેા વધારવાનું સાધનભુત થયું. ગમે તેવી બલવાન હોય તોએ સ્ત્રીજાત. તેની પાછળ કોઇ પુરુષનું રક્ષકબલ ન દેખાય તો તેને સન્માનવાનો ધર્મ કોણ જાણે કેમ ધણી વાર પુરુષજાતિ ભુલી જાય છે. અસહાય અને અરક્ષિત દેખાતી દ્રૌપદીને પણ તેમજ થયું. એને જોઈને કીચકની પાશવવૃત્તિ જાગી. રાણી સુદેષ્યાએ ભાઈનો પક્ષ લઈ તેનું દુઃખ નીવારવા દ્રૌપદીને મદિરા લેવાને બહાને મોકલી. દ્રૌપદી તેનો તિરસ્કાર કરી સભામાં દોડતી ફરીઆદ કરવા આવી. પણ રાજાના દેખતાં કીચકે દ્રૌપદીને કેશ પકડી મારી. દ્રૌપદીનો ક્રોધ આ વખતે સમાતો

નથી. યુધિષ્ઠિર અને ભીમ બંને ત્યાં હાજર છે પણ કૈં કરી શકતા નથી. રાજ અસહાય ભીનો પક્ષ લઇ ન્યાય આપવાને બદલે બલવાન કીચકને કૈં પણ કહેવા અસમર્થ થાય છે. દાસ દાસીઓની નીતિ અનીતિની કીંમત તો અત્યારે પણ ક્યાં અંકાય છે ? ઇંદ્રપ્રસ્થની મહારાણી આ અપમાનને કેમ સહી શકી હશે તે તો તેનો અંતરાત્માજ જાણે.

દ્રૌપદીને પાંડવોની નિર્બલતા આ વખતે ધણીજ સાહે છે. એ જાણે છે કે શાંતિના અવતાર યુધિષ્ઠિર કે ગણત્રીબાજ અર્જુન આ વખતે ઉશ્કેરાઈ એની વારે ચઢવા કે વેર લેવા નીકળવાના નથી અને કીચક જીવે તો એના સળગતા આત્માને એક ક્ષણની શાંતિ પણ મળવાની નથી. બલવાન ભીમના સ્વભાવ અને બળ બંને પર શ્રદ્ધા રાખી એને સુતેલાને ને એના સુતેલા સ્વભાવને તે જગાડે છે. દ્રૌપદીનો એ વખતનો શોક ખરેખર હૃદયને હલાવે એવો છે.

ભીમને હાથે કીચકો મરાયાની કથાનો સંબંધ દ્રૌપદીના કોઇ વિશિષ્ટ ગુણ સાથે સંબંધ ધરાવતો નથી એટલે એ વીશે વધારે વિગતમાં આપણે નહીં ઉતરીએ.

રાણી સુદેષ્ણાના અંતઃપુરમાં સૈરંધ્રિનું સ્થાન સામાન્ય દાસીઓ કરતાં ઘણું ઉચ્ચ પ્રકારનું હોવું જોઈએ. ઉત્તરકુમાર “ સારથિ વગર યુદ્ધ કેમ ચઢાય ” એમ વીમાસણમાં પડે છે ત્યારે અર્જુનના સુચવ્યાથી દ્રૌપદી તેને બૃહન્નલાને સારથિ તરીકે લઇ જવા બલામણુ કરે છે. એવા કટાકટીના સમયમાં જેના અભિપ્રાયની ભાગ્યેજ કીંમત હોય એવી દાસીની સલાહ ઉત્તરકુમાર માન્ય રાખે ખરે ? અને તે પણ બૃહન્નલા જેવા અજ્ઞાણ ગાયક માટે ? બૃહન્નલાનું અર્જુન તરીકેનું ઓળખાણ તો ઉત્તરકુમારને પછીથી થાય છે. દ્રૌપદીની કહેવાની રીતમાં પણ દાસત્વનો અંશ પણ જણાતો નથી.

આ પ્રસંગ પછી દ્રૌપદી ઉદ્યોગપર્વમાં કૃષ્ણ વિષ્ણુનું કહેણ લઇ જાય છે ત્યાં દેખાય છે. સહદેવ શીવાય સર્વ પાંડવો-ભીમ અને

અર્જુન સુદાંત-બનતાં સુધી શાંતિ કરાવવાનો આગ્રહ શ્રી કૃષ્ણને કરે છે. બીમનાં નિર્બલ વચનો સાંભળીને તો શ્રી કૃષ્ણને પણ આશ્ચર્ય થાય છે. પણ માત્ર દ્રૌપદીજ યુદ્ધની ખરેખરી આતુરતા દેખાડે છે. આ પ્રસંગે ખરેખર એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ સ્ત્રી ન હોત તો મહા ભારતનું યુદ્ધ મંડાત નહીં અને મંડાત તો જીતાત નહીં. શોકયુક્ત થએલી દ્રૌપદી બીમસેનને અત્યંત શાંત થએલો જોઈ આંખમાં આંસુ આણીને શ્રી કૃષ્ણને કહે છે કે: “હે મધુસૂદન! જે રીતે છળ કરી અમારું સહિત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે પાંડવોને રાજ્યભ્રષ્ટ કર્યા છે તે બધું તારાં જાણો છો.....યુધિષ્ઠિરે “પાંચ ગામ અમને આપો” એમ દુર્યોધનને તથા તેના સંબંધીઓને કહેવરાવ્યું પણ હે શ્રી કૃષ્ણ! સંધિ ઇચ્છનાર યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય સાંભળીને પણ દુર્યોધનને તેમ કયું નહીં માટે હે શ્રી કૃષ્ણ! રાજ્ય આપ્યા વગર કદી દુર્યોધન સંધિ કરવા ઇચ્છે તો તેમ તમારે ત્યાં જઈ ક્યારેએ કરવું નહીં. હે મહાબાહો! સંજય સહિત પાંડવો કોપેલા ભયંકર દુર્યોધનના સૈન્ય સામે ઉભા રહેવું સમર્થ થશે. તેમને વીશે સામ તથા દામે કરી કોઈ પણ અર્થ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી માટે તેમને વીશે તમારે દયા કરવી નહીં. નંદીનું જોઈ સામ તથા દામે કરી શાંતિ ન પામે તેમને વીશે તો દરેક નોજ ઉપાય કરવો.”.....વળી કહે છે કે: “હે કેશવ! મારા સરખી સ્ત્રી પૃથિવીમાં કોણ છે? દુષ્ટની કન્યા, વેદીના મધ્યમ ઉત્પન્ન થએલી, વૃષ્ટધુમ્નની બહેન, તમારી પ્રિય સખી, અજમીઢન કુળમાં પ્રાપ્ત થએલી, મહાત્મા પાંડુરાજની પુત્રવધૂ અને તેજે કરી પાંચ દિગ્ધિ સરખા પાંચ પાંડવોની પત્ની, એવી હું છું. તે પાંડવો દેખતે છો અને તમે વિદ્યમાન છો મારા કેશ તથા આ અને સભાના મધ્યમ હું કલેશ પામી. પાંચાલ રાજાએ, વૃષ્ણિયો અને પાંડવો જીવતે છો પાપિષ્ઠોની દાસી થઈ સભામાં હું ઉભી.....હે કૃષ્ણ! બીમના બળ અને અર્જુનના ધનુષ્ય ધરવાને ધિક્કાર છે, નહીં તો એવું કામ કરી દુર્યોધન બે ઘડી પણ જીવે? હે કૃષ્ણ! હું તમારે અનુગ્રહ કરવું

લાયક હોઈ અને મારા વીશે તમને દયા હોય તો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉપર તમારે પૂર્ણ ક્રોધ કરવો. ” જરા વારે ફરી દ્રૌપદી પોતાના સુંદર કેશપાશને હાથમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણને દેખાડતાં આંખમાં આંસુ આણી કહે છે કે: “ પુંડરિકાક્ષ ! હુઃશાસનને હાથે ખેંચાએલો આ કેશપાશ તમે જુઓ. તેણે કેવો ખેંચ્યો છે ! સંધિની ઇચ્છાવાળા તમારે સર્વ કાર્યને વીશે એને પણ યાદ રાખવો. હે શ્રી કૃષ્ણ ! કદી ભીમ અને અર્જુન કૃપણતાને લીધે સંધિની ઇચ્છા રાખતા હોય તો મહારથી પુત્રો સહિત વૃદ્ધ એવો મારો પિતા, અને અભિમન્યુને આગળ કરી મારા મહા-પરાક્રમી પાંચ પુત્રો કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે. હે કૃષ્ણ ! જ્યાં સુધી પાપી હુઃશાસનને હાથે સારી રીતે કપાયેલો તથા રજથી ભરેલો હું ન જોઉં ત્યાં સુધી મારા હૃદયને કેમ શાંતિ વળે ! પ્રદીપ્ત અગ્નિની માફક હૃદય-માં ક્રોધ રાખી વાટ જોતાં મને તેર વર્ષ વીતી ગયાં. તમે આ ટાણે ધર્મ વીચારવા જાઓ છો ખરા, પણ તેમનાં વચનશબ્દથી પીડા પામતું મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. ”

કાયરના હૃદયમાંએ શૌર્યની છાજો ઉછાજો એવાં દ્રૌપદીનાં આ વચનો સાંભળતાં એના પ્રિયસખા શ્રી કૃષ્ણના અંતરમાં શું થયું હશે ? આ પ્રતાપી સ્ત્રીના વેગ આગળ પાંડવો પણ નિરુત્સાહી જેવા જણાય છે. માત્ર શ્રીકૃષ્ણ સરખા પુરુષોત્તમજ એને તો ધૈર્ય આપી શકે છે.

શ્રી કૃષ્ણ રડતી દ્રૌપદીને કહે છે કે: “ હે દ્રૌપદી ! થોડા વખતમાં તું કૌરવોની સ્ત્રીઓને રડતી દેખીશ. હે ભીરુ ! જેમની ઉપર તું ક્રોધી થએલી છે તેમની સ્ત્રીઓ પોતાના બંધુઓ મરવાથી જે રીતે તું રડે છે તેજ રીતે થોડા વખતમાં રડશે. હું પોતે યુધિષ્ઠિરની આગ્રાથી ભીમ, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ સહિત એ કામ કરીશ. કાળે કરી પાકી રહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જે મારાં વચનો નહીં સાંભળે તો નાશ પામી પૃથિવી ઉપર શયન કરશે અને સ્થાન અને શૃંગાલો તેમને ખાશે. હિમ-વાન પર્વત ચલાયમાન થાય, પૃથિવીના શત કટકા થાય, કે કદી નક્ષત્ર સહિત સ્વર્ગ પડે તોપણ મારું વચન મિથ્યા થાય નહીં. હું આ

સત્ય પ્રતિષ્ઠા કરું છું માટે હવે તું રહતી ના. સત્કુરુક્ષિત થએલા લક્ષ્મીયુક્ત પતિને તું થોડા વખતમાં દેખીશ. ” (ઉલ્લોગપર્વ-અ. ૮૨).

શ્રી કૃષ્ણ વિના આટલા વિશ્વાસથી આવું આશ્વાસન આપવાની બીજાની છાતી ચાલે નહીં અને દ્રૌપદી વિના માત્ર સખાભાવથી આટલો હક્ક શ્રી કૃષ્ણ ઉપર બીજા કોઈ સ્ત્રીથી થાય નહીં.

દ્રૌપદી અને કૃષ્ણ વચ્ચે એક પ્રકારના-જેને અંગ્રેજીમાં ‘Comradery’ કહીએ તેવા-સાદર્યની ભાવના છે. અને તે બંનેમાં પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વ-જેને આપણે ‘Superman’ અને ‘Super woman’ કહીએ તેવું-લોકોત્તર પ્રકારનું છે. સાધુતા અને અસાધુતા માપવાનું નીતિનું સમાન્ય ધોરણ એ બંનેને માપવાને માટે નકામું થઈ પડે છે. એ બંને કાયદામાં બંધાએલાં નથી, પણ કાયદાઓને બનાવનારાં છે. બંને લોકમતના વહેણમાં દોડતાં નથી પણ તેને દોરે છે. એ બંનેનું વ્યક્તિત્વ સૌથી પ્રથમ સ્થાન ન મળે એવી કોઈ પણ સ્થિતિ કે પદવી સ્વીકારવાની ના પાડે છે. પરસ્પરની આવી સામાન્ય વિશિષ્ટતાઓથીજ બંને પરસ્પરને આકર્ષે છે.

ગોપીઓની ભક્તિમાં પ્રેમ અને ભક્તિ છે પણ સમાનતા નથી. દ્રૌપદી સાથેના શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં સખ્યભાવની સમાનતા છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષનું હૃદય પ્રિયતમાઓના મનોરથો પુરવા સદા તત્પર રહે છે, પણ આદેશ અને પ્રેરણાની આકાંક્ષા તો એ સદા દ્રૌપદી જેવા જ્વ-લંત સ્ત્રીત્વ પાસેથીજ કરે છે. પત્નીઓની ઇચ્છા પુરવામાં તેને ભત્રાંને આનંદ દેખાય છે, પણ સખીના આદેશ ગ્રીક્ષવા અને તેની સાથે સ્વપ્નાં જોવાની તેના હૃદયની ઊંડી અભિલાષા સ્પષ્ટ જણાય છે. બહારની દુનીઆ માટે સ્નેહ કે સત્તાના રાખેલા બખ્તર વિના એને એના સ્વરૂપે જુએ અને જોળખે, એની મહાત્વાકાંક્ષાઓને વિજયગીતથી ઉત્સાહ અર્પે અને એની નિર્બલતાઓને એ નિર્બલતા ખાતરજ ચાહે અને ભાવબીના હૃદયના લાડથી પંપાળે એવી સખી પામવાની

આકાંક્ષા કયા માયા પુરુષને નથી થતી? અને કયું સાચું સ્ત્રીહૃદય એવા પુરુષની મૈત્રી પામવા તલસતું નથી?

એક પ્રશ્ન કહી આપણને બહુ આર્થ નહીં લાગે એવો છતાંએ થયા વિના રહેતો નથી. દ્રૌપદી અને શ્રીકૃષ્ણ પરપ્પયાં હોત તો? શ્રીકૃષ્ણની મહત્તા આજ છે એથી કદાચ એથી વધત નહીં, પણ વૃષ્ણિએના અને કુરુકુળના વિનાશક ભાવિને બદલે મહાભારતની કથા કે જુદીજ રીતે લખાત નહીં? એ બંને વિનાશના દૂતોને બદલે ભારત-વર્ષને વધારે બલવાન અને વધારે મુગ્ધિત મુકી જવામાં શક્તિમાન થાત નહીં? 'હોત તો' એ શબ્દમાં જગતની શી શી અણુસરજી ભાવનાઓ અને ખીનાઓનો ટંકાર રહ્યો છે એ કોણ કહી શકે?

પાંડવો પાસે આ કુલનાશક યુદ્ધ કરાવવું યોગ્ય હતું કે નહીં એ એક ખીજો પ્રશ્ન છે. કુરુઓના અપમાનનો બદલો લેવાને ઇચ્છતા પાંચાલ દેશના દુપદ રાજની તે પુત્રી હતી. અપમાન પામેલા પાંડવોની તે પત્ની હતી. અંગત અપમાનથી દુભાએલી તે સ્ત્રી હતી. ભારત-વર્ષના ચક્રવર્તીપદની આકાંક્ષા ધરાવનાર રાજાઓને વિજય ન મળવા દેવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળા રાજ્યદારી નીતિનિપુણ શ્રીકૃષ્ણની તે સખી હતી. અને કાયરતા જેના સ્વભાવમાં ન હતી એવી દ્રૌપદી યુદ્ધની ઇચ્છા ન રાખે તો શાની રાખે? એના જન્મ, સંસ્કાર અને સ્વભાવ ત્રણેથી એ યુદ્ધની દેવીજ નિર્માણ થઈ હતી. એના સંજોગોમાં, એના જેવી સ્ત્રી ખીજી સલાહ આપીજ કેમ શકે?

આ પંક્તિ તો ઘણા બનાવો બને છે. કૃષ્ણ વિષ્ટિ લઇને જાય છે અને નિષ્ફલ થઇને પાછા આવે છે અને મહાભારતના યુદ્ધના મોરચા મંડાય છે. અઢાર દિવસ સુધી લોહીની ધાર અવિરતપણે કુરુ-ક્ષેત્રમાં વહે છે. આ બધામાં દ્રૌપદીની સીધી હાજરી કોઇ સ્થળે દેખાતી નથી, પણ છતાં એનું વ્યક્તિત્વ અદસ્ય રહી એ બધાંને વીંટલું હોય એવું ભાન સદાએ રહ્યાંજ કરે છે. આખા મહાભારતમાં

શ્રીકૃષ્ણ અને દ્રૌપદી એ બંનેજ એવી શક્તિઓ છે કે જેમની ઇચ્છા-શક્તિ કશાથી ને ક્યારેએ થાકતી નથી. પોતાનું સાધ્ય સાધવાનેએ ગમે તેવાં સાધન વાપરતાં અચકાતી નથી. એ બંને માત્ર એમના ધ્યેયનેજ જુએ છે. એ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં નહતી નાની મોટી કોઇ આડખીલીઓની એમને દરકાર નથી અને સાધનો શુદ્ધજ હોવાં જોઇએ એવીએ એમને પરવા નથી.

યુદ્ધ દરમીઆન દ્રૌપદીની હાજરી બહુ ન લાવવામાં કવિએ પણ એક પ્રકારનું ઔચિત્ય જ વાપર્યું છે. ગમે તેવી સખળ સ્ત્રી જાતને યુદ્ધ જેવાં અમાનુષી કાર્યની વચ્ચે આણતાં કે સાક્ષીભુત બનાવતાં રસવૃત્તિનો ક્ષય થાય છે. અજેય્ય ઇચ્છાશક્તિવાળી દ્રૌપદીના અંતરનો કોમળ ભાગ યુદ્ધને આવશ્યક અને ધર્મ્ય માન્યા છતાંએ એ સંહારને જોતાં જરૂર કમકમ્યો હશે એમ આપણને માનવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી.

યુદ્ધ પછી અશ્વત્થામાએ કરેલા રાત્રિસંહાર વખતેજ દ્રૌપદીથી આ પડદો પળાતો નથી. પુત્રો અને સ્વજનોનો ક્ષાત્રધર્મ વિરુદ્ધ થએલો સંહાર જોઇ એનો અંતરાત્મા કકળા ઉઠે છે અને એ અશ્વત્થામાને મરેલો જોયા વિના અન્ન ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આવેશથી ધર્મરાજને મહેણું માર્યા વિનાએ એનાથી રહેવાતું નથી કે, “હવે પુત્રો વગર તમે રાજ્ય ભોગવી સુખી થાઓ”. આ વખતે ભીમ અને કૃષ્ણથી પ્રેરાએલો અર્જુન એની સલાયતા કરે છે અને અશ્વત્થામા સાથે ધોર યુદ્ધ કરી એના માથામાંથી મણિ લઇ આવે છે. આ બધામાં કૃષ્ણની એક ખુબી દેખાયા વિના રહેતી નથી. દ્રૌપદીનું પ્રિય કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે શ્રી-કૃષ્ણ બનતાં સુધી તો અર્જુન કે ભીમ પાસેજ કરાવે છે, અથવા કરાવ્યાનો દેખાવ કરે છે. એમનાથી ન બને ત્યારે ન છુટકેજ એ સીધી રીતે કાર્યમાં એકલા ઉતરે છે. સ્ત્રીના મિત્ર થવા ઇચ્છતા પુરુષે

श्री. इन्दिराबाब मुनशी

पृष्ठ ७

તે સ્ત્રીના પતિના મિત્ર થવાની સંભાળ પ્રથમ લેવી એ સૂત્ર કૃષ્ણ જેવા ચતુર નરને અચ્છાત કેમ હોઈ શકે ?

યુદ્ધ પછી દ્રૌપદીનું સૂચન બહુ થોડાજ પ્રસંગોમાં મહાભારત-કાર કરે છે. કર્ણના મૃત્યુથી યુધિષ્ઠિરને થએલા સ્મશાનવૈરાગ્ય વખતે યુધિષ્ઠિર સંન્યાસ લેવાનો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે સર્વની સાથે દ્રૌપદી પણ તેમ ન કરવા તેમને વીનવે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતી વખતે પાંડવો-ની સહધર્મિણીરૂપે અને ઐશ્વર્યનું દર્શન કરાવતી એને આપણે જોઈએ છીએ અને ઉત્તરાની ગર્ભરક્ષા કરવા મધુસૂદનને એ પ્રાર્થે છે.

દ્રૌપદીનું છેલ્લું દર્શન પાંડવોની સાથે દિમાચલમાં તપ કરવા જતાં થાય છે. અર્જુન પર એનો વધારે પક્ષપાત હતો એ વાત મહાભારતકારને છેલ્લે સુધી ખટકતી લાગે છે, અને એ પાપને સારુ સર્વથી પહેલાં એનો દેહ પડે છે એમ ધર્મરાજને મુખે એ કહેવરાવે છે. પુરુષ હૃદયની ધૃષ્ટિનો એમાં અંશે હશે ખરો ?

આ અદ્ભુત સ્ત્રીનો જન્મ અને મૃત્યુ બંને એના વ્યક્તિત્વની માફક સૌથી જુદી રીતેજ થયાં. એનામાં શૌર્ય હતું ને શક્તિની વાંછના હતી. એનામાં બલ હતું ને બલવાનને આકર્ષવાની શક્તિ હતી. એનામાં ગર્વ હતો અને ગર્વને સંતોષવાની તાકાત હતી. એનામાં બુદ્ધિ હતી અને તેનો ઉપયોગ કરવાની આવડત હતી. એનામાં સૌંદર્ય હતું ને તેને શણગારવાની એનામાં કળા હતી.

એને સમય ઓળખતાંને રાહ જોતાં આવડતું. એને ધીરજ રાખતાં ને બહો વાળતાં આવડતું. એને સ્વાશ્રયી થતાં ને પ્રસંગ ઓળખતાં આવડતું. એને સેવા સ્વીકારતાં ને સંભારી રાખતાં આવડતું.

બલ એ એનો મહામંત્ર હતો. તેજસ્વિતા એના સ્વભાવમાં હતી. શક્તિ એના હૃદયમાં હતી. મદ એની દષ્ટિમાં હતો.

મહાન પદને માટે એ સરળ હતી. મહાજનોની એ મિત્ર હતી. એના સંબંધથી મહત્તા પમાતી, એના સંગથી મહત્તા કેળવાતી.

જુના આર્યાવર્તની ઐસુષ્ટિમાં જ્યોતિર્માલામાં સવિતા સરખી જવલંત અને તેજસ્વી એ સદાએ પ્રકાશશે.

(૨૩)

પવિત્રની

ચંદ્રમૌલીના તપસ્તેજ સરીખડાં આર્ય ઐઓનાં હૃદયતેજ પશુ જગતને સંરક્ષવા માટે અને સાત્ત્વિક ક્રોધ જાગે ત્યારે સંહારવા માટે છે. આર્ય ઐઓનાં ચારિત્ર્યબલ પાવક સમાં પ્રજ્વલિત હોય છે. એમની હૃદયથી આલમમાં જીવન રેડાય છે. એમને ક્રોધ છેડે તો દાવાનલ સમી એમની પ્રચંડ શક્તિ આહૂતિ માંગે છે અને સ્વનો અને પરનો બંનેનો નાશ કરે છે.

સતી શબ્દમાં રહેલો આદર્શ એ આર્યજીવનમાં દ્વરનું ખ્યેય નથી પણ દરરોજના જીવનક્રમની એક આવશ્યક વસ્તુ છે. સતીત્વ એ આર્યોને મન જીવન જેટલુંજ પવિત્ર અથવા એથીએ મોંઘું અને અમોલ છે. સતીત્વનાં ઉપવનની રક્ષા અર્થે બાંધેલી વાડોમાં ઝાંખરાં વધી ગયાં છે એ ખરું, પણ રાત્રી પશુઓથી જેટલું રક્ષણ આર્ય-સંસારમાં થયું છે તેટલું પૃથિવીની બીજી જાતિઓમાં સુરક્ષિતપણે નથી થયું.

કેટલાક દેશોમાં કલાનો વિકાસ સ્થૂલ ઉપભોગની સામગ્રીએ વધારવા અર્થે થાય છે. ભારતીય જીવનમાં એ વિકાસ માનવજીવનના ઉંડાણમાં રહેલાં સૂક્ષ્મ સત્ત્વના સાક્ષાત્કાર અર્થે હોય છે. ક્રોધ દેશોમાં સુંદરીઓનાં સૌન્દર્ય દુનીઆની મહત્વાકાંક્ષાએ પ્રેરવાનાં કે તેમને પહોંચવાનાં સાધનરૂપ હોય છે. આપણા દેશમાં એ સૌન્દર્યની જ્યોત અખંડ અને સુરક્ષિત રાખવાના ઉત્સાહમાં પરાક્રમ અને સ્વાર્પણના શિક્ષણની શાલાઓરૂપ

અને છે. કહીંક સૌંદર્ય એ ઉપભોગ અર્થે હોય છે. આપણે ત્યાં સૌંદર્ય એ સામગ્રી નહીં, પણ વિભૂતિ છે.

ચીતોડની વીરાંગના પદ્મિનીની જીવનકથા એ આ એ આદર્શો કે દષ્ટિકાણના કલહની કથા છે. એક જાતિમાં સૌંદર્ય એ માલીકી અને ઉપભોગ અર્થે પ્રાપ્ત કરવું એ પુરુષત્વનો જન્મસિદ્ધ હક્ક મનાતો. બીજી જાતિમાં પ્રજુતાની પ્રસાદીરૂપ એ સૌંદર્યની ઉજ્જવલતામાં એક પણ ડાઘ ન લાગે એટલા ખાતર પ્રાણાર્પણ કરવું એ બીસાત વગરની વાત હતી. પ્રાણ બચાવવા એ નહીં પણ પ્રાણવાન્ થવું એ મહત્ત્વનું હતું. એમના ગૌરવની ગાથા પ્રાણવાન્ થવાની એ તત્પરતાથીજ અમર થઇ છે.

અસામાન્યતા કોઇ પણ વિશિષ્ટ ગુણની સાથે સંકળાએલી હોય છે. આદર્શની ખાતર મટી જવું કે મીઠાવવું એ દરેક ઓજસ્વી આત્માનો સંકલ્પ હોય છે. સતીઓનાં સત્યવ્રત અને વીરોનાં દેહ-વિસર્જન એ બંનેની પાછળ એકજ જાતની મનોદશા ધણુંખરું હોય છે. પદ્મિની પણ એવીજ એક અપૂર્વ સ્ત્રી હતી. ત્યાંના વીરોનાં જન્મ પણ અક્ષય હતાં. વસુંધરામાં એકત્રિત થયેલાં સર્વ સૌંદર્યોના સારરૂપ સુકુમાર અને અહ્ભુત દેહલતાને અગ્નિમાં વિસર્જન કરતાં એ કંપી ન હતી. સમૃદ્ધિશાળી ચીતોડને સ્મશાન બનાવતાં ત્યાંના કોઇ પણ વીરનો આત્મા ડચ્ચો ન હતો.

સૌંદર્ય અને સતીત્વના સંગમ વિરલ હોય છે. અને તેથીજ એની કીર્તિકથાઓ કાલના પ્રવાહ જેટલી જીવી હોય તો પણ નૂતન સ્વરૂપવતી સદાય રહે છે. રાષ્ટ્રના ભાવિનાં નિર્માણ પણ એ નૂતનતા ટકાવવા પરજ આધાર રાખે છે. પદ્મિનીની કથાની સુગંધ આજેએ આપણને આકર્ષે છે, કારણ એ પણ એવા સંગમની જ વિરલ કથા છે.

એ અપૂર્વ સુંદરીની છબી દોરતાં આજ પણ આપણે કલ્પનાને થકવીએ છીએ. એની મોહકતાના વિચારે આજે પણ આપણે પ્રમત્ત

બનીએ છીએ. હજારો યોદ્ધાઓને મૃત્યુની લેહ લગાડનાર એ મનોરમ સ્વરૂપવાળી જોગમાયા હજી આપણને વિસ્મિત કરે છે.

તે કેવી હશે ? ભગવાન્ શંકરની ચંદ્રકલા સમી તેનમણી તોએ અપ્રાપ્ય હશે કે બાલસૂર્ય સમી કુમળી પણ તેજસ્વી હશે ? પુષ્પના પરાગ સમી તે મૃદુ અને મત્ત કરે તેવી હશે કે વનસ્પતિ સમી માદક અને ઉત્તેજિત કરે તેવી હશે ? વીણા સમા તેના સ્વર આત્મામાં ઉતરી કે દિવ્ય આદેશ જગાડે તેવા હશે કે રણવાદી સમા તેના સૂર જંગમાં ઝંપલાવવાનું જોમ ઉમેરે એવા હશે ? સૌંદર્ય અને સંયોગથી માત્ર અમર થએલી એ અબલા હશે કે વીરોનાં હૈયાં ધ્રુજવનાર એ કોઈ શક્તિ હશે ?

અલાચાર કરવાને તત્પર થયેલા જ્ઞાન ભુલેલા દુરાચારીને ભુલ-થાપ આપવાની યોજનાની વિધાયક એ હતી. આશાની છેલ્લી પાંખ કપાતાં સુધી દૃઢતાથી રાહ જોનાર અને પરિણામની વિધાત્રી થનાર પણ એજ હતી. જીતેલાને પરાજિતની શરમ અને શિથિલતા અનુભવાવનાર એનીજ પ્રતાપી ચિતાના અવશેષ હતા. જીવતાં કે મૃત્યુ પછી એ અજેય્યજ રહી છે.

તે માત્ર નિર્બલ અને નમાલી છતાં સૌંદર્યથીજ પુજાએલી પ્રતિમા હોય એમ માનવા કદપના ના પાડે છે. એકલું સૌંદર્ય પ્રેરે છે પણ ટકાવતું નથી. સૌંદર્યની મૂર્તિને લોકો સાચવે છે પણ અંત-કાલ લગી ઉપાસના કરવા તો જગદંબાને શરણેજ જાય છે. ખરપર ભરવા આવેલી મહામાયા સમી એ વધારે લાગે છે.

પણ એને એના સૌંદર્યનો ગર્વ હશે કે નહીં ? પોતાની શક્તિને માપવાની આકાંક્ષા હશે કે નહીં ? અલ્પાઉદીનને અરીસામાં દર્શન કરાવતાં એણે શણગાર સભ્યા હશે ? એને છેતરી બીમદેવને છોડાવતાં એને સંતોષ અને અભિમાન નહીં થયાં હોય ? સમ્રાટની અણુસ્વીકારેલી રહેવા સર્જાએલી યાચનાઓને નીહાળતાં એ

આત્મસંતોષ કે સન્માનપૂર્વક તિરસ્કારનું નહીં હસી હોય ? ઉન્મત્ત પ્રભુથી વિજેતા બની શોધવા આવશે ત્યારે ચિતાની રાખથી એને ગર્વ કેવો ગળશે એ વિચારે એની આંખો નહીં ચમકી હોય ?

સર્જનશક્તિથી માનવીમાં અભિમાન વધે છે તેમ નાશ કરવાની કે કરાવવાની શક્તિથી પણ એક પ્રકારનો ઉન્માદ આવે છે. એના હૃદયની મહત્તાએ આ સર્વનાશના કારણરૂપ પોતાને કલ્પી જાત પર ધિઃકાર વર્ષાવ્યો હશે. પણ એમાંના એક ખુણે એ સર્વનાશની અધિ-શ્વરી પોતે છે એ વિચારે પ્રલયની યાદ આપતું સ્મિત પણ સ્ફુર્ત્યું હશે. અને તેમજ-એ નાશના ઐશ્વર્યનાં ખ્યાલથીજ એક પાંપણનો પલકારો કર્યા વિના કે દુઃખના એક પણ નિઃશ્વાસથી મુખ કરમાવ્યા વિના એ પ્રસન્નમુખી મહામાયા ચિતા પર ચઢી હશે અને અનેકને ચઢવા આમંત્ર્યાં હશે.

એ જાતનું અભિમાન આજે ગર્હ અને તિરસ્કારપાત્ર ગણાય. ઋષિઓ અને આર્યપૂર્વજોએ એ જાતનાં અભિમાનને રૂદ્ર સ્વરૂપમાં સંક્રાન્ત કર્યું. પ્રલયમાં પણ તાંડવ નૃત્ય કરે એ રૂદ્રની શક્તિ અને માયા. એના અંશાવતાર માનવોએ નાશના વિધાતાજ બને છે, અને તોએ તેમનાં તેજ ઝાંખાં થતાં નથી.

પદ્મ સમી એ સુકુમાર છતાં એના ચિત્ત પરથી સત્રાટના વૈભવની કથા તુષારચિંદુ માફક સરી જતી. પવન સમી એ મનસ્વી હજી તેથીજ એના હૃદય ઉપર આધિપત્ય સ્થાપવું શક્ય ન હતું. એનો કોકિલકંઠ ચીતોડ શીવાય બીજાં આંખાવાડીઆ ગજવવા નાજ પાડતો. એના ખંજનની ચપલતાના ઝોળા ઝીલવા તો રાણા ભીમદેવનો આવાસ-જ સહભાગી હતો.

ચીતોડના દુર્ગ પરથી સખત બીડાએલા અધરપ્રવાહ પર લટકતા મોતીથી સુશોભિત, ચિંતાતુર છતાં ગર્વભરી, યવનદલને દૃષ્ટિનાં તીરથી વીંધતી એ માનિનીનું ચિત્ર એનો વિચાર કરીએ ત્યારે આંખો આગળ

આવીને નથી જીલું થતું ? એના ઝરુખાની જળામાંથી એની નાનકડી દેહલતાનો પ્રતાપ સંરક્ષવા સંજ્ઞ થએલા વીરોની વીદાયને દગપ્પલડાંથી વધાવતી એ પદ્મિનીનું લાવણ્ય હજીએ એવું ને એવું પ્રકુલ્લ હોય એમ લાગે છે. છ શતકો કરતાંએ વધારે સમય વહી ગયો. બીજાં અનેક શતકોનાં જલ એમને એમ વહી જશે. પણ પદ્મિનીનાં યશસ્તોત્રો એમ ગવાયાંજ કરશે અને એની ભક્તિમાં અમર થએલા બાદલ અને ગોરાનાં પરાક્રમથી દ્વિગુણિત ઉત્સાહિત થએલી ચિતોડની વીર રાજપૂત-સેનાનાં પરાક્રમ પણ તેટલાંજ ચિરંજીવ રહેશે.

(૨૪)

જેન ઝોડુ આકે

અઘાની છતાં ઝાનીએને ગુચવનાર, આહીરપુત્રી છતાં દેશનાં સર્વોત્તમ પદને શોભાવનાર, અખળા છતાં બળવાનોનાં માન મુકાવનાર કુમારિકા જેનના નામે ક્યાં સંસ્કારી જનનાં હૃદય ભાવબીનાં નહીં થયાં હોય ! એની વિજયકથાથી હૈયાં ધબકી ઉઠે છે; એના જીવનના અંતની કરુણતાથી આંખમાં અશ્રુનાં પુર છલકાય છે. એની બાલક સમી સરલતા અંતરને વશ કરે છે. એનું મુત્સદ્દીએને લગવે એવું ડહાપણ પ્રશંસાની ખુમારી આણે છે. જેનનું જીવન એનું એકલીનુંજ નથી પણ જગતનુંએ છે. એની નસેનસના ધબકારા આપણામાંએ ધ્રુજારી આણે છે.

ઘેટાંને ચારનારી એ વનબાલાએ સત્તર વર્ષની વયે ક્રાંસના સેના-પતિનું મહાન્ પદ શોભાવ્યું. અને ઓગણીસ વર્ષે માનવેલી-એના દેહજનનની કૃતધ્નતાને પરિણામે, અને સ્વાર્થના અધાપાથી અધ થએલા એની મહત્તાને ન જોતાં એના પ્રતિપક્ષીઓની નિર્દયતાને પરિણામે એ બાલાના કોમલ શરીરની આહૂતિ અગ્નિદેવને અપાઇ, પણ એનો અડગ આત્મા તો અડગ અને અવિચલજ રહ્યો. આ જગતનાં અન્યાય

અને બંધન જોન જેવા આત્માને બાંધવા કદીએ સમર્થ નથીજ નીવડતાં.

પણ જોન સ્વભાવે સુદ્ધપ્રિય ન હતી. શત્રુ કે મિત્રપક્ષનાં કોઈ ધામલ સૈનિકને જોતી તો એ નવધાર આંસુએ રડતી અને એની સુશ્રૂષા કરતી. એ સૈનિકોનાં કુટુંબીઓનો વિચાર-કોઈ નિરાધાર માતા કે વાટ જોતી યુવતી અને સોહામણાં તોએ દયામણાં થએલાં બાલકોનો વિચાર એને તરતજ આવતો. પણ એમાં એની નબળાઈ ન હતી. કંઈ યુક્તિ કે કંચું નીશાન શત્રુપક્ષમાં આબાદ લાગશે એનો વિચાર પણ એ એટલીજ ઝડપથી કરી શકતી. મંત્રીઓની સભામાં એના શબ્દોનો રણકાર અનેકની શંકાઓનું નિરસન કરવા બસ હતો. એના સૈનિકોમાં એનું ઉદ્ધાસ ભર્યું બાલકસમું મુખકું દર્શનમાત્રથી હજારો જનમાં શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહને પ્રેરવા સામર્થ્યવાન હતું. એના નામમાત્રથી જનોમાં આશા ઉભરાતી. એને જોવી એ એક મહત્ત્વ પુણ્ય મનાતું. એની સાથે વાત કરવી એ જીવનનો એક સુભગ અને સ્મરણીય પ્રસંગ ગણાતો. અને આ સર્વ એક નાનકડી સત્તર વર્ષની બાલાને માટે. ઇતિહાસમાં જોન જેવી બાલા તો એકલીજ છે અને એકલીજ રહેશે.

એના અમીર મિત્રોના કોલાહલમાં એનાં ઘેટાં ચારનાર સાથીઓ એનાથી કદીએ વીસરાયા ન હતા. અશ્વોના હણહણાટ વચ્ચેએ એનાં ઘેટાં એને નિરંતર ચાદ આવતાં. એનું બાદ્યવચનું સાથી પરીઓનું વૃક્ષ એને સદાએ પાછાં ઘેર જવા ઉત્કંઠિત કરતું. વૈભવે એને કદીએ આકર્ષી ન હતી. પણ આ સર્વ પ્રિય વસ્તુઓમાં પ્રિયતમ એનો દેશ હતો. એને કાજેજ એ જીવી. છાની ઉત્કંઠાઓથી ઉત્કંઠિત થવાને સમયે આદહાદોની આહુતિ એણે દેશ કાજેજ આપી, અને દુરમન-નેએ રડાવે એવા ભયાનક મૃત્યુએ મરી તે પણ એ દેશનેજ માટે. એવી તો એક માત્ર જોનજ.

મૃત્યુ સામે છતાંએ એની સાવધતામાંથી એ ચળી ન હતી. ચમદૂત સમા ન્યાયનો ડોળ કરનાર વિક્કાન ગણાતા મુત્સદ્દીઓએ આ બાલકની બાલકપુદ્ધિને છેતરી નહોતા શક્યા. એના વિશ્વાસની અચલતા ડોલાવવી એ માનવ સામર્થ્યની બહારની વાત હતી. એના હિતરોની અદ્ભુતતાથી તો દુશ્મનોનેએ આક્રીન પોકારવું પડ્યું. પણ જોનને એ ન્યાયના પાખંડમાંથી ત્યારે ન્યાય ન મળ્યો. આજ જોન! જગત્ તને વંદે છે, અને જગતની મહાન્ વિભૂતિઓમાં તારું અનન્ય સ્થાન ઠયારવું એ સ્વીકારે છે.

જગતે મહાન્ આત્માઓનો દ્રોહ કરવામાં કદીએ પાછું વાળીને જોયું નથી. એમને રંજડવા એ તો જગતનો એક કાયદો લેખાય છે. એનું પ્રાયશ્ચિત એને ડગલે ડગલે કરવું પડે છે. અને તોએ એ એના જુના કમથી નિવૃત્ત થવાને જરાએ તત્પર નથી. મહાન્ આત્માઓનું બલિદાન એ તો પરાપૂર્વની પ્રથા થઇ પડી છે. જોન હોમાઇ, પણ ક્રાંસને સ્વતંત્ર કરીને. આજ તો એની યશસ્કથાનાંજ સ્મરણ કરવાં રહ્યાં.

મહત્તાનું પ્રથમ લક્ષણ લોકહૃદયની નાડીનો ધબકાર પારખવો એટલુંજ નહીં પણ એને દિશા સુચવવી અને વેગ આપવો એ પણ છે. જનતાનું હૃદય પારખનાર એમના સમયમાં ઉંચે આવે છે પણ અમરતા નથી પામતા. જોને એવો માર્ગ દર્શાવ્યો. ક્રાંસની નસે-નસમાં પરતંત્રતાનાં જકડાએલાં બંધન તોડવાને લોકો આતુર હતાં. પણ નિર્બલ રાજ અને વિલાસી કર્માચારીઓ એમને સ્વતંત્રતાના માર્ગે દોરવા કરતાં અંતરાયરૂપ વધારે થતાં. લોકો ગુંગળાઇ ગયા હતા પણ માર્ગ નહોતો મળતો. સ્વાતંત્ર્યનો ધ્વજ ફરકાવવા જોન આવી અને જોનોએ એને મુક્તિદાયક દેવી ગણી પુણ નિર્બલ રાજની નિર્બલતા એણે ઉતારી, બેઠીલ લશ્કરમાં એણે જોમ અને વ્યવસ્થા આણી. વિલાસી અધિકારીઓના વિલાસ છોડાવ્યાં. વર્ષોથી અંગ્રેજોની આધીનતાથી નિઃસત્વ થયેલી પ્રજામાં એણે ચેતન આણ્યું; અને એ સર્વ

આ અદ્ભુત છોકરીએ માત્ર થોડાક મહીનામાં કર્યું.

એના આત્માનાં ઓજસુ સદાએ અખંડ રહ્યાં છે. પશુ જેવા સૌનકે વચ્ચે વસી તેની પવિત્રતાને એક નાનો દોષ પણ નથી સ્પર્શ્યો. સત્તા અને વિલાસની મદિરાનો કેદ એ દેવીને ઉન્મત્ત બનાવવા અસંભવ નીવડ્યો છે.

એ મધુરમાં મધુરતમ હતી. સૌંદર્યનો એ અવતાર હતી. યુદ્ધ-નીતિમાં એ પારંગત હતી. શ્રદ્ધાળુઓની એ પૂજપાત્ર હતી. મિત્રોમાં એ અનુપમ હતી.

આદર દેવા યોગ્ય જનોનો એ આદર કરતી. રાજ્યકાર્યમાં નપુણ જનોની નિપુણતાથી એ ન છેતરાતી. એ કપટ કરતી નહીં પણ કપટ કર્યું હોય તે એ જાણતી. એ દોરવાજ આવી હતી. એ આની; ભરવાડણુનાં ગ્રામ્યતા અને ગમરાટથી નહીં પણ વિધાતાની નિશ્ચલ સત્તાથી. એને ના પાડવી અથવા એના માર્ગની આડે આવવું એ શક્યજ ન હતું. એ મહાન્ ચક્રના સર્વ આરા બન્યાં. એની અદ્ભુત ઇચ્છાશક્તિથી ફ્રાંસ આજે જીવ્યું. ઓરલીન્સની એ કુમારિકાને ફ્રાંસ આજે પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સંભારે છે.

કલ્પનાદેશના નિરંકુશ રાજ્યમાં જોન સમી ખીજી મૂર્તિ નથી ઘડાઇ. સૌષ્ઠની કાવ્યપોથીમાં જોન સમાં જીવંત કાવ્યો થોડાંજ લખાયાં છે.

વિશ્વની રંગભૂમિ પર સત્તાધારી મહારાણીઓ અને નયનચાપથી વશ કરતી હૃદયરાણીઓ ધણી જન્મી છે. પતિમાંજ સુક્તિ દેખનારી પતિપ્રતાઓ સર્વ દેશ અને સર્વકાલમાં દુર્લભ નથી હોતી. સમય આવી પડે તો સિંહણોસમી ગર્જના કરતી ક્ષત્રિઆણીઓએ યુદ્ધમાં ઝુકાવ્યાનાં ઉદાહરણ અપરિચિત નથી.—સર્વ ક્ષામાં પારંગત હૃદય-હારિણી માનિનીઓ આજે પણ આપણે જોઇ શકીએ છીએ. કલ્પનામાં ઉડનારી કવયિત્રીઓ અને દેવબાલાઓ પણ જડી શકે. ન જડે માત્ર બાલક છતાં બલવાન, જ્ઞાન વિના નિપુણ એવી એક જોન.

એણે નયનને દોરે નર નચાવ્યા નથી. એણે સત્તાના તોરે કોઇને ચઢાવ્યા કે પછાડ્યા નથી. સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલી દેવી સમી એની પાંખોના પ્રકાશમાં એણે જગત અજવાળ્યું છે.

સ્ત્રીઓના કપાળે લખાએલું પતિ કે પુત્રોથી ઓળખાવાનું સદ્-ભાગ્ય (!) જોનને નથી મળ્યું. વીરપત્ની કે વીરપુત્રી થતાં એ બચી ગઇ છે. જોનની કીર્તિકથા તો માત્ર એનાંજ નયનોમાંથી જન્મી છે.

એના નિર્મલ આત્મામાં દ્વેષ શત્રુપ્રત્યેએ નથી વસ્યો. લોખંડની બેઠીઓ અને અશ્વિન્વાલાની આંચ એના આત્માને ડરાવી નથી શકી.

જોન ભારતના સ્ત્રીરત્નોની હારમાળામાં નથી પ્રકાશતી છતાં ભારતના ઓછા આદરને પાત્ર નથી. જોન જેવા આત્માઓ એક દેશના કે એક કાળના નથી હોતા. પણ સર્વ સમયમાં પ્રેરણાના ઝરણુ એમનામાંથી વહાંજ કરે છે. ભારતની સન્મારીઓ એ પ્રેરણા પીને કેટલી કૃતાર્થ થશે ?

(૨૫)

મીસીસ મારગોટ એસ્કવીથ

અંગ્રેજ સામ્રાજ્યમાં આપણા કેળવાએલા વર્ગમાં મી. એસ્કવીથને ન જાણે એવાં કોઇ નીકળે ખરાં ? સ્વ. ઝેડસ્ટનના શિષ્ય તરીકે પાર્લામેંટમાં એમની કારકીર્દી શરુ થઇ. સર કેમ્પબેલ બેનરમેનના વખતમાં એ કોષમંત્રી હતાં. મી. લોઇડ જ્યોર્જ પ્રધાનપદે આવ્યા પહેલાં દસ વર્ષ સુધી અંગ્રેજ સામ્રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનને પદે એ ઉપરાઉપરી ત્રણ વરણીમાં સફલ થયા. એ ધણાજ બુદ્ધિશાળી, રાજ્યનીતિનિપુણ અને સૌથી વિશેષ વગવસીલાવાળા પુરુષે હાલના લીબરલપક્ષના નેતા અને ગયા યુગના અંગ્રેજ મુત્સદ્દીપણના પ્રતિનિધિ તરીકે જાહેર જીવનને શોભાવ્યું છે. મી. એસ્કવીથની પત્ની તરીકે મીસીસ મારગોટ એસ્કવીથનું સ્થાન પણ અદ્વિતીય ગણાય; અને

તેથી જ એણે લખેલી આત્મકથાના પુસ્તકે ઇંગ્લંડના શિષ્ટ વર્ગમાં ખળભળાટ મચાવી મુક્યો છે. એ પુસ્તકને વિવેકપ્રુદ્ધિવીહોણું લખા-
એલું કેટલાક માને છે. ખાનગી વાતો અને પત્રોનો દુરુપયોગ કરવાનો
એમના ઉપર આરોપ છે. વેર વાળવાનો એનો ઉદ્દેશ હોય એવું પણ
કેટલાક કહે છે. અને એવા એવા તો ધણાએક આરોપો એમના
ઉપર છે. આશા આરોપોની વિગતવાર તપાસમાં ઉતરવું નકામું છે,
પણ આપણી દૃષ્ટિએ એ પુસ્તકો અને એમના રચનારની શી કીમત
હોય શકે એટલેજ વિચાર કરીશું.

આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં ઇંગ્લંડમાં નવા સ્ત્રીત્વની ભાવના-
ના અંકુરો કેટલેક સ્થળે કુટ્યા હતા, પણ તેમણે આજના જેવું
ચોક્કસ સ્વરૂપ તે વખતે ધારણ કર્યું નહોતું. સમાજશોભા તરીકે સ્ત્રીઓ
બહાર આવતી અને પ્રકાશતી, પણ તે કરતાં વિશેષ સ્ત્રીઓના વ્યક્તિ-
ત્વને ખાસ આકાર નહોતો મળ્યો. અને તેથીજ મીસીસ એસ્કવી-
થનું વ્યક્તિત્વ શરૂઆતથીજ અસરકારક લાગે છે.

મીસીસ એસ્કવીથ બાલવયથીજ 'daring' કહીએ કે 'dash-
ing' હોય એવી લાગે છે. એના બાલવયનાં તોફાનોમાં
તે વખતે ઇંગ્લંડમાં ઉગતા નવા સ્ત્રીત્વનાં દર્શન થાય
છે. એનું તે સમયનું કૌટુંબિક જીવન બહુજ સરસ નહીં કહી શકાય.
ધંધાએ લક્ષ્મીવાન કરેલા એના પિતામાં બધી વસ્તુઓની ગણતરી કર-
વાની ટેવ હતી; અને કદાચ પોતાની પુત્રીઓમાં, અને પુત્રીઓ માટે
પણ, એણે ગણતરી કરી હોય તો ના નહીં કહેવાય. મારગોટની માતા
મીસીસ ટેનન્ટમાં એક જાતની સ્વાર્થપરાયણતા અને મોટાં દેખાવાની
હાંસ દેખાઈ આવે છે. મીસીસ એસ્કવીથમાં પણ આ બંનેના યુગ્મો
કેટલેક અંશે ઉતર્યા છે. એ ગણતરીખાજ અને પહોંચેલી છે; સ્વાર્થ-
પરાયણ અને મોટાઈના શોખવાળી છે, પણ એના કેટલાએક સરસ
યુગ્મોએ આ સર્વને ઓપ આપ્યો છે અને દેખાય છે તે પણ આજ
નાખે એવી રીતે.

મીસીસ એસ્કવીથમાં સાહસિકતા ને જુસ્સો ધણો છે. એના સાહસિક અધારોહણો જુઓ કે મધ્યરાત્રિની મુલાકાતો જુઓ; આ સર્વમાં એક પ્રકારનો ખંડખોર સ્વભાવ દેખાઈ આવે છે. એની વાત કરવાની રીત પણ તોફાની છતાં આકર્ષક વધારે છે. એનો વિનોદ પણ તરત ખુટી જતો નથી. એની સફલતાનું એક કારણ એનો વિનોદ પણ છે.

અંગત દ્રેષ ન હોય ત્યાં મનુષ્યોના ગુણદોષ એની બુદ્ધિ સચોટ રીતે પારખે છે, અને યોગ્ય ભાષામાં સૂક્ષ્મ રીતે એનું વર્ણન પણ એ આપી શકે છે. એના મિત્રોનાં ચારિત્ર્યનિરૂપણ કરવામાં એની બુદ્ધિની તીવ્રતા દેખાઈ આવે છે. એની ભાષા મર્મગ્રાહી અને સીધી-સામાના અંતરમાં તરત ઉતરે એવી-છે. એની શૈલી સૂચક છે પણ ભારે (heavy) નથી. એના લખાણમાં સાહિત્યકારની પ્રેરકતા પણ કેટલેક અંશે ભળે છે. વાત કરવાની રીત તો એની પોતાની છે. એનાં Epigram (સંક્ષિપ્ત નર્મવાક્યો) રંજન કરે એવા ચાતુર્યથી ભરપૂર હોય છે. એના દુચ્છાઓમાં એ ધણે રસ પુરી શકે છે, અને આ સર્વના સંમેલનથી એનાં પુસ્તકો લોકપ્રિય નહીં થયાં હોય તોએ આતુરતાપૂર્વક વંચાયાં તો છેજ.

શરુઆતથીજ એનામાં સર્વોપરી રહેવાની આકાંક્ષા થોડે કે ધણે અંશે દેખાઈ આવે છે. બધાં કરે તેનાથી કેં જુદું કરવું એ ઇચ્છા એને નિરંતર રહ્યાં કરે છે. વય વધતું ગયું તેમ એ ઇચ્છાએ દેખાઈ આવે અને કદાચ બીજાને આઘાત કરે એવું સ્વરૂપ પકડ્યું હોય એમ લાગે છે; અને એ ઇચ્છાની આડે આવનાર તરફના એના રોષની ઉગ્રતા એની શૈલીની મોહકતાથી ઢંકાઈ જતી નથી. એની પ્રસન્નતાની માફક એનો દ્રેષ પણ ધણે ઉડો અને સહેલાઈથી ન જીતાય એવો હોય છે.

એના ગુણ અને દોષોના સંયોગથી એ ઈંગ્લંડના સ્ત્રીવર્ગમાં પણ

કૈંક અનોખી પડી આવે છે. એસ્કરીયના પ્રધાનપદની સફળતા માટે ભાગે આ સ્ત્રીના આતુર્ય અને માણસોનો ઉપયોગ કરવાની આવડતને આભારી છે. એની પડતીનું કારણ પણ કેટલે અંશે એ હશે કે કેમ એ એક ઘણો ચર્ચાસ્પદો પણ વિવાદ્યસ્ત પ્રશ્ન છે. એનામાં એક જાતની દ્વિ-મતાએ દેખાઇ આવ્યા વગર રહેતી નથી. એનું દરેક કાર્ય સ્વાભા-વિકતા કરતાં ઉદ્દેશપૂર્વક કરાએલું વધારે લાગે છે, પણ એના જેવી સ્ત્રીના સંયોગોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આ ગુણો જોઇ આશ્ચર્ય નથી લાગતું.

પણ આ બધું છતાં એસ્કરીયને માટે અને એના કુટુંબ માટે એનાં સ્નેહ અને મમતા ઘણાંજ દેખાય છે. વાઘણની ચપળતાથી એ સર્વને સંભાળે અને સાચવે છે અને દુશ્મનો પ્રતિ કરડી આંખે જુએ છે. દુશ્મનો આગળ એનું કૈં ન ચાલે ત્યારે એનાં દોષ અને ધમ-ધમાટ અસહ્ય થાય છે. એને અને એનાં કુટુંબને સર્વોપરી સ્થાને રાખનાર માટે એ કૈં પણ કરવા તૈયાર હોય છે; પણ એ સર્વોપરી-પણામાં કોઇએ શંકા ઉઠાવી તો તેજ ક્ષણે એની સામું જોવાની દરકાર પણ એ નહીં કરે

એના સ્વભાવને જાણ્યા પછી એની જીવનકથાના ખીજા ભાગમાં દેખાઇ આવતો લોહક જોઈ તરફનો એનો દ્રેષ તદ્દન સ્વભાવિક લાગે છે. અપુત્ર વિધવા રજપુતાણી નવા ભાયાતમાંથી આવેલા રાજ તરફ જેવો ભાવ રાખે તે જાતનો ભાવ તેમાં કૈંક દેખાય છે.

પણ છતાંએ અંગ્રેજીમાં જેને 'awfully clever' કહીએ તેવી એ ઘણીજ હોંશીઆર લાગે છે. સામાનાં અંતર વાંધી ઉંડું એ જોઇ શકે છે. પ્રસંગો અને માણસોનો ઉપયોગ કરતાં પણ એને સરસ આવડે છે.

એ મૃદુ દેખાવનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમાં એ સ્વાભાવિક નથી લાગતી. ઘણી વાર એના કટાક્ષો તરવાર કરતાંએ વધારે ધાર-

દાર હોય છે. આ જાતની સ્ત્રીઓ પત્ની કરતાં મિત્ર વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે.

એને સત્તા અને શોભા બંનેનો શોખ છે. કલાવાન થવા કરતાં કલાવિશારદ કહેવરાવવામાં એ વધારે માને છે. આ જાતની માનવતા ઉંચે હોય ત્યારેજ શોભે છે.

આવી સ્ત્રીની ખરી મિત્રતા મળે તો તે મદદગાર અને સાથી થઈ રહે છે અને વિકટ પ્રસંગોમાંએ એની સાહસિકતા અને આગળ ખેંચવાની શક્તિજ બચાવે છે. દુશ્મન થાય તો તો એનો વિચાર કરતાંએ ધ્રાસકો પડે છે. એનાં રનેહ અને દ્વેષ બંને શક્તિશાળી હોય છે.

મારા એક મિત્રે ઇંગ્લંડની નવી સ્ત્રીત્વની ભાવનાને પરિણામે થએલી બે સ્ત્રીઓનાં-એક મીસીસ પેંકહર્સ્ટ અને બીજી મીસીસ એસ્કવીથ બંનેનો-નાર્મનર્દેશ કરી મને પુછ્યું: “ પ્રગતિની ભાવનાના આ બંને પ્રકાર છે; તમે કેને પસંદ કરશો ? ”

આ પ્રશ્નનો જવાબ ધણી રીતે આપી શકાય. સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષનાં કાર્યો અને વ્યક્તિત્વને માપવાનાં માપ કોણ જાણે કેમ જુદાં હોય છે અને રહે છે. આદર્શની પાછળ પુરુષ પોતાની જાતને ધરમાં રહીને સમર્પણ કરે તેના કરતાં બહાર જઈને કરે ત્યારે એની કીંમત વધારે અંકાય. સ્ત્રી માટેનું ધોરણ એથી ઉંધું છે. બહાર જઈને કાર્ય કરનાર સ્ત્રીમાં તપશ્ચર્યા વધારે હોય, એના આદર્શ માટે તીવ્રતા પણ વધારે હોય તોએ એ બહુ ચોડાજ મનુષ્યોને આકર્ષી શકે છે. ધરમાં રહી પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરનાર સ્ત્રી-એનામાં કે આદર્શ હોય કે નહીં હોય તોપણ-પ્રશંસાને પાત્ર થાય છે અને ધ્યાન ખેંચે છે. સ્ત્રીઓના ગૌરવ સાથે ધરનો ખ્યાલ પણ સદા જોડાયેલોજ હોય છે. ધર વિનાની સ્ત્રીમાં એ ગૌરવનો અભાવ કલ્પવૅ-જાણી જોઈને નહીં કે અન્યાય કરવાને ખાતર પણ નહીં-એ સમાજના મોટા ભાગની મનોદશા છે.

કાં તો સંરક્ષકભાવના અતિ તીવ્ર હોય તેથી કે જીવનસંગ્રામમાં હરીફાઈ કરનાર કરતાં પ્રેરણાત્મક દેવીઓની વધારે જરૂર હોય તેથી જાણ્યે કે અજાણ્યે બહારના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનાર સ્ત્રીઓની અવગણના નહીં તો ઓછી કીંમત તો થાય છેજ. પેલા પ્રશ્નમાં આ સર્વનું આધું સૂચન તો હતુંજ.

મીસીસ એસ્કવીથજ હોંશીઆર અને આંજી નાંખે છે. મીસીસ પેંકહર્સ્ટ—એના કાર્ય પરથી અનુમાન કરીએ તો—જીતુની છતાં એના આદર્શ પાછળ સર્વસ્વ અપનારી લાગે છે. એ બંને આપણા સમય-માં એટલાં પાસે છે કે જગતને કેની વધારે જરૂર છે તેનો નિર્ણય અત્યારે ન થઈ શકે.

મીસીસ એસ્કવીથ માટે થોડાં વાક્યોમાં આમ કહી શકાયઃ પત્ની તરીકે એના પતિનાં કાર્યોમાં એણે એકતા સાધી હતી. માતા તરીકે પોતાનાં તેજ બાળકો એમ માનનારી મગરૂર માતા હતી. વૈવિધ્યથી ભરપૂર અને ઉત્સાહ આણે તેવી તે મિત્ર હતી. તે સંસ્કારી હતી પણ કોઈક સ્થળે કડવાશ અને અભિમાનથી એની સંસ્કારિકતામાં વિકૃતિ થઈ લાગે છે. મિત્રો કરવાની કળા એણે સરસ સાધી છે. પ્રસંગને શોભાવે તેવી આવડત અને વ્યવહારકુશળતા બંને એનામાં છે. એના સાહસ અને નીડરતા એનામાં સુંદર રંગ પુરે છે.

એને વાંચ્યા પછી મનમાં એમ થાય છે કે કેવી સ્ત્રીઓના અવતારથી જગત ઉદ્ધરશે ?

(૨૬)

કવિવર શેલી

વાંચનાર ! કવિવર શેલી વીશે લખવાનું સાહસ કરું તો માફ કરશો ? સૂર્યને ઓળખાવવા આરસી ધરવા જેવો આ પ્રયત્ન તો ન લાગે ? જેણે શેલીના બધાં કાવ્યો પુરેપુરાં વાંચ્યાં નથી પણ માત્ર જે તેમાં ચંચુપાત કરી તેને ઓળખાવવાની ઘૃષ્ટતા કરે છે તેનો અન-

ધિકાર સાબીત કરવા તો ઉદ્યુક્ત નહીં થાઓ ? ઉત્તર આપવાની હીંમત કરું તો આમ પુછું કે, સરિતાનાં જળની મીઠાશ પારખવા માત્ર પાત્રભર પાણી બસ નથી થતું ? અતૃપ્તિ રહે પણ સ્વાદ તો પરખાય.

એની જીવનકથાને હું કરુણકથા કહું તો ચાલે. તમારા માનીતા અને તમને દિવ્યભોમમાં લઇ જનાર કવિની કથા કરુણ ન હોઇ શકે ? એના એકલા બાલહૃદયની એકાંત તમને સુંદર લાગે તોએ દર્દ ભરી નથી લાગતી ? એના આખાએ જીવનમાં આપણે શું જોઇએ છીએ ? એના દુઃખ જીવનનો બદલો શયિના રૂપાળા પતિ સાથે પણ ન થઇ શકે. પણ તે તો આપણા માટે ને આપણા સ્વાર્થ માટે; તેથી તેની વેદના કેં ધટી ?

જગતે તેને અન્યાય કર્યો. જ્ઞાનધાત્રી મહાપાઠશાળાને પણ તેનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય હાનિકર અને ભયંકર લાગ્યું. ચીલામાં પડ્યા વિનાની ઉગતી બુદ્ધિને તો કઇ સંસ્થા કે સમાજે સભય નથી જોઇ ? પણ જીની સંસ્કૃતિને નામે પ્રણાલિકાને સાચવી રાખનારાઓનો પણ કેં દોષ કઢાશે ? એ તો પરાપૂર્વના અચલ નિયમ છે. એનાથી દબાઇ જાય તેની બુદ્ધિની પ્રતિભા વીશે તો એ વાર વિચાર કરવો પડે. સંસ્થા કે સમાજ જે વિચાર કે વ્યક્તિનો બલપૂર્વક પ્રતિકાર કરે તેમાંજ તેમની જીતનાં નીશાન રહેલાં છે. ઓકસફર્ડે ક્યાં તેમ નથી કર્યું ? જે નાસ્તિકતાના નિબંધ માટે એને ત્યાંથી કાઢી મોકલ્યો હતો તે આજ શેલીના સ્મરણાવશેષરૂપે દ્વિગુણિત ભક્તિભાવથી અને મગ-રૂરીથી. ધર્મગ્રંથ જેટલી સંભાળથી, એ ત્યાં લખાયો હતો એની યાદ-ગીરીમાં, સાચવી રખાય છે. એવા અન્યાય ચિરકાલ ટકતા નથી. કદાચ એવા અન્યાયોજ વધારે બલપ્રેરક બને છે, પણ આવા અન્યાયો સાંભળવામાં કોઇને કેં રસ આવે છે ?

ત્યારે તમને એના પ્રથમ લખેની વાત કહું ? અઢાર ઓગણીસ વર્ષે એક હોટેલવાળાની છોકરી હેરીએટ વેસ્ટવુડ તેના પર આક્રીન્

श. दलित.

पृष्ठ ८

થઇ. આપના જુલમથી કંટાળી તેણે શેલીની મદદ માંગી. કવિનો કામળ આત્મા એના દુઃખથી ધવાયો. એણે એને છોડવી અને સંરક્ષક-વૃત્તિ કે ઉત્સાહના આવેશમાં એ તેને પરણ્યો. ગમે તેમ પણ તે પરણ્યો. પછી સંરક્ષકવૃત્તિનો નીશો ઉતરી જતાં ભાવનાઓ ને હૃદયના ફેર ભાગ્યાં નહીં; અને પત્ની અને પોતાની વચ્ચે પુરાઇ ન શકે એવી ઢાંઢી ખાઇ એણે જોઇ. શું કામ એ એવો કલ્પનાશીલ અને ભાવના-મય થયો એવું તો તમે નહીંજ પુછો. એના જેવો આત્મા પોતાના અર્ધાંગ વગર કેમ ચલાવી શકે? અધુરો રહે કે સુકાઇ જાય. એવું ન થયું એ જગતનું સદ્ભાગ્ય.

આ વાત કરવી એ તે કે' નિંદા કહેવાય? એણે ક્યું ને આપણે કહીએ છીએ. આપણી પાસે તો નીતિનું ધોરણ છે, પણ કે' હૃદયનું ધોરણ ક્યું છે કોઇએ? અને આવી રસભરી ચર્ચા પર મન આપ્યા વિનાએ કેમ રહેવાય? આપણાથી વધારે મહાન લાગતો હોય તેની વાત જરા માણીના દેખાવ સાથે કે સ્વર ધીમે કરીને કરીએ; એટલું નમતું આપીએ તે કે' થોડું છે?

પણ આપણે ચર્ચા કરતાં પહેલાં શેલીનીજ વાત પુરી કરીએ. એણે એ લમ્પમાંથી છુટવાને શું ક્યું? એણે પોતાના આત્માનું અર્ધાંગ શોધ્યું. વ્યવહારનિપુણ જ્યાં વિચાર કરે ત્યાં એ પોતાના અંતરના અવાજને માન આપી એની પ્રિયતામાં-મેરી ગોડવીન-ને લઇને નાઠો. પોતાની શક્તિઓને આવરતી સર્વ વસ્તુઓ પાછળ મુકી, એ જીવન-સખીને લઇ જીવન સફલ કરવા નીકળી પડ્યો. આખી દુનિયાની સામે ટક્કર ઝીલી પોતાની પ્રાણેશ્વરીની સ્થાપના એણે પોતાના જાદુઇ રાજ્યમાં કરી. એની પ્રેરકતાથી બળ પામીને એણે એવી સૃષ્ટિ રચી કે જ્યાં દૃશ્ય સૃષ્ટિ કરતાં મનુષ્યે વધારે વિરામ પામે છે. એને કાયર કોણ કહેશે?

પછી એ વર્ષ હેરીએટ બીજાની સાથે રહી-તેનાથી વીખુટી પડી અને બેનના ત્રાસે કંટાળીને આત્મઘાત કર્યો. પ્રભુ પ્રેમમય છે છતાં એનીજ સૃષ્ટિમાં એના રથનાં ચક્ર કેટલાંને કચડીને ચાલે છે ?

કેટલાંક પરિણામો અનિવાર્ય હોય છે. એ પરિણામો આવવાનાં છે એમ જાણતાં હોઇએ છતાંએ આત્મા તરફના કેટલાક ધર્મ તજતા નથી; તબ્બે તો એ અધર્મ્ય વધારે થઇ પડે છે, અને પરિણામ સુધરતાં નથી.

આ પછી એ થોડાંક વર્ષ જીવ્યો. મેરીની સાથે એ પરણ્યો. એ જીવ્યો ત્યાં સુધી એ એની સહચરી-સખી રહી. એના મૃત્યુ પછી ભક્તની એકાગ્રતાથી એનાં સ્મરણોને એ સાચવી રહી. એના કાવ્યભંડારને એણે જાળવ્યો ને તેને પુનરુદ્ધાર કર્યો. એક વાર જગતથી તિસ્કારાએલાં એ બંને અમર પ્રેમીઓ આજ ક્ષીટીશ પોર-ટ્રેટ ગેલેરીમાં વીરાજે છે અને જગતભરનાં યાત્રાળુઓ એમને અર્ધ અર્ધી કૃતાર્થ થાય છે.

એના સમયમાં થોડાઓએ એને વખાણ્યો, ઘણાએ એને વખોડ્યો. ટીકાકારોની તીખી ટીકાઓએ એનાં ગાત્રો બાળવા પ્રયત્નો માંડ્યાં. જીવનસંઘ્રામના આવા ફલહો તો કેને નથી માંડવા પડતાં ?

મહાપુરુષો એમના સમયમાં નથી ઓળખાતાં. એમના ગુણો કરતાં એમનાં સ્ખલને તપાસવાની સમાજને વધારે દરકાર હોય છે. એમનાં કાર્યોની વિપુલતા કરતાં એમના દોષોનો સરવાળો હંમેશાં વધી જતો લાગે છે. કોઇ પણ પ્રકારની મહત્તાને તપાસતાં સમકાલિન ટીકાકારોને પોતાનાં શસ્ત્રોને વધારે ધારદાર બનાવતાં મજબૂર પડે છે. પોતાને માટે નવા માર્ગ પાડનારને તો આ બધામાંથી બચવું અશક્યજ બને.

ઘણા શેલીને અસ્થિર મનનો ગણે છે. કારણ એના પ્રેમનો ધોધ કોઇ સાંકડી નહેરમાં સમાઇ શકતો નહતો; અને તેથી એનાથી ઉભ-

રાધને ખીજ ફાંટાઓમાંથી વહી જવાતું. એ જ્યાં જ્યાં વહ્યો ત્યાં રસાળતા પાથરતો ગયો છે. એને જ્યાં માર્ગ નથી મળ્યો ત્યાં એ ઉભરાઈ જઈ પાસેની વસ્તુઓને એના વેગમાં ધસડી ગયો છે. મોટે ભાગે જનસમૂહની ભૂમિઓની સેર બહુ ઝીણી હોય છે—યોડેક જઈ એ ધરતીમાં સમાઈ જાય છે કે સૂર્યના તાપમાં સુકાઈ જાય છે. અત્યંત વેગવાળા મદ્દા ધોધની શક્તિ એ કેમ માપી શકે ?

વાંચનાર ! જગતનો શેલી વીશેનો અભિપ્રાય તો તેં ક્યારેનાં સાંભળ્યો છે. જગતની વિરાટ સમગ્રતાને ન્યાય આપવાની મારી અશક્તિ પર પણ તું હસે છે. મારી એકલી અલ્પતામાં એ કેવો લાગ્યો એ સાંભળવાની તું ધીરજ રાખશે ?

શેલી સૌંદર્યદ્રષ્ટા હતો એમ ઓછામાં ઓછું તો એને માટે કહીજ શકાય. ઘણા ધન્ય આત્માઓએ સૌંદર્યપૂજનમાં પોતાનું સમગ્ર આયુષ્ય ખર્ચી નાખ્યું છે પણ શેલીના સૌંદર્ય-સાક્ષાત્કારના જદુ એ સર્વથી કેં જુદાંજ લાગે છે. ઘણાઓની કવિતામાં નરી ચાંદનીની સુધા ભરી હોય છે, પણ એજ ચાંદની વૃક્ષાવલિમાંથી ચળાઇને અને ચુંદડી જેવાં ટપકાં પાડતી આવે, નવા નવા વાંકવળાટ આગળથી નવીનવી રમ્યતાઓ દેખાડે એ દૃશ્યમાં વશ કરવાની શક્તિ વધારે છે. કોઈ સ્થળે છાયાઓઢણીથી શરીર સંતાડતા, કોઈ સ્થળે ચાંદનીના મદમાં મત્ત થઈ સૌંદર્ય ઉધાડું મુકતા ગિરિઓની વધૂઓ જેવી રમત જેવાય; કો સ્થળે તેજની પાર-દર્શક ચાદરમાં શોભતી કે અંધારપછેડા ઓઢેલી ખીણો અભિસારિકાની માફક, છેતરી છેતરીને આકર્ષે, સપાટ મેદાનમાં નિરજ આકાશમાં મહાલતી ચંદાના નિરંકુશ સામ્રાજ્યનાં દર્શનથી દષ્ટિ ઉન્મત્ત બને કે વાદળાંની વચ્ચેથી જરીક મુખ દેખાડી સંતાઈ જતી ચંદ્રિકાને જોઈ આતુરતા બળે: એવા સૌંદર્યનાં વિવિધ પ્રકારનાં દર્શન શેલીની કાવ્ય-ન્યોત્તરના વિના ખીજે ક્યાં થશે ? સૌંદર્યનાં વિવિધ પ્રકારનાં દર્શન

એ શેલીના કાવ્યનું ખાસ લક્ષણ છે, અને તેથીજ એને સૌંદર્યદ્રષ્ટા કહી શકાય.

માત્ર વિદેશી સુખનો જેવું એકલું સૌંદર્ય એનામાં નથી; પણ માધુર્ય ને ગાન એના કાવ્યના અંગેઅંગમાંથી નીકરે છે. એના કલ્પનાવિમાનમાં ખેસવાનો અધિકાર મળ્યો હોય તો સંકુચિત દષ્ટિ-મર્યાદાની સીમાઓનાં સાંકડાં બંધન તુટી જાય છે, અને એની એ વસ્તુઓમાંથી દિવ્ય ચક્ષુઓ મળ્યાં હોય તેમ સૌંદર્યનાં નવાં તરવો અચાનક જડે છે.

શેલીનાં ઉડ્યનોમાં સહભાગી થવું એ જીવનનો અનેરો લક્ષણ છે. દષ્ટિને અટકાવતી પાર્થિવતાઓમાંથી માનવ ઉંચે ઉડે છે અને મેઘધનુષ્યના સુંદર પ્રકાશવાળા પ્રદેશમાં ઉભો રહી દૂરસુદૂર સુધી જોઈ શકે છે; આકાશની મહાનદીમાં તારાઓના તરતા દીપકો જોઈ ગંગા-દ્વાર જેવી લોકમાન્યતાઓની શોધ ત્યાં વિનાસકોચે કરી શકાય છે; મેઘખંડના વિવિધરંગી પડદા વચ્ચે સંતાકુકડી રમી શકાય છે; સૂર્યચંદ્રના ચરીસાઓમાં વલારાંઓનાં અને પોતાનાં ધ્વજિત સ્વરૂપો જોઈ શકાય છે; સ્વર્ગગંગાનાં કુમળો વીણવા અને વેરવાના અટકાવ કરનાર સૂચનાઓ અને માળીઓનો ત્યાં અભાવ હોય છે; ઉષાદેવીની કસુંબલ ઓઢણીનો છેડો પકડી એને પાછી વાળી એના સ્મિતભર મુખનો દષ્ટિપાત મેળવવાને ભાગ્યશાળી પણ થઈ શકાય છે. આવા ધન્યભાગ્યના સહભાગી કરનાર કવિવરનાં શાં શાં સન્માન કરાય ?

ચંડોળ પક્ષીના મધુર દિવ્ય સૂર સમી શેલીની કવિતાનો દૂરનો સૂર પણ હૃદયને આલસાદથી ભરનારો અને ઉન્નત પ્રદેશમાં દોરનારો બને છે. શોકમિશ્રિત ઉલ્લાસથી એ પ્વનિની હૃદયહારિતામાં અપૂર્વતા આવે છે. આકાશના ઉંડાણમાં નાદબદ્ધ ગાજે તેમ હૃદયના ઉંડાણમાં શેલી રસબદ્ધ જગાડે છે. દૂર દૂર ઉડતાં પક્ષીના મધુર કીલકીલાટ સમો, વાતાવરણમાં મધુરતા પ્રસારતો એનો સ્વર મીઠાં ગુંજનોનાં

આદોલનો પ્રસારે છે. વેદોચ્ચાર સમા એના રસમંત્રોથી સમાધિ ચઢે છે. પ્રભાતના સુષ્કર સમીર સમાં શાતા અને નવજીવન એના આત્મામાંથી વહે છે અને પરિતૃપ્ત કરે છે. પર્વતને ખેળે લાડતાં ઝરણાંની માફક એનામાંથી ભિર્મિએના ઉછાળા વેગભર બહાર પડે છે, અને રસતરસ્યા પથિકને તૃપ્તિ અર્પે છે. એના કાવ્યમય આત્મામાંથી અમૃત નીર્ઝરે છે અને તેનાં પાન કરનારના આત્માની જરા એક ક્ષણવારમાં ઉતરી જાય છે.

પ્રભાતમાં ધ્યાન ધરતા ઋષિઓની ભવ્ય પવિત્રતા, મધ્યાન્હે કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થએલા મુનિઓ સમી માનવતા અને સાયંકાળે સમાધિ-માં સમ્યક્દાનંદનાં દર્શન કરતા મહર્ષિઓની અલૌકિકતા એ સર્વના એકત્ર ભાવોનું પ્રદર્શન શેલીના આત્મામાંથી પ્રગટે છે. ત્રણે કાળની મૃદુતા, શાંતિ, પ્રખરતા અને શક્તિ એનામાં મૂર્તિમાન થાય છે. કહીંક કાંઠાઓના બંધનમાં સરળ વહેતી, કહીંક એ બંધનોને ન ગણુકારતાં વેગભર કુદતી, કહીંક ખડકોમાં અથડાઈ પડતું સુકતી, કહીંક વમળોના રુપમાં કુદડી ફરતી. ક્યાંક તીરે ઉભેલી વૃક્ષવનિતાઓને અરીસા ધરતી, ક્યાંક મનસ્વી અને લટકાળી ચાલે ચાલતી, ભૂમિને રસાળ કરતી, આકાશના વિવિધ રંગોથી શોભતી, પ્રકૃતિના સર્વ ભાવોમાં એકતા સાધતી સરિતાસમી એની કાવ્ય-સરિતા નવેનવે રુપે હ્રદયને ઘેરે છે. આશા નદી રાખી હોય ત્યાં અર્ચીત્યા ભાવપલટાથી વિસ્મિત કરે છે. એના સ્નોતની પ્રબળતા ચિત્તને સબળતાથી ધસડી જાય છે.

કવિ રસનો અધિષ્ઠાતા છે. પુષ્પમાંથી પરાગ પ્રસરે તેમ એ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તોએ એના અંતરમાંથી કાવ્ય નીતરે છે. સ્વભાવ-થીજ કવિ હોય તોજ કાવ્યો સ્વયંભૂ અને સહજ સ્ફુરે છે. દરપક્ષે પ્રકૃતિને એ નવે સ્વરુપે દેખે છે. એના સર્વ માનસિક દૃશ્યોને એ વ્યક્ત ન કરી શકે તો એમાં દોષ એના નહીં પણ ભાષા અને દેહની મર્યાદિત સ્થિતિનો. જેટલા પ્રમાણમાં એ મર્યાદાઓને એ ઉલ્લંઘે તેટલા

પ્રમાણમાં એની મહત્તા વધે. શેલીને આ નિયમે જોતાં એની મહત્તા માટે પ્રતિતિ થયા વિના રહેતી નથી. એની કલ્પનાઓની અપ્રુટતા, એના શબ્દોનું લાલિત્ય, એના ભાવની વવિધતા, એનાં કાવ્યોની ગેયતા અને એ સર્વના સંમેલનથી આવતી અદ્ભુતતાથી એ કવિ-કુલમાં અદ્વિતીય સ્થાનને આધકારી બન્યો છે.

પ્રકૃતિની માફક માનવી પણ પોતાના સ્વભાવમાં રહેલાં તત્ત્વોને વીકસાવે કે સાચો નીવડે તો સજ્જાને પણ ધડીબર પોતાના જગત્ તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહેવું પડે. સામાન્ય જનને તો એનામાં રહેલા કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વનું જ્ઞાનજ નથી હોતું, અને તેથી એવા વિરલ પ્રયત્નો તરફ એ શંકાની નજરે જુએ છે. પણ એમન સમય પછીએ જેમનાં સ્મરણ નષ્ટ નથી થતાં તે તો કોઈ પણ તત્ત્વ પ્રતિનિધિત્વ દાખવનારા જનોનાંજ. એમની શક્તિના પ્રમાણમાં એમની સફલતા રચાય છે. શેલીએ પ્રેમતત્ત્વ, સૌંદર્યતત્ત્વ, કાવ્યતત્ત્વ, સ્વાતંત્ર્ય તત્ત્વ પોતાનાં કર્યાં. એ અમર થયો તે તેમનાથી. એના ટુંકા આયુન ચિરકાલનાં સંભારણાં એના સ્વભાવતત્ત્વ સાથે સારુબધીજ એ મુકી ગયો.

સ્વાતંત્ર્ય એ એના જીવનનો ઉદ્દેશ હતો. એની સ્વાતંત્ર્યનું વ્યાખ્યા દેહ જેટલી સાંકડી નહતી. આત્માને આવરતાં બંધનો પણ એને ખુંચતાં. એ જાણતો કે આત્મા સ્વતંત્ર હોય તો દેહનાં બંધન ટકતાં નથી. ‘પ્રોમીથીઅસ અનબાઉન્ડ’ એ આત્માના સ્વાતંત્ર્યનું કથા છે. કોઈ પણ પ્રકારના કાયદા નિયમોનું સ્વરૂપ મુકી બંધનોનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગે છે ત્યારે વ્યવસ્થાપાલનને એનો ઉદ્દેશ સાધવાને બદલે તે કચરી નાખનારા બને છે. કલ્પનાના બંધનરહિત પ્રદેશમાં ઉડનારને મનુષ્યકૃત કાયદાના જડ પિંજરના સળીઅ કેમ ગમે ?

એનેએ ઉદાસિન વૃત્તિઓ તો આવતી-આપણા કરતાં ઘણ વધારે એવી વૃત્તિઓ આવતી. આપણને આવે છે પણ તેને વાચા નથ

હોતી. એણે એમને શબ્દોથી આકાર અર્પી અમર કરી. માનવહૃદયના સનાતન ભાવો એણે જુજવે રુપે ગાયા. આપણા અંતરમાં એના પડધા પડે છે તેથીજ એની મહત્તાનાં માપ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. કલાકાર કે કવિની કલાની સાર્થકતા માનવહૃદયના અણુકથ્યા ભાવોને મૂર્ત સ્વરુપ આપવામાંજ છે.

માણસોથી પોતાની જાતને કોઇ પાસે વ્યક્ત કર્યા વિના રહેવાનું નથી. જેટલે અંશે ભાવોની સૂક્ષ્મતા વધારે તેટલે અંશે તેને વ્યક્ત કરવાની જરૂરીઆત પણ વધારે; અને તેથીએ વધારે તો વ્યક્ત કરવાનું સ્થાન ખોળવાની મુશ્કેલી. માણસ એટલો જીવીજ નથી શકતો. કવિ લખે છે તે એ આશાએ કે નિરવાધ કાલમાં કોઇક તો એને સમજનાર મળીજ આવશે. યથાશક્તિ સર્વ જન આવાં ભાવ-પ્રદર્શન કરે છે. જગત આ આત્માના આવિર્ભાવની જુદી પ્રેરણાને લીધે કેટલું બધું પામ્યું છે ?

x

x

x

x

મૃત્યુનો દેવ છેક નમેરો ન થયો હોત તો ? સાગરે એના લાટકા પુત્રને ઘેર આપ્યો હોત તો ? એની વસંત ઉઘડી ન ઉઘડી એટલામાં એ કરમાઇ ન ગયો હોત તો ? શેલી જીવ્યો હોત તો ?

આ મહા કવિની કબરના દર્શન કરવા જતાં અને એના પર નમી રહેલા એક પુષ્પને એની વલૂતિની પ્રસાદીરુપે ચુંટતાં હૃદય પર આક્ષેપાએલા ભાવો, વાંચનાર ! તને કહું ?

દીદ્લીશ્વરે “દીવાને ખાસમાં” કેતરાવ્યું હતું કે “પૃથ્વી પર સ્વર્ગ જોવું હોય તો અહીંઆં છે, અહીંઆં છે.” શેલીની કબર માટે અંતરીક્ષમાં પણ એમ લખાયું હશે કે—

દિવ્ય ગાયક, સૌંદર્યનો દ્રષ્ટા અને સ્પષ્ટા, પ્રણયફકીર, અખંડ આંતિના સહયારમાં મુતેલો અહીંઆં છે, અહીંઆં છે.

વાણીના વરદાનવાળા, સ્વતંત્રતાના ધ્વજવાહક, પ્રકૃત તત્ત્વોથી પોષાએલા અને સાગરસુંદરીના અંકના અભિલાષી શેલીની દેહભરમ અહીંઆં છે, અહીંઆં છે.

સનાતન ભાવોને જગાડનારા, વાયુની પાંખે ઉડનારા, આકાશ સમી સુનેરી કદપનાજ્વલકથી સાશ્વર્ય ડોલાવતા કવિના દેહની સુવાસ અહીંઆં છે, અહીંઆં છે.

શરવીર અને સ્વાનુભવનોજ ઉપાસક, ગાનનો રસીઓ અને રસલહાણુ કરનાર, સહૃદય મિત્ર અને સ્નેહની વાટમાંજ વિચરનાર શેલીની દેહગંધ અહીંઆં છે, અહીંઆં છે.

વાંચનાર ! એના કાવ્યશરીરના સહવાસમાં તેં બે પલ સ્વર્ગનાં દર્શન કર્યાં હોય તો આ તર્પણમાં બે છાંટા મુંઝે જરૂર નાંખજે.

વાર્તાઓ

(૧૭)

ઝાંઝવાનાં જળ

૧

વાંચનાર ! અનેક કવિઓની કલ્પનામાંથી ટપકતો પ્રેમનો પ્રવાહ તે વાંચીને અનુભવ્યો હશે. પ્રેમની સંપૂર્ણતાના ગુણગાન તે ઘણાં ઘણાં સાંભળ્યા હશે. પણ તારા કલ્પનાના રાજ્યની સંપૂર્ણતા તારા અનુભવના પ્રદેશમાં કદી નીહાળી છે ?

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે હુંએ એ પ્રદેશની સંપૂર્ણતાનો બહુ બહુ વિચાર કરતી. પણ કલ્પનાઓ જે સત્ય થવાને સર્જાએલી હોય તો એએ કલ્પનાજ્ઞ શાને કહેવાતે !

હું કોણ હતી એ જાણવાની કોઈનેએ શી જરૂર હોય. કોઈને જાણાસા હોય તો તે તૃપ્ત કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. ઇચ્છા નથી છતાંએ સુગમતાને ખાતર હું થોડી ઘણી તો સ્પષ્ટ થઈશ.

સુધારક પિતાની હું એકની એક લાડકી હતી. માતા તો હું એને ઓળખું તે પહેલાંજ ઉડી ગઈ હતી. ખરેજ મારે મનથી તો તે ઉડીજ ગઈ હતી. મારા પ્રિય જનો જ્યારે મારી જીંદગીમાંથી જતાં રહે છે કે હૈયામાંથી જવાના પ્રયત્ન માંડે છે ત્યારે મને એ બધાં દૂર દૂર ઉડી જતાં હોય એમજ લાગે છે. ઉડી ગયા પંખી પાછા ક્યારેએ આવતા હશે ?

પિતાને હું પ્રાણસમી વહાલી હતી. જગત જેને કેળવણી કહે છે તે તેમણે મને પુત્ર સમી ગણીનેજ આપી હતી. પરણવાનું તો મારે હાથેજ શોધવાનું હતું.

પણ એ સમયે પરણવાનો મને બહુ મોહ ન હતો. 'ટેનીસન' ની

‘પ્રીન્સેસ’ જેવીજ કંઈક મારી વૃત્તિઓ હતી. પુરુષોનો મને તિરસ્કાર ન હતો. પણ એમના કાર્યોની પછવાડે રહેલું એમનું અહં મને બહુ સાલતું. એમના પુરુષત્વની નીચે સ્ત્રીત્વને તેઓ દબાએલુંજ રાખવા માંગતાં તે હું સ્પષ્ટ જોતી. માઈ સ્ત્રીત્વ કોઈના નીચે દબાઈ જાય એ ખ્યાલજ મને અસહ્ય હતો.

પણ હું શુષ્ક ન હતી. પુરુષત્વ મને ગમતું; પણ તેની નીચે છુપા-એલું અભિમાન નહીં. મારા સ્ત્રીત્વનો જેને આદર હોય એવા કોઈ નર-કેસરીનેજ મારે તો વરવો હતો. એવો કોઈ મળશે એવી મને ખાત્રી ન હતી. મારી કલ્પનામાં મેં એક ભવ્ય પ્રતિમા ઘડી હતી. બધાંને હું એની સાથે સરખાવતી, અને બધા તુચ્છ જણાતા. આવા-ઓને હું પરણું ?

મારા આવા વિચારોની ધૂન મારા પિતાજીથી અજ્ઞાત હતી. એ એ વીશે મને કંઈ કંઈ સૂચન કરતા ‘બહેન ! તું કંઈ વિચાર કરે તો સાઈ. હું નહી હોઉં તો તારું શું થશે !’

“બાપાજી ! તમે કહો છો તે હું સમજતુ છું. પણ માઈ મન ન માને ત્યાં હું શું કરું ?” હું કહેતી, અને જરા ઉસાહી સ્વરે ઉમેરતી કે “તમે મને પુત્રસમી ગણીને ઉછેરી છે અને કેળવી છે. એટલે સંસાર એકલે હાથે તરવાનું મને ભારે નહીં પડે.”

“પરણવું એ શું બધાંને આવશ્યક છે ? બાપાજી. તમારા સ્નેહમાં હું બહુજ સુખી છું.” કોમળકવાર હું કહેતી. પિતાજી પાસે એના ઉત્તરો તો ઘણાં હતાં. પણ તોએ એ મને બહુ દબાણ કરતા નહીં. એમના એકલા જીવનમાં માત્ર હુંજ વ્યાપી રહી હતી. મને ખોવાનું એમને બહુ નહીં ગમતું હોય. મને તેમ. અમે પિતા પુત્રી આમને આમ કાળ નિર્ગમતા હતા.

જગતે અમને છેક વિસારે નહોતા નાંખ્યાં. મારા મનથી હું ખરાબ નહોતી દેખાતી. લોકોના મનથી હું જરા દેખાવડી હતી. બધી

છોકરીઓમાં હું વધારે બહેલીમાં ખપતી. મારે માટે ઘણાં માગાં આવતાં. સરત પણુ ચાલતી. પણુ મારે કોઇનો ખપજ ન હતો.

મારા સ્વામીનાથની પદવીને શોભાવે એવો એમાં એકે ન હતો. મારા સ્ત્રીત્વને નમે, મને એના હૃદયની રાણી કરે એવોએ આમાં કોઇ ન હતો. પરણ્યા પછી પરણનારને મન તો હું બાર્યાજ થવાની હતી. મારે તો સહચાર સાધવો હતો, જે હું કદીએ પરાણું તો. પત્નીઓ તો મેં ઘણી જોઇ છે. એવી પત્ની થવાને જ માફ હૃદય તલસતું નહોતું.

૨

માગ એકલવાયા જીવનના કેટલાએ દીવસો આમને આમ વહી ગયાં. મિત્રોમાં મારા પુસ્તકો હતાં. સાથી ગણું તો પિતાજી હતાં. મારા કંપનાશીલ ચિત્તે જગત વધારે ભવ્ય કદ્યું હતું. મારા અંતરની દુનીયા સાથે સરખાવતાં બહારની દુનીયા ક્ષુદ્ર લાગતી. મારી કંપનામાં સત્યના રંગ પુરે એવા ભવ્ય આત્માએને હું ખોળતી પણુ ન જડતા. જગત સાથે હું મીડી હતી, પણુ મૈત્રી તો કોઇ માથેજ નહોતી.

ઘણીવાર મારા એકલવાયા જીવનની અપૂર્ણતાએ મને સાલતી. કંપનાને મૂર્ત સ્વરૂપો આપવાને ઘણા પ્રયત્નો હું આદરતી. મને કંઇ ઉડી ઉડી વાંછનાઓ થતી. મને લાગતું કે જગતમાં તે સર્જન થવાની નથી.

મારે હવે કોઇ મિત્ર જોઇતો હતો. પુસ્તકો કરતાં જેના એક શબ્દથીએ વધારે જ્ઞાન મળે એવો મિત્ર, એના ક્ષણવારના સંગાથમાંએ જન્મોજન્મની નિર્ભયતા પમાય એવો સાથી મારે જોઇતો હતો.

આસ્થિકાળથીજ હું કંપનાશીલ બહુ હતી. મારા તરંગોને અનુશય માનવીઓ મને નહોતા મળ્યાં. પરવતસમી અડગ સ્થીરતા ને સ્થિતિ મારા જીવનમાં જણાતી. અંતર જેવાની તો જગતને વ્રતિજ ક્યારે હોય છે! મને દેખાડવાનીએ પરવા નહોતી.

અચોત્તે એક દિવસ મારી શાંતિમાં ભંગ પડ્યો. યુવાવસ્થામાં પિતાજીને એક પરમ મિત્ર હતો. તેનો એક પુત્ર અમારા ગામમાં વસવા

આવ્યો હતો. પ્રિય મિત્રના પુત્રપર પેટના પુત્ર જેટલુંજ હેત પિતા-જીને આવ્યું, અને પોતાની સાથે વસવા આગ્રહ કર્યો. એ આગ્રહ સંકળ તો ન થયો, પણ એને બદલે એ અમારો નવો મિત્ર બહુખંડ દરરોજ અમને મળવા આવતો. પહેલી જોળખાણે જ અમે મિત્રો થયાં.

કલ્પનાઓથી હું હવે થાકી ગયો હતો, સ્વપ્નો જોયે હવે સંતોષ નહોતો વળતો. એ બધાનો સાક્ષાત્કાર કરવા હું તલસતી.

તે આવ્યો સારથીજ મને ગમ્યો. એનું ગાંભીર્ય અને આનંદ કરવાની વૃત્તિ બંને સંપૂર્ણ હતાં. જગત એણે વધારે જોયું હતું. મારા કરતાં એની કલ્પનાઓ વિશાળ હતી. એના ચિત્તમાં સદાએ બુદ્ધિની તરંગ પરંપરા ચાલતી. આસ્થિરતા એનામાં બહુ હતી, પણ એતો એને સ્થિર થવાનું સ્થાનજ નહીં મળ્યું હોય એમાં હશે.

અમે રોજ મળતાં. મારી થાકી ગયેલી કલ્પનામાં હવે કંઈક નવો વેગ આવતો હતો. શુષ્ક જણાતા વિચારોમાં કંઈક નવુંજ બળ જણાતું હતું. અમે બંને સાથે વાંચતાં. એના બુદ્ધિપ્રધાન સ્વભાવને મારા કલ્પનાશીલ મન સાથે ગંગા યમુના જેવો સંગમ થતો. નિર્જીવ જણાતા મારા ગતકાલનાં સ્વપ્નો સાંબળવામાંએ એને રસ પડતો. એનેએ એના જીવનમાં કોઈ રસ લેનાર નહોતું મળ્યું. એની મહત્વાકાંક્ષાઓમાં પ્રેરક બળ કોઈએ નહોતું પ્રેર્યું. આવી ભવ્ય આશાઓની સંચાલક વિધાતા હું બનું?

કલ્પનામાં મેં એક સંપૂર્ણ ભવ્ય પુરુષ કલ્પ્યો હતો. પણ એવો સંપૂર્ણ પુરુષ હોય તો મારી અપૂર્ણતાઓને એ ક્યાં સમાવે ! આની અપૂર્ણતાઓ હું જાણતી, એની મહાનતાની પ્રતિતિએ મને હતી. એ અપૂર્ણતાઓને સંપૂર્ણ કરવાની કલા મારામાં હશે ? બાળક જેવો એ સરલ જણાતો. એનામાં પુરુષત્વનું પેલું ‘અહ’ ક્રુપાદ રહ્યું હશે !

દિવસે દિવસે અમારી મિત્રતા વધતી જતી હતી. પિતાજીને મન એ એક સુંદર આશા હતી. પુત્ર જેવો વહાલો. મિત્રનો પુત્ર અમે આંખની કાકી સમી લાકડી પુત્રી વરે એ એમના મનથી સોનું ને સુગંધ મળ્યા જેવું હતું. એમની ઘડપણની લાકડી જેવી હું, તેને રજની પરણશે તોયે ખુંચવી નહીં લે અને સાથેજ રહેશે એવો એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. ટોળ કરતી ફનીયાની આંખમાં ધુળ પડશે એવોએ એમને ઉંડો ઉંડો જાનો સંતોષ હતો.

એક દિવસ એક સરસ કાવ્ય હું વાંચતી હતી. હમણા હમણાથી રજની રોજ નહોતો આવતો. એ આવે ત્યારે આ કાવ્ય અમે બંને સાથે વાંચીશું એવો વિચાર હું કરતી હતી. ચોળેલા કેશ સુકવવાને છુટા નાંખી હું વીરામાસન પર પડી હતી. છાતી આગળ પુસ્તક રાખી હું એક પછી એક પાના ફેરવ્યે જતી હતી. વાંચતાં વાંચતાં મારી આંખ મીંચાઈ ગઈ. પુસ્તક ત્યાંનું ત્યાંજ પડી રહ્યું.

મારી મીઠી તંદ્રામાંથી અચાની હું જાગી ઉઠી. રજની ક્યારનોએ સામે આવીને બેઠો હતો. મને જાગતી જોઈ એણે જરા સ્મિત કર્યું.

“તમે ક્યારના આવ્યા, રજની ભાઈ? મહેને કેમ નહીં ઉઠાડી!”

“તમારાં મીઠાં સ્વપ્નોના વિચાર તમારા મ્હોં પર તરી આવતા હતા તે જોવાનું મને જરા ગમ્યું. શું સ્વપ્ન હતું એ!”

તમારી સાથે આ કાવ્ય વાંચવાનો વિચાર કરતાં કરતાંજ હું ઉઠી ગઈ હતી. અને સ્વપ્ન પણ એવુંજ આવ્યું.

મેં એને પુસ્તક આપ્યું. એણે પાના ફેરવવા માંડ્યાં. એને વાંચવાની વૃત્તિ હોય એમ નહીં જણાયું.

એની આંખોમાં કંઈ જુદુંજ તેજ મેં પારખ્યું. મેધાના ચમકારા આજ એમાં નહોતાં. ભાવનાના ઓધ આજે તો એમાં ઉછળતા

હતાં. મને કંઈક સમજાયું કંઈક નહીં પણ સમજાયું. મેં એને પુછવાની હીમત નહીં કરી. માફ મન તો આજ પેલા કાવ્યમાં હતું. આવું સુંદર કાવ્ય રજની ફરી આવે ત્યાંસુધી વાંચ્યા વિનાનું રહી જાય એ મને રુચતું નહોતું. મારી સૂચનાને બળે એ મારી સાથે વાંચવા આવીને બેઠો. મેં વાંચવા માંડયું, પણ એનું તો ચિત્તજ ક્યાં હતું ?

“ કલા ! મને સાંભળશે ? ”

ચકિત થઈને મેં ઉચ્ચે જોયું. રોજનો સ્વસ્થ રજની તે આજ હતો ?

આજ એ બહુ ગંભીર જણાતો હતો. એના હૃદયમાં રહેલા શબ્દો સુખપર લખાઈ ગયાં હતાં. એ શરૂ કરે તે પહેલાંજ મેં એ વાંચ્યા હતાં. મેં નયન નીચાં ઢાળ્યાં.

એના હૃદયમાં રહેલા ભાવને એ માર્ગ આપતો હતો. સ્નેહીની ઉત્સુકતા કરતાં એમાં શાણપણ વધારે ભાસતું. વિનયની ખાત્રી હોય એવી એના શબ્દોમાં સ્થિરતા હતી. એના ગંભીરતામાં મને ટાઢાશ વધારે લાગી. એ ભવ્ય લાગતો, પણ એ ભવ્યતામાં ઉમળકો ન હતો. એના છેવટના શબ્દો નિદ્રામાંથી ઝળકીને જાગતા માણસની માફક મેં સાંભળ્યા.

“ કલા ! તું મારી સહચરી થશે ? ”

મેં એની આંખોમાં ઉંચું જોયું. આ અડગ જણાતા માણસે મારા હૃદયના કોટને ધણા દિવસથી ઘેરો ઘાલ્યો હતો. એના દર્શનની હું રાહ જોતી. એના શબ્દો મારા કર્ણમાં રણકતા. પણ એનું આ અભિમાન; મને ઉપકાર કરતો હોય તેવી આ રીત. એની દષ્ટિમાં વિજય બહુકતો. એ મારો સ્વામી બને ?

“ મને માફ કરશો ! મારાથી નહીં બને ” ઉત્તર આપવાનો હું વિચાર કર્યે તે પહેલાં તો ઉત્તર અપાઈ ગયો.

એની આંખોનું તેજ જરા ઝાંખું પડ્યું. પણ ૯૬ સ્વરે એણે માત્ર આટલાજ શબ્દો કહ્યાં.

“હું એ માનતો નથી. ફરીવાર હું પાછો આવીશ.” અને તે ગયો.

૪

મારું અંતર આ વખતે ઉછાળા મારતું હતું. અભિમાનના ઝુલા પર મારું હૃદય ઝુલતું હતું. પુરુષોની આખી જાત પરજ મને અણુગમે આવતો હતો.

મારામાંથી પ્રાણ છુટા પડતા હોય એમ મને લાગ્યું. મારી એકની એક આશાએ પરવારી ગઈ હતી. શું એ મારું અંતર ચીરવા-નેજ આવ્યો હતો !

એને મારે માટે સ્નેહ નહોતો. સ્નેહ હોય તોએ એને સ્નેહનું નામ ઘટતુંજ નહોતું. એના શબ્દની મોરલી પર મારો આત્મા નાચતો એણે જોયો હશે. એને કોઈક દિવસે પરણવાનું તો હતુંજ. ખીજ છોકરીઓ કરતાં મારામાં સંસ્કાર હતાં. એણે ધાર્યું કે હું નાજ નહીં પાડું. એના ગર્વને આથી કેટલો સંતોષ થતો હશે ?

મને લાગ્યું કે હવે એ મારો પહેલાં જોવો મિત્ર નહીં રહે. મારા ખાલી રહેલા હૃદયમાં આખામાં તે વ્યાપી ગયો હતો. હવે એને ત્યાંથી દેશવટો દેવાય એવો હતો ? આજનો દિવસજ ન ઉગ્યો હતો ! સ્મૃતિમાંથી એ જુસાઈ જાય તો જીવનનાં દશ વર્ષો આપી દેવાને હું તૈયાર હતી.

પણ શું હું એને પરણી શકું ? એના શબ્દોમાં નહીં પણ ભાવમાં સ્ત્રીત્વની અવગણના સ્પષ્ટ હતી. ખીજ પુરુષોની મારફત અસાર સુધીનો મિત્ર ગણેલો રજની પતિ થવાને આતુર હતો. એમાં હૈયાનો ઉમળકો નહોતો. વિજયનો મદ એની આંખોમાં હતો. સત્તા હતી; સમાનતા નહીં.

એ રજની તું આવો ક્યમ થયો !

એના વિના મારથી જીવાય તેમ ન હતું. મારું સ્ત્રીત્વ મ્હને એની સાથે વસવા દે એમ ન હતું.

હું હવે શું કરું ? ઝૂરી મરવું ?

રજની જીવે ને જાણે કે એના વિના મારા આ હાલ થયા છે; તો એ શું વિચાર કરે ! એનું અભિમાન કેટલું સંતોષાય ?

એ ખ્યાલજ અસહ્ય છે. જીવીશ તોએ ક્યરામને તો નહીંજ.

પણ એ પાછો આવે ! એ પશ્ચાતાપ કરે ! કંઈક એવું એના ચિત્તમાં વસે !

એ ખ્યાલ મીઠો તો છે, પણ જીડોએ છે.

હૃદય મારું રડતું હતું, પણ આંખોમાં આંસુ નહોતાં. આવાને માટે હું રડું !

આટલાં સ્વપ્નામાં આનોએ એક ઉમેરો કરીશ. એનો પછી વીચાર સરખોએ નહીં કરું.

બની શકે એટલા આનંદમાં તે દિવસ ગાળવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો

૫

મે ત્રણ દિવસ પછી પાછો તે આવ્યો. મુખ ઉપર જરા શીકાશ હતી. તરલતા જતી રહી હતી. ગંભીરતા સ્પષ્ટ દેખાતી.

ધણાંજ આનંદના ડોળથી હું તેને મળી. મારા વિનોદમાં આજે નવીનતા હતી. હર્ષમાં કંઈ અદ્ભુતતા હતી. ન સમજ પડે એવો ગુચવારો એના મુખપર જણાતો.

મારા ઉદ્ઘાસનું પ્રમાણ હું પોતે પણ ન સમજતી. રજની સાથે વાંચવાને એક કાવ્ય-નિબંધ પ્રેમની કરુણકથા મેં ધારી રાખી હતી. મારી મેડીમાં મેં એને એ વાંચવાને આમંત્ર્ય ત્યારે એના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી.

रा. महादेवभाऊ देशाळ.

[५४ ११]

આજે એની વાંચવાની રીત બહુ અજબ હતી-એના ગાંભીર્યના વરસાદ કદી એણે મારા પર નહોતા વરસાવ્યા. આજે એની ગંભીરતા બહુ અસરકારક હતી.

મારા સામે એ આજે ભાગ્યેજ નોતો. મારાં નયનોની એને નાણે ઇર્ષ્યા આવતી હતી. અચાનક કેં યાદ આવ્યું હોય એમ કેં કારણ બતાવીને એ ગયો.

એ ગયો ને મારું હાસ્ય કરમાઇ ગયું. મારા તરંગની વેદી પર હું રજનીને હોમતી હતી. એનું અભિમાન મેં ખરેખર જોયું હતું ? કે ભ્રમણાની પાછળ હું ભુલી પડી હતી ?

ખરેખર એનું આ દુઃખ મારે લીધેજ હશે ? હોયજ નહીં. એતો આશાનો ઠગારો પડછાયો છે. એને હું નહીં માનું.

પણ વખતે-વખતે હું એને દુઃખી કરતી હોઇશ તો ? મનેએ એના વિના સુખ તો નહોતું મળવાનું. હું એને પરણું ત્યારે ?

ઓ અધિર મન ! તારી ગમતી કદપનાને તું કેટલી ઉતાવળે સ્વીકારે છે ? જીંદગીભર પોષેલા વિચારોને-ગર્વન-રજનીના ચરણમાં આ ક્ષણેજ સમર્પી દેવાનું મન થયું. એને ક્ષણવારના વિષાદમાંથી મુક્ત કરવાને મારા રક્તનું પ્રત્યેક બિંદુ હું એને સમર્પણ કરી દઉં. એને દુઃખી થતો તો મારાથી નહીં જોવાય.

પણ... હજુએ પણ હતું.

પૂર્વવત્ રજની વારંવાર આવતો. એનો શોક શમી ગયો લાગતો. પહેલાં જેટલું તોફાન એ મારી સાથે નહીં કરતો. પણ કોઇક વખતે મને વધારે ધ્યાનથી નીહાળતો મેં એને જોયો હતો.

મારી સુંદરતા વીશે મેં ભાગ્યેજ વિચાર કર્યો હતો. હમણાં એના વિચાર મને અચાનક સ્ફુર્યા હતા. ખ્વાબમાંથી જાગીને જાગી જતાં સૃષ્ટિની સુંદરતા જોઇ જોવા આનંદ થાય એવોજ આનંદ મને

થયો. મને લાગ્યું કે મારી પ્રત્યેક ગતિમાં એક પ્રકારની સંગીત સમી સંવાદિતા હતી. મારા કાલ્પનિક સ્વભાવે મારા મુખ પર સ્વમા-વસ્થામાં પક્ષેપલ બદલાતા ભાવો આલેખ્યા હતા. મારા રિમતમાંના રણુકાર મેં હમણાંજ પારખ્યો હતો. મારી પાઠશાળાની સખીઓએ પહેલાં આ બધું મને કહ્યું હશે. પિતાજી મને ઘણી વાર કહેતા. પણ એ વીશે વિચાર કરવાની કુરસદ તો મને હમણાંજ મળી હતી.

ફરી એક વાર રજનીએ મને સહચારિણી કરવાની વાત કરી હતી. વિજયનો મદ એની આંખમાં નહતો. નિરાશાની ધુળરીએ નહતી. મારો અંતરાત્મા હા કહેતો હતો. પણ મારા સ્વભાવે મુખ પાસે તે પહેલાંજ ના કહાવી દીધી.

તે દિવસ કરતાં તે વધારે શાંત હતો. મારા મનની વાત જાણવા-નો એણે નિશ્ચયજ કર્યો હોય એમ લાગતું હતું.

“કલા ! તું શું કદી પરણવાનીજ નથી ?”

“તમે કેમ જાણ્યું કે હું નથી પરણવાની ?” મેં ઉત્તર આપવાને બદલે સામે પ્રશ્ન પુછ્યો.

“મેં ધાર્યું,” એ જરા અચક્યો. “મેં ધાર્યું” કે તું પરણ-વાની હશે તો તો” વાક્ય અધુરુંજ રહેવા દીધું.

“તો તો તમને નાજ નહીં પાડું. તમારા જેવો વર મને કોએ અવતારે મળવાનો હતો !” હું ખડખડાટ હસી પડી.

એના મર્મસ્થાન પર મેં પ્રહાર કર્યો હતો એ મેં જોયું. એક સ્થિર દષ્ટિએ એણે મારા સામે જોયું. સંયમ રાખવાના પ્રયત્ન કરતો હોય એમ લાગ્યું. હું જરા પરતાઇ.

“તું કેવા વરને પરણવાની છે એતો કહે,” હસવાનો ડોળ કરતાં એણે પુછ્યું. જાણે એને એમાં કેં લાગતુંજ નહોય.

હું જરા ચીઢવાઇ. કેવી સ્વસ્થતાથી એ વાત કરતો હતો !

“તમારા જેવો તો નહીંજ” હું જરા હસી. “પણ તમારે સાંભળવું હોય તો મને કહેવાને કેં વાંધો નથી. જેની યુદ્ધિની

પ્રતિમા જગતને ઝાંખું પાડે છતાં ખાળક જેવી જેનામાં સરળતા હોય; જે રસ પરખી શકે અને ભોગવીએ શકે; જેના શબ્દોમાં મહાન પ્રશ્નોનો ઉકેલ હોય છતાં વ્યવહારની ઝીણી વાતો ન વીસરતો હોય; દક્ષ, ચતુર, સાહસિક અને નરાભિમાની હોય; પ્રસંગને ઓળખે અને સંજોગો પર સત્તા ચલાવી શકે એવો હોય એવા વરને હું પરણવાની છું.”

“પણ કલા ! આમાં એક મુખ્ય વાત તો રહી ગઈ.”

“શી ?”

“હૃદય, એના વિનાનો વર તું શું કરશે ?”

૬

ત્યારે—ખરેખર ત્યારે એનામાં હૃદય હતું ? મારેજ માટે હતું ? મારે માટે તરફડતું હતું ?

મારી કૂરતા ઉપર મને તિરસ્કાર આવ્યો. મારો રજની મારી કદપનાઓ સાર્થ કરે એવો હતો. મારો રજની ! હા. હવે તો મારો રજનીજ કહેવાની છું.

એની સાથે સરખાવવાને કે એના ચરણોમાં બેઠ ધરવાને મારામાં શા ગુણો હતા ? મહાદેવજીને પામવા પાર્વતીએ તપ આદર્યો હતો. મારા રજનીને તો હું તપાવતી હતી. મારી યોગ્યતા શી ! અને શાના ઉપર હું ગર્વ કરતી હતી ?

મારાં ચક્ષુમાં અશ્રુ છલકાતાં હતાં ! એ શોકનાં અશ્રુ નહોતાં; એના બિંદુ બિંદુમાં પશ્ચાતાપ હતો. મારાં આંતર્યક્ષુ સમક્ષ રજનીનું શોકમયું મુખકું હતું.

પણ હવે શું કયે રજની પાછો આવે ? એ કયાં સદાનો ગયો છે ? એ તો કાલ પાછો આવશે. પણ એને સમજ્યા પછી મારી શરમનો હું કયા મુખે સ્વીકાર કરીશ ?

આજની આખી રાત્રી એ મારી કૂરતાને નીંદશે. હુંએ કેવા

આરોપ રજની પર મુકું છું? એ મને નીંદે? પણ એ દુઃખી તો ચરોજને!

પણ એ આટલો સ્વસ્થ શું કામ હતો? જાણે બળરમાંથી કે વસ્તુ લેવાનો ભાવ પુછતો હોય!

વળી પાછું પણ આવ્યું? એ અસ્વસ્થ શામાટે થાય? એ અસ્વસ્થ થાત તો હું એને સામાન્ય માનવમાં ન ગણી કહાડત? પરણવું હોય તો એવા અસ્વસ્થ થાય એવાઓની ક્યાં ખોટ છે! એની સ્વસ્થતાને તો હું નીરખી રહું છું. અને તોએ એ અસ્વસ્થ કેમ નથી એ પ્રશ્ન?

મન તું શું માંગે છે?

તારે પ્રસંગ આવ્યે મિત્રના શબ્દ પરે પગ મુકીને જતાં ન ડગે એવો રાજવી જોઈએ છે કે ઠેસ વાગતાંએ આંસુની ધાર નીતરે એવો સુકુમાર જોઈએ? અને રાજવીમાં શું હોય? સ્વસ્થતા.

રજની કહેશે કે ભવ્ય સ્વપ્નો ધડનારી તોએ આખર સ્ત્રી જાત બુદ્ધિનો કોટ એમના હૃદયમાં ચણાનોજ નથી. અને આડંબરપૂર્વક ઉભો કરે તોએ ડગમગતોજ. એને તો હૃદય ને ભાવનાઓ ને અસ્થિરતાજ જોઈએ.

આ બધું તુલ મારી કદપનાશીલતાનુંજ છે. ન હોય તે હું કહ્યું છું. પણ હવે શું થાય?

સ્નેહ હોય તો જીલ્લો સ્વીકાર તરત કરવો નથી ધટતો? ત્યારે હું જાઉં અત્યારે રજની પાસે!

કેટલી મૂર્ખતા! રાત્રીના આઠ તો વાગી ગયા છે. હું રજનીને છેર એકલી કોઇ દિવસ ગઇ નથી. અત્યારે આ સમયે કોઇ જીવે કે જાણે તો મને શું કહે? રજનીજ શું કહે?

અત્યારે આ ડહાપણ ક્યાંથી આવ્યું? સ્નેહને ડહાપણ ક્યારેએ સુઝ્યું છે? દુઃખાંતને મળવામાં ચક્રાન્તલાને ડહાપણ નડ્યું હતું?

રોમીઓને આવકાર આપતાં જુલીએટ ક્યારે ડાહી થઇ હતી ? ગાંડા થવું એ તો પ્રેમનો સનાતન હક્ક છે. અને-અને રજની તો મારોજ છે. મારોજ વાટ જુએ છે. એ દીપકની જ્યોતમાં હું પતંગ થવા નથી જતી. મારા જીવનનું સ્વામીત્વ એને અર્પવા અને એના સુના હૃદયદ્વારમાંથી એના આત્મામાં વસવા જાઉં છું. અંતરમાં દોષ નથી. વિકારો નથી. દેવનું હુઃખ સહ્યું ન જાય તો એ નીવારવાનું મારા હાથમાં હોય તો મને હક્ક નહીં ?

ત્યારે એ મારો સખા-મિત્ર-સ્વામી થશે. હું એ ચંદ્રની કલા થઇશ. મારસની બેલડી સમા અમે બંને એક પાંખે ઉડીશું અને જીવીશું. સંસાર કેવો ભવ્ય અને સુંદર બનશે ! અવધ પુરી થશે તોએ એની ભવ્યતા ઉડી નહીં જાય. મૃત્યુએ મોનેરી પાંખેજ ઉડીને આવે ત્યાં તો.

ત્યારે હું જાઉં જ ? બાપાજીને કહેવાની કેં જરૂર છે ? ક્યાં વાર લાગવાની છે ? આશાનો એકજ બોલ અને.....

૭

રજનીનું ઘર બહુ દૂર નહતું. શેરી વટાવી બહાર નીકળતાં નાકા પરજ એનું ઘર હતું. પાંચ મીનીટમાં તો હું ત્યાં પહોંચી જઇશ.

આસ્માનમાં તારાઓએ બહુ તેજસ્વી લાગતાં હતાં. મારા પ્રેમની કથા સાંનમાં એક બીજાને કહેતા હોય ! આકાશના વિરાટ-સ્વરૂપમાં વસતા એ તેજબાલકડાએ કદી પ્રેમ કર્યો હશે ? શીલસુરે! જેને પોલાણ કહે છે એવું એ આકાશ ધરોની બે પાસની હારો ઉપર ટપકીવાળા ચંદ્રવા જેવું લાગતું. રતેહતું સ્વરૂપે એના જેવુંજ વિરાટ, ભવ્ય અને સુંદર નથી ? એમાં આકાશ જેવું પોલાણ નથી. એમાં કેંક એવું છે કે...પણ એ કેંક તે શું ?

બારણાની જાળી આગળ ઉભી ઉભી હું આકાશ જોતી અને તારાઓ ગચ્છતી ઉભી હતી. પાડોશીના ઘરનાં દીવા રસ્તા ઉપર પડતા.

એક ઘરમાં ગ્રામોદ્દેશન ચાલતું. કોઇ રડચોખડચો માણસ આવતો કે જતો દેખાતો. નાના ગામમાં નવ વાગે રાત્રે બહાર નીકળનાર કોઇ-કંઈ. જરા જરા વારે કુતરાં મોટે સાદે સાંમસામા આખા દિવસમાં શેરીમાં આવી ગયેલાં માણસોનું વર્ણન કરતાં.

હું હજી વિચાર કરતીજ ઉભી હતી. જાઉં કે ન જાઉં ? હૃદય હા કહેતું. બુદ્ધિ ના પાડતી. પણ આવા પ્રસંગોમાં કદીએ બુદ્ધિ જતી છે ?

પ્રયત્ન કરી હું ઓટલા પરથી નીચે ઉતરી. ભગવતી આશાનું સૂક્ષ્મ તેજ મારા હૃદયને અજવાળતું. મારા હૃદયમાં ધબકાર ન હતો. પુરૂષને મળવા પ્રકૃતિ જાય ત્યારે ભયની ધ્રુજારી કે નિર્બળતાના ધબકાર એનામાં ન હોય. ગતિમાં ચંચલતાએ નહોતી. મારી વાટ જોનારનો મને અણવિશ્વાસ ક્યાં હતો ? “ મારામાં એ આ સ્વસ્થતા નહીં તો ખીચું શું ? ”

રજનીની મેડીમાં દીપક બળતો હતો. “ અત્યારે તો એ એકલો જ હશે, પેલી નિષ્કળ પ્રેમની કશ્ચક્રયા કે કોઇ દર્દભર્યા જીગરની કહાણી એ વાંચતો હશે. ખીચારો ! ”

“ અરે પણ હું અંદર શી રીતે જઇશ ? પારણા બંધ હશે તો ? યુમ તો ન મરાય. લોકોની એ કેટલી ખીક ? ”

સુભાગ્યે દ્વાર ખુલ્લાં જ હતાં. રજનીની છેક ઉપર સુએ છે તે હું જાણતી. કામ કરનારી બાઇ તો દિવસે જ કામ કરી ચાલી જતી, દાદર પાસે હું જરાકવાર ઉભી રહી.

“ રજનીની એના ટેબલ આગળ વાંચતો હશે. પાછળ જઇ હું એના નયનો મારી કેમલ અંગુલીઓથી દાબી દઇશ. ખરેજ મારી કેમલ કરાંગુલીઓ છે તો બહુજ નરમ. ”

ધીરે ધીરે જરાએ અવાજ કર્યા વિના હું ઉપર ચઢી. સ્વપ્નમાંની દેવી જેમ આકાશમાંથી ઉતરે તેમ એની પાસે મારે જવું હતું. પળવાર એ કેવો આભો બનશે ?

પણ મારી આશા મનમાં જ રહી ગઇ. રજનીના ખંડમાંથી એના કોઇ મિત્રનો અવાજ આવતો હતો. મેં જીભ કચરી. આ વખતે કોઇ હોય !

હવે શું કરવું ? પાછા જવું ? આટલું સાદસ ક્યાં પછી ? હપવાસને પારણે પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા આવે ત્યારે અંતરની શી સ્થિતિ થતી હશે ? પણ ખીજે ઉપાય ન હતો.

હું પાછી ફરતી હતી ત્યાં મેં મારું નામ સાંભળ્યું. જતાં જતાંએ મને સાંભળી લેવાનું મન થયું. રજની હૃદયના આગળા ઉધાડતો હશે. આવી તક ક્યાં મળશે ?

“ રજની ! પછી શું થયું ? તેં કળાનું માંગુ કર્યું કે ? ”

“ ડોસાજીએ તો તરતજ હા પાડી. પણ હજી એ પુતળાને મનાવવાનું બાકી છે ”

આ કોણ રજની બોલે છે ? મને જ્ઞાન્તિ થઇ.

“ તેં એને પુછી જોયું ? ” ફરી અવાજ આવ્યો.

“ હા ”

“ એણે શું કહ્યું ? ”

“ ના ”

“ હું નહોતો કહેતો ? બલભલાના માંગાં પાછાં વાળ્યાં છે ત્યાં તારા શા આશરા. તું હાર્યો. ”

“ હું હારું ? મેં તને નથી કહ્યું કે હું એને જીતવાનો. એના મુખપર લખાયલી હા મેં વાંચી હતી, માત્ર એનું આભમાન એને નમવા નથી દેતું. ”

“ રજની ! જવાદે હવે. બહુ થયું. એ કેમળ આત્માને માત્ર સરત ખાતર તું કચરે એ મને રાત્રિ દિવસ ખટકે છે. હું મારી સરત મુકી દઉં છું. પછી કંઈ ? ”

મારા પગ જીણે ચોંટીજ ગયા હોય એમ હું ઉભી રહી હતી.

અધકારમાં કે તેજનું કીરણ એકદમ આંખને આંજે તેમ હું મૂઠ
જેવી ઉભી હતી. ધરી રજનીનો અવાજ આવ્યો.

“જો પ્રકુલ્લ ! હવે એમ નહીં બને. તારૂં માંગું પાછું વળ્યું અને
નિરાશામાં કે અભિમાનથી તેં સરત કરી. એ વખતે મને કળાનું
સ્વપ્ન એ ન હતું. છતાં મેં તે સ્વીકારી. મારી મહાન યોજનાઓ અને
કાર્યો મુકી હું અહીં આવ્યો. તે વખતે કલાને પરણવાનો વિચાર ન
હતો. માત્ર હાજ પડાવવાની હતી. પણ હવે મને લાગે છે કે મારાથી
એને નહીં છોડાય. તારી નિષ્ફળતા તને હવે સાહે છે. હું જીતી
જઘ્ન એમ તને લાગે છે. પણ એમ અદેખાઈ કર્યે કે નહીં વળે હું
એની સાથે લગ્ન કરવાનોજ.”

“રજની ! શું કામ તું જીદ કરે છે. માત્ર સરત ખાતર તું
એના સમગ્ર જીવનનું સત્યાનાશ વાળીશ.”

“હું સલાહ નથી માગતો.”

“ધાર કે હું વાત કહી દઉં તો !”

“એ ન બને એવું છે. આગળ હું છું તે યાદ રાખજો.”

ત્યારે આ બુદ્ધિપ્રધાન માણસ અહીં સરત જીતવા આવ્યો
હતો. સરત જીતતાં એ પોતે જીતાયો હોય એનો એને હીસાય ન
હતો. એની સર્વ શક્તિઓના તીર હમણાં એ મારા પર તાકનો હતો.
ઓ નિર્દયતા !

જનો જેને સ્નેહ કહે છે એના સુંદર સ્વપ્નમાં હું એ ભરમાઈ
હતી. બ્રહ્મસાનીઓ તો જગીને જુએ છે ત્યારે જગત નથી
જડતું પણ માયા લાગે છે. સ્નેહના પડળની માયા તો જગતાંને
તંદ્રાવશ કરે છે.

મારી કલ્પનાનો રજની તે આ ? એના બુદ્ધિના ખોખામાં
રાચતાં એનો આત્મા ન જોયો. મારી આશાના છોડ ઉગતાં ન
ઉગતાંમાંતો કરમાઈ ગયા. અરેરે !

ખંડમાં ચાલતો વાર્તાલાપ મારા કર્ણમાં હવે નહોતો પેસતો.
શું સાંભળું ? કેને સાંભળું ?

હવે હું શું કરું ? પાછી ઘેર જઈ ?

એક માટે વિચાર મારા મનમાં સ્ફુર્યો. રજનીને છતાં થયા
વિના તો નજ જવું. શા માટે ચોરની માફક પાછા જવું ? વિચાર
આવ્યો અને અમલમાંએ મુક્યો. દાર પાસે જતાંજ રજનીની દૃષ્ટિ મારા
પર પડી.

“ કોણ કલા ! અહીં ? અત્યારે ? ”

મારા અંતરમાં અત્યારે તુમુલ તોફાન ચાલતું હતું. મુખ પર
પ્રેત સમી શીકાશ આવી હતી તે સામેના આયનામાં દેખાતું હતું.
પણ મારા શબ્દોની શાંતિથી હું પોતે અજબ બની.

“ માફ કરજો બાપ ” હું બાપ શબ્દ પર ભાર મુકી બોલી.
તમારી વાત સાંભળવાની ઇચ્છા નહતી છતાં સંભળાઈ ગઈ. હું તમને
કાલે આપાજીની વર્ષગાંઠ છે તેથી આમંત્રણ આપવા આવી હતી. ”

બંને જણ એક બીજા સામે જોઈ રહ્યાં. અને અર્થસૂચક
દૃષ્ટિપાત કર્યો. એકના મુખ પર દાબી રાખેલાં ક્રોધ અને નિરાશા હતાં.
બીજાનામાં ખિન્નતાના દેખાવ નીચે પ્રકૃષ્ટતા હતી. ભાવ પરબાઈ ન
જાય એની એ સંભાળ રાખતો.

રજનીના મુખમાંથી ઉત્તરમાં એકે અક્ષર ન નીકળ્યો. મારી
સ્વસ્થતાનોએ મને વિશ્વાસ નહતો.

“ ચાલો ત્યારે જઈ ? જરૂર આવજો હોં. પુતળું જીતવાનું
છે ને હજી. ”

જતાં જતાં રજનીનો ભાવ મેં જોયો. શો ભયંકર માણસ !
જીંદગી સુધી એ તો યાદ રહેશે.

છે ! પાણીના પરપોટા જેવું માત્ર કંપનાના આધાર પરજ રચાએલું મારું સ્વપ્ન કુટી ગયું. એનું આટલું દુઃખ ?

અને તેથીએ વધારે અપમાનથી હું સળગતી હતી. મને એક પુતળાંથી વધારે એણે નથી ગણી. આગક ન મળે ત્યાંસુધી વસ્તુના ખુબ ઇચ્છા રાખે છે. એનો તરંગ સંતોષાય એટલે એ રમકડું ક્યાંએ નાંખી દે છે. રજની પણ એવોજ હતો. એની ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ હોત તો હું એને મન એક નિર્જીવ પદાર્થ કે ઇચ્છા થાય ત્યારે ઉપભોગની વસ્તુ શીવાય વધારે નહોતી રહેવાની. ઓ રજની ! તું આવો ? પણ હવે એને રજનીના નામે સંબોધવાનો કેવો ?

પુરુષોની આખી જાતજ નિષ્કુર. સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીત્વ એમને મન ક્યારે વચ્ચું છે ! અને તોએ સ્ત્રીઓનો સ્નેહ જાણે એમનો હક્ક હોય એમ માંગે છે. ફરીઆદ કરવાનો હક્ક તો એમને એકલાનેજ છે. એમની ભાવનાઓમાં ભાગ ન લેવાની ફરીઆદ તો હંમેશની. કેટલાઓએ એવી ભાવના ઉઠી ઉઠી ઉછેરી છે ! અને એમને માટે કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો ? ભાવનાઓની ભાગીઅણ થાય એવી પત્ની કરતાં એમના મનસ્વીપણા પર હોમાય એવા નિર્જીવ પુતળાં એમને તો જોઇએ છે.

ગાંડી બની હોઉં એમ મારા વિચારને અંતે હું સ્થિત કરતી હતી. અને છતાંએ કોઇ તીવ્ર યાતના હું અનુભવતી. મગજ ઠેકાણે છે કે નહીં ? મેં મસ્તક પર હાથ મુક્યો.

જગત આલું કેમ બન્યું છે ? સ્નેહ કરે તેને છેતરાવાનું દુઃખ, ન કરે તેને શુષ્ક થવાનો ભય. આલું જગત રચવાજ પરમેશ્વરે આટલી તસ્દી લીધી છે ?

પરમેશ્વરને પણ પુરુષ કહ્યો. અને તેથીજ એ આટલો પુરુષો તરફ પક્ષપાતી હશે ? એવા પુરુષ-ઇશ્વરની પ્રાર્થના કર્યે શું વળે ? એ એ પ્રકૃતિને છેતરીને છુટા થવાની માથાકુટમાં પડ્યો છે. જો કે પ્રકૃતિથી જ એને ઝોળખાય છે અને પમાય છે. એવા ઇશ્વરના વારસો આ પુરુષો. એ પણ બીજા કોની નકલ કરે ?

અરેરે, હું આવી ખઠાવરી કેમ બની ગઈ? જુઠા જાડુએ એટલી અસર કરી કે આ સત્ય હવે ગમતું નથી ?

પુરુષોએ સ્ત્રીઓને હંમેશા નીચેનું સત્ય ગણ્યું છે. પતિ કરતાં રાજાનો આદર્શ વધે એ રામચંદ્રજીએ શીખવ્યું. પત્નીની આબરુ કરતાં જુગારીનું વચન વધે એ ધર્મરાજાએ દેખાડ્યું. મનુ મહારાજે એમને ખુશ રાખવાના પુતળાં ગણ્યાં. કાયદા કર્યાં તેમણે સ્ત્રીઓને પુરુષોની મીલકત ગણાવી. નીતિકારોએ સ્ત્રીઓ છેતરનારી જાણ છે એમ કહી છાપ મારી આપી. હવે શું બાકી રહે? સ્ત્રીઓ એટલે આશંકિત દાસીઓ અને પુરુષોની ચરણની રજ થઇ. સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ પાનીએ એ નીતિ વાક્ય મનાયું. અને તોએ આવા પુરુષો પર જ સ્ત્રીઓનું અંતર રનેહ રાખે છે.

મેં એના પર રનેહ રાખ્યો. શાને માટે? ધાર્યું કે સૃષ્ટિમાં સઘળા વામનજીઓ નહીં વસતા હોય. કવિઓએ કહ્યું કે બે આત્મા ના ઐક્ય વિના જીવન અધુરું રહે છે. એક પાખે ઉડનારથી બહુ ઉંચે નથી જવાતું એમ સંસાર કહે છે. શીલસુદે કહે કે ઉત્કાંતિ કે પ્રગતિ લગ્ન વિના નથી સંધાતી. જનો જેને પ્રેમ કહે છે એને આ સર્વેએ સુનેરા પીંછીએ રંગ્યો. હું અજાણી, ભોળી, ભરમાઇ ગઇ. પણ એ સૌએ જુઠા, સૌએ ઠગારા છે. એ બધું તો પુરુષોના લાભને ખાતર. હવે એવાઓનો રજ વિશ્વાસે નહીં કરું.

નિશ્ચયથી કંઇક શાંતિ મળી હોય તેમ ઉડા નિઃશ્વાસ મુક્યો. પિતાજીને કામળ અવાજ કાનમાં આવી અથડાયો.

બહેન ! બેટા ! કેમ છે હવે તને ?

મને શું થયું હતું ? હા. હવેજ યાદ આવે છે. નિદ્રામાં ચાલતા માણસની માફક રજનીને ઘેરથી હું ક્યારે પાછી આવી તે મને યાદ નથી. માત્ર મગજમાં સીસું રેડાયું હોય એવા ભાન સાથે હું પથારીમાં પડી હતી. હવે સવાર થઈ ગયું હશે. બાપાજી અહીં ક્યાંથી ?

“બાપાજી તમે ક્યાંથી અત્યારમાં ?” ઉઠતાં ખુબ મોઢું થયું ખરૂં ? શુ’ચવારો છુપાવવા જરા સ્મિતનો ડોળ કરી હું બોલી.

“બહેન ! ચાર દિવસથી તારી તખીયતના ઠેકાણાજ ક્યાં હતાં. પ્રભુનો પાડ કે એણે મને તને પાછી આપી. મુજ ગરીબનું ધન લે એવો એ ફૂર નથી.”

ઘડી વાર પહેલાં પુરુષોની આખી જાતિને મેં તિરસ્કારી હતી. પણ મારા પિતાજી જેવું કેમજી હૃદય પણ એ જાતિમાં છે. એમના હેત વિના જગતમાં મારે કંઈજ નહતું. જીવવાની હોંસ રહે તો એમનેજ લીધે. મારા ગરીબ પિતા !

(૨૮)

અવસાન—દીલના ને દેહના.

૧

તમને ખબર છે ? હું તો વિધવા છું. વિધવાઓનું તો નામ સાંભળતાંજ આપણે સંસાર અકળાધ જાય છે. તમે શું કરશો ?

વિધવા થયા પછી પતિવ્રત પાળવાના ઉપદેશ તો હું આજ સુધી સાંભળતી આવી છું. જાણે વિધાવાને તો મન કે વાસના કે’એ ન હોય !

પવિત્રતાના ચોકીદારોની આદબેલ કોઇનીએ મહેનત વિના આપણામાં અખંડ ચાલી આવે છે. એમના વિના આપણે મરી ગયાં નહીં હોત !

હું પંદર વર્ષે શ્રીમંત બીજવરને પરણી. સત્તર વર્ષે વિધવા થઇ. મારા પતિ બીજારા ભલા હતા. શ્રીમંતો હોય તેનાથી વધારે ખોટા તો નહોતાજ. વધારે સારાએ નહોતા.

મારાપર એમનો સ્નેહ તો બહુ હતો, પણ એના દર્શન જરી ગ્રામ્ય રીતે થતાં. સ્નાન કર્યા પછી મારા વિના કોઇનીએ પાસે વચ્ચ

લેતાં એમને ખેદ થતો. પાનની પટ્ટી મારાજ હાથની ખાતા. ખીજના હાથે પીરસાએલું અન્ન એમને ભાવતું ન હતું. મને શણગાર સળવવા એ સતત આદર રહેતા. કાચની પુતળીની માફક મારી તબીયતની એ શીકર રાખતા. અને આ સર્વના બદલામાં મારામાંથી હુંટાય તેટલો રસ-મારા યૌવનનો રસ-એમને માણવો હતો. હું એમની પત્ની છું એ ખ્યાલ એમને સતત રહેતો.

અત્યારે એમને યાદ કરીને બે નિઃશ્વાસ હું નાંખું છું; પણ ત્યારે તો મને ત્રાસજ થતો. પિતૃગૃહમાં મને સંસ્કાર મળ્યાં હતાં, ઉત્કટ ભાવનાઓનાં સ્વપ્ન દેખ્યાં હતાં. માતા પિતા મરી ગયાં અને પીત્રાઈ કાકાને આશ્વરે હું પડી. તરતજ એમણે મારો માર્ગ કહાડ્યો. આવા વરને પરણાવવા માટે ન્યાત જાતમાં માન પામ્યાં તે જુદું.

મારા વિવાહની વાત ચાલતી ત્યારે પરણવાનું કોણ જાણે કેમ મને ગમતું નહીં. મારી એક સખીને દૂર બોલાવી મેં જાનામાના વાત કહી હતી. ‘તારા ! મને આ વર ગમતો નથી.’ ત્યારે એણે મારા પર ચઢાવેલાં ચક્ષુઓ હજી મને યાદ છે. પણ શું કરું, પરણું નહીં તો ? ક્યાં જઈ ? બા અને પિતાજીએ મારા માટે શું શું આશાઓ ધડેલી ?

મારે તો એક કોઠીલો કંથ જોઈતો હતો. મારા હૃદયનો સ્વામી, પ્રાણનો નાથ, એના નયનોમાં સમાવે એવો રસેશ્વર ! આ બધું તો વાર્તાઓમાંજ શોભે એ મને હવે ખબર છે. પણ ત્યારે આ મારી માનસમૂર્તના સિંહાસને મારા શરીરનાથને સ્થાપતાં જરા વસતું લાગ્યું હતું.

આતો બધી જુની વાર્તા છે. શો સાર એને સંભાર્યામાં ? આ જગતમાં આવાં આશા-કુસુમોને ખીલવવાનું સ્થાન નથી.

બે માસનો બાળક પુત્ર મુકી મારા પતિએ એમની આલોકની યાત્રા પુરી કરીધી. શોક દેખાડવો જોઈએ એટલો વ્યવહાર તો મને

આવડતો. મને શોક થયોએ હતો પણ પ્રિયતમ મરતાં થાય એવો તો નહીંજ.

જગતે કહ્યું કે હું હવે નિરાધાર થઈ. સ્નેહીઓને મન એ મંથરી પ્રકાપ હતો.

સગાંઓનાં દુઃખમાં સ્વાર્થનો જાનો સંતોષે ભળતો. મારા સૌભાગ્યઅલંકારો ઉતારાવી નાંખ્યાં હતાં. મારો બાળક પુત્ર એજ મારી આશાનો એક માત્ર આધાર મનાતો.

મારા દુઃખમાં દીલાસો દેવા ઘણાં જણ આવતાં. કોઈ મારા આયુષ્યના અવશેષને ભક્તિમાંજ નિર્ગમવાનું કહેતા. કોઈ ભગવદ્-ગીતાનો કર્મયોગ સુચવતા. કોઈ મને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કહેતા. કોઈને મન મારા બાળક પુત્રને ઉછેરવામાંજ મારા કર્તવ્યની સમાપ્તિ ભાસતી.

મારા વિધવાજીવનનું પ્રથમ વર્ષ વૃદ્ધાઓથી વિંટાળને અને મારા પુત્રની સેવામાં મેં વ્યતીત કર્યું. પતિના મૃત્યુની દીલગીરી તો થતી પણ એમનો વિયોગ બહુ સાલતો ન હતો. એ જીવ્યા હોત તો હું માત્ર એમની વૃત્તિઓની દાસી રહેવાને સરજાએલી હતી. એમના મૃત્યુથી મને આનંદ તો ન હતો પણ સ્વતંત્રતાની શાંતિ તો હતીજ. પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ અર્પે એ શીવાય એમને માટે હું વધારે શું કહી શકું?

છ સાત વર્ષ આમને આમ વહી ગયાં. મારો બાળક પુત્ર ઈન્દુ કલાસમે વધતો હતો. એનામાં રુપ હતું. હોંશીઆરીએ હતી. એના દેહ નિરોગી અને આકર્ષક હતો. મારો એના પરનો સ્નેહ પ્રતિદિન વધતો હતો. માત્ર કોઈ કોઈ વખત એનામાં પિતૃપક્ષના કેટલાક ગુણોનું બીજ દેખાતું લારે મને સહેજ કચવાટ થતો, પણ હું એને વધવા નહીં દેતી. એ બાળક એ માફ સર્વસ્વ હતો. એને માટે-એના બાવિ જીવનમાટે જેટલું કરાય તેટલું કરવાનો મારો નિશ્ચય હતો.

અને આ છેલ્લા ચાર વર્ષોમાં મેં મારો અભ્યાસ ઠીક વધાર્યો હતો.

જીવનના ધણા પ્રશ્નો અને મુઝવતા અને એ સર્વના ઉકેલ મારી અલ્પ મતિ અનુસાર કરવા હું મથતી.

બાળક શાન્તનુને ઉતાવળે વિકાસ મારી ચિંતામાં વૃદ્ધિ કરતો હતો. માતાનાં લાડ એને મળતાં પણ પિતાના પ્રેરકબળની એને ખોટ પડતી. માતા પિતાની ગરજ સારે પણ પિતાના અનુભવની ખોટ એનાથી નથી પુરાતી. શ્રુતિકાના ઘડેલા પાત્રોમાં તાપ વિના પકવતા નથી આવતી તેમ બાળકમાંએ પિતા વિના દૃઢ તત્ત્વોની ખામીજ રહી જાય છે. હું આ સમજતી અને એનો માર્ગ કહાડવા કે' કે' વિચારો કરતી. શાન્તનુ માતાના સ્નેહમાં પિતાના જ્ઞાનથી વંચિત ન રહે, માતાની કેમળતામાં પિતાના અનુભવથી રંગાયા વિનાનો ન રહી જાય એ એક મારી માટી શીકર હતી. ઘણીવાર મને એની ચિંતા થતી.

મારા પિતાનો એક દૂરનો બાઈ અમારી ઘણીવાર ખખર રાખતો. સમાજમાં એની પ્રતિષ્ઠા હતી. એનો અભ્યાસ હમણાંજ પુરો કરી કેલેજમાં પ્રોફેસરની પદવી એણે સ્વીકારી હતી. મારામાં એને ઘણી આશાઓ હતી. મને સમાજ માટે-જગત માટે કે' કે' કરી જવાના ઉપદેશ એ સદા સંભળાવતો. મનેએ એના પ્રતિ માન અને શ્રદ્ધા હતાં. શાન્તનુ માટે હું ઘણીવાર એની સલાહ લેતો. લગ્નની ધુંસરી હજુ એને ગળે નહોતી ભેરવાઈ, એટલે એ શાન્તનુને માટે ઘણો સમય કહાડી શકતો.

દિવસે દિવસે કિશોરીલાલ સાથે અમારો સંબંધ એકજ કુટુંબના હોય તેવો થતો જતો હતો. બાળક શાન્તનુનું વહાલ એના પર કે' અજબ હતું. શાન્તનુ પર પણ એના સ્નેહની ધારાઓ વર્ષતી.

કેટલેક અંશે મારી ચિંતામાંએ મને નીરાંત હતી. કિશોરી પ્રતિ મારી ઉપકારશક્તિ સદજ હતી.

પતિ વિનાના મારા જીવનના દિવસો સરિતાના શાંત પ્રવાહ સમા

આમને આમ શાંતિમાં સરી જતા હતાં. હજુ એ સરિતામાં કદી પુર નહોતાં આવ્યાં. કદી આવશે એવું સ્વપ્ન પણ નહતું. શાન્તનુ- માંજ વિશ્વ આપુ'એ સમાધિ ગયું હતું.

મારા હૃદયમાં કદી વેગ આવતા, પણ ચિરંજીવ નહોતા બનતાં શાન્તનુનો મીઠો અવાજ એવાં સર્વ સ્વપ્નોનાં અવસાન તરત આણતો.

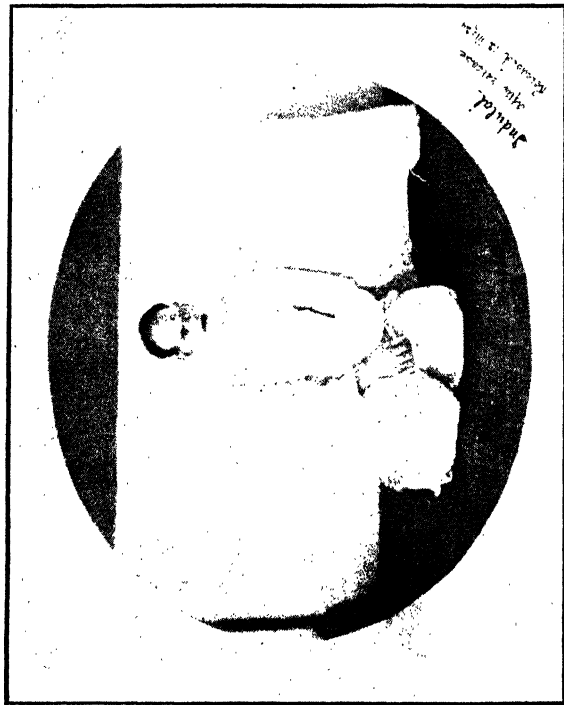
૩

શાન્તનુની તખીયત કેટલાક સમયથી સ્વસ્થ ન હતી. એની અ- સ્વસ્થતા કંઈ ન કળાય એમ વધતી જતી હતી. મારા એ મીઠા પોપટનો સ્વર હમણાં હમણાં બહુ મંદ થતો જતો હતો. એના મુખપરના ગુલાબ કરમાઈ જતાં હતાં. એનું લાલિય અને સ્ફુર્તિ દિન પ્રતિદિન અદૃશ્ય થતાં જતાં હતાં.

સંબંધીઓ લોકાચાર પાળી ખબર પુછતાં. ભૂત્યો કહ્યું કામ કરી જતાં. મારા બાલુડાને કશાથીએ આરામ નહોતો. કિશોરી એની પુત્રથી અધિક ગણી સેવા કરતો. એનાજ ઉત્સાહપ્રેરક બળથી હુંએ ટકી શકતી હતી. એની સેવાના દૃશ્યથી હું ઉપકારવશ બનતી.

એક રાત્રીએ શાન્તનુની પ્રકૃતિ વધારે બગડી. આશંકાથી મારું હૃદય ધબકતું હતું. કિશોરી નિદ્રાવિહીન નેત્રે શાન્તનુ પાસે બેસી રહ્યો હતો. માતા કરતાંએ એની શુશ્રૂષા વધારે અસરકારક હતી. હું હતાશ જેવી કંઈ સુઝતું ન હોય તેમ શાન્તનુનો કોમળ હસ્ત લઈ બેસી રહી હતી.

વેદનાથી બાળકના મુખની વિકૃતિ બચકર થતી હતી. એનો ગુંગળાટ એની સાથે મનેએ અસહ્ય થતો જતો હતો. ડાકટર આવ્યો પણ એનાથી કંઈ વધારે થઈ શકે એમ ન હતું. 'આ દવા અસર કરે તો મને બેલાવજે નહીં તો પ્રયત્ન મિથ્યા છે.' કહી એ ગયો. કિશોરીના પ્રયત્નો બાલુજ હતાં. એના કલાં પ્રમાણે યંત્રવત્ હું એ કરતી પણ

रा. इंदिरा प्रेमचंद.

મારું મગજ કામ નહીં કરતું. શાન્તનુનો કરુણસ્વર મારા હૃદયમાં સોસરો જતો. શું આ દીપક હોલવાઇ જવાનો ?

આખી રાત્રિ શાન્તનુની વેદનાના આત્મસ્વર વચ્ચે સંશયના હીદાએ ઝુલતાં કહાડી. છેક પરાંદમાં એને જરા આરામ થતો હોય એમ લાગ્યું. આખી રાત્રિની વેદના પછી વેદના ઓછી થતાં ગાઢ નિદ્રામાં એ પડ્યો.

રાત્રિના જાગરણ પછી આખી રાતની આ માનસિક સંશય-પ્રસ્ત સ્થિતિએ મારાપર વધારે અસર કરી હશે એમ લાગે છે. શાન્તનુની નિદ્રાના મંદ નિઃશ્વાસ હું સાંભળતી હતી, એવામાં નયનોમાં અધકાર છવાઇ જતો હોય એમ લાગ્યું. હું મૂર્છાવશ થઇ હતી તે તો મેં પછાંથી જાણ્યું. ભાન છેક જતું રહે તે પહેલાં ક્ષણવાર કોઇની હિમ સમી થંડી અંગુલીઓનો સ્પર્શ મેં અનુભવ્યો.

આ સ્થિતિમાં હું બહુવાર નહીં હોઉં. પણ દષ્ટિ ખુલે તે પહેલાં જાગૃતિ તો આવી હતી. કોઇના ઉજ્જ્વળ શ્વાસોચ્છવાસ મારા કપોલને સ્પર્શતા હતાં. મેં કંઇ ધીરો ગળુગળાટ સાંભળ્યો. માથેક ! માથેક !

નયનો ખોલતાં કિશોરીનું દયામણું મુખ મારા પર લટકતું મેં જોયું. એના નયનોમાં એટલી આદ્રિતા હતી કે એમાં લખાએલા ભાવ એમાંથી વગર કલ્પે ટપકી પડતાં. અચીંત્યો ગાઢ અરણ્યમાં વિદ્યુતનો ચમકાર થાય એમ મારા હૃદયવનમાંએ પ્રકાશ પડ્યો. તે એક ક્ષણનોજ હતો પણ એમાં તો યુગોની કથા લખાએલી હતી.

મને જાગતી જોઇ એણે એકદમ સ્વસ્થ થવાનો યત્ન કર્યો. “બહેન ! કેમ છે હવે તમને ?”

“મને શું થયું હતું ? શાન્તનુ ક્યાં ?”

“ આરામથી ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો છે. અતિશ્રમે તમને અસર કરી હતી. તમારે હમણાં ઉઠવાની જરૂર નથી. હું શાન્તનુને જોઉં છું. ”

“ તમે પણ મારા કરતાં ઓછાં શ્રમિત નથી. આરામની તો તમનેએ એટલી જ જરૂર છે, તમે જાઓ, હું જોઇશ ! ”

“ તમારે હમણાં ઉઠવાનું નથી. શાન્તનુની વ્યવસ્થા હું કરું છું. એ ઉઘે છે એટલે બીજા કોઇના બેસવાથી ચાલશે. તમે સુઇ જાઓ. ” અવાજમાં એક પ્રકારની સત્તા કે દબાણ જે કહો તે હતાં.

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે અનેક યુગો અને જન્મોમાં અણુમોલી કોઇક પળેજ જીવાત્માના અજ્ઞાનનાં પડળ ઉતરી જાય છે અને તે પરમાત્માને દેખે છે. મારી આંખની અંધારીએ એક ક્ષણ-વારમાં જ ખસી ગઇ હતી. પણ એ શું પામવાને હતી ? કિશોરીના અંતરમાં એકલો શાન્તનુ નહોતો. પણ એની માતાનેએ ત્યાં સ્થાન હતું. શાન્તનુને લીધે હું હતી કે મારે લીધે શાન્તનુ હતો તેએ કોણ કહે ? ઓ પ્રભુ, આ કેવી શોધ, અને તેએ કેવી પળે ?

કોણ જાણે કેમ-મને આ શોધથી ઉઠું અંતર દુઃખ નહોતું થતું. મારી જાતને મેં એ માટે તિરસ્કારી હતી. પાસેના જ ખંડમાં શાન્તનુ નિદ્રામાં મૃત્યુના મુખમાંથી તરતનો જ પાછો આવેલો સૂતો હતો. હું એની જનેતા એને બદલે આવા વિચાર કરું ?

એક છાનો સંતોષે થતો હતો. જગતમાં હું છેક એકલી નથી વડી પણ એક હૃદયે મારા માટે તલસે છે. મારે એ સંતોષને આચારમાં નહોતો આણવો, પણ એથી મારા સ્મૃતિનું અભિમાન સંતોષાતું. સ્ત્રીના ને પુરુષના સ્વભાવમાં એવાં તે સાં તરવો હશે કે એને પરસ્પરના આશ્રય વિના નથી ચાલતું ?

પણ કિશોરીની સાથે બેસતાં હવે સંકોચ તો વધશે જ. કંઈ કારણ આપ્યા વિના એને આવતો અટકાવાય પણ કેમ ? શાન્તનુને

તો એનું ઘેલું લાગ્યું હતું. શાન્તનુની આ સ્થિતિમાં એના વિના ચાલી પણ કેમ શકે ?

નિદ્રા હવે આવે એ અશક્ય હતું. જાગૃત દશામાંએ વિચારના ભુતાવળ મને ચારે દિશાએથી ઘેરતા, અને હું વિધવા છું એ બાન મને અતિ તીવ્રતાથી કરાવતા.

૪

મૃત્યુ અને જીવન વચ્ચે શાન્તનુના જીવનનો તાર અદ્ધર ઝુલતો હતો. આવી એક નદી પણ અનેક રાત્રિઓ પર્યંત હું અને કિશોરી એના પાસે બેસી રહેતાં. શાન્તનુની વેદનાને લીધે કિશોરીની શાન્તનુની માતા પ્રત્યેની અનુકંપા પણ વધતી જતી હતી. અને નિઃશબ્દ યામિનીની નિરવતામાં એ અનુકંપાનો પડો મારા અંતરમાં પડતો. કિશોરીને શાન્તનુને જીવાડવો હતો અને એ દ્વારા એની માતાં એ જીવાડવી હતી. એનું અંતર મેં પરખ્યું છે એ એ સમજતો. એ એ સંતાડવાની બહુ દરકાર પણ નહીં કરતો. હું પરણી હતી પણ મારા પતિ એ મારા હૃદયના સ્વામી નહોતા બન્યાં. એમની તૃપ્તિને અર્થે એ મને સમજવતા અને શણગારતા, પણ મારેએ હૃદય જેવી કોઈ વસ્તુ છે એવો એમને વિચાર સરખોએ નહોતો આવ્યો. મારી શોભાને એ અતૃપ્ત નયને નીરખતા. મારા આત્માને ઓળખવાના એમણે કદીએ દરકાર નહોતી કરી.

મારા યૌવનકાળની વસંત હજી ઉતારી ન હતી. પુત્રપ્રેમનું આધિપત્ય મેં મારાપર સ્થાપ્યું હતું પણ અંતરનો એક ઉંડો ખુણો તોએ ખાલી રહેતો. પણ જ્યારે વિધાતાનો હસ્ત મારા એ અમૂલ્ય ધન પર હું લંબાયો જોતી ત્યારે અખળાની નિર્બળતા મારામાં ધ્રુવેધુરી પ્રકાશતી.

કિશોરી મારી વેદના સમજતો. મારાપરની દયાથી એ દાઝતો. બીજા કોઈપણ પ્રસંગે એના હૃદયનાં દ્વાર મારે માટે એણે નહીં

ઉઘાડ્યાં હોત. વિધિની ક્રૂરતાએ એના હૃદયનાં પડળ ઉતારી નાંખ્યાં હતાં. મારેએ આશ્વાસનની કેટલી જરૂર હતી? આ કારમાં કાળમાં હું એના વિના ટકીજ કેમ શકત ?

પણ મારા હૃદયની મુંઝવણનો પાર નહોતો. કિશોરી મારા મિત્ર ઠરતાં કૈંક વધારે હતો એ તો મેં ક્યારનુંએ જોયું હતું. પણ એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારવા હું તત્પર ન હતી. પરપુરુષનો વિચાર કરવાએ મારે મન પાપ હતું. હું વિધવા છું એ કથા મારા કપાળમાં લખાઈ ગઈ હોય તેમ મારાથી એ ક્ષણનાર વીસરાતી નહોતી. શાન્તનુના મંદવાડમાં જોણે મારા સ્વામીની પદવી પુરી હતી. બાળકના મંદવાડમાં અભિન્ન-હૃદય દંપતી સમાં અમે કૈંક લાગતાં. એ મંદવાડેજ અમને નીકટ આણ્યાં હતાં. આનો અંત શો દશે એ વિચારે મારું અંતર કંપતું.

તોએ આ વિચારને દેશવટે દેવા હું તત્પર ન હતી. ભય હતો છતાં,—મનને માર્યાં છતાં, હૃદયને જોથી એક પ્રકારનું સુખ મળતું. આત્મ નિર્ભત્સનાથીએ એ આનંદ જતો નહોતો રહેતો. ઘણી વસ્તુઓ મગજને નહીં ગમતી છતાં અંતર સ્વીકારતું. નાના પ્રસંગોના અને વાક્યોના અર્થ બુદ્ધિ વિધવાધર્મ પ્રમાણે કરતી છતાં હૃદય નહોતું છેતરાતું.

કિશોરી મારામાં થએલો ફેર જોતો. અમે બંને કોઈ નાના પ્રસંગ કે વાક્યથી ખુલ્લાં ન પડાય માટે સાવચેત રહેતાં. પણ એ સાવચેતીથી અંતરની વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી ઉઘાડી પડતી.

ક્યાં સુધી આમ ચાલી શકે? આ મુંઝવણનો માર્ગ કહાડવાનો કિશોરીએજ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ લાગ્યું. એ આખા પ્રસંગનું ચિત્ર મારા માનસપટ પર રેખાએ રેખાથી અંકિત થએલું છે. પણ એ તો મારા અંતરના ગુપ્ત ભંડારનું એક રત્ન છે. એને હું જગત સમક્ષ મુકી એનું મૂલ્ય ઉતારવા નથી માગતી. પણ મારા અત્યાર સુધીના

જીવનપંથના માર્ગ અલ્લાનું સ્થાન પણ એ જ પ્રસંગ છે. એને સંતાડી એ કેમ રખાય ?

કહું ત્યારે ? એણે મને પુનર્લભનું સૂચન કર્યું. પુનર્લભ એ નામ એને ઘટતું તો નથી. મારાં પ્રયત્નનાં લક્ષ્ય એ લક્ષ્ય કદી શકાય ?

મારા એકલવાયા જીવનનો સખા બનવા એ પરવાનગી માગતો હતો. મારા પિતા વિનાના પુત્રનો એ પિતા થવા આતુર હતો. સમાજનાં સર્વ સંકટો એ સહી લેવા તત્પર હતો; જો હું પરવાનગી આપું તો.

એના શબ્દશબ્દમાં મારા પ્રત્યેની દયા અને સ્નેહ ઝરતાં. એના વાક્યોમાં અમૃતરસ ઝરતો. હું પરવાનગી આપું તો આખા જગતની સાથે એ એકલે હાથે ઝુઝવા તૈયાર હતો. નહીંતો પ્રીઆદતો એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના જીવનભર ફકીરી લેવાની એની ધારણા હતી. એના જવલંત ભાવનાભર્યાં દેખાવથીજ અવિશ્વાસ ક્યાંએ નાસી જતો. એનું, શાન્તનુનું અને મારું ભાવિ મારા એક વચનને દોરે લટકી રહ્યું હતું.

તે આખી રાત્રિ મેં વિચાર કર્યો. શાન્તનુને જરા આરામ હતો એટલે મનેએ આરામ મળી શકે તેમ હતું.

કિશોરીના પ્રશ્ને મને ચુંચવી હતી. મારું હૃદય એને ચરણે ઝુંકી પડ્યું હતું તે તો સ્પષ્ટ હતું. પણ મારા સંસ્કાર એને સ્વીકારવાને તત્પર ન હતાં.

ખુદિ કહેતી: શાને માટે તું એનો સ્વીકાર ન કરે ? તારા પિતા વીહોણા બાળકને કિશોરી સમેા પિતા ક્યાં મળશે ? જગતમાં કેાછ એવું નથી કે જે તારા બાળકના પિતાની ગરજ સારે. કિશોરીના હાથમાં શાન્તનુનું ભાવિ ઉબ્જળ બને એમ હતું. નહીંતો પિતા-વિનાનો શ્રીમંતનો બાળક પિતા કરતાં સારો થવાની આશા ન હતી. મારામાં એટલી શક્તિ કે જ્ઞાન ન હતાં કે હું એને કેંઈ એવો

બનાવું કે જગત જોઈ રહે. અને શક્તિ નહતી છતાં જીવનની કોઈ દિશામાં એને મદારથી જોવાના કોડ હતા. કિશોરીની સહાયતાથી એ કાર્ય કેટલું સહેલું બનશે ?

છતાંએ હૃદય ના કેમ પાડે છે ! મારા વિધવાવ્રતને એથી કલંક લાગે ખરું ? હું પરણી ત્યારે મને કોણે પુછ્યું હતું ? સગાંએ મને સ્વામી આપ્યો. મારા ઉરમાં એણે કદીએ વિચિ જગાડી હતી ? શા માટે હું કિશોરીને નહીં સ્વીકારું ?

સમાજ શું કહેશે ? જે સમાજમાં કન્યાઓનો અધિકાર મુંગાં પ્રશ્નોથી વધારે નથી, તે સમાજની આજ્ઞા માનવી એ ધર્મ્ય છે ? સમાજ પવિત્રતાનો પોકાર પાડે છે ? એ પવિત્રતા સાચવવાની ફરજ માત્ર સ્ત્રીનીજ. દેહલગ્નોના ગૃહસ્થાશ્રમને ગૃહસ્થાશ્રમ કદી શકાય ? એથી પવિત્રતાની વ્યાખ્યામાં સમાજને અધુરાપણું નથી લાગતું. પણ સંસાર શું તે પુરું જાણે ત્યાર પહેલાં વિધવા થાય તેને લક્ષની નહીં. સમાજની પ્રતિષ્ઠા ને પવિત્રતા એમાં નષ્ટ થઈ જાય.

પણ હું તો પુત્રવતી વિધવા છું એમ કોઈ નહીં કહે ? આ રીતે હું પુત્રનું હિત બગાડું છું ખરી ? કિશોરી સમો સહૃદય પિતા તો બાળ્યશાળી બાળકનેજ મળે. અને હું પુત્રવતી છું એથી શા ફેર પડે ? બાર વર્ષે બાળક જન્મે એવા સમાજમાં પુત્રવતી બાળવિધવાઓ ન જડે તો ક્યાં જડશે ? પંદર વર્ષે પરણીને સત્તર વર્ષે વિધવા થઈ. મેં લક્ષનો લ્હાવ શું લીધો ? ક્યો પુરુષ એ વર્ષની પરિણીત જીંદગી પાછળ આખી જીંદગી કુરબાન કરવા તૈયાર છે ? બાળક વયમાં મારા પતિની વાસનાઓની હું ઘસી બની હતી. મારા આત્માની લુપ્ત કદીએ ભાંગી હતી ? મારી પોતાની ઇચ્છા કે બળ ન હતાં. પવિત્રતા એટલે સમાજરૂપી મદારીની ડુગડુગીપર અક્તિ વાંદરનો નાચ એવો શાસ્ત્રાર્થ હશે !

કિશોરીનો સ્વીકાર તો મારા આત્મામાં એ વસે તેથીજ કરું.

મને એનામાં શ્રદ્ધા હતી. અને એ શ્રદ્ધાને પરિણામે સ્નેહ પણ જન્મ્યો હતો. ભાવનાના ખોટા પડછાયા માટે એ જતો કરાય? શરીરના ધર્મને વશ થઈને આ સંબંધ કરવા મન નથી પ્રેરાતું? શરીરના સંબંધમાં સંતોષ ન મળે તે તો હું જાણું છું.

જગત એવું નથી કે કિશોરીની સાથેના વધતો પરિચય એને ન ખુંચે. દેહ વિનાના આત્માના સંબંધમાં કોણ માનશે? અને કિશોરી એવો ત્યાગ કરવા તત્પર હોય તોએ એટલો ત્યાગ માગવાનો મને લક્ષ છે? સંસાર શું છે એ મેં તો જાણ્યો છે. એ અનુભવ ટુંકો નીવડ્યો પણ અજાણ્યો નથી રહ્યો. દર્શનસુખથીએ સ્ત્રી સંતોષ માની શકે; પુરુષ એમ કરી શકે?

હું સ્વાર્થી બની કિશોરીના સહવાસનું સુખ-એને મળવાનો સંતોષ કાયમ રાખું. પણ એનાથી એને સંતોષ મળશે? મારે તો ધર્મપાલનનો દીક્ષાસો છે. શાન્તનુ ઉપર મારા પ્રેમ અને ભાવના-એને ઢોળવાનું સ્થાન છે. શાન્તનુના વિકાસમાં મારા આત્માનેએ હું તો વિકસાવી શકું. પણ કિશોરી એના આખા જીવનનું દાન મને અને શાન્તનુને અસ્વીકૃત રહેવા કરે એમાં ન્યાય છે?"

મારા વિધવાજીવનની કાળાશ જેવો રજનીનેા અંધકાર ચોપાસથી ઘેરાતો હતો. એમાં ધર્મ અને અધર્મ, સ્નેહ અને કર્તવ્યના યુદ્ધમાં મારું મન ચગડોળે ચઢ્યું હતું. મારા પતંગના દોર અત્યારે તો છુટ્ટા હતા. નિર્ણય કરું તે પહેલાં તો નિદ્રાદેવીએ એની માનાસમી હુંફળી ખોદમાં મને લીધી અને ક્ષણવારમાં તો ચિત્રવિચિત્ર સ્વપ્નાના સાગરમાં મારી નાવ મુકી દીધી.

૬

ઘણા વિચારોને અંતે કિશોરીને સ્વીકારવાનો નિર્ણય મેં કાઢ્યો. કેં પણ નિર્ણય વિના આશાનિરાશાના પાશમાં પ્રિયજનને અકળાવવો એમાં મને કૂરતા લાગતી. મારો એ નિર્ણય મેં એને જણાવ્યો પણ ખરો.

આ નિષ્ક્રિયથી અમારા હૃદયના જલધિમાં ભરતીઓ આવી
જલકાષ્ટ નહોતાં ગયાં. સરૌવરનાં શાંત જલસમી અમારા હૃદયમાંએ
સ્નેહની શાંતિ વિસ્તરી હતી. એ અક્ષુબ્ધતામાં અમારા સ્નેહની નિર્મલતા
સચવાતી. વધારે વિશ્વાસપૂર્વક એકતા પામેલા હૃદયની એ મિત્રતા
હતી. યુવાવસ્થાનો ઉન્માદ એમાં ન હતો. તરલતાએ ન હતી.
એકજ શશિનાં એ પ્રતિબિંબ સમા અમે બંને એકજ અવ્યક્તના બે
વ્યક્ત સ્વરૂપો હતાં. મારા જીવનના સુખીમાં સુખી દિવસ ગણું તો
આજ હતા.

શાન્તનુની પ્રકૃતિ પ્રતિદિન સુધરતી જતી હતી. પણ અશક્તિ
હજી ઘણીજ હતી. એને હજી બહોલો મુકાય એમ ન હતું.

શાન્તનુનું રાખ્યસ્થાન એ અમારું દેવગૃહ હતું. બીજાને નકામી
લાગે એવી કથાઓ અમે એ સ્થળેજ કરી હતી. એના સંભારણાના
પવિત્ર અવશેષ હજીએ મેં સાચવી રાખ્યા છે.

પણ કેણુ જાણે કેમ, શાન્તનુની પ્રકૃતિ કરતાંએ એના સ્વભાવમાં
પડતો ફેર કે' નવીન લાગતો. કિશોરીની તરફ એ પ્રથમ જોટલું હેત
નહીં દાખવતો. કિશોરી માટે લેણો બનતો શાન્તનુ' એના તરફ હમણાં-
થી કંઈક અભાવ બતાવતો હતો. મંડવાડના ચીઢીઆપણાનું એ
પરિણામ હશે એમ અમે માન્યું.

અને મારાપરનો એનો માલીકીનો ભાવ પણ વધ્યો હતો. દવા
એ મારાજ હાથે લેતો. પાસુ બદલતાંએ મારા વિના બીજા હાથ
એને ન ગમતો. કોઠનીએ સાથે અને તેમાંએ કિશોરીની સાથે હું વાત
કરું તો તે ચીઢતો. કિશોરી એને મનાવવા કે' કે' યત્ન કરતો પણ
તેથી એ વધારે ચીઢવાતો. એની પ્રકૃતિ પર પણ એની અસર થતી.

ક્યાં સુધી આ સર્વનું કારણ ન કળાયું. એક સમયે એને નિદ્રા-
વશ જાણી કિશોરી સાથે હું ધીરે સ્વરે વાત કરતી હતી. સાદી
શાન્તનુની પ્રકૃતિના વાર્તાલાપમાંથી એનો પ્રવાહ કે' જીવીજ દિશાએ

વળ્યો. ભાવિજીવનનો એક સુંદર પ્રસંગ કદપી અને એમાં કદપનાના રંગ પુરવાનો દ્વાવ લેતાં હતાં. કિશોરીના મુખપર એક પ્રકારની સુરખી પથરાઈ હતી. અર્થાતી એક તીણી ચીસે અમને ચમકાવ્યાં.

શાન્તનુ જોરથી ઉધરસ ખાતો હતો. અને ફાટેલી આંખે એ અમારા પ્રતિ જોતો હતો. એમાં દુઃખ હતું અને અદેખાઈએ હતી. એ સમયે હું માનવા તૈયાર ન હતી, પણ ઘણા પ્રસંગોએ એ મનાવ્યું છે અને એનાપર રૂઢિરના અશ્રુએ હું રડી છું.....આજ એ વૃથા છે. હાય હાય.

બહેબાકળાં જેવાં હું અને કિશોરી લાં દોડી ગયાં. કિશોરીના સ્પર્શથીએ બાળક ચમકતો હોય તેમ લાગતો. હડીલાઈથી એની એક પણ વિનવણી એ સાંભળવા ના પાડતો. એનાપર દષ્ટિ પડતાંએ પાપ લાગતું હોય તેમ એ પાસાં બદલતો. હું અને કિશોરી આનું કારણ ત્યારે સમજી ન શક્યાં. માંદા બાળકના સ્વભાવનો એ એક ફાંટો હતો એમ માની લીધું. પણ તે આખી રાત્રિ મારી અસ્વસ્થતાનો પાર ન હતો.

ઘણીવાર કિશોરી નહીં હોય ત્યારે બાળક વધારે સુખી દેખાતો. દિનપ્રતિદિન એના આ તરંગે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પકડવા માંડ્યું હતું.

બાળક ઘણીવાર પ્રેરણાથી પરખે છે. કિશોરી પ્રતિનો મારો પક્ષપાત એણે પરખ્યો. ત્યારથી કિશોરી ઉપર એને અભાવ વધતો હતો. બાળકની માલીકીનો ભાવ કોઈ વાર પતિ કરતાંએ વધી જાય છે. અને તેમાંએ અવિભક્ત સ્નેહને પાત્ર થએલા પિતાવીહોણા બાળકમાં એ ભાવ વધારે હોય છે. આ સર્વ મેં પરખ્યું પણ મોઢું, ઘણું મોઢું. ભુલ સુધારવાનો અવકાશ રહે તે પછી.

એકવાર સંયોગવશાત્ કિશોરી એકલોજ શાન્તનુ પાસે હતો. બાળકની પક્ષાઈ કદી મોટાંને પણ ભુલાવો ખવરાવે છે. ઘણે દિવસે શાન્તનુએ પણ કિશોરી તરફ સ્મિત ફેંક્યું. કિશોરીના મુંઝાતા આત્મા-

માં એથી પ્રકાશ થયો. શાન્તનુને પૂર્વવત્ કૈં કૈં વિનોદ કરી રીઝવવાનો યત્ન એણે આદર્યો.

“કાકા! મને એક વચન આપશો?” શાન્તનુએ સ્મિતપૂર્વક વચમાંજ પ્રશ્ન કર્યો.

“હા બાઈ! તું કહે તે.”

“જેજે હોં, ફરી જશો.”

“ના, નહીં ફરી જાઉં, કહે તો ખરે.” “વચન?” “હા વચન”
“ત્યારે મારી બાને તમે ચોરી નહીં જાઓ એવું વચન આપો. બા તમારી સાથે વાત કરે છે ત્યારે તમે મને જરા ગમતા નથી. મને એમ થાય છે કે તમે એને ચોરી જશો. કહો કે નહીં ચોરી જાઓ.”

બાળકના આ પ્રશ્ને આજ કાંઈ તોએ ન ચમકે એટલે કિશોરી ચમક્યો બાળક હૃદયની ગુદાઓએ ઘણીવાર ગહન હોય છે. આ બાલુડાના ચિત્તમાં આ વિચારે ક્યાંથી વાસો કર્યો દશે એ એક ન ઉકેલાય એવો પ્રશ્ન હતો. વદનને શાંત રાખી કિશોરીએ ઉત્તર આપ્યો.

“માંડો છે. હું તારી બાને શા માટે ચોરી જાઉં?”

“પણ તમે મને વચન આપોને કાકા.”

“ચાલ, નહીં ચોરી જાઉં. હવે ડાહ્યો થશેને? તું જલ્દી સાંજે થઈ જા. પછી મારી સાથે ઘોડો ઘોડો રમવું છેને.” કિશોરીએ આ વાત મને કહી ત્યારે માંદા બાળકના મનની આ ધૂત હશે એમ મને વધારે લાગ્યું. પણ એ હોય ત્યારે અમે બહુ સંભાળ પૂર્વક વાત કરતાં.

શાન્તનુની પ્રકૃતિ પણ આ પછી સુધરતી જતી હતી. કિશોરી પર પણ એની રીસ ઉતરી ગઈ લાગતી. કૈં દિવસો આમ વીતી ગયાં.

આ શાન્તિને લીધે અમારી સાવચેતીએ ઓછી થતી હતી. શાન્તનુનો મરેડ કોઈવાર દેખાતો પણ મને દુઃખી કરવા માટે તેએ પસ્તાતો હોય તેમ એ તરત શમી જતો.

શાન્તનુ એકવાર ખુબ આનંદમાં હતો. એના મુખપર તંદુરસ્તીની સુરખી પથરાતી જતી હતી. એના એ મુખી દેખાવે પ્રભુનો પાડ માનતાં હોઈએ તેમ હું ને કિશોરી પરસ્પર સ્નેહભર્યા નયને જોઈ રહ્યાં. શાન્તનુ એની નવી રમત સાથે રમતો અમારી પાસેજ બેઠો હતો.

ઓ તે અભાગી પણ ! ક્રોધ અને ધર્મ્યાથી નીકળી પડતાં નયને શાન્તનુ વારા ફરતી કિશોરી અને મારા સામું જોતો. અમે તરત સાવધ થયાં. શાન્તનુને મનાવવાના સર્વ પ્રયત્નો સામે એ હઠીલાઈથી થતો.

ઔષધ કે અન્ન એણે તે દિવસે નહીં લીધું. એના નિર્બલ દેહ પર એની અસર ખુબ થઈ. એ રાત્રે એને સખત તાવ આવ્યો. મારા અભાગી જીવનના પાનાં વાંચતી હું એની પાસે બેસી રહી.

કિશોરીના સ્વીકારમાં શાન્તનુનું હિત એ મારો પ્રથમ વિચાર હતો. શાન્તનુના વિરોધની મને કલ્પના નહોતી આવી. માનવીની યોજના એ પ્રકૃતિના અને સ્વભાવના એક શંકા આગળ લેખાં વિનાની છે. શાન્તનુનો આવો વિરોધ કદીએ કલ્પાય એવો હતો ?

કિશોરી એ મારા આત્માનું અર્ધાગ અને પૂરક બન્યો હતો. શાન્તનુ એ મારા દીલનો આરામ અને આત્માની રોશનીરૂપ હતો. મારું સ્ત્રીત્વ કિશોરીમાં ઐક્ય સાધવા આતુર હતું. મારું માતૃત્વ મારા બાળક વિના કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરવા ના પાડતું. દંપતીનાં દીલ અનન્ય સ્નેહની ગાંઠથી ન ટુટે એવાં જોડાય છે. શાન્તનુ શા માટે એવો નહીં અને ? કિશોરી એનો જનક નથી. પણ જનક કરતાંએ એના પિતૃત્વનો ભાવ જરાએ ઉતરતો છે ?

કિશોરીનો ભાગ એ હવે આવશ્યક બન્યો છે. એના વિના મારી વેલ હવે સુકાવાની જ. આત્મભોગ આવશ્યક હોય છે. સુંદર બની શકે ?

છંદગીમાં સુખ એ કેટલાંકને કપાળે લખાએલુંજ નથી હોતું. મારા છઠ્ઠીના લેખમાં સુખને આંકડો પડ્યો જ નહોતો. મારા જીવનના મારા પાટમાં મીઠી વીરહી જેવા દિનો એ માત્ર મારો બાહ્યકાળ હતો. પિતાજીના પુનિત છત્ર નીચે માતાની માયાના એ દિન, ભૂમિના સુંદર દૃશ્ય સમા ચિત્રવત્, અંતરના એક ભાગ પર છપાઇ ગયાં હતાં. પણ જૂતકાળના એ સુંદર સ્મરણમાંથી બાવિનું એક આશાકિરણ પણ નીકળી શકે તેમ ન હતું.

પત્ની થઇ મેં સહચાર નથી સાધ્યો. માતા થઇ પ્રેરણા નથી પામી. પ્રેયસી થઇ બળ્લે આત્માઓમાં વિષ રેડ્યું. મારા દોહલકા જીવન-ને મેં હવે દયામણુંએ બનાવ્યું.

શાન્તનુનું શરીર અંગાર માફક બળતું હતું. એને સત્તીપાતનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાતાં. એના લવરીમાંએ એ લવતો “ બા ! તમને કાકા ચોરી જાય છે. શાન્તનુને મુકીને તમે જશો નહીં હો. બા કાકાને ન બોલાવશો. હું તમને વહાલો છું ને ? ”

એના બોલે બોલે મારું અંતર ચીરાઇ જતું. મારા અચ્ચુની ધાર મેં એના મસ્તક પર વહાવી હતી. મારું હોય તેટલું બળ એકઠું કરી હું કહેતી:

“ બાઇ ! તું સાબ્જે થઇ જા. હું કૈંજ જવાની નથી. ”

આશા અને નિરાશા, વાસના કે વાંછના મૃત્યુના પડછાયા પાસે પીગળી જતાં હતાં. બુદ્ધિ તર્ક નહોતી ઉઠાવતી. હૃદય દાણુ નહોતું માંગતું. માત્ર એકજ ઇચ્છા અત્યારે તો સર્વોપરી હતી. કૈં કરતાંએ શાન્તનુ જીવે !

મારા આ હૃદય પરિતાપ માટે કેને દોષ હૈ? કિશોરીને? આ સર્વ છતાંએ એની સાથે આત્માના સહચારમાં ગાળેલી સુખી પળો માટે હું પશ્ચાત્તાપ ન કરું. શાન્તનુને? એ તો આથીએ વધારે મને તપાવે તોએ મારો તો એ પ્રિય બાળક જ હતો. એને દોષ દેવા પહેલાં તો મૃત્યુના કાળમુખમાં જવાને હું તૈયાર હતી. વિધિને તો શો દોષ હૈ? એવા કલ્પનાના વિધિને દોષ દેવામાં કદીએ સાંત્વન મળે?

બગવાન! નિર્દોષના અંતરનો અવાજ તું નહીં સાંભળે? વગર વાંકે મને વિધવા બનાવી લ્યારે મેં ફરીઆદનો ઉની વરાળ કદીએ કાઢી છે? કિશોરી મારા જીવનમાં ન આવી શકે તેની ફરીઆદ પણ હું નહીં કરું. મારા આ એકના એક રતનને-મારા નયનના નૂરને તું નહીં જવાડે!

શાન્તનુનું દર્દ વધતું જતું હતું.

પતિતપાવન કે દીનબંધુ પરમેશ્વર વસતો હોય તો તે મારે માટે ન હતો. મારી પ્રાર્થના કે વિલાપ એને કાને પડતાં ન હતાં. મારા ચીરાગમાંથી તેલ ખુટતું જતું હતું. મારું એ પુષ્પ ધારે ધીરે કરમાતું જતું હતું.

મારી જાતી ફાટી જતી હતી. બહાવરી જેવી હું મારા હૈયાના બંધ ત્રુટતા જોતી બેસી રહી હતી.

પ્રભાત થતાં પહેલાં તો મારો દીપક જુઝાઈ ગયો. મારા દીલનું અવસાન પણ તે ઘડીથીજ થયું.

(૨૬)

માલતી

પાત્રો

માલતી... ... પ્રેક્ષિસર નંદનપ્રસાદની પત્ની.

પ્રો. નંદનપ્રસાદ ... રાજનગરની કોલેજના ઇતિહાસના પ્રેક્ષિસર.

પ્રો. રમેશ સાયન્સના પ્રેક્ષિસર

અંક પહેલો

સ્થલ:

રાજનગર. નદી કીનારે પ્રેક્ષિસર નંદનપ્રસાદનો બંગલો

સમય: સવાર

[એક પચીસેક વર્ષની યુવતી દીવાનખાનામાં કુલદાનીમાં કુલો ગોઠવે છે. તેના મુખ પર રમતીઆળપણું ને તંદુરસ્તી છે. પીસ્તાલીસેક વર્ષના એક પુરુષ એક ખુણામાં આરામચેર પર બેસી છાપું વાંચે છે. એનું મુખ ઘટાઘાર ને ધડિંવાળું છે. શરીર સહેજ સ્થૂલ કહેવાય તેવું છે. માથાના વાળમાં રૂપેરી રેખાઓ ભાત પાડે છે.]

માલતી

પ્રેક્ષિસર ! જુઓને આજે હું ઘણાંજ સરસ કુલો વહેલી ઉડીને લઇ આવી છું. વાદની પાછળ તો હમણાં ઉમવા માંડ્યાં છે.

[પ્રો. નંદનપ્રસાદ છાપામાંથી ઉંચી ડોકી કરી કુલદાનીમાંના કુલો તરફ જરીક જોઇ રહે છે અને પછી એમની નજર પવનમાં હાલતી કુલ ગોઠવનારીના વાળની લટ પર જરાક ઠરે છે.]

માલતી

કેમ બોલતા નથી ? આજે તો રવિવાર. શું કરીશું આજે ?

નંદનપ્રસાદ

પ્રોફેસર રમેશ અને ધીરુભાઈ આજ જન્મવા આવવાના છે.

માલતી

રવિવાર પણ નીરાંતે ન ગળાય. પ્રોફેસર ! આજે તો આપણે સરોવર પર ફરવા જતે.

નંદનપ્રસાદ

હશે. આવતા રવિવારે.

માલતી

તમને કુરસદજ ક્યાં હોય છે ?

[થોડી વાર બંને મુંગામુંગાં પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. થોડી વારે પ્રો. નંદનપ્રસાદ છાપ્પની ઘડી વાળી ટેબલ પર મુકે છે અને ઉઠતાં ઉઠતાં—]

નંદનપ્રસાદ

માલતી ! તને નહીં ગમ્યું ખરું ?

માલતી

ના. એમ નહીં. પણ મને દોઢ વાર ગુસ્સે થવાનું મન થાય છે. કાં તો તમારો ઇતિહાસ ને કાં તો તમારા મિત્રો. [વાત ફેરવે છે] પણ ધીરુભાઈ તો કાલે મુંબાઈ જવાના હતાને ?

નંદનપ્રસાદ

નથી ગયા. પણ માલતી ! એક વાત પુછું ? તને રમેશ કેવો લાગે છે ?

માલતી

કે! પ્રભુ! માણસ જેવો વળી.

નંદનપ્રસાદ

મને તો એ જરાક વિચિત્ર લાગે છે.

માલતી

ખરેખર!

નંદનપ્રસાદ

હા. એ બધામાં ભળે છે છતાં બધાથી જુદો હોય એમ દેખાઈ આવે છે. એનામાં આકર્ષણ ઘણું છે પણ કોણ જાણે કેમ એનાથી સાવધ રહેવાનું મન થાય છે. પણ તારી જોડે તો એને ઠીક અને છે નહીં?

માલતી

નારે ના. કોઈ કોઈ વખત કેટલાક નવા રાગના સૂર બતાવી જાય છે. તમે વાંચતા હો છો ને ગમતું નથી ત્યારે ઠીક વખત જાય છે.

નંદનપ્રસાદ

અરે હા! ઠીક યાદ કરાવ્યું. હજુ તો મારે કેટલું વાંચવું છે. ઇતિહાસ લખવા માંડ્યો છે તેની અડધી સામગ્રી તો હજુ જોવાની છે. અને આજે તો બધાં જમવા આવવાનાં છે એટલે વહેલાં ઉઠવું પડશે. વખત થઈ જાય તો ઉઠાડજે હં. [જવા માટે છે. પણ ઉભરા સુધી જઈને ઉભા રહે છે.]

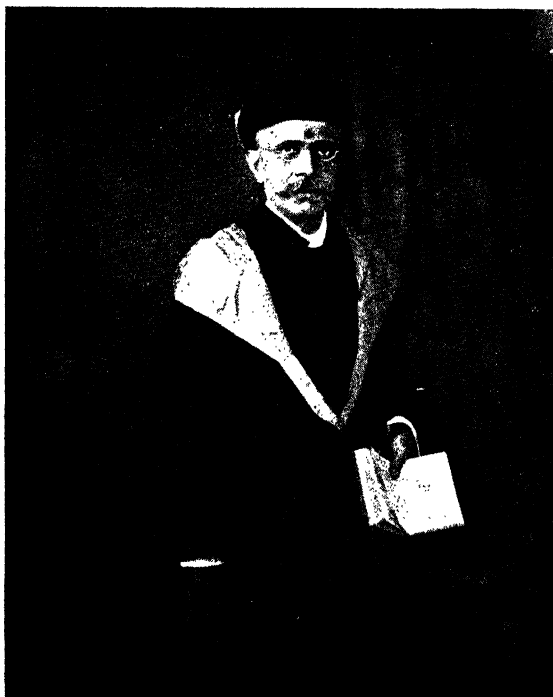
વહાણી!

માલતી

હં કેમ?

નંદનપ્રસાદ

ના કેં નહીં.

અધ્યાપક આનંદશંકર દ્રવ

પૃષ્ઠ ૨૦

[કહી જવા માંડે છે, પણ થોડે જ નજીક રહે છે.]

આજે વાંચવાનું માંડી વાળું ?

માલતી [હસીને]

મારી દયા આવી ખરી. પણ અલારે નહીં વાંચો તો રાત્રે જાગશો. જાઓ, જાઓ, હું તો અમસ્થીજ ફરીઆદ કરતી હતી.

[પ્રોફેસર જરા કટાણું મુખ કરે છે. માલતી હસતાં હસતાં તેમના તરફ મુઠીઓ ઢિગામે છે. પ્રોફેસર જાય છે. માલતીથી એક ધીમે નિઃશ્વાસ દબાવાતો નથી.]

અંક પીન્ને

સ્થલ: તેજ

સમય: બે મહીના પછી સવારના નવેક વાગે.

માલતી સોફા પર બેઠી બેઠી દીલરુખા પર એક ગીત બેસાડે છે. પ્રો. રમેશ સામી ખુરસી પર બેસી જોયા કરે છે. એ ઉંચો ને ગોરો પણ ફીક્કો છે. એની આંખો ને વાળ કાળાભર છે.

માલતી [ગળ ફેંકી દેતાં]

રમેશ ! બહુ અધરું છે આ તો. મારો હાથ એટલો ઝડપથી ચાલતો નથી.

રમેશ

એટલામાં કંટાળી ગયાં ? સ્ત્રીઓને પતંગીઆની સાથે સરખાવે છે તે ખોટું નહીં. મહેનત કરવાની તો વાતજ નહીં. ફરી વગાડો જાણ.

રેખા. ૬

માલતી [ગજ હાથમાં લઇને]

પણ આ તાન બહુ મોટી છે, ને મારાથી તાલ રહેતો નથી.

[વગાડવા માંડે છે]

‘ કાઆ... ... ન દુલા... ... રે, ’

[થોડી વાર ખંડમાં સંગીત સાથે માલતીનો મીઠો અવાજ ગુંજી રહે છે, રમેશ જાન વિના એના સામે જોઇ રહે છે. સંગીત બંધ પડે છે.]

રમેશ

માલતી !

માલતી [ઉંચું જોયા વિના]

કેમ ?

રમેશ

માલતી ! તમે સુખી છો ?

[માલતી ચમકીને ઉંચું જુએ છે. થોડી વાર રમેશ સામે એમ ને એમ જોઇ રહે છે.]

માલતી

રમેશ ! [રમેશ થોડી વાર નીચે જોઇ રહે છે. માલતી જરાક નરમ પડીને] રમેશ ! શાથી ધાર્યું કે હું સુખી નથી ?

રમેશ

માફ કરજો. મારે એમ પુછવું નહોતું જોઇતું પણ પુછાઇ ગયું.

માલતી

આનો શો અર્થ કહેવાય ? [દીલરુબાને કેસમાં હીક ગોઠવતી] આ ચાર મહીનાના પરિચયમાં અમે તમને સ્વજન કરતાંએ વધારે ગણ્યા છે. તમે ઉખાણ્યા મુકીને સ્પષ્ટ બોલી શકો.

રમેશ [થોડી વારે]

તમે મને સ્પષ્ટ બોલવાની ફરજ પાડો છો. માલતી ! માલતી ! ધણી વખતથી મારા મનમાં હતું. આજ બોલાઇ ગયું. તમારા જેવી

ત્તી આ રીતે સુખી કેમ થઈ શકે ? તમારા કોડ અને રસિકતા જોવા પુસ્તક-રસીઆ પ્રેક્ષકોને આંખ નથી. તમારા શોખ પરિતપ્ત કરવાની એને હોંસ નથી. તમારા ઉમળકામાં નદાવાનો એને સમય નથી. તમે સુખી કેમ થઈ શકો ?

માલતી

રમેશ ! તમને ખબર નથી મારા પર એમનો કેટલો પ્રેમ છે તે !

રમેશ

પ્રેમ ! પ્રેમ રાખવાની રીત તો ઘણી સરસ લાગે છે. પાળેલાં કુતરાં પર પણ માણસ એટલો પ્રેમ તો રાખે. એમને દષ્ટિ ઉઝી કરવાની કુરસદજી ક્યાં છે ? તમારા કરતાં પેલાં નિર્જીવ થોથાં પર એમનો પ્રેમ વધારે લાગે છે. શું નશીબ છે ? અરણ્યમાં પુષ્પો કરમાઈ જાય છે પણ એમને કોઈ જોનાર નથી. પુષ્પની શોધમાં કોઈ ઘેલો ભટકી મરે પણ એને પુષ્પ જડતું નથી.

માલતી

રમેશ ! રમેશ ! આજ તમારું માથું ઠેકાણે નથી લાગતું. ઘેર જાઓ.

રમેશ

માલતી ! મને જોલતો અટકાવશે નહીં. આજે કેટલાએ દિવસથી મારું અંતર યુગળાઈ જાય છે. સાંભળ્યાં પછી તમે મને કાઢી મુકશો એ મને ખબર છે, પણ મારાથી જોત્યા વિના રહેવાતું નથી.....

કેટલાંએ વર્ષો પહેલાં એક બાલક હતો. તે માઆપનો લાડકો ને બહુ તરંગી હતો. એના મામમાં એક બાલા વસતી. એની કીકીએ હસતી ને આંખોમાં તોફાન ઉભરાતું. બાલાને મન એ બાલકને હીસાળ ન હતો, પણ બાલકને મન તો એ બાલા કોઈ

દેવી સમી લાગતી. ખાલક એને દૂરથી જોતો અને પૂજતો. એણે સંકલ્પ કર્યો કે કોઇક દહાડો એ દેવીના ચરણ પાસે બેસવાને એ જરૂર લાયક થશે.

માલતી

રમેશ !

રમેશ [સાંભળ્યા વિના]

એ સંકલ્પસિદ્ધિને અર્થે અને લાયકાત મેળવવા એની દેવીને છાની છાની નીહાળી એ ખાલક પરદેશ ગયો ને દરીઆપાર સીધાવ્યો. વર્ષો વીત્યાં ને એ ખાલક મટી પુરુષ થયો તોએ એની દેવીને એ જુલ્યો નહીં. લાયકાત મેળવી એ આશા ભર્યો પાછો આવ્યો. પણ તેટલામાં તો એની દેવી પરાધ થઇ ગઇ હતી. એના અંતરની એક ઊર્મિ જાણ્યા વિના, એની વર્ષોની મહેનતની એક જાંખી રેખાએ જોયા વિના એ પરની થઇ હતી.

[માલતી સ્તબ્ધ જેવી બેસી રહે છે. રમેશ જરા શ્વાસ ખાઇ.]

થોડા દિવસ તો એનું ભાન એ જુલ્યો ગયો. માતાપિતાનો એ એકનો એક આધાર હતો. મિત્રોનો તે માનીતો હતો. ચારે તરફથી એને વ્યવસાય સ્વીકારવાનો આગ્રહ થતો. છેવટે એ ખાલપણની આશામૂર્તિને દૂરથી સુખી જોવાની એક જાંખી આશાએ એ વ્યવસાય સ્વીકારવાને પ્રેરાયો ને એ પ્રેરિસર થયો.

[માલતી વિસ્મય અને બચપૂર્વક જોઇ રહે છે. શું બોલવું ને શું કરવું તે તેને કેં સુઝવું નથી.]

એને જીંદગી પર કોઇ આવ્યો. એને સમાજ પર તિરસ્કાર આવ્યો. પણ તેથી કેં એની બાલા મળે તેમ ન હતું.

માલતી

પ્રેરિસર રમેશ !

રમેશ

ધણું મોઢું થયું એમ કહેવાને. પણ મારી વાત પુરી કરી લેવા દો. ફરી વખત નહીં મળે.

તે બાલા વસતી તે નગરમાં તે વસવા આવ્યો. તેણે તેને જોઈ અને તેની ખ્યાતિ સાંભળી. મંબીર પ્રેક્ષકરની તે પત્ની હતી. બહારથી તે સુખી અને સંતોષી દેખાતી, પણ એના કોડ કદો પુરાતા નહીં. ધણા જણની તે વિશ્રામસ્થાન હતી. સમાજની તે શોભા હતી. એના રૂપગુણ પર નગર ઘેલું થયું હતું. સર્વની સાથે એ હસતી પણ એનું અંતર કોઈ જવલંત વન્દિથી બળ્યાં કરતું. તે કુલવતી અને આર્યા છે. તેના અંતરમાં તે કબુલ નથી કરતી કે તે અસંતોષી છે. તે તો સદ્ગુણી પત્ની છે.

સ્વાભાવિક રીતેજ તે બંને મળ્યાં. ખરેખર તો એ એક મોટો અકસ્માતજ કહેવાય. કોઈ શ્રીમંતના ઘરની પુત્રવધૂ હોત કે કોઈ વ્યાપારીની કુલપત્ની હોત તો તેટલું સદ્ભાવ્ય પણ નહીં મળત. માલતી ! કદી શકે છે પેલા બાળકને શું થયું તે ?

માલતી

રમેશ ! બાઈ ! ઘેર જાઓ. તમારું મગજ આજ ઠેકાણે નથી.

રમેશ

જવાનોજ છું. ફરી કદી ન આવવાને. હવે થોડુંજ બાકી રહ્યું છે.

તેણે તેને જોઈ ને તેનો આત્મા તલસી રહ્યો. તેણે ત્યાંથી તરત નાસી જવું જોઈતું હતું. પણ તેનાથી ત્યાંથી ખસાયું નહીં. તે રોજરોજ તેને જોતો ને તેની બેઠીમાં એક નવો અકોડો ઉમેરાતો. તેણે જોયું કે જે પુષ્પને એ જતન કરી હૃદય ઉપર સાચવી રાખત તેના બીજા સામાન્ય કુલની માફક અનાદર થઈ રહ્યો છે. [શુષ્કતાથી] ચાલો. મારી વાત પુરી થઈ. હું જઈ છું.

[લાકડી અને ટાપી લઈ માલતી તરફ જોયા વિના જવા માંડે છે. માલતી દિગ્મૂઢ જેવી જરા વાર બેસી રહે છે. રમેશ બારણા સુધી પહોંચે છે તેટલામાં.]

માલતી

રમેશ ! પાછા આવો.

[રમેશ બોલ્યા વિના પાછો ફરી ઉમરા આગળજ ઉભો રહે છે અને ભાવહીન રીતે જોઈ રહે છે.]

રમેશ

કેમ ?

માલતી

પાછા આવો. [રમેશ ટેબલ પાસે ધીરેધીરે આવી ઉભો રહે છે.]
ક્યાં જશો અત્યારે ? [રમેશ ઉત્તર દીધા વિના એમને એમજ ઉભો રહે છે.] જવાબ દો. ક્યાં જાઓ છો ? [થોડી વાર ઉત્તરની રાહ જુએ છે. નથી મળતો એટલે] રમેશ ! તમે એક વાત કહી. બીજી એક વાત સાંભળશો ? [રમેશ સહેજ ઉંચું જોઈ નયનો નીચાં ઢાળે છે. એની આંખમાંથી બેદરકારી જતી રહે છે.] તમે એક બાલકની વાત કહી. હું એક બાલાની વાત કહું ?

એક ઉછળતા હૈયાની નાની સરખી બાલા હતી. લોકો એને શુદ્ધહી સમી સુંદર કહેતાં પણ એને હૈયે એ નાના દેહમાં ન સમાય એટલી અભિલાષાઓ હતી. એનું અંતર સમેાવડીઆને શોધતું. સંરક્ષણ અને સુકુમારતાથી તે રીઝાતી નહીં. એને તો જીવનના કાંટા દૂર કરે તેના કરતાં એ કાંટા દૂર કરવામાં મદદ માંગે એવો સંગાથી જોઈતો હતો.

દૂરથી એક બાલકને તે જોતી ને તેને મન તે વસ્થો હતો. એમની આંખો કદી મળી ન હતી કે એમણે પરસ્પરનાં સ્મિત કદી ઝીલ્યાં ન હતાં. પણ અબ્બાસના પાછળ તલસવામાંજ જીવનની કરુણતા છે.

[થોડી વાર આગળ બોલવું કે નહીં તેનો વિચાર કરતી હોય તેમ બોલતી બંધ પડે છે. થોડી વાર પછી]

થોડા સમય પછી એ બાલક ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયો. એના બાલક મનને એ અબ્બાસને જોયા વિના કે' ગમ્યું નહીં, પણ પૃથક્-કરુણ કરવા જેટલી એની શક્તિ ન હતી.

[રમેશની આંખમાં આર્દ્રતા આવે છે. તે ઉન્માદમાં હોય તેમ માલતી તરફ જરા વાર જોઈ રહે છે.]

તે પછી એ બાલા મટી કન્યા થઈ, અને કન્યા થતાં પત્ની કરાઈ. એની અભિલાષાઓ નવી દુનીઆમાં સુકાવા માંડી. વિધિનું આપ્યું એણે સ્વીકારી લીધું. એની અભિલાષાઓએ એ જીવનમાં સમાવાની ના પાડી, પણ એના સ્ત્રી-જીવને એમાં આશ્વાસન શોધ્યું.

તેનો પતિ માણસ ન હતો પણ દેવ હતો. બાલાની સગવડોની એ સદા કાળજી રાખતો. એને સદા બાલક સમી ગણી એની શીકર રાખતો.

એનું વય પ્રૌઢ હતું તેમ એનો સ્નેહ પણ પ્રૌઢ હતો. બાલાનું હૃદય કૃતજ્ઞતાથી સદાએ એના તરફ નમતું ને વહીવટ ગણી એને પૂજતું. એની મહતાઓ જોઈ પોતાની અપૂર્ણતાઓથી શરમાઈ જતું, ને ભક્તિભાવે એના તરફ આકર્ષાતું.

પણ એનું હૃદય બાલક અને નવા ભાવે ઉછળતું હતું. પ્રૌઢ વાત્સલ્યમાં એના હૃદયનો વેગ ભળતો નહીં. બાલક હૃદયને તો સમ-વયના સાથીની ગોઠડીમાંજ એન પડી શકે.

[રમેશનું મુખ કોઈ અણકથ્યા ભાવે પ્રકુલ થતું દેખાય છે.]

રમેશ

માલતી !

માલતી [જોઈને જરાક શુષ્કતાથી]

ઉતાવળા નહીં થશો ને અન્યાય નહીં કરશો. ને રમેશ !
મુલીએ ન જશો કે ગમેતેવી તોએ તે આર્યસંસ્કારમાં ઉછરેલી બાલા
હતી. દહાડે દહાડે તેણે પ્રયત્ન કર્યો ને તે જીતી. તેણે અંતરમાં શાંતિ
આણી ને બહાર શાંતિ પાથરી. કોઈ વાર [ચમકે છે] કોઈ વાર
એનું હૃદય બંડ હલાવે છે પણ સ્વસ્થતા સાચવવાનો એ સદા
પ્રયત્ન કરે છે.

રમેશ [આતુરતાથી]

કોઈ દહાડોએ પેલા બાલકને એ બાલાના ચરણ પાસે આવવા-
નો અધિકાર મળશે ખરો ?

માલતી

તેની નબળી પલમાં તમે એને લલચાવશો નહીં ને એના
શાંત સંસારમાં.....

[પ્રેફેસર નંદનપ્રસાદ બારણા બહાર દેખાય છે. એમના એક
હાથમાં પુસ્તક અને બીજા હાથમાં કાગળો છે. બંને સ્વસ્થ દેખા-
વાનો પ્રયત્ન કરે છે.]

નંદનપ્રસાદ

પ્રેફેસર રમેશ ! તમે હજી અહીંયાં છો કે ? [માલતીને]
આજે ખુબ વગાડ્યું કે ? છેક મારા અભ્યાસખંડ સુધી અવાજ
આવતો હતો. મને પણ આજ તો નીચે આવવાનું મન થયું. પણ
હાલ એમ નહોતું.

રમેશ

[ખીલું કે' ન સુઝવાથી] તમારો ઇતિહાસ ક્યાં સુધી આવ્યો, પ્રેક્ષિતર ?

નંદનપ્રસાદ

હજુ તો ગુપ્તોત્તો સમય પણ પુરો નથી થયો. મને હમણાંથી એમાં એવો રસ પડ્યો છે કે ખીલું કે' સુઝતુંજ નથી.

રમેશ

[જવાબ આપવાને બદલે એકદમ] ધણું મોડું થયું. સાહેબજી પ્રેક્ષિતર !

નંદનપ્રસાદ

જમીને જાગેને.

રમેશ

નારે ના, અત્યારે નહીં. [ઉત્તરની વાટ જોયા વિના ચાલ્યો જાય છે. નંદનપ્રસાદ એના તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે.]

માલતી

પ્રેક્ષિતર !

નંદનપ્રસાદ

કેમ ?

માલતી

[શું કહેવું તે કે' સુઝતું નથી. મુખમાં આવેલા શબ્દો ગળી જાય છે. થોડી વારે] જમવાનો વખત થયો.

અંક ત્રીજો

કથક:

પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદનો અભ્યાસખંડ. પ્રોફેસર ટેબલ આગળ બેસી કેં લખે છે. રમેશ બારી પાસે બેસી છાપું વાંચે છે, માલતી આજ બહારગામથી આવવાની છે તેવી બંને રાહ જુએ છે.

રમેશ અધીરાઇથી બારી બહાર વારંવાર જ્યાં કરે છે. નંદનપ્રસાદ લખવાનું મુકી દઇ ધડીઆળ તરફ જુએ છે.

નંદનપ્રસાદ

સાડા આઠ થયા. હજી અર્ધા કલાકની વાર છે, ને ‘લેટ’ હોય તો કેં કહેવાય નહીં. [પાછી લખવાની શરૂઆત કરે છે.]

[ધડીઆળનો ટીકટીક અવાજ માત્ર શાંતિમાં ભંગ પાડે છે. પાંચ મીનીટ આખરે આમ વહી જાય છે.

રમેશની અસ્વસ્થતા એના શરીરની હીલચાલમાં દેખાય છે. નિવારો બદલવાને તે વાત કરવાની શરૂઆત કરે છે.]

રમેશ

પ્રોફેસર! માલતીબહેન આ વખતે ઘણું રહ્યાં.

નંદનપ્રસાદ

[પેન મુકી જરા વાર રમેશ સામે જોઇ રહે છે] હા. આ વખતે એ ઘણે દિવસે ગઇ. એના ભાઇઓ આવવાજ ક્યાં દેતાં હતાં ?

[રમેશને વાત કેમ ચાલુ રાખવી તે સૂઝતું નથી. નંદનપ્રસાદ ખુરશી પરથી ઉઠી ખંડમાં આંટા મારવા શરૂ કરે છે. થોડી વારે રમેશ પાસે આવીને એકદમ ઉભા રહે છે. મુખ પર ગુંચવણ સ્પષ્ટ દેખાય છે.]

નંદનપ્રસાદ

[ઉંડા ને ધાડા અવાજ] રમેશ ! [રમેશ સવિસ્મય પ્રેક્ષકસરસામે જુએ છે.] એક વાત પુછું ? ખરું કહેશે ? [ગુંગળાતે અવાજ] મને લાગે છે કે તું માલતીને ચાહે છે. [રમેશ નીચું જુએ છે] ને ને.....માલતી [અવાજ ગળામાંથી નીકળતો નથી. થોડી વારે સ્વસ્થતા આણી.]

ધણી વખતથી શંકા મારું અંતર કોરી ખાય છે. ધણી વાર મેં આ વીશે પુછવા વિચાર કર્યો 'પણ મિત્રધર્મ' ને પત્નીપ્રેમ મને આવો વિચાર સરખોએ આણવા માટે ઠપકો દેતાં. પણ હવે મારાથી વધારે વાર થોભાતું નથી. રમેશ ! ખરું કહે. [રમેશ નિરુત્તર રહે છે. પ્રેક્ષકસર કઠવાશથી] ધણી વાર શંકાશીલ સ્થિતિમાં એક જાતનું આશ્વાસન રહેલું હોય છે, પણ એમાં જ'પ નથી વળતો. [થોડી વારે રમેશના ઉત્તરની રાહ જોઈને] ત્યારે મારે એમ સમજવું કે મારું અનુમાન ખરું છે ?

રમેશ

[આટલી વારમાં થોડીક સ્વસ્થતા એકઠી કરે છે] હું હા કે ના કેંજ પાડતો નથી.

નંદનપ્રસાદ

[તપી જઈને] એટલે એમજને કે મારું અનુમાન અનુમાન નથી પણ સત્ય છે ? મેં તને મિત્ર તરીકે ધરમાં આણ્યો અને વિશ્વાસ રાખ્યો તેનું આ ધન ?

રમેશ

પ્રેક્ષક ! શાંત થાઓ. તમે મને નકામા અન્યાય કરો છો. મેં એવું કેં કર્યું નથી કે મિત્રદ્રોહનું પાતક મને લાગે.

નંદનપ્રસાદ

[રાગી માણસ ડાકટરને પુછે તેટલી આતુરતાથી] ખરેખર ! ત્યારે તમારા બંને વચ્ચે કેં નથી ?

રમેશ

પ્રેક્ષિતર ! તમે માલતીબહેનના પતિ નહીં હોત તો મારે તમને ભાષા કેમ વાપરવી તે શીખવવું પડત. પણ એટલા ઉતાવળા નહીં થાઓ. આ વાત નીકળી છે ત્યારે તો હું પણ તમારી સાથે ખુશી રીતે એક વાર વાત કરવાનું પસંદ કરું છું. પ્રેક્ષિતર ! હું માલતીબહેનને-તમારી પત્નીને-ચાહું છું.

નંદનપ્રસાદ

તું ! તેને ચાહે છે ? ને મારા મુખે એમ કહેવાની હીંમત કરે છે ?

રમેશ

હા. પ્રેક્ષિતર ! તમને ખબર નહીં હોય કે બાલપણમાં અમે બંને એકજ ગામમાં ઉછરીને મોટાં થયાં હતાં. [પ્રેક્ષિતરની આંખમાં ઉંડો ભય દેખાય છે] તમે તો પશુની એના માલીક થયા પણ મારા અંતરની માલીક તો એ કેટલાંએ વર્ષો થયાં સ્થપાઇ છે. અમે એક બીજાને પુરાં જોળખતાં નહીં [પ્રેક્ષિતરની આંખમાં એક પ્રકારની નીરાંત અને મૃદુતાનો ભાસ આ શબ્દો સાંભળતાં થાય છે.] પણ મેં એને જોઇ ત્યારથીજ એને જીવનજ્યોતિ મળી છે, અને એ જ્યોતિને આધારે હું દોરાયો છું. એને લાયક થવા મેં વિદેશમાં વર્ષો ગાળ્યાં. એને જોઇ શકાય તેટલા માટે હું મારી શક્તિઓનાં બીજા દિશાઓનાં આમંત્રણો પાછાં વાળી પંતુજ થયો. તમે એમ કહેશો કે મેં એને ચઢાવામાં પાપ કર્યું ?

નંદનપ્રસાદ

[દખાતા અવાજે] ને તે ?

રમેશ

તે તો દેવી છે. બાલપણમાં હું એને મન વસ્ત્રો હઠશ્ચ પણ હવે તો એ મારો વિચાર સરખોએ કરવાની ના પાડે છે. [તિરસ્કારથી] તમે એને મન પતિ છો. એનું ઉછળતું હૈયું ચીરાઈ જાય તોએ એ તમારી ભક્તિમાંથી ચળવાની નથી.

નંદનપ્રસાદ

[હર્ષથી] ઓ પ્રભુ !

રમેશ

[કડવાશથી] તમે હરખાઓ છો. તમારા સ્વાર્થી હૃદયમાં તમને એ આત્માએને કચરી નાંખતાં સંકોચ નથી થતો. શ્વાનો ચાય ? તમારે મન તો એ પરણીને આણેલી પત્ની છે. ગર્વભેર દેખાડાય એવું એ સુંદર પ્રાણી છે. તમારી પ્રતિષ્ઠા અને સગવડનું એ એક સરસ સાધન છે. તમારે એને માટે જરીક ભોગ પણ આપવો પડ્યો નથી કે તમને એની કીંમતની ખબર હોય. એના એક વાળને ઇજા થતાં મારો પ્રાણ પાથરવા હું તૈયાર છું છતાં મને 'એને હું ચાહું છું' એમ કહેવા સુદ્ધાંનોએ હક નહીં.

નંદનપ્રસાદ

[એકદમ સ્વસ્થ થઈને] પ્રેક્ષિસર રમેશ ! તમે હમણાં માંદગી-માંથી ઉઠ્યાં છો એટલે તમારું ચિત્ત હમણાં ઠેકાણે નથી. પણ તમારે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે બીજાની પત્ની માટે આ રીતે વાત કરવી તમને શોભતી નથી. પ્રેક્ષિસર નંદનપ્રસાદની પત્નીની સંગતિ માટે લાયકાત પુરવાર કરવાની આ રીત નથી.

[રમેશની આંખમાંથી અંજિ ઝરે છે. એ કે' કહેવા જાય છે

તેટલામાં નીચે ગાડીનો ખડખડાટ સંભળાય છે. રમેશ એકદમ શાંત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને પરસ્પર અર્થસૂચક દૃષ્ટિપાત કરે છે.

થોડીવારે માલતી પ્રવેશ કરે છે. એના હાથમાં નાની હેંડ-બેગ ને ગળામાં ગરમ સ્કાર્ફ છે. મુસાફરીનાં ચિન્હો એના શરીર પર સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ એનું મુખ વધારે સુરખીદાર ને ભરેલું લાગે છે. એક સુંદર ચિત્ર સમી એ દ્વાર આગળ જરા વાર ઉભી રહે છે, અને હસતીહસતી અંદર આવે છે.]

માલતી

પ્રોફેસર ! આજે પણ દુરસદ નહીં મળીને ? મેં ધાર્યુંજ કે તમારા ઇતિહાસે તમને રળ નહીં આપી. [રમેશને જુએ છે] કેણુ રમેશ ! તમે અહીંયાં છો કે ? મારી દીલરુઆ તો તમારી વાટજ જોયાં કરતી હતી. [તેની પાસે જાય છે] પણ તમે આવા શીકા કેમ ? માંદા હતા ? આ શું ? આંખમાં તો કુવા પડ્યા છે, અને મોંનાં હાડકાં બહાર નીકળી આવ્યાં છે.

રમેશ

[ધીમેથી] હા બહેન ! મારી તખીઅત જરા ડીક ન હતી.

માલતી

ઓ પ્રોફેસર ! જુઓ તો ખરા આ તદ્દન ડોસાની માફક જોણે છે તે. [પ્રોફેસર પાસે જાય છે.] પણ તમે આવા મુંગા કેમ થઈ ગયા ? હું આવી ત્યારના નથી કે ? ખબર પુછતા કે નથી કે ? વાત કરતા.

નંદનપ્રસાદ

તું મને જોલવાનો વખત આપે ત્યારેને. [જરાક કૃત્રિમ રીતે] કેમ, બધાં ત્યાં આનન્દમાં છેને ? માર્ગમાં કે ? હરકત તો નહોતી પડીને ?

માલતી

હા. ને મોટાભાઈને તો તમે આ વખતે એક વાર પણ આવી ન ગયા તે માટે રીસ ચઢી છે. [જરા લાડથી] ને પ્રોફેસર ! આ વખતે તો તમે મને કાગળો પણ બહુ થોડાં લખ્યાં છે.

[રમેશ અદેખાઈથી પ્રોફેસર સામે જુએ છે.]

નંદનપ્રસાદ

મારાથી અવાયુંજ નહીં, પણ આ વખત તને ભાઈનું ઘર ઘણું સવું લાગે છે.

રમેશ

[વધારે વાર બેસાતું નથી એટલે] માલતી બહેન ! હું રજા લઉં ? પ્રોફેસર ! સાહેબજી.

[બારણા સુધી જાય છે પણ ચક્કર આવે છે એટલે બારણું પકડી ત્યાંને ત્યાંજ ઉભો રહે છે. માલતી તે જુએ છે, અને રમેશને મદદ આપવા દોડે છે. તેનો હાથ પકડી તેને સોરાં પાસે લઇ આવે છે ને આંખો દાબે છે.]

માલતી

પ્રોફેસર ! જરા કોલનવોટર મંગાવો તો.

[પ્રોફેસર માલતીને કોલનવોટર લાવી આપે છે. માલતી રુમાલ પર થોડુંક છાંટી રમેશના નાક આગળ ધરે છે, ને બીજો હાથ રમેશના માથા પર મુકે છે. રમેશ અન્નરૂપે માલતીનો હાથ હાથમાં લઇ દાબે છે. માલતી સ્વસ્થ દેખાય છે. પ્રોફેસરના ગંભીર મુખ પરના ભાવો સમજતા નથી. રમેશ થોડી વારે આંખ ઉઘાડે છે.]

માલતી

[કાળજીવાળા સ્વરે] રમેશ ! કેમ છે હવે ?

રમેશ

[નબળાઇથી સરમાતો હોય તેમ] ઓ તો સહેજ નબળાઇ હતી. હવે કેંજ નથી. ચાલો, હવે ઘેર જઈ ?

માલતી

ના. તમારાથી હમણાં નહીં જવાય. હું તમારે ઘેર કહાવી મોકલું છું કે તમારાથી આજે નહીં અવાય.

રમેશ

અરે ! પણ—

માલતી

ઓ પણ બધું કેં નહીં. હું કહાવી દઉં છું ને કપડાં બદલીને આવું છું.

[માલતી જાય છે. પ્રોફેસર ને રમેશ એકલા પડે છે. બંને એક બીજાની સામે થોડી વાર જોઈ રહે છે. પ્રોફેસર બંને હાથ પર માથું મુકી ટેબલ આગળ બેસે છે. રમેશ સહેજ ધુનતો હસીને ઉભો થાય છે.]

રમેશ

પ્રોફેસર ! તમે જાણો છો કે મારાથી તમારા ઘરમાં વધારે વાર રહેવાય તેમ નથી. તમે માલતી—[જરા અચકે છે] બહેનને કહી દેજો કે મારે અગત્યનું કામ હોવાથી હું રોકાઈ શક્યો નથી.

[પ્રોફેસર કં બોલ્યા વિના તેની તેજ સ્થિતિમાં બેસી રહે છે. રમેશ બારણા સુધી જાય છે.]

નંદનપ્રસાદ

રમેશ ! [તેનો અવાજ લાગણીથી ધુન્ને છે. રમેશ એક પલ વિસ્મયથી ઉભો રહે છે.] રમેશ ! એક પલ પાછો આવ, ને મને સાંભળી લે. તેં કહ્યું તે ખરું હતું. તમે બંને એક બીજાને માટે સરખાં છો. બે આત્માઓને કચરી નાંખવાનો મને શો હક છે ?

મી. અરદેશર કીરામજી ખાંડલાર.

[૪૪૨૧]

તું કહે છે તેમ મેં એને માટે કે' ક્યું નથી. મારા ગંભીર સ્વભાવમાં એના કોડે કોઈ દિવસ સફલતા જોઈ નથી. અમારા વયનો ફેર એના જેવી કોમલ બાળાને કેમ ભડકાવતો હશે તેનો હવે મને ખ્યાલ આવે છે. તું કહે છે તે ખરું છે. તે મારા માટે નથી સર-જાઈ. [રમેશ આંખો બંધી પ્રેક્ષકો સામે જોઈ રહે છે. પ્રેક્ષકોના ગંભીર મુખ પર તીવ્ર દુઃખની છાયા દેખાય છે.] પણ મારું અંતરજ જાણે છે કે મેં તેને કેમ ચાહી છે તે. [તેનું ગળું રુંધાય છે ને આંખમાં અશ્રુબિંદુ ચમકે છે] મારા રક્તના બિંદુએ બિંદુમાં તેની છબી જડાઈ ગઈ છે. તે મારી છે તેની મને એટલી ખાતરી હતી કે આવા શબ્દો મુખે ઉચ્ચારવા જોઈથી હીંમત મેં કોઈ દિવસ કરી નથી. પણ હું એને ચાહું છું. તેથી એને દુઃખી કરવાનો મને શો હક્ક છે ? [નિરાશાના ઉન્માદમાં હોય તેમ] ના, તેના મુખમાં હું વિશ્વરૂપ નહીં થાઉં. રમેશ ! એ તારી સાથે મુખી થતી હોય તો—[તેનો અવાજ તુટે છે. રમેશ આંખો ફાટીને જોયાં કરે છે.]

[માલતી બારણા આગળ દેખાય છે.]

માલતી

કેમ રમેશ ! પાછા તમે ઉભા થયા કે ?

[બંનેની સ્થિતિ જુએ છે ને તેનું રમતીઆળપણ જતું રહે છે. તેના મુખ પર નિરાસા ને ભય છવાઈ રહે છે.]

શું છે ? [કોણ કે' બોલતું નથી] આનો શો અર્થ કહેવાય ? [વારાફરતી બંનેની સામે જોયાં કરે છે.] પ્રેક્ષકો ! શું થયું ? [પ્રેક્ષકો મુખ વધારે નીચું નમાવે છે. થોડી વારે રમેશ તરફ ફરીને] રમેશ ! [તીવ્ર દષ્ટિપાતથી તેનું અંતર ભેદતી હોય તેમ] રમેશ ! શું ક્યું.

નંદનપ્રસાદ

[પ્રેક્ષકસરથી આ સ્થિતિ વધારે વાર ખમાતી નથી. હોલવાતા દિવકમાં વધારે તેજ આવે તેમ એનામાંએ વધારે સ્વાસ્થ્ય દેખાય છે. ખોખરે ને શુષ્ક અવાજે તે બોલે છે.]

માલતી! તમે બંને પરસ્પરને આહો છો એ વાત બહુ મોડી તોપણ આજે મેં જાણી છે. તમારા સુખમાં હું અંતરાયરૂપ થવા નથી માંગતો. આ પલથી તમે બંને તમને જેમ ગમે તેમ કરવાને છુટાં છો.

માલતી

[આ અચ્ચીત્વા પ્રહારથી થોડી વાર જડ થઇ હોય એવી દેખાય છે. જરા વારે બાન આવ્યું હોય તેમ પ્રેક્ષકસર તરફ જોઈને.]

એટલે એમ કે તમને હવે મારી જરૂર નથી, [રમેશને] ને તમે મને તમારી ઉપપત્ની તરીકે મેળવવાને બાબતજાણી થયા છો.

રમેશ [કરગરતા અવાજે]

ઓ માલતી !

માલતી

[વીધી નાંખે એવા દષ્ટિપાત ફેંકતી] મને વસ્તુસ્થિતિ બરાબર સમજવા દો. મારા પ્રણયી ને પતિ બંને એક સ્થળે એકઠા થાય છે. એક ભક્ષ્યને માટે બે પશુઓ લડે તેમ બંને જણા લડી પરવારે છે. પતિની ઉદારતા ને નબળાઇ એટલી વધી પડે છે કે પત્નીને પ્રતિસ્પર્ધાના હાથમાં સોંપતાં એને સંકોચ થતો નથી. પ્રણયીની અંતરવેદના ને નિઃસ્વાર્થતા એટલી બધી છે કે જે નામને એ પૂજવાનો દાવો કરે છે તેને ધુળમાં રગદોળતાં એને શરમ નથી આવતી.

[પ્રોફેસરના ગળામાંથી દુઃખનો આત્મસ્વર નીકળે છે. રમેશ દયામણે મુખે માલતી તરફ જોઈ રહે છે. માલતી તિરસ્કારથી ડારતી હોય તેમ]

એકનું સ્વાર્થી અંતર એટલું ધવાયું કે એની માલીકીની વસ્તુને બીજે ચાહી કેમ શકે? ને તે ગર્વને સંતોષવા ખાતર ઉદારતા દાખવી બજારની કોઇ ચીજનું દાન કરે તેમ પત્નીનું દાન કરવા બેઠો. બીજનું સ્વમાન એટલું નાસ્તી ગયું કે જે મિત્રે એને આશ્રમ આપ્યો તેની પાસે એની પત્નીના પ્રેમની બીજ માંગતી વખતે પથ્થુ તે પાછું આપ્યું નહીં.

નંદનપ્રસાદ-રમેશ

ઓ માલતી ?

[પ્રોફેસરનું સ્વાસ્થ્ય જતું રહે છે. રમેશના મુખ પર વેદના ને આત્મતિરસ્કારનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રોફેસર માલતી પાસે આવવા માંડે છે.]

માલતી

ત્યાંજ ઉભા રહો. મારી પાસે આવવાના હકકે તો તમે ક્યારેનોએ મુકી દીધો છે. [બેઠી] શા વાંકે હું તમારી આવી સજ્જને પાત્ર થઈ ? કારણકે હું માણસ મટીને પથ્થર નહોતી થઈ ને બાળપણના એક સ્નેહીના ભાવ ને આદરપૂર્વક મેં સત્કાર કર્યો. [રમેશ તરફ] શા હકકે તમે મારો સંસાર ભાંગ્યો ? કારણ કે પ્રજ્વળીને તો એ હક્ક પુછવોજ નથી પડતો. જે પાત્ર તમારું ન રહે તેને તોડી નાંખતાં તમને પાપ નહીં લાગ્યું. તમે બંનેએ મારે કયા રિથિતિમાં જીવવું એનો નિર્ણય કર્યો. વાંધો માત્ર એટલોજ છે કે તમારી ચોળેલી ચોળના કોઇ નિર્જીવ પદાર્થ પાસે નહોતી સ્વીકારાવવાની.

[એની આંખમાંથી ક્રોધનાં આંસુ ટપકે છે. એની પાસે આવવાની કે એને શાંત કરવાની કોઇની હીંમત થતી નથી. થોડી વારે

આંસુ લુછીને પ્રેક્ષકને] તમને તો મારી જરૂર છેજ નહીં [રમેશને] તમે મને સાથે લઇ જશો ? શું કરશો લઇ જાવને ? કેમ રાખશો ?

રમેશ.

મારા જીવમાં જીવ હશે ત્યાં મુઘી તારા એક રોમને પણ ઇજા નહીં આવવા દઉં. તું કૂર ન થાય, માલતી ! તો દુનીઆ એટલી વિશાલ છે કે તને ને મને બંનેને એ સમાવશે. હું તારું રક્ષણ કરીશ; ને તને જગતના વાવાઝોડાથી બચાવી શકું એટલું બલ મારા બાહુમાં છે.

[માલતી ઉભી થાય છે અને રમેશ તરફ દૂર છે. પ્રેક્ષક એક હૃદયબેદ દ્વીપ પાડે છે. માલતી તેની પાસે દોડી જાય છે ને પ્રેક્ષક સરના જીવતા માથાને શરીર પર ટેકવે છે. એના તિરસ્કાર ને ક્રોધ બંને જતાં રહે છે. ધીમા શોકભર્યા અવાજે.]

માલતી

રમેશ ! ઉપકાર થયો, તમારા સ્નેહ ને સંરક્ષણને માટે. પણ સંરક્ષણ લેવા કરતાં મને સંરક્ષણ આપવું વધારે ગમે છે. તમે મારા વિના આટલાં વર્ષ જીવ્યા એટલે તેમ જીવતાં હવે અધરું નહીં લાગે. પ્રેક્ષક મારા વિના રહ્યા નથી ને હું જાઉં તો આ પહે એ મરી જાય. [પ્રેક્ષકના માથાને મૃદુતાથી પંપાળે છે, ને બાળકની માફક હૃદય સરસું લઇ હીંચે છે.] પ્રેક્ષક ! રહું કે ?

[પ્રેક્ષકની આંખમાં તે ઉંડું જીએ છે. પ્રેક્ષક એનું માથું પકડી કચડી નાંખે એટલા જોરથી ખેંચે છે.]

[રમેશના મુખ પર ગાંડપણ દેખાય છે. માલતી ઉંચું જીએ તે પહેલાં તો તે અદૃશ્ય થઇ જાય છે. થોડી વારે દૂરથી ખોખરો ને બચાનક હસવાનો અવાજ આવે છે. અંધારી રાત્રિનો અંધકાર એને ગળી ગયો હોય તેમ દૂરી કદી તે દેખાતો નથી.

(૩૦)

પાંચ પત્રો-એક વાર્તા.

૧

તરલિકા ! તું મને લખે છે કે હું તને કાગળ કેમ નથી લખતી ? તને હું કાગળ શું લખું ? દરરોજ હું ખાઉં છું, પીઉં છું અને ઉંઘું છું તેના હેવાલ લખું કે સવારથી માંડી સાંજ સુધીમાં હું કેટલી વાર હાથ ધોઉં છું તે લખું ? મારી જીંદગી હમણાં એવી એકસરખી જાય છે કે એમાંથી તને શું લખું ?

આપણે સાથે રહેતાં ત્યાં સુધીની તો તું મારી વાત જાણે છે. તું મોટી છે અને હું નાની છું તો પણ મારું દરેક સ્વપ્ન તેં ધીરજ પૂર્વક સાંભળ્યું છે. નીશાળના બગીચામાં ફરતાં ફરતાં આપણે કેટલી વાત કરતાં ? સુંદર અને હોંસીલા પતિમાં તારાં બધાં સ્વપ્નો પુરાં થતાં. તને સાથે લઈ બગીચામાં ફરવા જાય, ચાંદની રાતે અગાશીમાં તને લઈ લીંદાળે ઝુલે, જન્મતાં જન્મતાં સામા સુખચાત્ર આપે અને ચાર માણસમાં ભાગ મુકાવે એવો પતિ મળે તો તારા બધા કોડ પુરા થાય એમ તને લાગતું. એવાં સ્વપ્નાં જોતી ત્યારે તું કેવી મીઠી લાગતી ?

તું જાણે છે કે મારું મન એવાં સ્વપ્નામાં રાચતું નહીં. સુખેથી મને એના હૃદયની રાણી કહે, છતાં એનાં નાનાં કાર્યોમાંએ મારા અભિપ્રાયની ઓછી કીંમત ગણતો હોય એવો વર મારે શા કામનો ? એના આદર્શોમાં મારો ભાગ ન ગણતો હોય કે મારા આદર્શોમાં જેને શ્રદ્ધા ન હોય એવો વર પણ મારે શા કામનો ? દેવી કહીને દાસી ગણનારાજ વર તો મળે છે. જેને મારે ચહાવોજ પડે કે જે મને વહુ ગણીને નીભાવી લે તેની સાથે રહેવું કેમ સહન થાય ?

આવું આવું હું તને કહેતી ત્યારે તું મને માંડી કહીને હસતી

અને તોએ તું મારા પર વહાલ રાખતી. વયમાં આવતાં આ બધા વિચારો વીસરાઈ જશે એવું તને નહોતું લાગતું ?

પણ હજીએ બધા વિચારો ગયા નથી. એને કાઢનારો પણ કોઈ મળ્યો નથી. મારી દેખીતી શાંતિમાં અત્યારે હું શા વિચારો કરું છું તે કહું ?

તરલિકા ! સાધારણ સ્ત્રીઓની માફક મને પરણીને નીરાંત થાય તેમ નથી. અભિમાન લાગે તો માફ કરજે, પણ હું તો રાણી થવાનેજ સરજાએલી છું. કોઈને સુખ આપવું અને નમ્રતા દાખવવી એ મારો સ્વભાવ નથી. હું વીરની વિજયમાળા નથી થઈ શકતી. સ્વયંભૂ વીરતા એજ મારો સ્વભાવ છે. મારી શક્તિઓનું સામર્થ્ય ઉભરાઈ જાય તો એ જ્યાં દેશે ત્યાં લોકોને ભણે સુખી કરે. સાસરીઆમાં સમાવું અને ધુંધટમાં ઘેરાઈ રહેવું જે વિધિએ મારા ભાવિમાં લખ્યું હશે તો એ લેખ મિથ્યા થવાની ખાત્રી એને ક્યારનીએ થઈ ગઈ હશે. હું તો લોકોને દોરનારી અને જગતને જીતનારી થઈશ. મારો પ્રાણસખા આવશે તો સાંમેલા અને ખાંડણીની વિધિ દ્વારા નહીં આવે. મારા સિંહાસન પર ચઢે એવો વીર મારી દૃષ્ટિના દ્વારમાં થઈ આવશે અને બીરાજશે.

મારા મનોરાજ્યની વિશાલતા હમણાં વધતી જાય છે. મારા સ્વપ્નો પણ તેટલાંજ વિવિધતાભર્યા થતાં જાય છે. કલાની દેવીએએ ત્યાં વાસ માંડ્યા છે અને સરસ્વતીનાં સ્તોત્રો ત્યાં સદા ગવાય છે. કિન્નરકંઠી આશાનાં બીજ ત્યાં અહોરાત્ર વાગે છે અને ગરડની પાંખોના ફરકાટ ત્યાં સદા સંભળાય છે. મારા સુંદર સિંહાસન પરથી જન્મત પર ગૌરવભરી નજર હું નાંખી શકું છું. સર્વ વસ્તુઓ ત્યાં વિશાલ છે. ત્યાં નાનાં સુખો કે નાની ભાવનાઓને સ્થાન નથી.

તરલિકા ! બહેન ! તું મને પરણવાની સલાહ આપે છે. હું પરણીને શું કરું તે તું મને કહેશે ? અત્યારે તો મેં કલાને-જીવનને

ને જગતને ભરી નાંખે એવી કલાને મારી જાત સમર્પિત કરી છે. મારાં હમણાંનાં ચિત્રો તે' જ્યાં નથી. મારો આત્મા એમાં નવનવે રુપે પ્રકટ થતો હું જોઉં છું. મોઝીઝને જોતાં માધકલ એ'જેલો ભાન ભુલ્યો હતો. મારાં ચિત્રો જોઇ હુંએ તેમાં તદ્દપ થઇ રહું છું. મારી એ તદ્દપતામાં વિદ્ય નાંખનાર કોઇને આણવાની શી જરૂર? મારી કલા જેને વરશે અને મારો આત્મા જેને ઝાળખશે તે ભલે મારા પરનો એનો હક્ક સિદ્ધ કરતો આવે. પણ અત્યારે હું પરણીને શું કરું?

પણ છતાંએ તારી સલાહમાં રહેલું સત્ય હું વિસરી જતી નથી. કોઇ વખતે કે'ંક અસ્પષ્ટ ઇચ્છાઓથી મારું હૃદય ગુંગળાઇ જાય છે. મારા હૃદયના સર્વ ભાવોને કલામાં અવતારવા હું સદા પ્રયત્ન કરું છું, પણ આ ઇચ્છાઓના આકારો એટલા અસ્પષ્ટ હોય છે કે તે પકડાતા નથી. તેમના રુપને હું એમ ને એમ નીરખું તો નીરખાય છે. કલાના સહચારમાં જેવા જાઉં તો દૃષ્ટિ માંડ્યા પહેલાં તો એ પીગળી જાય છે. પણ સદ્ભાગ્યે એમનાં દર્શન વારંવાર થતાં નથી અને એમની ગુંચવતી હાજરીમાંથી કલા અને હાથ ઝાલી બીજા પ્રદેશમાં દોરી જાય છે.

મને ખબર છે કે આ બધામાં તને કે'ં રસ પડવાનો નથી, પણ મને તો એ કહેવાથી નીરાંત થાય છે. મારી કલા મને સમજે છે, પણ સરલતાથી પ્રતિબિંબ ઝીલી શકતી નથી. મારી ઇચ્છાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓએ હવે મારા મૌનની સામે બ'ંડ ઉઠાવ્યું છે. એમને બહાર આવવું છે. એમને મૂર્ત સ્વરૂપ લેવું છે. એમને પોતાનાજ પડધા ઝીલવા છે. તારા પર એ બધાનો સામટો હક્કો આવે તો ગભરાતી નહીં.

તારાં માતૃશ્રીને મારા પ્રણામ. તારા પ્રાણનાથને (એજ શબ્દ તું વાપરે છે ને ?) મારા વંદન. આવતા ચિત્રપ્રદર્શનને માટે તૈયારી કરું છું.

હરી અર્ચોત્તે હલ્લો લઇ

આવું ત્યાં સુધી તારી

માલવિકા

પ્રિય તરલિકા !

ધણે દહાડે તારી સાથે ફરી વાતો કરવાનું મન થયું છે. મારે તને કેં ધણું કહેવાનું નથી. માત્ર ત્રણ શબ્દોમાં મારું બધું કહેવાનું સમાધ રહે તેમ છે. “હું પ્રેમમાં પડી છું.” ગદ્ય વખતે મેં તને પત્ર લખેલો ત્યારે તારી પરણવાની સલાહ મારે ગળે બહુ ઉતરી ન હતી. પૃથ્વીના પડ પર મારો હૃદયનાથ થવાને કોઈ સરખાયો છે કે નહીં તેની પણ મને તો તે દિવસે શંકા હતી. મારી કદાને મારા હૃદયનાથની જગ્યાએ મેં સ્થાપી હતી, પણ હવે તો તે આવ્યો અને માલીકીના હક્કથી મારી રગ્નની વાટ જોયા વિના તે એના સ્થાને જઈને બેઠો છે.

ઓ તરલિકા ! પ્રેમમાં પડવું એ એટલું મીઠું લાગે છે કે એ સુખની સાથે બીજા કોઈને સરખાવી શકાય એમ મને લાગતું નથી. વર્ષોના વર્ષો મેં મારી લાગણીઓનો સંચય કર્યો. મારી ભાવનાઓને કલા દ્વારા મૂર્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. કલા-દેવીને અવતારવાનો મેં મનોરથ સેવ્યો. “મારે વળી પ્રેમ કેવો ને પરણવું શું ?” મેં ધાર્યું. પ્રેમને નામે ચાલતો સામાન્ય જનોના ધરસંસાર જેવો સંસાર માંડવા ઉત્સુકતા મને થાય નહીં ને મને શોભે પણ નહીં.

બંધી છોકરીઓની માફક હું પંદર વર્ષે પરણી ગઈ હોત તો ઘરડાં કહે છે તેમ અત્યારે હું ચાર છોકરાંની માતા થઈ હોત ને મારા સ્વામીનાથનું ઘર પડદા અને રમણો ગુંથીને શોભાવ્યું હોત; તોરણોની દારમાલાઓથી ચમકાવ્યું હોત ને છોકરાંની કીકીઆરીઓથી ગળગરી મુક્યું હોત. સૃષ્ટિને શું શું નુકસાન થયું તે કોઈ કહેશે ?

પણ મને તેનો શોક થતો નથી. અત્યાર પહેલાં ઘર માંડવાના કોડ મને કદી થયા નથી. ચાર દીવાલોની અંદરજ બધું સુખ પુરાઈ

રહ્યું હોય એવું માનનારાઓને હું હસતી. એક નાના ખુણામાં સૃષ્ટિના આનંદ કેમ સમાતો હશે?

પણ આજ મને કોઈ પુછે તો એક નાના ધરના બદલામાં સૃષ્ટિનું સામ્રાજ્ય આપી દેવા હું તત્પર છું. દ્રવ્યમાં હું પોષાયલી છું, કાર્તિ મારે બારણે સદા ફેરા મારે છે. મૈત્રી જેવી મોંઘી વસ્તુ મને સદાએ સહેલાઈથી જડી છે. કલા મારે આંગણે અને મારા અંતરમાં વસે છે. મારે કથાની ખોટ નથી અને છતાંએ એ સૌએ હવે તો ઉછું ઉછું લાગે છે. મારો હૃદયનાથ ન હોય તો આ બધું મારે શા કામનું?

તરલિકા! તેં મને એક વાર પરણવાની સલાહ આપી હતી તે યાદ છે? મારે મન ત્યારે તેની અગત્ય વસી ન હતી, પણ “મારો અત્મા જેને ઓળખે તે તેનો દક્ષ બહે મારા પર સિદ્ધ કરે.” એ મારો જવાબ હતો. મારા આત્માએ હવે એકને ઓળખ્યો છે ને તેને ચરણે નમ્યો છે.

પણ તરલિકા! તું માનશે આ બધું હું કેને માટે લખું છું તે? એક અજાણ્યાને માટે-જેને હું હજી પુરેપુરો ઓળખતી નથી અથવા જે હજી મને ઓળખતો નથી એમ કહેવું વધારે યોગ્ય થઈ પડે, કારણ કે મારા આત્માને તો યુગોની ઓળખાણ હોય તેટલો તે પરિચિત લાગે છે.

પણ આત્મા ઓળખે ત્યાં પરવાનગી જોઈએ ખરી? ઘણાને નીહાળ્યા ને ઘણાને ઓળખ્યા પણ મારું અંતર ક્યાંએ નમ્યું નહીં ને મારા આત્માએ કોઈને પીછાન્યો નહીં. પણ આ અજાણ્યા આગળ તો સર્વ દ્વાર એની મેજે ખુલી ગયાં ને ન સગો ન.....ન ઓળખીતો એવો એ મારા હૃદયરાજ્યનો માલીક થઈ પડ્યો છે.

એની આંખમાં જરી કવિતા છે ને એની ગતિમાં જરી ડોલન છે. એના લલાટમાં ચિંતન છે ને એના મુખ પર સત્તા ને શાંતિ છે. એના ખીડાયલા ઓઝમાં દૃઢતા છે ને દીવાની જ્યોત જેવી એની

સીધી નાસિકા એકાગ્રતાનો ભાસ કરાવે છે. એની કાળી બમરોમાં ઉગ્રતા સંતાપ ગ્રહ છે ને એના કાળા વાળનાં શુંછળામાં મૃદુતા રમે છે.

પશુ તરલિકા ! હું એના રૂપ પર મોહી પડી નથી. આ બધું છતાં એને રુપાળો તો નજ કહી શકાય. એ મને ગમે છે, કારણ કે એ મને ગમે છે. એ જોવા છે તેમાંથી એક જરા પશુ બદલાય એવો વિચાર સુદ્ધાએ સહન કરવાને હું તૈયાર નથી. એને જોવા મારી આંખ ફરે છે. એને જોતાં મારું અંતર છલકાય છે. લોકો એના તરફ શાંતિ ને ખેદરકારીથી કેમ જોઈ શકતા હશે તે મારાથી સમજાતું નથી. સ્વર્ગમાં સ્વયંવર મંડાય તો દેવીઓ આના વિના બીજા કોને વરે ?

પશુ મેં એને ક્યાં જોયો તે તો મેં તને કહ્યુંજ નહીં. આ વખતે ઘણા મોટા પાયા પર ચિત્રોનું પ્રદર્શન અહીંઆં થવાનું છે તે તો તને ખબરજ હશે. મારાં પશુ કેટલાંક ચિત્રો ત્યાં મુકાવાનાં છે ને તેના કાર્યવાહી મંડલમાંએ મારો ભાગ છે. ગયા રવિવારે ચિત્રોની ગોઠવણ વખતે હું ત્યાં હાજર હતી ને કેટલાક સભ્યો સાથે એ વિષયમાં કેંક વાત કરતી હતી ત્યાં અચાનક મેં એને જોયો.

પ્રભાત થતાં પહેલાં ઉપાનાં આગમન થાય ને પક્ષીઓ કીલ-કીલાટ માંડે તેમ તે દિવસે મારું ચિત્ત કેં અણકથ્યા ભાવથી પ્રસન્ન થયું હતું ને વૃત્તિઓએ કીલકીલાટ માંડ્યા હતા. મને લાગ્યું કે કલાદેવીના રચના એ તો પડધા વાગતા હતા. દર્શન દઢ ઉઠી જતી દેવી આજ મને મહેમાનીનો લાભ આપવાની હતી. શો આનંદ ! કલાદેવી મારા અંતરમાં પ્રકટે ને આ વ્યવહાર દુનીયાને હું તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવું; મારા સ્વપ્નના વીરોમાં સજીવતા આણું અને સુંદરી-ઓના લાલિત્યમાં અભિનવતા પુરું; આથી રુકું બીજું શું હોઈ શકે ?

પણ ના. એ આગમન મારી દેવીનાં ન હતાં, પણ કલાનાથનાં હતાં. દેવીના દર્શનથી મને આનંદ થાત, આના દર્શનથી મને આનંદસમાધિ લાધી.

એકલાના અંતરમાં કલા કદી ઉતરતી નથી. આત્માના સિંહાસન પર કલા એકલી ચઢવાને સદાએ ના પાડે છે. પુરાતન કલા-સ્વામીઓનાં અંતરોમાં એમની પ્રિયતમાઓના આકારોની આસપાસ સૂક્ષ્મ દેહસ્વરુપે કલા વીંટાઇ રહેતી, એજ સ્વરૂપે એ જન્મ લેતી અને એ સ્વરૂપના ધ્યાનમાંજ એમાં સંપૂર્ણતા આવતી. કલા મારામાં સંપૂર્ણ રૂપે પ્રગટતી ન હતી, કારણ કે મારા હૃદયનું સિંહાસન અત્યાર સુધી ખાલી હતું. કલા દર્શન દેવા સદાએ ત્યાં આવતી, પણ નિર્જન હૃદયની એકલતા જોઇ નીસાસો મુકતી ને હું એને શેકું કે વીનવું તે પહેલાં તો એ ઉડી જતી. મારા નાથના આગમને એ ભીતિ ટળી ગઇ છે. એને જોયો ત્યારથી અમણિત રૂપે ને અનેકવાર કલા મારા દ્વારમાં ડેહીઆં કરવા આવે છે, પણ આખો મીચી હું તો પેલા એકજ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરું છું.

તરલિકા! બહેન! તું મારું આવું ગાંડપણ જોઇને ચકળાતી નહીં. શેષનાગ જેવી સહસ્ર જીવ્હાઓ હોય તોએ એની વાત કરતાં મને થાક ચઢવાનો નથી. હજુ તો હું એને માત્ર ત્રણજ વાર મળી છું, પણ એના મુખ પરનો એકેએક ભાવ ને એની એકેએક ગતિ મારી સ્મરણપોથીમાં છપાઇ ગઇ છે. મારે મન એના જેવો કોઈ સંપૂર્ણ પુરુષ જન્મ્યો નથી; અને જેમાં એ ન હોય તે જગત થંડા પડી ગએલા મહ જોવું ને અધારુંજ છે. એ ન હોય ત્યાં મારાથી હવે જીવાય જ નહીં.

મોડો કે વહેલો એ હવે મારા ભાગ્યમાં આવવાનો. સૃષ્ટિકર્મ રચાવો ત્યારથીજ અંમે એક બીજનાં અડધીઆં નિર્મિત થયાં છીએ. શક જોવી એ હવે અધરું નથી લાગતું.

તારી હૃદય-તીજેરીમાં મારાં આ રત્નો સાચવી રાખવા મહેર-
બાની કરજો. તારા પ્રાણનાથની નજરે ન પડે એવો કોઇ પણ ખુણો
તારા અંતરમાં બાકી હશે કે કેમ એની મને શંકા છે. પણ કોઇ
દિવસ એને આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે રાખી મુકેલા વિચિત્ર વસ્તુઓના
સંગ્રહસ્થાનમાં તું આને રાખી મુકશે તો ચાલશે. એજ

લી.

તારી માલવિકા.

૩

તરલિકા ! વહાલી સખી ! મારો છેલ્લો પત્ર વાંચતાં તું કેટલી
અકળાઇ ગઇ હશે ? તારી માલવિકા સદાનીજ ગાંડી રહી એવું તને
નહોતું લાગ્યું ? તને શા શા વિતર્કો થયા હશે ? “ રખેને કોઇ ધૂર્
માલવિકાના બોળપણનો લાભ લેતો હશે તો ? એનાં દ્રવ્ય અને
કીર્તિનો ઉમેદવાર તો કોઇ નહીં આવ્યો હોય ? માલવિકાએ કેવી ?
સમુદ્ર તરી નહીને છેવટે ખાડીમાંજ ડુબવા માંડ્યું ? ” તારો પ્રત્યુત્તર
આ બધી શંકાઓની ખાત્રી આપતો હતો.

પ્રિયસખી ! આ બધી શંકાઓને તારા અંતરમાંથી કાઢી
નાંખજો. તારી માલવિકા એના હૃદયરાજને બોળખવામાં કદી ભુલ
નહીં કરે.

તરલિકા ! તને છેલ્લો પત્ર લખ્યા પછી તો મારા જીવનમાં
ઘણો ફેરફાર થયો છે. એક અજાણ્યાને મળવા કાળ અને અવકાશના
આવરણમાં મારો આત્મા તરફડીઆં મારતો હતો. એક જાતના અકથ્ય
ગુંગામણથી મારાથી ગુંગામળ જવાતું હતું. આ દુનીઆના વ્યવહાર
પ્રમાણે તે પારકો ગણાતો હતો પણ મારી નસેનસમાં તો તેનાજ
નામનો પોકાર પડતો હતો. હું એને બોળખવામાં ભુલ કેમ કરું ?

પણ તરુણા ! તું ખીતી નહીં. મારા અંતરના નાથને હવે તો
જગત સ્વીકારે એટલા વિધિએ થઇ ગયા છે. એવા વિધિઓની

નહોતી જરૂર એને કે નહોતી જરૂર મને. પણ અમે બંને એટલાં સુખી છીએ કે જગતને દીલગીર કરવાનું કે એની સાથે રીસાવાનું અમને ગમ્યું નહીં. ગયા સોમવારેજ અમારા વિવાહ મળ્યા.

તરુખા ! અત્યારસુધી સુખ એ ઘણી નજીવી વસ્તુ મને લાગતી. સુખી થવું કે સુખ માનવું એ મારે મન નબળાઇનું ચિન્હ હતું. સુખ હતુંજ ક્યાં ? કોણે એને જોયું છે ? ઘણું થાય તો માણસ સંતોષ અનુભવે. શી દૃષ્ટતા ! અને હવે મારા રોમેરોમમાં સુખનો જણકાર વાગે છે.

પ્રેમ શું તે તો તું જાણે છે. તારી હસતી દમમાંથી ફુટતી પ્રેમની ધારાઓથી તારા નાથને બીજવતી મેં તને જોઇ છે. પણ મારો પ્રેમ મને કેં જુદીજ જાતનો લાગે છે. મારાં નયનો માત્ર જોઇનેજ રાચતાં નથી, પણ મારા દેહાત્માનાં સર્વ પરમાણુઓ એનામાં સમાવા-એનામય થવા તલમે છે. પ્રિયતમનું એક અંગ થઇ રહેવું એ ઘણાં પ્રેમપાત્રોના અંતરની હિડી અભિલાષા હોય છે. મારું વ્યક્તિત્વ તો એનામાં અવશેષ મુક્યા વિના હુપ્ત થવામાંજ પ્રેમ-મુક્તિ અનુભવે છે. એનાથી જુદો પ્રકાશ હું થઇ શકતી નથી. એ વાટમાંથી બળતી એક અખંડ જ્યોત એજ મારા પ્રેમનું અંતિમ ધ્યેય. અંતિમ શાને કહું ? હવે આદિ કે અંત જેવું કેં રહેવું નથી.

અમે પરસ્પરને પ્રથમ જોયાં ત્યારથીજ અમારા બંને આત્મા પરસ્પરને સરખાજ વેગથી આકર્ષતા હતા. ગુરુત્વાકર્ષણથી ધરતા મહોના અંતરમાં ફેર પડે ને પાસે આવે તો તેમનો વિનાશ થાય. આત્માનાં ગુરુત્વાકર્ષણ દૂર વસતા આત્માઓને સાથે લાવી બંનેને પરસ્પરમાં સમાવી દે અને અપૂર્ણતા પુરાઇ અપૂર્વતા આવે. આકર્ષણ એક, પણ પ્રકારમાં બેઠ અને છતાંએ મને ખીક લાગે છે કે રખેને પેલો નિયમ અહીં તો લાગુ નહીં પડે ?

ઓ તરલિકા ! આ સુખ મારે મન એટલું અકલ્પ્ય અને અનલપ્યું લાગે છે કે તે ખરેખર છે કે નહીં તેની હજી મને ખાત્રી

ચતી નથી. એના ભારથી હું એટલી દુઃખી ગઈ છું કે ચક્રિત અને ભયભીત હરિણીની મારફત અવિશ્વાસથી ચારે તરફ મારી જાતને ને જગતને જોઈ છું અને ખાત્રી કરવા મારા પ્રિયતમના મુખ પર એક અધીરી દટિ નાંખું છું. મારી આ અધીરાઈ મારો રાજ પરખે છે અને મને આશ્વાસન અને ખાત્રી આપવા અનન્ય ભાવભરી મૃદુ દટિ મારા તરફ ફેંકે છે, અને અદ્ભુત કોમળતાથી મારી કરાંચુલિ દ્વારા મારા અંતરમાં ખાત્રીનો સંદેશો મોકલાવે છે. મને સંરક્ષવા એ મારી પડખે જીવનમાં ને મૃત્યુમાં ઉભો રહેશે. અને હું.....હું એની. કોની મગફળી છે કે મને એનાથી જુદી પાડે? સાક્ષાત્ત યમ-રાજની પણ નહીં.

“હું એને ચાહું છું” એ શબ્દોમાં રહેલો ભાવજ મને ઘણો ઝાઝો લાગે છે. “હું એને ચાહું છું,” “હું એની છું,” “હું એનામય છું,” “હું ને એ એકજ છીએ:” એ અર્થોએ જુદાં જુદાં પણ અપૂર્ણ વાક્યોજ છે. એમાંથી એક પણ વાક્ય અથવા એ સર્વ વાક્યોનો સમગ્ર અર્થ મારા પ્રેમનો પુરો અર્થ બતાવી શકે એમ નથી. ભાષાની કેટલી અપૂર્ણતા છે? પણ એ અપૂર્ણતા તો ભાષાના ઉત્પાદકોમાંથી આવી છે. પ્રેમની સંપૂર્ણતાનો જો મેં સાક્ષાત્કાર નહીં કર્યો હોત તો તે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી મહાશક્તિને પણ હું અપૂર્ણજ કહેત. પણ પ્રેમતત્ત્વમાં સંપૂર્ણતા સરજીનેજ એણે પોતાની સંપૂર્ણતાને સાર્થક કરી છે.

ધર્મ જે વસ્તુ પરાણે શીખવે છે તે પ્રેમને સહજ હોય છે. આત્મસમર્પણ ને ભક્તિ શીખવતાં ધર્મ કેમકેજ વાર સફળ થાય છે. પ્રેમને તે સ્વયંસિદ્ધ હોય છે. કયા સહજુણે ને કઈ જાતનાં સ્વાર્પણોમાં પ્રેમી પાછો હસ્યો છે? પ્રેમીજનને જગતની વાસના આપોઆપજ નથી છુટતી શું! પ્રેમધાવથી ધવાયલાની હીમત પરાક્રમીના બલ કરતાં વધારે હોય છે. જેટલાં સાહસો પ્રેમે કરાવ્યાં છે

ને જેટલાં અનુયાયીઓ પ્રણયપંથને મળ્યાં છે તેટલાં કયો ધર્મ અને કયો શુર મેળવવાને શક્તિમાન થઇ શક્યો હશે ?

તરલિકા ! હું ગાંડી નથી ને મારા મગજના તાંતુઓ સર્વ ઠેકાણે છે. અતિસ્વતંત્રતાનું આ પરિણામ હોય એમ પણ નથી. પણ હું કોઇ પણ વસ્તુને અધુરી કે અર્ધી લાઇ શકતીજ નથી. કલા એજ માત્ર જ્યારે મારું ધ્યેય હતું ત્યારે મારા પ્રત્યેક બિંદુમાં કલાનાજ આકારો ધડાતા હતા, ને પ્રેમમય મારો આત્મા થયો ત્યારેએ એક સર્વોપરિ ભાવથીજ હું ઓતપ્રોત થઇ રહી છું. કલામય જીવન અદ્ભુત હતું. પ્રેમમય જીવન અપૂર્વ છે. કલાને પામવી ને પકડવી પડતી, પ્રેમ મનેજ પકડી રાખે છે. કલાનાં ઉડ્યનો હું સાશ્વત નિરખતી, પ્રેમ તો હું કદ્યું નહીં તેટલી ઉંચાઇએ મને લઇ જાય છે ને મારી દૃષ્ટિમર્યાદાના નવા પ્રદેશો ઉઘાડે છે. આ પ્રેમના સાત્રાજ્યમાં અનુકંપા અને કરુણા સહજ છે. યુદ્ધ ભગવાનનાં વિશ્વપ્રેમ ને કરુણા જગત વખાણે છે, પણ એનું મૂલ યશોધરાના ધન્યકતા હૃદયમાં હતું એવું કોણ જાણે છે ? કોણ કહી શકે કે જ્યારે એમણે વ્યાધિ, જરા અને મૃત્યુ જોયાં ત્યારે એમાંથી સૌથી પ્રથમ વહાલી યશોધરાને ઉગારવાનેજ એમનો વિશ્વપ્રેમ નહીં પ્રેરાયો હોય ? પયમંજરીની હૃદયગુહાઓનાં તલ તપાસતાં મહાયત્નપૂર્વક સાચવેલું એકાદ મુખ નહીંજ જડે એની ખાત્રી કોઇ આપી શકે તેમ છે ? મહાનુભાવોનાં હૃદયો ઉંડાં ને પ્રેમ તો તેથીએ ઉંડો. એમનાં કાર્યોને પ્રેરનારી ને એમના ચિત્તને દોરનારી એકજ શક્તિના આધારે એમનું સામર્થ્ય રચાય છે. શ્રીકૃષ્ણ માફક મારીએ શક્તિ હોત તો આ જગત ભરી ભરી વ્યાપેલા પ્રેમનાં દિવ્યદર્શન તને જરૂર કરાવત.

સત્ય કરતાંએ પ્રેમ વધારે સનાતન છે. સનાતન સત્યો કહેવાય છે તેનાં મૂલ સ્વરૂપ એનાંએ છે એમ મનાવી તેનાએ છાયાભેદ તો કરવા પડે છે. પણ પ્રેમતત્ત્વ એ એકજ એવું છે કે દરેક કાલ અને દરેક લોકમાં એકજ સરખું રહે છે. આરંભ, અંત કે મધ્યમાં એ

રસ બદલાતો નથી. જનતાનો સ્થિતિભેદ એને અસર કરતો નથી. એ પૃથ્વીપાલ નરેશ કે દરિદ્ર બિહુકના હૃદયમાં એકજ રૂપે પ્રકાશે છે. પ્રેમ સ્વતંત્ર છે, છતાં બંધાએલો છે. એ એક પણુ છે ને અનંત પણુ છે. પરમેશ્વરથી વધારે નહીં તો તેના જેટલાં વિશેષણો તો જરૂર એને લાગે.

તરલિકા ! મારા આ પુરાણથી તું કંટાળતી નહીં. એ વહાલી ! મારા હૃદયનો ભાવ તને કયા શબ્દોમાં દર્શાવું ? દરેક શબ્દ કલા પછી મારે છેલ્લો શબ્દ કહેવાનો તો બાકી રહીજ નય છે. પણુ હવે તો તારી ધીરજ ખુટશે એવી અને ખીક લાગે છે. મારા આ પત્રનો અપચો દૂર થાય ત્યાં સુધી હાલ તો રામ રામ.

લી. તારી,

માલવિકા.

૪

પ્રિય તરલિકા !

તને પત્ર લખ્યે કેં ઘણો ઘણો વખત થયો ને એટલા વખતમાં તો મારા મુખની સીમાઓ પૃથ્વીના છેડાનીએ પેલી પાર પહોંચી ગઇ છે. હું અનંતમાં કુખી છું ને સમયનાં સાંકડાં બંધતો તો મેં ક્યારનાં એ તોડી નાંખ્યાં છે. તને કેટલા વખતે પત્ર લખું છું તે માદ કરતાંએ અને મહેનત પડે છે. એ વિસ્મૃતિમાંથી આજે હું ઝગડીને બચું છું, કારણ કે મારો આદ્યમારામ કેં કારણસર આજે વિદેશ સીધાવ્યો છે. એક સપ્તાહ જેટલો લાંબો કાલ મારે એના વિના વીતાવવાનો છે. નિસ્તેજ દિશાઓ ને સુના જગતને બુલવા આ એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે.

તરલિકા ! હું તને બુધી ગઇ છું એવો આક્ષેપ તું કરતી નહીં. મારી નવરાશની પહેલી ક્ષણમાં મને તારોજ વિચાર સૌથી પહેલો

શ્રીમતી અનસૂયા બહેન

આવ્યો. મારા હૃદયરસના ભરેલા મેઘ હું સદા તારા પરજ ઠાલવું છું. તરુણા ! તને બીજી શી ખાત્રી આપું ?

તને ન લખવાનું કારણ તો એટલુંજ કે મારા ઠંઢધડા વગર ના પત્રોમાં તને રસ પડશે કે કેમ એની મને જરા સંકા હતી. તારી માફક આખા ગામની નવાળુની હું લખી શકતી નથી. સાધારણ રીતે મને એવી વાતોની ખબરજ હોતી નથી. અને મારી પોતાનીજ વાતોમાં તો મને કહેતાં રસ આવે એટલો તને સાંભળતાં આવશે ?

પણ તું મને ખાત્રી આપે છે અને પત્ર લખવામાં મારું આગ્રહ તને સાહે છે એમ તું કહે છે એટલે મને લખતાંએ હવે તો હોંમત આવી છે.

તરલિકા ! તારી વાત ઘણી વાર હું મારા રસરાજ સાથે કરું છું. રસરાજ એ મારુંજ પાડેલું નામ છે. એવાં એવાં તો મેં એનાં ઘણાંએક નામો પાડ્યાં છે. ને દરેક વખતે મારા એક એક નામના બદલામાં એ મને શું આપે છે એ તું કહી શકે છે ? પણ એ તો ઘણું ખાનગી છે. તું કહ્યે તો તને એક પૈસો ધનામ !

પણ મારી મુળ વાત તો હું જુલો મધ. ઘણી વખત હું તારી વાત રસરાજ સાથે કરું છું. આપણાં બાલપણનાં તોફાનો સાંભળતાં એને ઘણોજ રસ પડે છે. પરસ્પરના જીવનની નાનામાં નાની વાતોએ કાણ જાણે કેટલીવાર અમે કરી ચુક્યાં, પણ છતાંએ દર વખતે એ તફાવત નવીજ વાત હોય એટલી આતુરતાથી સાંભળવાનું મન થાય છે. નજીવી નાનામાં નાની ચીજ પણ આટલી બધી અગત્યની ગણાતી હશે એનો અનુભવ તો હું હમણાંજ કરી શકું છું. મારે માટે કુલ ચુટતાં કાંટાથી એનો હાથ ધવાય એ મને જેટલું ભયંકર લાગે છે તેટલો આ યુદ્ધમાં મરતા યોદ્ધાઓના ધાવનો વિચાર મને કંપાવતો નથી. અને બગીચામાં ફરતાં રખેને જુલમાં વચ્ચે રહી ગએલો કાંઈ

કંકર મારા ચરણમાં ધળ કરે કે સૂર્યનું લુહું પડેલું કિરણ મને તપાવે એ શીકર મારા નટનામરને થતી હશે એની આગળ ઇસુની આ ફુનીઆનાં ફુપો દૂર કરવાની ચિંતા વીસાત વગરની છે. પણ વળી મેં બીજું નામ તને કહી દીધું ખરું ?

ઓ તરલિકા ! તું હસતી નહીં. બીજી પળે અમે પણ આ બધામાં રહેલી ગાંડાઇ જોઇ શકીએ છીએ. પણ જતાંએ તે પળમાં તો મહાભયમાં હોઇએ તેમ એવી ગાંડાઇ કર્યા વિના રહેવાતું નથી. અને જતાંએ વખત આવે તો પ્રત્યક્ષ યમસદનમાંએ પરસ્પરને મારે જતાં એક વિષળનો વિચાર કરવા અમે થોભવાનાં નથી.

તરલિકા ! અમે ધણાંધણાં આદર્શો સાથે રચ્યા છે ને ધણાંધણાં સ્વપ્નાં સાથે જોયાં છે. અમારા બધા આદર્શોનો એક અંશ પણ આ જગતમાં ઉતારાય તો તરલિકા ! સ્વર્ગ અહીંઆંથી બીજે શોધવા જવું પડે એમ મને લાગતું નથી. એવું સુંદર ! એવું ભવ્ય ! હું એનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને પણ ખાતરી થતી નથી કે આ સત્ય છે કે સ્વપ્ન. આ જો સ્વપ્નજ હોય તો તરુખા ! તારી માલવિકાથી આમાંથી જગતાં જીવાવાનું નથી.

હું એના વિનાની હોઇ શકું એ વિચારજ કેટલો અસ્વાભાવિક લાગે છે ? આ એકજ દિવસમાં એ અહીંઆં નથી તેટલામાંએ સૂર્યમાંથી પ્રકાશ ઓછો થયો હોય કે નિર્જન સ્થાનમાં હું વસતી હોઉં એવુંજ કે લાગ્યાં કરે છે. હાય હાય ! મારા જીવનમાં એ ન હોય તો ? એ વિચારજ ભયંકર છે. પણ ના, જે દિવસે એ મારા જીવનમાં નહીં હોય ત્યારે મારામાં જીવનજ નહીં હોય.

વહાલી તરલિકા ! મને વાત બદલવા દે. કોણ જાણે કેમ આ અશુભ વિચારે મારી છાતી ખેસી જાય છે. મારો રાજ મારો ના હોય એવું બનેજ કેમ ? તા ના. હું એવો વિચારજ નહીં કરું.

તને ખબર છે તરલિકા ! એ મને શું કહે છે તે ? એણે મારાં

કેટકેટલાં તો નામ પાડ્યાં છે. પણ હું તને કહી શાને દઉં ? તું અહીંઆં સાંભળવા આવે તો કેવું ? સાદાં નામો અને જુનાં વિશેષણોએ એના સુખમાંથી બહાર પડતાં કે નવો જ ચમત્કાર ધારણ કરે છે. કાનુડાની વેણુના નાદે ગોપીઓ ઘેલી થતી ને આની શબ્દભોરલીના તાને મારે આત્મા રમણે ચઢે છે. આટલી વાર એના વિના હું જીવીજ કેમ શકી તે જ હવે તો મને આશ્ચર્ય લાગે છે.

મારી ચિત્રશાલા હમણાં તો એનાં જ ચિત્રોથી ભરાઇ છે. એને નવનવી રીતે ચીતરતાં એનામાં હું નવનવી સુંદરતા જોઉં છું. હું એના અંતરના ખુણેખુણાથી પરિચિત છું એમ માનું છું, છતાંએ દર દહાડે એનામાં કે નવીનવી શોધ હું કર્યે જ જાઉં છું. ઓ તરલિકા ! આવો અપૂર્વ એ મારાજ ભાગ્યમાં ક્યાંથી જડાયો હશે ?

તરલિકા ! તને કદાચ ભય લાગશે કે વધારે પરિચય થતાં આ હવાઇ કીલ્લાઓ બધા તુટી પડશે. તરલિકા ! અમે એકબીજાની અપૂર્ણતાઓ જાણતાં નથી એમ નહીં, પણ એ અપૂર્ણતાને ખાતર તો એ મને વધારે પ્રિય છે. ને મૂર્તિમાન અપૂર્ણતા જેવી હું, એને લઇને એને શોધ થતો નથી. કોઇ વાર તો મને મારી નિર્બલતાઓએ ગમે છે, કારણકે તેથી એના આધારની મારે વધારે જરૂર પડે છે. એ મને દોરે ને બચાવે એનાંથી બીજું શું મહાભાગ્ય હોઇ શકે ? ને એની અપૂર્ણતાઓને હું સમાવી શકું એથી સ્ત્રીહૃદયને બીજા કયો વધારે લહાવો જોઇએ ? જમત્ એની સંપૂર્ણતા પર ભરે રાગે. મારે મન તો એની અપૂર્ણતા વધારે કીંમતી છે.

તરલિકા ! હવે તો મને થાક લાગ્યો છે ને પેલો શક ચંદ્રમા ચોરની માફક છાનોમાનો આવીને પાછળથી હું લખું છું તે વાંચી જાય છે, ને હજી મારા રાજને પત્ર લખવાનો તો બાકીજ છે.

તરલિકા ! તું ને તારા પ્રાણુનાથ થોડા દિવસ અહીં નહીં આવી જાઓ ? મારાં લગ્ન મારા રાજ આવશે પછી આવતી પૂર્ણિમા-

એ થશે. વહાલી સખી! તારા વિના મારા સુખમાં ભાગ કોણ પડાવશે ?

તારી બે માસની નાની લેખા કેમ છે ? મને એને જોવાનું ઘણું જ મન છે. તું બધાંને લખને જરૂર જરૂર આવજો. તારાં માતૃશ્રી-ને પ્રણામ.

તને મળવાને આતુર
માલવિકા.

ચાર દિવસ પછી માલવિકાની ચિત્રશાલાની મદદનીશ તરફથી આ પત્ર તરલિકાને મળ્યો હતો:-

સૌ. તરલિકા બહેનની સેવામાં,

માલવિકા બહેનના વિવાહિત પતિ શ્રીયુત્તમ મકરંદનું અવસાન પ્રવાસમાં કે અકસ્માત નડવાથી થયું છે. માલવિકા બહેનની શુદ્ધિ આ અખર સાંભળતાં જતી રહી છે, અને એમની સ્થિતિ ભયંકર છે. બને તો તરત આવો.

લી.

મુધા.

આ પત્ર વાંચતાં તરલિકાએ માલવિકા પાસે તરત જવાની તૈયારી કરી, પણ એની નાની પુત્રી માંદી હોવાથી એને જતાં એક દિવસનો વિલંબ થયો, અને એ ત્યાં પહેંચે તે પહેલાં તો માલવિકા-એ પ્રાણુત્યાગ કર્યો. મરતા પહેલાંનો એનો તરલિકા ઉપર લખેલો પત્ર નીચે આપવામાં આવે છે.

૫

તરલિકા ! અંધારા ભવરણમાં બટકતી તારી માલવિકાને જો ! એનું ભાગ્ય કુટી ગયું ! એના નસીબે તાળાં દેવાયાં ! એનો રાજ, એનો પ્રાણુસમો મકરંદ-આ જગત છોડીને ચાલી ગયો અને આ કારમા જન્મલમાં એને એકલી મુકી ગયો.

એ ગયો ત્યારે ન જવાને મેં એને કેટકેટલું વીનવ્યો હતો, પણ મને બોળાને તરત પાછા આવવાનું મનાવીને એ ગયો. જતાં જતાં એની દૃષ્ટિ છેક સુધી મારામાં પરીવાદ રહી હતી. હાય હાય ! એ દૃષ્ટિ ને એ સુખ ફરી ક્યારે દેખાશે ?

તરલિકા ! સૃષ્ટિ આખીએ ભક્તે જીવ્યા કરે પણ મારે મન તો એ મરી ગયું. શા સારુ આ સૃષ્ટિમાં મારે વસવું જોઈએ ? હું કોઈને અહીં ઓળખતી નથી. તનેએ નહીં. તું કોણ ? હું તરલિકાને લખું છું, પણ તરલિકા કોણ છે ?

ના ના. હું તને ઓળખું છું. તરલિકા ! બહેન ! મને માફ કરજો. વિસ્મૃતિનાં વાદળ મને વીંટળાઈ વળતાં હોય એમ લાગે છે. મને કેં સુજતું નથી. કોઈ કહે છે તે મારાથી સમજાતુંએ નથી. હું માત્ર એકજ ધ્વનિ સાંભળ્યા કરું છું !—“ માલવિકા માલવિકા ! ” તરલિકા ! મને મારો રાજ બોલાવે છે. જો ! પાછો એ સુર આવ્યો. “ ઓ નાથ ! આવી. ”

ઓ તરલિકા ! આ પડેલો હું કેમ ચીરું ? મારાથી અહીંનાં રહેવાતું નથી ને ત્યાં જવાતું નથી. મેં કદી પરલોક માન્યો નથી, પણ આ ક્ષણે તો પરલોક માનવામાં જે સુખ મળે છે તે બીજામાં નથી. એથી મારા નાથને મળવાની આશા હું રાખી શકું છું. ચમરાજ એટલો દૂર થશે કે મને એની પાસે નહીં લઈ જાય ? એના મંદીરનાં પગથીઆં લોહીનાં આંસુએ હું બીંજવીશ. મારા રાજથી દૂર મને એ કેમ રાખી શકે ?

મારાથી આ નથી સહેવાતું. હાય હાય ! નથી સહેવાતું ! નથી મારાથી જીવાતું કે નથી મરાતું ! જીવન જતું રહ્યું છે ને મૃત્યુ મારી મશ્કરી કરતું હોય એમ આવતાં વાર લગાડે છે. મારા વિના મારો રાજ ત્યાં ધડીઓ ગણતો હશે. મરતાં મરતાંએ મારું નામ છેલ્લે સુધી એણે વિસાધું નથી. ને હું અહીં મૂઢ-જડ-જેવી એમ ને એમ બેસી રહી છું. મારા પર અહીંનાં ચોકીપહેરા સુકાયા છે. નથી કોઈ

ઉઠવા દેતું કે નથી કોઇ એની જીનીનેએ જોવા દેતું. “ઓ વહાલુડારે ! આ જીલમમાંથી કેમ મને તું છોડાવતો નથી ?”

“રાજ ! તને આ શું સુખ્યું ? ક્યાં ગયાં આપણાં સ્વપ્નાં ને ક્યાં ગઇ આપણી આશાઓ ? તેં જગત્ જીતવાના ને ઉંચે આણુવાના સંકલ્પો કર્યા. જીવનયજ્ઞ કરવા તેં મને નોતરી ને હવે આમ તું છેલ્લે દબને છેતરી ગયો. એ તને શોભે છે ? તું જાય પણ હું તને કેમ જવા દઉં ? તું જ્યાં હશે ત્યાં હું તને શોધવાની.”

તરલિકા બહેન ! તું ચીઠવાતી નહીં. હું મારા રાજ સાથે જરા વાત કરતી હતી. મને એ દેખાતો નથી, પણ એનો સ્વર તો હું સાંભળી શકું છું. ફૂર ચમરાજના સંગમાં એનામાંએ નિર્દયતા આવી છે તે મારું આક્રંદ સાંભળીને એને દયા નથી આવતી.

પણ મારા પર તો એને નિર્દય ચવાનોએ લક્ષ છે. મારો આત્મા એને આર્થો ત્યારે એ સ્નેહ રાખે એ શરતેજ મેં એને આપ્યો ન હતો, પણ એણે જે સ્નેહ આપ્યો તેવો તો ઇશ્વર પણ ન આપી શકે. પણ હવે તેથી એની ફૂરતા બેવડી સાહે છે.

તરલિકા ! એ સ્નેહ આ બને તો શું પણ બવોભવેએ છુટે એમ નથી. મારા રામેરામમા એ સ્નેહ તો વ્યાપી ગયેલો છે. ક્યાંથી ક્યાંથી હું એને બહાર કાઢું ?

બધાં મને સાંત્વન આપવા એકઠાં મળે છે. મુર્ખાઓ ! મારે હવે સાંત્વનની જરૂર કેવી ? અને તે એ લોકોના ? મારા રાજના ગુણ એ બધાંના કરતાં હું વધારે જાણું છું. અને એ બધાં કહે તેથી ધણુધણુ વધારે ઉંડું એનું અંતર મેં નીહાણ્યું છે. એરે ! આ બધા ટોંગ હવે નથી ખમાતા ! ને આ વિશ્વંજ પણ નથી સહેવાતો !

મારા હાથમાં એ મરી ગયો હોત તો આવો બમણો ધા મને નહીં લાગત. મારાથી દૂર ને એકલો ને મરતાં મરતાંએ મારું નામ સ્મરતો એ ગયો. મર્યા પછીએ એ દુઃખ તો મારા કાળજમાંથી કઢી

વિસરાવાનું નથી. એના છેલ્લા શ્વાસોચ્છવાસને મારા મુખ પર ઝીલવાનું સદ્ભાગ્ય પણ મળ્યું નહીં. હાયહાય ! છાતી ફાટી જાય છે ને માથું ભગી જાય છે. હૈયાના બધા બંધ તુટતા હોય એમ જણાય છે ને તોએ આ નક્કર જીવ દેહમાંથી બહાર નીકળતો નથી.

તરલિકા ! એ નિદ્રિયે મને શાંશાં વચનો આપ્યાં હતાં એ તને ખબર છે ? મારા વિના પલવાર પણ એકલું નહીં રહેવાનું એને વ્રત હતું અને છતાં મારા વિના મરતાં એને શરમ નહીં આવી. સ્વર્ગમાં એ મળશે તોએ એ દિવસ એની સાથે હું રીસાવાની.

ના ના. તરલિકા ! એની સાથે હું કેમ રીસાઈ ? એને બેતાં મને રીસાવાનું ભાનજ રહેવાનું નથી. મારા વિના એ આટલો વખત રહ્યો એ શિક્ષાજ એને માટે પુરતી નથી ?

તરુઆ ! તને લાગે છે કે એ આમ નાસી આવવાને માટે મારી માફી માગશે ? તું જાણે છે કે એ વિચારે મને કેટલી શાતા વળે છે ? એથી મને ફરી તરત મળવાની ખાત્રી આવે છે. જો મારાં આંસુએ સુકાઈ ગયાં અને ફરી એનીજ આંખોમાં હસતી હોય એમ મારી આંખો દસે છે.

આ માગણ પરના અક્ષરો મને ટિકલના નથી ને હવે મારાથી લખાતું નથી. મારા રાજનો મધુર અને દિવ્ય સ્વર મને કેં આજ્ઞા કરે છે. તરુઆ મને જરા સાંભળી લેવા દે.

તરુઆ ! હમણાં જ મારા નાથનાં દિવ્ય દર્શન મને થયાં. ચંદ્રમાનો સદાએ પ્રદાશ રહે એવા એક અદ્ભુત ઉપવનમાં એ વસે છે ને મારે માટે ધણાં સુંદર સ્થાનો ત્યાં એણે રચ્યાં છે. તરલિકા ! વહાલી ! હું જાઉં છું. મને છેલ્લી વાર તને બેટી લેવા દે. હાય ! શા જુદું તારા હાથ છે ! મને એવી શાંતિ વળે છે ! ઝોરે ! તરુ ! રાજ.....ની સાથે.....

(૧)

સુજનનજીનાં સ્વપ્નાં

બાળપણમાં જેએલાં સ્વપ્ન તમે શરી કદી યાદ કર્યાં છે ? એ સ્વપ્ના જોતી વખતે બાળપણને સહજ આશા અને શ્રદ્ધાના સ્વર્ગીય પ્રકાશનો આપ ચઢતો. મોટપણે એ સ્વપ્નાં કરતાંએ સરસ વસ્તુઓ તમે મેળવી શક્યા હો તોએ એ પ્રકાશનો આપ ખોલો તે તો ખોલોજ.

ધારે કે તમે નાનાં છો-ધણાં નાનાં છો. માના ખોળામાં બેસી પેલા તારાઓની ઉઘાડમીંચ થતી ઝીણી ઝીણી પાંખોને જોતાં તમને પણ એવી પાંખો મળે તો ઉડી જવાનું મન નથી થયું ?

તમે સુંદર છો તેની તો તમને ખાતરી છે. અને જે તમને ‘આ છોકરી ખુબ સુંદર અને હોંશીયાર છે’ એવું કહે તેવું બધું કામ કરવા તમે તૈયાર છો. તમને એ કહેનાર માણસ મમે તેવું હોય તોએ થોડું ધણું તો જરૂર ગમવાનું જ.

તમે બગીચામાં જઈ થોડાંક ફૂલો છાનાંમાનાં ચુંટી વનદેવીની માફક તમારી જાતને કોઈવાર શય્યાગારી નહોતી કે ? અને પેલા હોજમાં જઈ તમે તમારું પ્રતિબિંબ જ્યારે જોતાં હો ત્યારે પેલી જળદેવીએ તમારાથી વધારે સુંદર છે એવું કોઈએ તમને કહ્યું હોત તો તમે તેવું કહ્યું કે ‘માન્યું હોત ખરું’ ?

મોટાભાઈનું તમારા પર ધણું જ હેત હટું; ને તમને પણ મોટાભાઈ ધણાજ ગમતા. અને ભાઈની સાથે વાંચવા આવતો પેલો સુરેશ પણ જરીક જરીક ગમતો. એ સુરેશને ચીઢવવાની કેવી ગંમત પડતી ? એના ચાળા પાડતાં તમને કે’ અજબ આનંદ આવતો. એ આંખો કાઢે ત્યારે તમે હસી પડતાં. એ તમને કે’ શીખવવા આવે ત્યારે તમે તોશન કરતાં. એને ખબર ન હોય ત્યારે એક વાળ તોડી એના મુખ ઉપર ગલી ગલી કરતાં, ને એ જુલમાં માખી સમજી તમારો મારે તે જોતાં તમને ધણીજ મજા પડતી.

તમે એને બને તેટલું પળવતાં, પણ એ ન આવે ત્યારે તમને અમતું નહીં. એ તો કોઇ ચીઢવવાને નહીં મળે તેથીરતો.

ને બાપા જે દહાડે તમને નાટકમાં લઇ જવાનું કહે ત્યારે ? આખો દહાડો તમે કેટલા ઉમંગથી દોડાદોડ કરતાં ? ને બા તમને સારાં કપડાં પહેરવાનાં આપે તો તો તમારા આનંદનો પાર જ ન રહેતો.

નાટકમાં રાજરાણી સારાં સારાં કપડાં પહેરી વાતો કરી જાય ને ગાયન ગાઇ જાય તે તમે ખુબ આતુરતાથી જોતાં. તમે પણ મોટાં ચશો ત્યારે તમારા વર જોડે એમ જ વાત કરવાનાં. પણ બા ને બાપા તો એમ કેં કરતાં નથી. પણ જે એ નાટકમાંજ રહેવાનું મળી જાય તો તમને કેવી મજા પડે ? પછી તો પુછવાની વાતજ નહીં. તમે રોજ ગાયન ગાયા કરો ને સરસ કપડાં પહેર્યાજ કરો ને નીશાજ જવાની બધી વેઠ પણ ઉતરી જાય.

બીજે દિવસે સવારે તમે ઊઠો ત્યારે પણ નાટકનાં સ્વપ્નાં તો તમને આવ્યાજ કરે. ને બા વઢે એવી પેલીજે ચાર લીટીઓએ છાની છાની હરતાં કરતાં તમે ગણગણ્યાજ કરો. ને કોઇ ન જોતું હોય ત્યારે આરસા આગળ જઇ તમારા કંપનાના રાજકુમારને ત્યાં ઉભેલો કંપી આગલી રાતે જોએલા અભિનય પણ તમે કરવા મંડી પડો. પણ અરે ! પેલી નાની બાબી તડમાંથી જોઇને હસે છે તેનું તમને ક્યાં બાન છે !

બાબી મોટાબાઇને માટે રોજ કુલ ચુટે છે. પણ પેલું સરસ શુભાષ તો તમે ક્યારનુંએ વહેલાં વહેલાં જઇને ચોરી લીધું છે. એ તોડતાં હતાં ત્યારે તમને પેલો કેવો સરસ વિચાર આવ્યો હતો ? જાણે તમે અમ કુલ તોડતાં હો, ને તમારો રાજકુમાર એકદમ પાછળથી આવીને તમારી આખો હાથે ને તમે શરમાઇ જાઓ-બાબી શરમાઇ જાય છે-ને પેલું કુલ તમે તમારા રાજકુમારને આપો ને પછી તમે બંને

હાથમાં હાથ નાંખીને પેલા તળાવની પાળે બેસીને વાતો કરે. રાજકુમાર દૂર દેશ જવાનો હોય ને તમારે માટે શું શું લાવશે એ તમને કહેતો હોય ! કેવું સરસ ! અજબ ! ને પછી તમે મોટાં થશો ને રાજકુમાર સાત સમુદ્રની સફર કરી પાછો આવશે ને પછી તમે બંને પરણશો. ખરું કેની ? એ તો જાણે નક્કીજ વાત, એમાં વળી પુછવાનું શું ?

રાજ રાજ કુલ તોડતાં તમે આવા વિચાર કરતાં ને એ રાજકુમારની વાટ જોતાં. પણ કોણ જાણે કેમ એ કોઈ દિવસ આવતોજ નહીં ને પછી તો તમે કંટાળતાં ને જરા ગુસ્સોએ આવતો. એ ન આવે એવાની રાજ રાજ વાટ કોણ જુએ ? ને વળી બા તમારા વિવાહનીએ વાન કરત. હતી.

તમને છખી પડાવવાનું ઘણું જ મન થતું. પાડોશની ચંદાએ તો એ વાર છખી પડાવી છે. એકવાર વીણા વગાડતાં ને એકવાર માલજુની માફક ઝુલની છાંય લઇને જતી હોય તેમ. તમે છખીમાં કેવી રીતે શોભશો ? કોઈ ન જુએ તેમ બેસવાની થોડી ઘણી ઢબ અજમાવી જોઈ હોય તો કેમ ? પણ બા જાણે તો શું ?

એકવાર તમારી બહેનપણીએ એના વરને કાગળ લખ્યો. ને તમે મહું કે મને એનાથાએ સરસ કાગળ લખતાં આવડે છે. નીશાની નોટખુકમાં તમે એને કાગળ લખી બતાવ્યો. પણ બાપા એક દહાડો જુલેચુકે એ કાગળ જોઈ ગયા ત્યારે તમે કેવાં શરમાઇ ગયાં હતાં તે યાદ છે ?

હવે તો બા કહેતી કે “ છોકરી મોટી થઇ છે ” તમનેએ એમ લાગતું કે હું મોટી થઇ છું. હવે સુરેશ આવે છે ત્યારે તમે પહેલાં જોટલું એની સાથે તોફાન કરતાં નથી, પણ તમને એણે લખી આપેલી કવિતા વાંચવામાં ધણેજ રસ આવે છે. પણ તે તો એ કવિતા સરસ હતી તેમાં. પણ એનું નાક ધણુંજ લાંબું છે. તમને એ ખેંચી

કાઢવાનું મન થયા વગર રહેતું નથી. અને એને એક ચીખી વહુ મળવાની છે એવું જોષી મહારાજ થઇ કહેતાંએ તમે યાકતાં નથી. ને કાળી પથુ ખરીજ. એવું કહો ત્યારે તમે મોટાં થયાં છો એ વાત જુલી જાઓ છો ને જરા આંખો નચાવી હસી લઇ સુરેશ ખીજવાય તે પહેલાં તો તમે નાસી જાઓ છો.

પથુ પેલી અંધારી રાત યાદ છે ? નાનો બાપુ મરી ગયો ત્યારે તમે બાની કોટે વળગી કેટલુંએ રડ્યાં હતાં તે ? તમને પથુ તે દિવસે મરી જવાની કેટલી ખીક લાગી હતી ? મરી ગયા પછી શું શું થતું હશે ? સારાં કામ કરે તે સ્વર્ગમાં જાય ન નકારાં કરે તે નરકમાં જાય એવું બા કહેતી હતી. બાપુ સ્વર્ગમાં ગયો હશે કે નરકમાં ? બાપુ સારો છોકરો હતો, પથુ તમે એની સાથે બરાબર વર્તતાં ન હતાં. એક વાર તમારી નોટ એણે ફાડી નાંખી ત્યારે તમે એને ગુસ્સામાં એક તમાચો ચોડી કાઢ્યો હતો. ને એકવાર તમારી બહેનપણીને ત્યાં જતાં એ પાછળ પડ્યો ત્યારે તમે એને ધમકાવી કાઢ્યો હતો. તમને આ બધું એ રાતે કેટલું સહનું હતું ? બાપુ ફરી જીવતો થાય તો તમે એને કેવી સારી રીતે રાખો ? તે દિવસે સારા થવાના કેટલા બધા નિશ્ચયો તમે કર્યા હતા ? બાપુ ફરી એકજ વાર જીવતો થાય તો ?...

પથુ તે વખતે તમે બાળક હતાં તેથી આ શોક તમારા મનમાં બહુ ટક્યો નહીં, ને થોડા દિવસમાં માસાને ત્યાં રમાના લગ્ન વખતે તો ફરી પાછાં તમે આનંદમાં આવી ગયાં; ને રમા ધરેણાં પહેરી ગોત્રજ પાસે બેઠી હતી ત્યારે તમે શા વિચાર કર્યા તે કહી દઉં કે ? જાઓ નથી કહેતી.

હવે તમે કોઈ મળવા આવે તો પહેલાંની મારક બહારના ખંડમાં એકદમ દોડી નથી જતાં, પથુ આયનામાં એક છુપી દાંષ્ટ ફેંકી જરા વાળને ઠીક કરી લ્યો છો. ને તમે જરા સારાં દેખાઓ છો તે જોઇ થોડું મનમાંજ હસી લ્યો છો. ન્યાતમાં સરલા રુપાળી કહેવાય છે પથુ

તમેએ કેં એનાથી ઉતરતાં નથી. ને તમે કસો છો ત્યારે તો એનાથીએ વધારે સારાં લાગે છે. ન્યાતમાં ફેટલા વર તમારી વાઢ જોઈને કુંવારા રહ્યા હતા ? પણ તમને પેલો લાંબા નાકવાળો સુરેશ જ-અ-રાક વધારે ગમતો. ખરી વાત ને ? શરમાઈ ના જશો, નહીં તો હું બીજું પણ કેંક કહી દઉં.

તે દિવસે માણિકઠારી પૂર્ણિમાની સાંજે તમે બધાં વાડીમાં જમવાનાં હતાં ત્યારે તમે સુરેશ સાથે શું કરતાં હતાં ? પેલા હોજની પાળ પર બેસી તમે બેઠાં બેઠાં ચંદ્રમા જોતાં હતાં ને પાણીમાં બીજા કોઈકનો પડછાયો દેખાયો ત્યારે તમે કેવાં ચમક્યાં હતાં ? પણ એ સુરેશ છે એમ જણાયું ત્યારે તમે જાણે જાણતાં જ નથી એમ લાગ્યું પાણી હલાવવા માંડ્યું હતું. સુરેશે પુછ્યું : “વાસંતી ! અહીં શું કરે છે ?” તમને સીધો જવાબ દેવાનું મન થયું પણ વળી તમારો તોફાની સ્વભાવ આડે આવ્યો. “તમારે શી પંચાત” કહી તમે બીના હાથે સુરેશ પર પાણીના છાંટા ઉરાડ્યા. સુરેશ જવાને બદલે તમારી સાથે પાળ પર આવોને બેઠો. એણે પુછ્યું :

“વાસંતી ! તારો વિવાહ થવાનો છે ?”

“મને શી ખબર !”

“મને મોટાભાઈ કહેતા હતા. ”

“તે હશે, થવાનો હશે તો અમે પરણીશું” તમે જરા બેદર-કારીથી પણ આઠી આંખે સુરેશને જોતાં જવાબ દીધો.

“તું પરણીને શું કરીશ ?”

“મારા વરના માથા પર આમ પાણી નાંખીશ.” તમે ખોબો બરીને સુરેશના માથા પર પાણીની ધાર કરીને નાસી મયાં ને સુરેશ માથું ને કપડાં ખંખેરતો “ઉભી રહે ! આવું તોફાન કરે છે કે ?” એમ કહેતો દોડ્યો. તમને દોડતાં પકડી પાડી તમને શી શિક્ષા કરવી એ વિચારમાં જશ એ ઉભો. પણ તમારી હસતી આંખો જોઈ તમને

એણે છોડી દીધાં ને તમે “ચીખી બાબી! ચીખી બાબી” કરતાં ફરી પાછાં દોડી ગયાં. આ બધું ચાલુ છે કે ભુલી ગયાં ?

ને પછી થોડે દહાડે બાએ સુરેશ સાથે તમારો વિવાહ કરવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારે શરમ, તોફાન ને લુચ્ચાધથી તમારી આંખો કેવી ચમકતી હતી? તે દિવસે માથા પર પાણી નાંખી તમે એને ચીલ્યો હતો, પણ તમે એને મનાવી શકશો એવી તમને ખાત્રી નહોતી? પણ હવે તો એ આવે ત્યારે તમે નાસી જતાં ને એ તમને ન જુએ ત્યારે છાને છાને તમે જોઈ લેતાં. થોડા દિવસથી એણે તમારી સાથે ખોટું ખોટું અતડાપણું શરુ કર્યું હતું, ત્યારે તમે એનું ધ્યાન ખેંચવા કેટકેટલા પ્રયત્નો કરેલા? તમારી પાસે એ ખીચારાનું બળ કેટલો વખત ચાલે ?

પેલી ચંદા તમને સુરેશનું નામ લઈ લઈને બહુજ ખીજવતી, પણ તોએ તમને એ ગમતી તો બહુજ. ને સુરેશના કામગામમાં કે સંસ્કૃત શ્લોક કે અંગ્રેજી કવિતા લખ્યાં હોય ત્યારે તમે એ ચંદાને ઘેર દોડી જઈ નીતિશતક ને અંગ્રેજી શબ્દકોષના પાનાં કેવાં ઉથલાવતાં ! ને તમે બંને સાથે એસી એનો અર્થ બેસાડવાની માથાકુટ કરતાં. પણ કોઈ આવી જાય ત્યારે ચોરી કરી હોય એમ તમે કામગી સંતાડતાં. તમારા મોં પર શરમના શેરડા પડતાં ને આવનાર બધાં હસતાં હસતાં ચાલી જતાં.

તમને વરસાદનાં ફેરાં ઝીલવાં બહુજ ગમતાં. એક દિવસ અભાશીમાં તમે વરસાદનાં ફેરાં ઝીલતાં ત્યારે સુરેશે પાછળ આવી “આ ઝીલેલાં અમૃત કેને દેશે વાસંતી?” એમ પુછ્યું ત્યારે શરમ અને ગભરાઈથી તમારા હાથ છુટી ગયા. એ છુટેલા હાથમાંથી જળ વેરાઈ જાય તે પહેલાં તો સુરેશે તે ઝીલી લીધાં. ને પછી.....કે નહીં.....ને પછી તમે પરખ્યાં.

જીવનમાં તમને સુખ મળ્યું હોય કે નરાશાના ઝંઝાવાત તમારે ખમવા પડ્યાં હોય, પણ કોઇ એકલી ધડીમાં આ બધાં ચિત્રો ધડી વાર તો તમારી રોજની ફનીઆથી દૂર તમને જરૂર લઇ જતાં હશે. સાદાં અને સુખનળીનાં છતાં જે શ્રદ્ધા અને આશાથી એ બધાં જીવનભરનાં અમૃત અને છે તેટલો રસ પછીનાં ચિત્રોમાં કદી આવતો હશે ?

(૩૨)

અનુભવ વિનાના.

કુમસના ફરીઆ કીનારે પ્રભાતના સમયે એક અરાઢ વર્ષની યુવક અને એક પંદર વર્ષની બાલા બંને હાથમાં હાથ નાંખીને ફરતાં હતાં. બાલાના મુખ પર બાલભાવ વીલસતો. એના કેશની લટો જરા ધવનમાં ફરફરતી. એની કાઠી એકવડી હતી. રુપાળા કહેવરાવવાની બધી સામગ્રી એનામાં દેખાતી.

યુવક જરા ઉચી કાઠીનેા પણ સુકો હતો. એની આંખમાં તેજ હતું; પણ તે બુદ્ધિનું કે ઉર્મિનું તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. એના ગૌર ને ધાટીલા મુખ પર એક પ્રકારની મોહકતા રમતી.

બંને જણ ઉત્સાહમાં હોય એવી બાલિશતા બંનેમાં ઉભરાતી; ને બંનેમાં બીજાં જનાર આવનાર તરફ બેઢરકારી દેખાતી. એ બંનેને મન સૃષ્ટિમાં તેમના શીવાય બીજું કોઇ વસતુંજ ન હતું. ને જનાર આવનાર પણ આ બંને તરફ આશ્ચર્યનો એકએક દષ્ટિપાત નાંખતાં જતાં. એમને પોતાનું સુખ સંતાડવાની જરીએ પરવા દેખાતી નહોતી.

“દેવડી! આવતે મહીને આપણે પરણીશું. કાલે રાત્રે નમ્રી થઇ ગયું.” સુષેણે શ્રદ્ધિવીનો હાથ દબાવતાં કહ્યું.

“હાશ!” શ્રદ્ધિવીએ એક નીરાંતનો નાન્યાસ નાંખ્યો. “હવે

તો મને વાટ જોવીએ નથી ગમતી. જાણે એમ થાય છે કે ક્યારે આપણે પરણી જઈએ.”

સુષેણ સુરતના મધ્યમ વર્ગના સુખી માતૃપિતાનો સંતાન હતો. શ્રદ્ધેવી વિધવા માતાની એકની એક પુત્રી હતી. બંને બાલપણથી પડોશમાં સાથે સાથે ઉછર્યા હતાં. સુષેણ દયાકાર સેનીટરીઅમમાં એનાં માતૃપિતાની સાથે રખાએ ગાળવા આવ્યો હતો. શ્રદ્ધેવી એના મામાને ત્યાં થોડો વખત હવા ખારા આવી હતી. બાલપણથીજ એ બંને પરણવાનાં હોય એમ ગણાઈ ગયું હતું. બંને રોજ સાથે ધરતાં, સાથે રમતાં. બાવિ વરવહુ ગણાએલાં હોવાથી એ વીશે કોઈ વાંધો લેતું નહીં. આજ પણ એવીજ રીતે બંને ફરવા નીકળ્યાં હતાં.

“ને પછી તારે મારી માથે મુંઝાઈ આવવાનું છે. બા ને બાપા વાત કરતાં હતાં કે મારે તો સુષેણને તરતજ ઓરડી મંડાવી આપવી છે. લોજમાં ખાઈ ખાઈને તો મારા છોકરાનું અડધું નુર ઉતરી ગયું. આપણે બંદા એવા મલકાયા કે કેં કહેવાનીજ વાત નહીં.” સુષેણે કહ્યું

શ્રદ્ધેવીએ તાળી પાડી. “તમારી જોડે મુંઝાઈ આવવાનું ? કેવું સરસ ! હવે કાકીને કહીશ કે આવજો મને શીખામણ આપવા ત્યાં.”

“આપણે ત્યાં રોજ દરીએ ફરવા જઈશું. ને તને પેલી ‘ગુલાબ-અસિંહ’ ની વાર્તા ગમે છે તે હું વાંચી સંભળાવીશ. એમાં રમાના પત્રો બહુ સરસ છે. એક નાનો સરખો કુકર લાવીશું એટલે રાંધવાની તો બહુ ખટપટ જ નહીં કરવી પડે. હું કોલેજમાં જઈ તેટલો વખત તો તું એકલી; પણ તે તો શું કરીએ ? પણ તેટલામાં તું મને સરસ સરસ કાગળો લખજો. સીરી ! તારા કાગળો એવા સરસ હોય છે ! ને રજા હશે ત્યારે તો આપણે કેનેરી ને ગોડબંદર ને એવે એવે સ્થળે ફરવા જઈશું. સીરી ! કેવું સરસ ! હું ને તું એકલાં. આપણે ફનીઆ માં કોઈની પરવા નહીં.” સુષેણે બાવિ છવનનાં સ્વપ્ના અત્યારથી એવા માંખાં. એના વદન પર ઉમંગ છવાઈ રહ્યો.

“પણ સુધુ! ત્યાં મારાથી તને કે સુધુ કહેવાશે? બધાં કહેશે કે વરને કે એવી રીતે બોલાવાય?” શ્રદિવીને શંકા નહીં.

“કેમ નહીં! હું તો તારો સુધુજ રહેવાનો ને તું મારી સીરી ને દેવડી.....”

“ને પછી?”

“પછી શું? એક હતો સુધુ ને એક હતી સીરી; તે ગયા પરણી ને મજા કીધી ધણી.”

શ્રદિવીએ સુષેણને એક ધબ્બો માર્યો. “જા બા, તું તો એમ તોફાન જ કર્યાં કરે છે. પણ મને તો ગમરાટ છુટે છે. મને ધર માંડતાં તો કે આવડતું નથી. હજી ખીચડી ને પુરી ને શાક એવું એવું જ રાંધતાં આવડે છે. બા તો મને કે કરવા જ દેતી નથી. ને પછી.....ત્યાં શું થશે?”

“માંડી! હું છું ને. ને જો, સાડુ ખાવામાંજ મગ્નહ. લોકો ખાવામાં ને ખાવામાં જ બધો વખત બગાડી મુકે છે. મને પણ થોડું ધણું તો આવડે છે. તારે જરાએ શીકર કરવી નહીં.”

“ને સુધી! મને ત્યાંની હોકરીઓ જેવા સરસ વાળ હોળતાં ને કપડાં પહેરતાં નથી આવડતાં તે હું તને સાદી મામડીઅણુ જેવી તો નહીં લાગુને!” શ્રદિવીએ જરા આંખો નચાવી.

“અરે! હું તને એવો સરસ સેથો પાડી આપીશ? ને તારી સાડીની પીન હુંજ તાંખી આપવાનો. મને બધું આવડે છે ને?”

“તે તું આ બધું ક્યાં શીખી આવ્યો?” શ્રદિવી વહેમાઇ.

“ના બા, મને તો એવું નહીં ગમે. હું તો જેવી છું તેવીજ રહેવાની.”

“માંડી થઇ કે પાછી? તું તો છે તેવી જ મને ગમવાની. પણ કેમકે હહોડો. તને બપોરે મારવાનું મન થાય તો તે પણ હું કરાવવાનો. તારી સખી પણ હું જ ને સ્વામી તો છું જ; ને દાસી પણ હું જ થવાનો. તું એજે તો ખરી! આપણે એવી મગ્નહ કરીશું.”

સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ.

“ઓ સુષુ વહાલા!” શ્રીદેવી તેને વહાલમાં ભેટી પડી ને બંને ફરતાં ફરતાં આગળ વધ્યાં.

૨

અધીરાં શ્રીદેવી ને સુષેણુ પરણીએ ગયાં ને મુંબાઈ આવીને ઘર પણ માંડ્યું. કાંદાવાડીના એક માળની એ નાની સરખી ઓરડી-ઓ એ એમનું ઘર, એમનો બેસવાનો ખંડ કે ચમનગૃહ જે કહો તે આગળની એક બાર કુટ લાંબી ને આઠ કુટ પહોળા ઓરડી; અને તેમાં ઉભાં રહી જોતાં એક ચોક જેવડી જણાતી ઓરડી તે એમનું રસોડું ઉર્ફે ભોજનગૃહ. પણ એ બેને મન તો આ નાની સરખી જગા મોટા મહાલય કરતાંએ વીશાળ લાગતી. એ કોઠની જોડે બહુ બળતાં નહીં. કોઠની એમને જરૂર લાગતી નહીં. એમને ઘર ગોઠવવાનીએ પરવા નહોતી. આખો દિવસ એકમેકના તાનમાં બંને મસ્ત રહેતાં.

રસોડાના ચોકમાં એ સઘડીઓ પર દાળ અને ઢોઢળાંનું અધરણુ ઉકળતું. શ્રીદેવી હાથમાં ચમચો લઈ દાળ આગળ ભેડી હતી અને તેના ઉપર નીચે થતા ઉકળતા દાણા જોતી હતી ત્યાં સુષેણુનો અવાજ આવ્યો.

“સીરી! હજુ વાર છે કે?”

“આ દાળ તો ચઢતી જ નથી. માંહી ખારો નાંખું?”

“હમણાં ચઢશે. તું અહીંઆં આવીને બેસ. એ તો વાટ જોઈએ તેમ વધારે વખત લાગે.”

“પણ તને કોલેજનું મોડું થશે તે?”

“નહીં થાય. ને એક દિવસ થશે તોએ શું?” શ્રીદેવી ચમચો ધ્રુક્કી બહાર આવી ને સુષેણુ પાસે જઈ બેઠી. શ્રીદેવી આમ પાસે આવે ને સુષેણુથી વંચાય ખરું? સુષેણુ ચોપડી બંધ કરી ને શ્રીદેવીના સામે જોઈને બોલ્યો:

“સીરી ! આજ તું ઘણી જ સરસ દેખાય છે. હાવ, તારો સેથો પાઠી આપું.”

“પણ મારી દાળ.....”

“એ તો થયાં કરશે.” સુષેણે કાંચકી લઈ તેનું માથું ઢોળવા માંડ્યું. “જે તને આ બાજુ પરથી સેંથી સરસ લાગે છે. જણે પરી જ.” માથું ઢોળાઈ રહ્યું. સુષેણ તેનું મુખ હાથમાં લઈ જરાવાર જોઈ રહ્યો.

“પેલા સર સુંદરલાલની છોકરી પણ આવી સરસ તો લાગતી નથી.”

સીરીએ એક તમાચો સુષેણને માર્યો. “ખોટું બોલે છે કે ?” સુષેણે જરા ગાલ પંપાળ્યો ને શ્રીદેવી સામે આરસી ધરી. “ખોટું કે ખરું ? જે તારે હાથે જ નક્કી કર.”

શ્રીદેવી હસી પડી. ને તેના મુખ પરના ખાડા સુષેણ વધારે મોહાઈને જોઈ રહ્યો.

“હાય હાય, મારી દાળ બળી ગઈ. જે વાસ આવે છે.” શ્રીદેવી દોડી. “ઓરે, સુધુ ! જેને આ તો તદ્દન પોપડોજ થઈ ગઈ છે.” કહેતાં કહેતાં એણે બીજી તપેલી ઉઘાડી. “ને આ ઢોકળાં ને શું થયું ? જેવાં છે તેવાં ને તેવાં જ.”

સુષેણ કટાણું મુખ કરી આવ્યો. ને બંનેને જોયાં ; “રહેવા દે. આ તો બંને તદ્દન નકામાં થયાં.”

“પણ તું ખાશે શું ? બાએ મુરખો આવ્યો છે અને રોટલી કરી આપું તે ચાલશે ?”

“અરરરર ! આવું સરસ ખાવાનું છે ને તું શીકર શાની ક્યાં કરે છે.” સુષેણ ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યો. “તું રોટલી કરવા માંડ. હું નહાઈ આવું.”

“હાય હાય, આજ સંચો સળગાવે તો રહી ગયો.” હવે શ્રી દેવી રડવા જેવી થઈ. “સુપી ! મને કેં આવડતું નથી ને તારી એકે સગવડ મારાથી સમવાતી નથી.”

“જો પાછી ગાંડી થઈ કે ?” સુષેણે તેને પટાવવા માંડી. “આ અધરખનું પાણી તો હવે નકામું છે અને ઉપર મુકેલાં ઢાકળાં કેં એને અડક્યાં નથી કે તે અજીઠું થાય. ચાલ, મને તે નહાવા આપ તો.”

શ્રીદેવીનાં આંસુ સુકાઈ ગયાં. “અરે હા, તે તો મને સુઝયુંજ નહીં.” શ્રીદેવીએ ઝટ પાણી ઉતારી તેને નહાવા આપ્યું ને જેમ તેમ કરતાં થોડીક ભાતભાતના નમુનાઓ જેવી પણ ખાઈ શકાય એવી શેટલીઓ તૈયાર કરી. સુષેણ નહાઈ રહ્યો ને બંનેએ હસતાં રમતાં કાચી શેટલીઓ ને ખવાય તેટલો મુરખો ખાધાં. એમને મન તો એ ભોજનમાં જે રસ હતો તે દેવોના અમૃત ડોરોમાંએ નહતો.

બંને જમી રહ્યાં ને શ્રીદેવીએ કેંકથી સુડીસોપારી શોધી કાઢ્યાં- સોપારી આપનાં આપનાં શ્રીદેવીએ કહ્યું: “સુપી ! ક્યારે પાછો આવશે ?”

“કોલેજ પુરી થાય કે તરતજ.”

“જો કંઈ આવજો હોં, મને ગમતું નથી.”

“તો જાણો” રત્નેલક્ષ્મીની આંખે સુષેણ જોઈ રહ્યો. અચીંતે ઉમળકે મનમાં તેને સુખી અને તે ગયો.

શ્રીદેવી થોડીવાર તેને જતો જોવા ચાલતી ગેલેરીમાં જઈ ઉભી. તેને દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી જતો જોયો ને પછી પાછી આવો થોડી વાર આરામખુરશી પર આંખો મીંચી પડી રહી. જરા વારે તે મનમાં જ બબડી: “સુપી ! વહાલા !” ને એના સુખ પર સ્મિતની આછી રેખાઓ પથરાઈ રહી.

પડોસની ચૌદ વરસની કુમારી પદ્મા દારમાં ક્યારનીએ આવી

તેને જોતી હતી રહી હતી. થોડી વારે એનાથી ન રહેવાયું એટલે બોલી હતી: “શ્રીમદેવ ! ધ્યાન ધરો છો કે ?”

શ્રીદેવી જરા શરમાઇ. “કોણ પદ્મા બેન ! આવો આવો. કેં ગમતું નહતું તે જરાક બેઠી હતી.”

“એટલામાંજ ? હજુ તો હમણાંજ સુષેણભાઈ બહાર ગયા.” પદ્મા હતી, “જમ્યાં કે હવે ?”

શ્રીદેવીના મુખપર શરમની રતાશ ચઢી. પણ સમવયની સખી આગળ એ શરમ એની જીભ બંધ કરે એમ નહોતી. “આજ તો જન્મવાના ઘણીજ મજાદ પડી. જાણે એવું થયું કે દાળ તો બળી ગઈ ને ઢાકળાં તો ચઢ્યાંજ નહીં.”

“તે પછી ?”

“તેં ઝટઝટ રોટલીઓ કરી નાંખી ને અમે બંનેએ મુરખોને ને રોટલી ખાધાં.”

પદ્માએ આસપાસ નજર નાંખી અને ચારે તરફ વ્યાપી રહેલી અવ્યવસ્થા જોઈ. તેને આ બીચારી બીનઅનુભવી છોકરીની દયા આવી એની નજર ટેબલ પર ગઈ ને સુષેણની ગમેતેમ ગોઠવેલી ચોપડીઓ જોઈ તેણે પુછ્યું: “સીરી બેન ! આ બધી શાની ચોપડીઓ છે ?

“એમનીસ્તો. એ કોમેન્સમાં બણે છે ને ?”

“હું જોઉં કે ?”

“હા, જુઓને. કોઈકોઈ વાર મને પણ એ એમાંથી વાંચી સંભળાવે છે.” શ્રીદેવીએ એક બે ચોપડીઓને હાથ અડકાડ્યો પણ પાછી એમને એમજ મુકી દીધી.

પદ્માએ એકબે ચોપડીઓ જોવાને બહાને કાઢી અને પાછી મુકતાં અજાણે કરતી હોય તેમ તેણે ટેબલ પરની બધી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી.

“ સીરી બહેન ! તમે કામ પરવારી લો. પછી આપણે નીરાંતે બેસીએ. ચાલો હું કરવા લાગું કે ? ” પદ્માએ કહ્યું.

ને તેણે ઉત્તરની રાહ જોયા વગર ખુરશી પર ઢગલો પડેલાં સુષેણનાં કપડાંની ધડી કરવા માંડી. ધીરે ધીરે ઝોરડીમાં બધું ગોઠવવા માંડ્યું. સીરી પ્રશ્નસાની દૃષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ રહી.

“ ઓ પદ્મા બહેન ! તમારો હાથ તો જાણે જાડુની લાકડીજ, જ્યાં રથો કે બધું તૈયાર. મને કેમ આવું નથી આવડતું ? ”

“ અરે જોજોને. તમે એવાં હોંશીયાર થઈ જશો થોડા દિવસમાં. પેલાં વાસણ સરખાં મુકી દો તો. ” ને બંને જણ કામમાં ગુંથાયાં.

૩

સુષેણ અને શ્રીદેવીએ પરણ્યા પહેલાં ધણીધણી મજાહો કરવાનું ગોઠવી રાખ્યું હતું. પણ મુંબાઈ આવ્યા પછી એ બધી ગોઠવણને પાર ઉતારવાની તસ્દી એમણે કોઈ દિવસ લીધી જ નહીં. સુષેણ કોલેજમાં ન જાય તેટલો વખત એ નાની તરખી ઝોરડીમાં તેઓ પક્ષી માળામાં ભરાઈ બેસે તેમ ભરાઈ બેસતા. બહારનાં સૃષ્ટિ એમને ભાગ્યે જ સાંભરતી.

પણ એક દહાડો સુષેણને અચાનક વિચાર આવ્યો. તેને શ્રીને આમ ગોંધી રાખવા માટે પસ્તાવો થયો. ‘ અરરરર ! એ ખીયારીને કેમ ગમતું હશે ? મારાં બધાં વચન ખોટાંજ ! ’ એના જીવ કોલેજમાંએ ચોંટયો નહીં. એ વેહેલોજ ઘેર આવ્યો. માળાના દાદર ચઢતાં તો તે જાણે ઉડયોજ. બારણા આગળ આવી જોયું તો શ્રી પદ્માને કૈંક બતાવતી હતી. તેણે આતુરતાથી હાંક મારી “ શ્રી ! ”

શ્રીએ તેને જોયો ને છબ્બી સંતાડી દીધી. તેની આંખો નાચી. આંજો એક કલાક વાટ જોઈ જોવાની ! તે ઉઠી ને ચાર ડગલાં જોઈ ઝોરડીમાંએ તે દોડી. “ સુષી ! ક્યાંથી અત્યારે ? ”

“ વહેલો આવ્યો. ચાલ, આજ સીનેમામાં જઈશું ? ”

“ પણ પછી જમવાનું ? ”

“ આવતાં ચોપાટી પરથી ગરેરી ને કુશી ખાઈ લઈશું ”

“ હા, ચાલ ત્યારે. ”

શ્રીદેવીને કૈંક યાદ આવ્યું “ સુષુ ! આજે પદ્મા બહેને તારે સારું સરસ ચેવડો કરી મુક્યો છે. ”

“ એમ કે ? ” ખાસ ધ્યાન આપ્યા વગર સુષુએ કહ્યું. પદ્માનો જીવ આટલી બધી બેદરકારીથી જરા કપાયો. પણ સુષુએનું ધ્યાન તેના તરફ નહોતું. તેનું મન તો આજ શ્રીદેવીને બહાર લઈ જવાના ઉત્સાહમાં હતું. “ ચાલ, હવે વહેલી થા. ” કહી તેણે કપડાં પહેરવા માંડ્યાં.

“ સીરી ! આ કોટનું બટન તો તુટી ગયું છે. જરા ટાંકી આપતો. ”

“ ઉભો રહે, હું સોયદોરા શોધી કહાડું. ” સીરીએ કહ્યું ને તેણે શોધવા માંડ્યાં; પણ સોય દોરા જેવી ક્ષુદ્ર વસ્તુનો વિચાર મુંખાઈ આવ્યા પછી શ્રીદેવીએ બાગ્યેજ કર્યો હતો. પોતાને આમ બુલી જવાની શિક્ષા કરવા તેઓ પણ કૈંક સંતાપ ગયાં હતાં. સુષુએ હાથમાં કોટ રાખી સોયદોરા શોધતી શ્રીદેવીના રૂપાળા અંગની ગતિને થોડી વાર નીરખીજ રહ્યો.

“ ચાલ, રહેવાદે હવે, ચાલશે. વાર લાગે છે. ” તેણે છેવટે યાદીને કહ્યું.

છેવટે અર્ધા કલાકે બંને જણ પરવાર્યાં. પદ્મા મુંગે મોંએ કૈંક વિનોદથી આ ગમ્મત જોયાંજ કરતી હતી. સુષુએને આ કે બહુ પસંદ પડ્યું નહીં. તે જરાક ચીડવાયો. “ સીરી ! કોટલી વાર ! ”

“ આ આવી. પદ્મા બહેન મારું આ બારણું કંઈ ચાવી તમારી

પાસે રહેવા દેજે. જોઈએ તો અહીં બેસીને વાંચજે. ” ઉતાવળે-ઉતાવળે એટલું કહ્યું ને બંને જણુ ગયાં.

પદ્મા ઉભી થઈ. જરાક બહાર જઈ બંનેને જતાં એણે જોયાં ને પાછી અંદર આવી મેજ પાસે જઈ એણે બે ત્રણ ચોપડીઓ આમતેમ ઉથલાવી; પણ પાનામાં જોયા વિનાજ મનમાં કેંક બબડી: “ કેવું સુખી જોડું ? મનેએ આવું મળશે કે ? સીરી કેટલી સુંદર છે ? ને સુષેણ...સીરી પરનો એનો ભાવ તો કેં અજબ છે. નામજ કેવાં સરસ છે ? સીરી ને સુષુ, સુષુ ને સીરી-સીરી-સુષુ...”

બારી પર બેઠેલા કમ્પુતરની પાંખોનો ડહકડાટ થયો. ટેબલ પર ટેકવેલા હાથમાં માથું મુકી પદ્માએ શુન્ય મનથી તેની સામે જોયું. ક્યાં સુધી આમને આમ બેઠી તે તેને ભાન ન રહ્યું. પણ જાગી ત્યારે છેક સાંજ પડી ગઈ હતી.

૪

સુષેણ અને શ્રીદેવીને પરણ્યે આમને આમ બે વર્ષ વીતી ગયાં પહેલા બાર પંદર માસ તો ક્યાં ગયાં તે જણાવ્યુંએ નહીં. પણ તે પછી સુષેણમાં એક પ્રકારની ગંભીરતા વધવા માંડી હતી. શ્રીદેવી પર એને ઘણોજ ભાવ હતો. મુંબાઈ આવી ઘર માંડ્યું ત્યારે જાંદગીની જવાબદારીઓનું બંનેમાંથી એકે જણને ભાન ન હતું. બંનેને વ્યવસ્થા ગમતી પણ રાખતાં આવડતી નહીં. બ્રહ્માનો એક અખંડ દિવસ હોય તેમ તેમનાં રાત્રિ, દિવસો ને માસો જતા. બંને ન છુટકેજ કેં પણ કામ કરતાં. આ સ્થિતિથી શ્રીદેવીનો બીજો બધોજ વિકાસ અટક્યો. ઘર માંડે બન્ને વર્ષ થયાં છતાં ગૃહવ્યવસ્થાનું એનું જ્ઞાન જરાએ વધ્યું નહતું. રાત્રિદિવસ સુષેણના સંગમાં કે તે ન હોય ત્યારે તેનો વિચાર કરવામાં. એને બીજો અભ્યાસ કરવાની પણ કુરસદ મળી ન હતી. ને આ બે વર્ષને અંતે પણ એ તો હુમસના દરીઆ

કીનારાની પેલી તોડાની બીજાનુભવી બાલાજ હતી. પણ બહારની દુનીઆ સાથેનો તેનો પરિચય તો તે વખત જોડેલો. પણ નહોતો.

સુષેણ પણ આ ખરી છતાં ખરી નહીં એવી દુનીઆમાં વસતો. પણ તે કોલેજમાં જતો. કોલેજના મિત્રોની સાથે તે પ્રસંગમાં આવતો. વાંચવાનો પણ એને શોખ હતો. ને તેથી બુદ્ધિથી રચાએલી દુનીઆ સાથેનો એનો સંબંધ છેક છુટી નહોતો ગયો. બાલપણથી એનો સ્વભાવ મહત્વાકાંક્ષીએ હતો. સ્વપ્ન જેવી સુંદર સ્નેહસૃષ્ટિમાં એ બધી વસ્તુએને ક્યાં સુધી તો અવકાશ નહીં મળ્યો. પણ પછી તો ધીમે ધીમે એને એ સર્વનું સ્મરણ થવા માંડ્યું. તેણે સીરીને એ બધામાં બાગ લેતી કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. પણ સુષેણમાંજ મગ્ન થએલી સીરીને બીજા કશામાં રસ પડતોજ નહીં. સુષેણ વય અને અનુભવ બંનેમાં વધતો, સીરીનાં વય અને અનુભવ કશું વધતું દેખાતુંજ નહીં. આથી સીરી પર સુષેણનો સ્નેહ ઓછો તો નહીં થયો પણ કોઇકોઇ વાર એને કચવાટ થયા વિના રહેતો નહીં. શ્રી-દેવીથી આ વસ્તુરિચિતિ સમજાતી નહીં. કોઇકોઇ વાર તો એ ખુબ મુંઝાતી. સુષેણ બીજામ તો બાલકભાવથી તેના સામું જોઇ રહેતી. શ્રાવણના સરવરીઆ જેવાં અશ્રુબિંદુઓ વરસાવી પણ દેતી, પણ સુષેણના એક સ્નેહશબ્દે થોડીવારમાંજ એ બધું ભુલી જતી ને પાછી હસતી, રમતી, લાડ કરતી બાલા થઈ જતી.

એક સવારે સુષેણ ટેબલ પાસે બેસી ગ્રુપયુગ છાપું વાંચ્યા કરતો હતો. શ્રીદેવીએ ચાના બે પ્યાલા લાવી ટેબલ પર મુક્યા ને સુષેણનું ધ્યાન દોરવાની થોડી રાહ જોઇ.” “સુ! ચા ઠંડી થાય છે.”

જાગતો હોય તેમ ‘હ’ કહી સુષેણે પ્યાલો હાથમાં લીધો, ને છાપામાં નીચું જોયું. શ્રીદેવીએ પણ પ્યાલો હાથમાં લીધો પણ તેના હાથ તે લેતાં ધ્રુબ્યો. એક પ્રયત્ન કરી તેણે તે અટકાવ્યો અને ચા પીવા માંડી. પણ બે ઘુંટડા પીધા પહેલાં તો તેની આંખમાંથી અશ્રુ-

ખિંદુઓ સરી પડ્યાં. સુષેણે તે જોયાં; તેણે ખાલો મુકી દીધો ને પાસે આવ્યો.

“ દેવડી ! આ શું ? તું રહે છે ? ”

પ્રશ્નની સાથે શ્રદિવીનાં આંસુઓ વધારે ઉભરાયાં. તે મોકળું મુકીને રડી પડી. સુષેણે તેને હાથમાં લીધી.

“ સીરી ! વહાલી ! તને શું થયું ? ”

જવાબમાં સીરીએ હીબકાં પર હીબકાં ખાધાં. થોડી વારે તે શાંત પડી ને આંસુ લુછી નાંખ્યા.

સુષેણે આતુરતાથી ફરી પુછ્યું; “ સીરી ? મારી વહાલી ! શું થાય છે ? ”

“ કૈં નહીં ” મુખ નીચું કરતાં શ્રી દેવીએ જવાબ આપ્યો.

સુષેણે જોરથી તેનું મુખ ઉઘ્યું કર્યું. “ ના. કહે, શું થાય છે ? ” તેની આંખમાંથી સ્નેહ નીતર્યો.

શ્રદિવીએ તેના વક્ષસ્થલમાં મુખ સંતાડ્યું “ કહું ? ”

“ હા, કહે. ”

“ વહાલા ! આજ કેટલા દિવસથી તારા મુખ પરથી તારું પહેલાનું હાસ્ય મુકાવું જાય છે. કોઇ દહાડો તું કોઇ દર્શાવતો નથી છતાં નાની નાની બાબતમાં તું ગુસ્સે થતો હોય એવું મને લાગે છે. મારા મુખ સામે જોઇને જાણે ત્યાં કૈં ખુટવું હોય તેમ ધણી વાર નિઃશ્વાસ નાંખતાં મેં તને જોયો છે. ઓ વહાલા ! મારાથી આ ખમાવું નથી. ” સીરીએ એક ધુસ્કું ખાધું. “ તારી પ્રસન્નતા વગરનો એક એક દિવસ મને એક એક વર્ષ જેવડો લાગે છે. મને કહે તને શું થયું છે ? તારી સીરીથી તું આટલો અતડો ક્યે દહાડો હતો ? ”

“ અરરર ! ગાંડી ! આટલા મારે આ બધું ? મારે હમણાં વાંચવા-નું વધારે છે તેમાં તને એમ લાગતું હશે. ”

“ ના, એમ ઉડાવ નહીં ”

“ જો, પેલી બેંક ભાગી તેમાં પિતાજીનું સર્વસ્વ ગયું. એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં મારે પણ કૈં જોખમદારીનો વિચાર કરવો જોઈએ કે નહીં? અને હજી મારે અભ્યાસ પણ પુરો કરવાનો છે. ”

શ્રદ્ધિવીને ખાત્રી થતી હોય એમ જણાયું.

“ પણ તેટલા માટે આટલી બધી ચિંતા? ”

સુષેણે તેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો; “ ગાડી! તમને સ્ત્રીઓને આ ચિંતા નાની લાગતી હશે, પણ એના પર તો જીંદગીનો આધાર છે. પણ સીરી! તારે પણ હવે જરા જરા બધું શીખવું જોઈએ હોં. આમને આમ કૈં સદાકાળ ચાલે? મારે પણ હવે કમાવા જવું પડશે. મારે આખો દિવસ બહાર રહેવું પડશે ત્યારે બધું તને કાણ બતાવશે? ”

શ્રદ્ધિવી જરાક ચરમીંદી બની “ હા. શું? હું બહુ બહુ પ્રયત્ન કરું છું પણ તું હોય છે ત્યારે તને જોઈને કૈં સુઝતુંજ નથી ને નથી હોતો ત્યારે તારા વિચારમાં કૈં થતું નથી. જો. હું કાલથી એવી સરસ સુધરી જઈશ! ” વાંકમાં આવેલા લાડકા બાળક માફક તે તેને વળગી પડી. “ મને વચન આપ, તું ગુસ્સે નહીં થાય. ”

સુષેણે એક નિઃશ્વાસ દબાવ્યો અને તેને ચુમી. “ ગુસ્સે? તારા ઉપર! જા, હવે તૈઆરી કર મને જવાતું મોકું થશે. ”

શ્રદ્ધિવી નાચતી કુદતી દોડી. સુષેણ તેનાં હવામાં ઉડતાં હોય એવાં પગલાને જોઈ રહ્યો ને ઉડો શ્વાસ લીધો. “ ઓ ભગવાન! આ બીચારું કુલ, તેનો શો વાંક? તે તો ડાળ પર ડોલે ને પવનમાં નૃત્ય કરે. તેને આ જગતની જરૂરીઆતોનું શું બાન! તે તેને તે કરવાની ધરજ પાડવી તે પણ કૂરતા છે. ”

જરા વાર એ એમને એમ ઉભો પણ ફરી વિચાર આવ્યો.

“પણુ શા માટે મારું હૃદય અસંતોષ પામે છે ? હું સીરીને ચાહું છું, એના પર પ્રાણુ પાથરું છું. ત્યારે શા માટે આ અસં-
તોષ ?” તેણે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. ફરી પ્રશ્ન થયો.

“એ મારી બાલ સખી છે. જીવનના પ્રભાતમાં સ્વીકારેલી એ પ્રિયતમા છે. જરૂરીઆતોનો સંતોષ શા માટે એની પાસેથી ઇચ્છવો ?”

“ત્યારે આ ઉણપની વૃત્તિ મારાથી કેમ દબાવાતી નથી ? એના અંતરમાંથી સ્નેહની સુવાસ રકુરે છે પણ સુવાસનો આનંદ કુધાતુર માણસ લઇ શકે ખરો ? જરૂરીઆતો પુરવાને માણસો પ્રિયતમા આણુતા નથી પણ જરૂરીઆતો ન સમજે એવી પ્રિયતમાથી...” એકદમ ભડક્યો હોય તેમ તે ઉભો થઇ ગયો. “અરરર, આ વિચાર કેમ આવ્યો ? સીરી ! મારી પ્રિયતમા ! મારી દેવી !” છાપું નાંખી દઇ નવા આવેલા ઉપાસમાં તે સીરીને મદદ કરવા દોડ્યો.

૫

શ્રીદેવી ‘રટવ’ પર ચા કરતી હતી. સુષેણુ ખુરશી પર લાંબા પગ નાખી કેં વિચારમાં હોય તેમ છત તરફ નજર નાંખી પડ્યો હતો. બારણામાંથી ટપાલીએ ‘સુષેણુ ચાંતિલાલ’ ની યુમ પાડી. શ્રીદેવીએ ટપાલ લઇ ટેબલ પર મુકી.

ચા થઇ ગઇ. બીતાં બીતાં શ્રીદેવીએ થોડી વારે કહ્યું. “સુષુ ! આ ચા પીએ તો જરાક સુસ્તી ઉડે.”

“હા લાવ.” કહી સુષેણુ મુંગા મુંગા તે લઇને પીધી.

“વહાલા ! આમ દીલગીર થયે શું વળે ! આવતે વર્ષ ફરી બેસજો.”

“શ્રીતને ! ખબર નથી કે આ એક વર્ષ મારે કેટલું કીમતી છે. ને માત્ર પાંચ માર્કન ખુટ્યા. આ વખતે હું પાસ થઇ ગયો હોત તો મારાથી તરત કેં કામ શોધી કઢાત. આપણી બધી સંપત્તિ તો પેલી બેંકમાં ગઇ. પિતાજીથી હવે બીલકુલ કેં થવું નથી. બહેન-

ને બાર વર્ષ તો થયાં. આવતે વર્ષે જા એને પરણાવવાની ઉતાવળ કરશે ને તું.....” સુષેણ બોલતાં જરા અટક્યો. “સીરી! વહાલી! ખોટું નહીં લગાડતી. પણ તારા આ અજ્ઞાન અને નિર્દોષતા સાથે કાલે હસીને મને કેં થયું તો તારું શું થશે?” બોલતે બોલતે તેનો અવાજ ઘુન્ન્યો. ને અતીશય દીલગીરીથી તેણે માથું નીચું નમાવ્યું.

બાળક શ્રીએ તેની સામે જોયું ને નિર્દોષતાથી કહ્યું: “સુષુ! હું તારી સાથે આવીશ. તું મરી જાય ને હું કેમ જીવું?”

સુષેણ જરાં શીકકું હસ્યો. “તું તો બાળક છે. મરવા જીવવાની વાતમાં હજી તું શું સમજે? દુઃખ પડે ને એમ સહેલાઈથી મૃત્યુ આવે તો તો સારું સ્તો.”

“પણ હું મરી જાઉં તો તું આવે કે?”

“ગાંડી! સવારના પહેારમાં મરવાની વાત કેવી કરવાની. હું તને મરવા હઉંજ નહીં તો.”

“જેજે, હોં.”

“હા હા, જેજે. પેલી ટપાલ લાવ. ઘેરથી કેં કાગળ છે કે?” શ્રીદેવીએ તેને કાગળો આપ્યા તે ધીરે ધીરે ફોડતાં તેણે વિનોદ કર્યો. “જે, આજે હું નાપાસ થયો તેના માનમાં ફરવા જઈશું ને...” પણ વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં તેની દૃષ્ટિ કાગળ પર પડી ને તે ચમક્યો. વાંચતાં વાંચતાં તો તેના હાથ ઘુન્ન્યા. “સીરી! પિતાજીનું હૃદય અટકી પડ્યું ને તે.....”

શ્રીદેવી ગભરાઈ, “શું?” તેણે પુછ્યું. સુષેણના હાથમાંથી પત્ર પડી ગયો ને તેણે ગભરાઈને માથે બે હાથ મુક્યા. શ્રીદેવી ગભરાટમાં તેને વળગી પડી. “સુષી! સુષી! બોલને શું થયું?” તેણે અહાવરા જેવું આમ તેમ જોયું ને રડી દીધું. “ઝોરે! કાંઈ આવોરે! સુષી! ઝો વહાલા! બોલને શું થયું?”

શ્રીદેવીની બુમો સાંભળી પાસેની ઝોરડીમાંથી પદ્મા અને તેનાં માતાપિતા દોડી આવ્યાં. પદ્માની માતા મોતીબાઈએ સૌથી પહેલાં શ્રીદેવીને પુછ્યું: “ શું થયું? સીરી! સુષેણબાઈને કેં થયું કે?”

સુષેણ એકદમ સ્વસ્થ થયો ને સીરીને દૂર કરી. ને તેણે જ જરા તોછડાઈથી મોતીબાઈના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો:

“ કેં નહીં. મારા પિતાજી ગુજરી ગયા. ” તે સીરી તરફ ફર્યો ને ચીઢવાએલા અવાજે કહ્યું: “ સીરી! આશું? જરા સ્વસ્થ થા, આવડા મોટા ઘાંટા શા?”

શ્રીદેવી ગુંચવાઈને રડતી અટકી ગઈ ને સુષેણના સામે જોયું. પદ્માનાં વ્યવહાર બુદ્ધિવાળા પિતા તેની વલારે ધાયા.

“ ધીરો પડ, બાઈ! બાળક છે. એ તો એમ જ હોય. પણ બહુ માફ થયું. શાંતિલાલ જેવા માણસ તો કોઈ થવાનું નથી. પરમેશ્વરના ધરતું જ માણસ. હોય, બાઈ! એ ગયા ને આપણે જવાનું છે. ફનીઆ એમ જ ચાલે છે. જેવી પ્રભુની મરજી.”

સુષેણ કેં બોલ્યા વિનાજ ઉભો રહ્યો. પદ્માએ શ્રીદેવીને કહ્યું: “ ચાલો, બહેન! નહાવા. ” કહી તે સુષેણ તરફ ફરી. “ બાઈ! તમારે માટે પાણી મુકું?”

“ હા, બહેન. ”

“ હમણાંજ મોકલાવું છું. બા! ચાલ. ” કહી શ્રીદેવીને લઈ તેના માતાપિતા સાથે તે ગઈ. સુષેણે જરા કચવાટથી જતી શ્રીદેવીને નીહાળી.

“ સીરી! તું સદાએ આવી રહેશે?” તે મનમાં અપડયો. “ હું બાળક મટી પુરુષ થયો, પણ તારું બાળકપણું તો એમને એમ જ રહ્યું. તું નથી સમજતી મારાં સુખદુઃખ કે નથી સમજતી મારી બાવનાઓ. મારી વાંછનાઓ ને શક્તિ તારાથી પરખાતી નથી. આપણું શું થશે?”

પણ પિતાજીના માઠા સમાચારની આ ઘડીએ આવા સ્વાર્થી વિચાર શા ? હવે બચવાને તો છેલ્લી સલામ; ને ક્ષાંતિને પણ જીવન સંગ્રામમાં હવે તો ઝુઝવાનું. મારાં સ્વપ્નો ! પ્રિયતમ સ્વપ્નો ! હવે આવીને મને ઘેરતાં નહીં. હવે તો આ બાહુના જોરથી બધાંને ઉભાં સખવાં છે. ”

પદ્માએ આવીને તેને જગાડ્યો. “ ભાઈ ! આવશો ? પાણી થંડું થાય છે. ”

સુષેણ બોલ્યા વિના પાછળ ગયો.

૬

ઉપરના બનાવને છ માસ વહી ગયા. સુષેણે કોલેજમાં જવાને બદલે મહામહેનતે એક પચાસ રૂપીઆની નોકરી શોધી કાઢી. રોજ તે સવારે વહેલો જતો ને છેક દીવાળીએ ઘેર આવતો. હવે એનાં પહેલાંનાં તોફાનો સુકાઈ ગયાં. આનંદને સાટે દીલગીરીએ એના સ્વભાવમાં સ્થાન લીધું. આવી પડેલા દુઃખની સાથે સાથે શ્રીદેવીમાં દક્ષતા જોવાની એની આકાંક્ષાએ વધી પડી. એનું અંતર પરખી શકે એટલી શક્તિ શ્રીદેવીમાં હોત તો આ આવી પડેલું દુઃખ તેને ઘણું ઓછું લાગત એમ પણ તેને લાગ્યું.

હજી તેઓ એની એજ ઓરડીમાં રહેતાં. ઘરમાં બધું પ્રથમ જેવુંજ અસ્તવ્યસ્ત રહેતું. ને સુષેણને દીલગીર જોઈ શ્રીદેવીને પહેલાં જોટલુંએ કે’ કરવાનું સુઝતું નહીં. તે પણ દિવસે દિવસે સુકાતી જતી. શું કરે સુષેણ પહેલાં જેવો થાય એ વિચારે તે એકલી એકલી રડતી. પણ વિચારનો અમલ કેમ કરવો તે તેને સમજતું નહીં.

સુષેણને પણ તેની આ દીલગીરી સાલતી. તેને લાગ્યું કે એકલાં પડવાથી તેને ગમતું નહીં હોય. એક દિવસ પરાણે તેની માસીને ત્યાં તણે તેને મોકલી.

રળનો દિવસ હતો. શ્રીદેવીના ગયા પછી એકલા શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં. ખોળામાં ચોપડી ઉઘાડી તે બેઠો પણ વાંચવામાં તેનું ચિત્ત ચોટ્યું નહીં. મેજ પર આમતેમ હેડતાં ઠાગળીઆંને તે ખાલી નજરે જોઈ રહ્યો.

પદ્મા બારણા આગળ આવી ને તેને આમ બેઠેલો જોયો. તેની સુખકળા નિસ્તેજ દેખાતી. તેના વાળ કપાળ પર વીખરાઈ ગયા હતા. એના બેસવાની ઢંગમાં ઉંડો વિચાર કે બેદરકારી દેખાતી. પદ્માએ તેને બોલાવ્યો.

“ કેમ સુષેણભાઈ ! સવારમાં કેં આમ ! શ્રી એન ક્યાં ? ”

“ એની માશીને ત્યાં ગઈ છે ” ચમકીને ઉંચું જોતાં સુષેણે કહ્યું.

“ એકલાં એકલાં ? ”

“ એ તો નહોતી જતી પણ મેં એને પરાણે મોકલી. જરા કેં જાય તો એને મેં. ” સુષેણથી એક નીસાસો મુકાઈ ગયો. જરાવાર ખંને મુંગા રહ્યાં.

“ ચાલો, ત્યારે હું જાઉં ! ” કહી પદ્મા ઉમરા સુધી ગઈ. એક પણ ત્યાં વિચારમાં ઉભી રહી, અને પાછી ફરી.

“ બાહ ! ”

“ કેમ . . . ”

પદ્મા જરાક ગંધાવતે રહી રહી. “ ગુસ્સે ન થાઓ તો કેં પુછું. ” સુષેણે આશ્ચર્યથી તેની સામે જોયું.

“ બાઈ ! તમે આટલા દીલગીર કેમ રહો છો ? ” હીમત એટલી કરી પદ્માએ પુછ્યું.

સુષેણ પલવાર આંખો પહેળી કરી જોઈ રહ્યો. “ દીલગીર ! હું ? ”

“ હા, બાઈ ! આજ કેટલા મહીના થયાં તમારા સુખ પરતું હારવ્ય મુકાઈ ગયું છે. પહેલાં તમે ને શ્રી બહેન કેટલો આનંદ કરતાં ? ખીચાસ શ્રી બહેન પણ દીલગીર ને દીલગીર રહ્યાં કરે છે. ”

સુષેણ આ સહાનુભુતિ જોઈ પીગળ્યો. “ પદ્મા બહેન ! કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે તેનો ઉપાયજ થઈ શકતો નથી. ”

“ પણ ભાઈ ! કોઈને કહેવાથી અંતરનો ખાર જરા હળવો તો થાય. ભાઈ ! આજ એ વર્ષ થયાં તમે અમારી પડોસમાં વસો છો. અને તમે બંને મારે મન તો સગાં ભાંડુ જેવાંજ થઈ ગયાં છો. આ ને બાપા પણ કેટલો જીવ બાળતાં હતાં. ” પદ્માએ લાગણી દેખાડતાં કહ્યું.

“ બહેન ! તમે લોકોનાં દુઃખ જાણીને શું કરશો ? ના ના બહેન ! મને તો કેં દુઃખજ નથી. ”

“ એમ શું કરો છો. ભાઈ ! ખીયારા શ્રી બહેનને તમારી આ સ્થિતિ જોઈ કેટલું દુઃખ થાય છે તે તમે જાણો છો ? મારી પાસે કેટલી વાર એ રહી ગયાં. તમે કેં બોલતા નથી, ચાલતા નથી ને તમારું દુઃખ એને કેં કહેતા નથી. એમને કેટલું લાગે ? ”

સુષેણ જરાક શીકકું હત્યો. “ શ્રી ? એ ખીયારીને શું કહે ? એ તો બાળક છે. ”

“ તે કેં સદાકાળ બાળક રહેવાના છે ?

“ બહેન ! એ તો સદા બાળકજ રહેવાની. ”

“ બાળક ? મારાથી તો મોટા છે. ” પદ્માએ સમજ્યા વિના કહ્યું. ”

“ બહેન ! માણસ વય વધવાથી મોટું થતું નથી. સીરી તમારાથી મોટી હશે પણ તમારા જેટલીએ દક્ષતા એનામાં નથી એ તમે નથી જોતાં ? એ ખીયારી અણુઅનુભવી. એને સંસારતું ગાડું ગબડાવતાં કેમ આવડે ? બહેન ! એને હું કેટલી આહું છું તે તમે કેં જાણો છો ? પણ આખા દિવસના થાકે હું કંટાળીને ચાકીપાકી ને ઘેર આવું ”

ત્યારે કાણુ જાણે કેમ સીરીને દક્ષ ગૃહિણી સ્વરુપે જોવાની આકાંક્ષા મને થયા વિના રહેતી નથી. તમે કહેશો કે હું ક્યાં મોટા ને અનુભવી છું ? વર્ષ પહેલાં હું નહોતો. પણ દુઃખે ને જરૂરીઆતે મને ઘડ્યો. ” પોતે ફરીઆદ કરે છે એવું જાણ્યા વિના સુષેણથી પ્રરીઆદ થઇ ગઇ.

“ ભાઇ ! હજીતો જીંદગીની શરૂઆત છે. આમ શું કરાછો ? ”

“ શરૂઆત હમણાં થઇ, પણ થઇ ત્યારે સામટી થઇ. પિતાજી મયા: સંપત્તિ ગઇ; છેલ્લે વર્ષે હું નાપાસ થયો. બહેનને પરણાવવાની છે, બધાંનું પોષણ કરવાનું છે ને આ પચાસ રૂપીઆની નોકરી મેળવતાં તો કેટકેટલું કરવું પડ્યું ! વાંક એટલો કે હું ગ્રેજ્યુએટ ન થયો. ” એનો અવાજ સહેજ દયામણો થયો. ઘણા દિવસથી દયાઇ રહેલી લાગણીઓ મર્ગ મળતાં બહાર નીકળવા લાગી.

“ ભાઇ ! એ બધું ખરું, પણ તેથી આમ સ્વભાવ બગાડીએ ? શ્રી બહેન બીચારાં કેટલાં અકળાય છે ? ” પદ્માના સ્વરમાં અનુકંપા હતી.

“ શું કરું, બહેન ! સવારથી સાંજ ટેટલું ગદાવૈતરું કરું છું તે તો તમે જાણો છો ને તે પછી સીરીને લાઇ લાગાવવા જોડલો ઉત્સાહ મારામાં બાગ્યેજ આટી રહ્યો હોય છે. બહેન ! હું જાણું છું કે સાંજ પડતાં મારા આવવાની વાટ એ પલે પલે જુએ છે. ને મને જોતાં બાલકભાવથી એ આવીને મળે છે, પણ આખા દિવસના થાક પછી મારે જરા ગરમ ચા કે નાસ્તાની જરૂર પડશે એ એ ઘણીવાર વીસરી જાય છે. એ તો હીક છે કે તમે છો, નહીં હોત તો એને આટલું એ કેમ આવડતે ? ને હવે તો બહેન ! મારી આશાઓ ને બાવના-
૧. ૧૩

ઓમાં ભાગ લે એવી સીરી થાય એવું જોવાની મને હોંસ થાય છે. તમે શું જાણો કે પુરુષને મન એવી વસ્તુની શી કીંમત છે ? પણ એ ઉણપ એને જોટલી સાહે છે તેટલી બીજી કશી સાલતી નથી.” આવેશમાં ને આવેશમાં સુષેણુ અધુંજ કહેવા માંડ્યું.

પદ્માને સુષેણુનું કહેવું પુરેપુરું સમજાયું નહીં. એવું સમજવાની એની શક્તિજ નહોતી. પણ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક પ્રેરણાબુદ્ધિને બળે એને એટલું તો લાગ્યું કે સુષેણુને આશ્વાસનની જરૂર છે. પણ આશ્વાસન કેમ આપવું તે તેને સુઝ્યું નહીં. “ભાઈ ! આમ શોક કર્યે શું વળે ? પણ જોજો તો ખરા, સીરી બહેન એવાં હોંશીઆર થઈ જશે.” એણે સરલ ભાવે માત્ર એટલું જ કહ્યું.

સુષેણુ ખિન્ન થયો. એને લાગ્યું કે પદ્મા એને સમજી શકી નથી, પણ એ એની દયા ખાય છે એ પણ એ જોઈ શક્યો. “આશ્વાસન આપવાની જરૂર નથી. એ નહીં હોંશીઆર થાય તો એ જોઈ છે તેવીએ મારે મન તો કીંમતી છે. એ મારી સીરી ને હું એના સુધુ તો સદા રહેવાનાજ. પણ.....”

સુષેણુનું વાક્ય અધૂરુંજ રહ્યું. કોઈ ઉતાવળું આવી બારણામાં દાખલ થયું.

“સુષેણુ કુમાર તમારું નામ કે ? તમારી પત્ની શ્રીદેવીને દ્રામ ને ગાડી વચ્ચે આવવાથી અકસ્માત થયો છે. એની સાથે કોઈ બાળક એને મુક્યા આવતો હતો એના કહેવા પરથી તમારું નામ જાણી તમને કહેવા આવ્યો છું.” પુરો શ્વાસ પણ ખાધા વિના આવનાર માણસે સમાચાર કહ્યાં. કોઈ બીચારો બહો માણસ મધુર સીરીનું દુઃખ જોઈ પરોપકાર કરવા પ્રેરાયો હતો.

સુષેણુ જડ જેવો આવનાર મનુષ્ય તરફ જોઈ રહ્યો. કેટલીક વાર સુધી તો એણે શું કહ્યું તેજ એને સમજાયું નહીં. પણ થોડી

વારે ' સીરીને અકસ્માત થયો છે ' એવો કેં અસ્પષ્ટ અર્થ તેના મગજમાં ઉતર્યો અને તેણે એકદમ દોટ મુકી. આવનાર માણસ પણ તેની પાછળજ દોડ્યો. પદ્મા શું થયું તેના વિચારમાં ગ્રહાવરી જેવી ખારણા નરક જેઠ રહી અને જરા જાન આવતાં પોતાનાં માતૃપિતાને ખબર આપવા એ પણ પોતાની ઝોરડી બણી દોડી.

૭

શ્રીદેવીને થએલો અકસ્માત ઘણો મંજીર નહતો પણ તેથી તેના નબળા હૃદય પર ઘણી અસર થઇ. ચિંતાને લીધે કેટલાએ દિવસથી તેનું શરીર નબળું પડવા તો માંડ્યું જ હતું. તેમાં આ નિમિત્ત મળ્યું. પરિણામે એનો મંદવાડ ધાર્યો કરતાં ઘણો લાંબાયો. ડાકટરને મનસી કાય રોગ થશે એવી પણ ખીક લાગતી હતી.

શ્રીદેવીની માંદગીમાં સુષેણ વારંવાર નોટરી પરથી ગેરહાજર રહેતો. મંદવાડે એનો બધો અસંતોષ બુલાવી દીધો હતો. એના બધા વિચારો હવામાં ઉડી ગયા હતા. એ પાછો હુમસના દરીઆ કાનારે હતો તેવો પ્રણયી બાલક સુષેણ થઇ રહ્યો હતો. માત્ર તે દિવસે સાધન કે પૈસાનો વિચાર એને કરવાનો નહતો. આજે જાતે કમાઇ ન લાવે ત્યાંમુઢી દરેક વસ્તુને માટે એને વાટ જેવી પડતી.

નાની સરખી ઝોરડીના એક ખુણામાં શ્રીદેવીની પથારી પાથરી હતી. સુષેણ તેના પર જરા નમી ચમચી વતી તેને દુધ પાતો હતો. સંધ્યા અને રાત્રિના સંધિકાળને લીધે ઝોરડામાં આંખુ અધારા જેવું અજવાળું લાગતું ને તેથી બંનેનાં મુખ પણ આંખાં આંખાં દેખાતાં.

શ્રીદેવીને દુધ પાછ સુષેણે ધીરેથી તેનું મોં લુછ્યું. શ્રીદેવીએ તવન એમો એક હાથ સુષેણના પગ પર મુક્યો ને પુછ્યું: " સુ વહાલા ! ઘણો થાકી ગયો લાજે છે. આજે ક્યાં ગયો હતો ? "

" પેલા મારા શેઠનો કાગળ આવ્યો હતોને તેને મળ્યા આવ્યો."

“શું કહ્યું એમણે?” સુષેણના મુખ પર નજર ઠેરવતાં શ્રીદેવીએ પુછ્યું.

“કહે કે તમે હમણાં વારંવાર ગેરહાજર રહો છો તે અમને પરવડતું નથી. તમારો આ માસનો ષગર તમને આજે આપવામાં આવે છે. તમારી નોકરીની હવે અમને જરૂર નથી.”

“હાય હાય, ત્યારે હવે શું થશે?”

સુષેણે તેનું માથું પંપાળ્યું. “હું બીજી શોધી કાઢીશ. તું ગભરાય છે શાની? તું ઝટપટ સાજી થઈ જાને.”

સુષેણે હીંમતથી કહ્યું તો ખરું પણ તેના મુખ પર જરા શ્યામતા પથરાયા વિના રહી નહીં. પણ શ્રીદેવીએ અંધારામાં એ દેરફાર જોયો નહીં.

“તે બીજી તરંત મળશે?” તેણે આતુરતાથી પુછ્યું.

“અરે! હું શોધવા જાઉં તેટલીજ વાર.” પાછળથી પદ્મા આવી ને તેણે તેને આ ઢોંગ કરવાની જરૂરીઆતમાંથી બચાવ્યો. “કેમ શ્રી બહેન! કેમ છે અત્યારે? ને આટલું અંધારું શું? દીવો કરું?”

“ના ના, રહેવા દો. આ અંધારુંજ ધણું સરસ લાગે છે.” સુષેણે કહ્યું.

પદ્મા શ્રીદેવીની પથારી પાસે બેઠી ને ધીરે ધીરે એના પગ પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. વાત કરવાથી થાકી ગયેલી શ્રીદેવી ઊંઘમાં પડી.

તે દિવસની વાત પછી સુષેણ અને પદ્મા વચ્ચે વાત કરવાની છુટ થઈ હતી અને તેમાં શ્રીદેવીના મંદવાડે બંનેને વધારે નીકટ આપ્યાં હતાં. સુષેણ પોતાની બધી મુશ્કેલીની વાત પદ્માને કહેતો ને પદ્મા સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેનો ભાર હળવો કરવા પ્રયત્ન કરતી.

શ્રીદેવીને ઊંઘમાં પડેલી જોઈ પદ્માએ ધીરે અવાજે પુછ્યું: “ભાઈ! શું થયું?”

“ શું થાય ? સ્નાનના સમાચાર. ” તેના સ્વરમાં નિરાશા હતી.

“ પણ કહો તો ખરા. ”

“ પહેલાં તો ડાક્ટરને ત્યાં ગયો. એને પુછ્યું કે “ એક નાના અકસ્માતમાંથી આમ બે બે માસથી સીરી રીખાય છે તેનું કેં કારણ હશે કે નહીં ? ”

“ એણે શું કહ્યું ? ”

“ એ કહે કે “ જુઓ ભાઈ ! આમ અધીરા થશે તો નહીં અને. તમારી પત્નીનું હૃદય નબળું હતું, અને આ અકસ્માતમાં ત્યાંજ વધારે દબાણ આવ્યું છે. જરાક ક્ષયરોગની અસર લાગે છે. ”

“ હાય હાય. ”

તે કહે કે “ ડાક્ટરો કેં પ્રભુ નથી. સારવાર કરો. સારું થઈ જશે. ” સુષેણનો અવાજ ગુંગળાયો.

થોડીવાર કોઈ બોલ્યું નહીં.

“ પછી ? ” પદ્માએ પાછું પુછ્યું.

“ પછી મારા જુના શેઠને ત્યાં ગયો. ત્યાંથી રજા તો મને ગયે મહીનેજ મળી હતી. આજે જોયું તો મારી જગા પુરાઈ પણ મઘ. ”

“ ત્યારે હવે ? ”

“ થઈ રહેશે. ” સુષેણે ખીન્નતાથી કહ્યું. “ આવતાં આવતાં એક મારવાડીની દુકાને ગયો તે મેં પેલું સીરીની વર્ષગાંઠને દિવસે એને માટે જે શીશકુલ આપ્યું હતું તે ગીરો મુક્યું. ” એનો અવાજ ગુંગળાયો. આંખમાં બે ટીપાં રોકવા છતાં આવ્યા વિના રહ્યાં નહીં, તે તેણે છાનામાના લુછી નાખ્યાં. જરા વાર રહીને પાછું એણે ઉમેર્યું. “ શ્રેય અને પણ પૈસા મોકલવાના છે, ”

પદ્માની આંખમાં આંસુ છલકાયાં. પણ તે તેણે છાનામાનાં પાલન-વટી લુછી નાખ્યાં. શ્રીદેવી ઝબકીને જગી.

“એરે, સુષી! ક્યાં ગયો?”

સુષેણે તેના હાથ હાથમાં લીધો. “આ રહ્યો, સીરી! કે જોધએ?”

“જરા પાણી આપતો. કેટલું અંધારું? મને એક સ્વપ્ન આવ્યું.”

પદ્મા દીવો કરવા ઉઠી. સુષેણે પાણી પાતાં પુછ્યું: “શું?”

“જાણે કે મને કોઈ પકડીને લઈ જતું હોય! તું નહોતો. મેં ઘણાંએ કાલાવાલા કરીધા, બળ પણ અજમાવ્યું, પણ એણે તો મને લઈ જવા માંડી. પણ એટલામાં તું અહારથી આવ્યો. ને હું તને જોરથી વળગી પડી ને મારી આંખ ઉઘડી ગઈ.” શ્રીદેવીએ જોરથી સુષેણના પગ પકડ્યા. “ઓ સુહુ! મને કોઈને લઈ જવા દેતો નહીં.”

“કોની મગદુર કે તને મારી પાસેથી લઈ જાય! હું તારી ખબર રાખનારો બેઠો છું તે ખબર છે?” સુષેણે તેના ધડકતા હૃદયને દબાવ્યું.

શ્રીદેવીએ તેના પગને વધારે જોરથી પકડ્યા ને ધીરેધીરે ફરી ઉંઘમાં પડી. સુષેણ તેના સામે એકી ટશે જોઈ રહ્યો.

“બાઈ કેં ખાશો?” પદ્માએ સંભાર્યું.

“હમણાં ભુખ નથી. ટેબલ પર જે કેં હોય તે મુકો. ભુખ લાગશે તો ખાઈ લઈશ.”

“આમ કેમ ચાલશે? તમે માંદા પડશો તો શ્રી અહેનની ચાકરી કોણ કરશે?”

“ના, હમણાં તો નહીં જ. હું જરૂર પછી ખાઈશ. તમે જાઓ. હવે મોડું થાય છે.”

પદ્માએ ટેબલ પર ખાવાનું ઢાંક્યું અને ફરી ખાઈ લેવાનું કહી તે ગઈ. સુષેણ ક્યાંસુધી એમને એમ બેસી રહ્યો. ને થાક અને દુઃખથી એની ડોહી ઝુકી પડી. સીરીના પગ આગળ માર્યું મુકી દુઃખીઆઓને આવે છે તેવી અસ્વસ્થ નિદ્રામાં તે પડ્યો.

૮

દિવસો પર દિવસો જતા ગયા ને શ્રીદેવીને મંદવાડ પશુ વધતોજ ગયો. સુષેણુ આખો દિવસ એની પાસે બેસી રહેતો ને શ્રીદેવીએ એને પળ ન જોતી તો વીલી થઇ જતી.

પશુ પૈસા વગર આ દશા ક્યાં સુધી ચાલે? સુષેણુને નોકરી પરથી રજા તો મળી ચુકી હતી. પૈસા ખુટતા ગયા તેમ તેમ ઘરમાં વસાવેલી કીંમતી વસ્તુઓ એકેએક વેચાવા માંડી. શ્રીદેવીની આંખે ફેરફાર ન દેખાય તેટલા પુરતી બહાર દેખાતી વસ્તુઓજ બાકી રહી. છેલ્લા પ્રસંગે તો લગ્ન પ્રસંગે શ્રીદેવીને આપેલી વીંટી પણ ધણાં છાનાં આંસુ પાડી સુષેણુ મુકી આવ્યો. ઘરનું બે માસનું ભાડું ચઢી ગયું હતું. શ્રીદેવીને માટે દવા, ફળ, દુધ વગેરે રોજ લાવવું પડતું. ને ન છુટકે સુષેણુને પોતાને પણ પેટને ભાડુ આપ્યા વિના ચાલતું નહોતું. ભીખારી દશાની ને સુષેણુની વચ્ચે છેલ્લી વીંટીના પૈસા પુરા થાય તેટલો બે દિવસનોજ અંતર હતો.

આ દશામાં ખીજે કોઇ પતિ પત્નીની ચાકરી કરવા સર્વસ્વનું બલિદાન આપવા ભાગ્યેજ તત્પર થાત. હસતા મુખે અને બળતા અંતરે આ સર્વ તે સહન કરતો; ઉની વરાળનો એક શબ્દ પણ તેણે શ્રીદેવી પાસે હજી કાઢ્યો નહોતો. ને શ્રીદેવી જેવી ભોળી બાળાને સુષેણુ પૈસા ક્યાંથી લાવતો હશે એ પ્રશ્ન કદી સુઝ્યોજ નહોતો.

શ્રીદેવી સાજી થશે કે તરત નોકરી લઇ આ બધું ઝાણુ ચુકવાશે એ આશામાં આશામાં સુષેણુ હીંમત રાખી અસારસુધી તો નબાવ્યું, પણ શ્રીદેવીને આરામ થવાના બહુ થોડાંજ ચિન્હો હજી દેખાતાં. પૈસા મેળવવા એણે દરેકે દરેક ઉપાય અજમાવી જોયા હતા પણ હવે શું કરવું તે તેને સુઝતું નહતું. બુખમરા ને તેની વચ્ચે બહુ થોડોજ અંતર રહ્યો હતો. છેલ્લા પૈસા વધે તેમાંથી વિષ લાવી પોતે

ને સીરી એક સામટાં આ ફુનોઆમાંથી ઉપડી નવ એટલેજ રસ્તો તેને બાકી રહેલો લાગ્યો.

ચિંતામાં ને ચિંતામાં તેનો રુખાળો ચહેરો ધરડા ડોસા જેવો થઇ ગયો હતો. તેના માલનાં હાડકાં બયાનક રીતે બહાર તરી આવતાં તેની તેજદાર આંખો છેક ઉંડી ઉતરી ગઇ હતી. ઉગતી જીંદગીમાં ફુનોઆનું દુઃખ માથે લઇ ફરતાં તેનાં કિમંઝ અને આશા કચરાઇ ગયાં હતાં.

એમ કરતાં તે છેલ્લો દિવસ પણ આવ્યો. સુષેણના ગજવામાં માત્ર બાર આનાજ બાકી રહ્યા હતાં. તે હાથમાં લઇ ગણતાં તેની આંખે અંધારા આવ્યાં. એ બાર આનામાં તો એને શું શું લાવવાનું હતું. કે' પણ વિચાર કર્યા વિના તે બાર આનામાંથી કે'ક લઇ આવવા તે બહાર નીકળ્યો.

ગાંડાની માફક ક્યાંસુધી એણે રસ્તામાં ચાલ્યા કર્યું. ફળવાળાની દુકાન જોઇ એને પેલા બાર આના સાંભર્યા. ડાહટરનું ઘર આવ્યું પણ તે દવા લેવા ગયો નહીં. છેલ્લા બાર આનાથી છુટાં પડતાં એનો જીવ ચાલતો ન હતો. એને એ રસ્તેથી સાત વખત આંટા માર્યા, દરેક વખત ગજવામાં હાથ નાંખ્યો ને તે પાછો ફર્યો.

ક્યાં ચાલતો હતો તેનું એને થોડું જ જ્ઞાન હતું. પણ અચાનક એક મોટા મકાન આગળના પાટીઆએ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું ને એણે ઉદારતાને માટે પ્રખ્યાત શ્રીએલા શેઠ ભગવાનદાસનું નામ વાંચ્યું. કે' જીંદગી આકર્ષણો હોય એમ તે ત્યાં ઉભો રહ્યો. પાટીઆ પરનું નામ તેણે ફરીફરીને વાંચ્યું, ને ત્યાંથી તે આગળ ચાલ્યો. પણ થોડું ચાલતાં થહેલાં તો તેના પગ પાછા પડ્યા. ફરીવાર તે પાટીઆવાળા મકાન થાસે આવીને ઉભો, જે પણ અંદર કંપાઉંડમાં તે મકાન તરફ જોયું ને પોતે શું કરે છે તેનો પુરો વિચાર કર્યા વિના તે અંદર પેઠો.

નાનકડું કપાઉંડ વઢાવી તે મકાન આગળ આવ્યો. ઓઠલા ઉપર તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતો લેયો ખેઠો હતો. ખગરવ સાંભળી તેણે પુસ્તકમાંથી દૃષ્ટિ હટાવી કરી.

લેયો આ બીખારી જેવા માણસ તરફ જરા શંકાશીલ નજરે જોઈ રહ્યો. સુષેણનાં કપડાં મેલાં અને શાટેલાં હતાં. એના મુખ પર ગાંડા માણસમાં અપાય તેટલી નિરાશા હતી. એનાં તેજહીન ચક્ષુઓ વિચિત્ર રીતે આમતેમ ફરતાં. લેયાએ જરા કડકાઈથી પુછ્યું: “કેન હૈ! કીસકા કામ હૈ?”

પહેલાં કદીએ પરિચિત નહીં એવી નવ્રતાપૂર્વક સુષેણે જવાબ આપ્યો; “લેયાજી! શેઠ હૈ? મીલેજે?”

“તુમ કેન હો? કાયકે લીએ ઇધર આયા હો?”

સુષેણ ગુંચવાયો. એને શું જવાબ દેવો એ સુઝ્યું નહીં. “શેઠક મીલનેકા હૈ.”

લેયો જરાવાર એના સામે જોઈ રહ્યો. એને એનામાં કેં એવું દયાજનક લાગ્યું કે એ પીમળ્યો ને કહ્યું: “ખેઠેકખાનામે ખેઠે હૈ એ રાસ્તેસે જાઓ.”

૯

શેઠ ભગવાનદાસ દીવાનખાનામાં ગાદીતકીઆ પર અઢેલીને મહેતાજી પાસેથી હીસાખ સાંભળતા હતા. શેઠ દેખાવમાં આઘેડ હતા અને તરતજ પુજનમાંથી ઉઠી આવ્યા હોય તેમ શાલ ઓઢી ખેડા હતા. કપાળમાં ભસ્મની રેખા દેખાતી. એમના મુખ પર ભલમનસાઇ અને સૌજન્ય બંને દેખાતાં. સુષેણ અકળાતો ગભરાતો તેમની પાસે આવી ઉભો.

શેઠ આશ્ચર્યથી તેની સામે જોયું. “કેમ ભાઇ! કેણુ છો તમે?”

સુષેણ આવતાં આવ્યો તો ખરો પણ તેના મળામાંથી શબ્દો

બહાર નીકળ્યા નહીં. તે અવાચક ઉભોજ રહ્યો. શેઠે વધારે આશ્ચર્ય-થી તેનો તેજ પ્રશ્ન કરી પુછ્યો: “ભાઈ! કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો?”

અત્યંત વેદનાથી સુષેણનો અવાજ ખોખરો થઈ પડ્યો. તેણે કહ્યું: “શેઠ! હું એક ભીખારી છું.”

“તમે ભીખારી જેવા દેખાતા નથી,” શેઠે તેની સામે ધારી-ધારીને જોતાં કહ્યું: “કોઈ સારા માણસનું ફરજદ લાગે છે. બોલો શું કામ છે?”

આંખમાં આવેલાં આંસુ સુષેણે મહા પરાણે રોક્યાં. “શેઠ! હું એક ભીખારી જ છું. ને તમારી પાસે ભીખ માગવા આવ્યો છું. મારા બાપ મરી ગયા, બૈરી બહુ માંદી છે ને મારી પાસે એક કોડી પણ નથી. ડાક્ટર એને હવા ફેર લઈ જવાનું કહે છે. હું નોકરીએ મઢીને તમારા પૈસા વાળી આપીશ, પણ હમણાં એક પાંચસો રૂપીઆ આપવાની કૃપા મારા પર કરો.” ઉતાવળે શ્વાસે શેઠની સામે જોયા વિના સુષેણ બધું બોલી ગયો ને નીચું જોઈ રહ્યો.

શેઠ થોડીવાર તેના સામું જોઈ રહ્યો. એમની દયાનો લાભ ધણી વાર એવી રીતે લેવાયો હતો કે ‘રખેને કોઈ કુપાત્ર જન હોય’ એવી ધાસ્તી એમને આવા પ્રસંગોમાં લાગ્યાંજ કરતી. “ભાઈ! હું તમને ઓળખતો નથી, પારખતો નથી ને તમે આવીને એકદમ ‘મારી બૈરી માંદી છે માટે મારે પાંચસો રૂપીઆ જોઈએ છે’ એમ કહે છે. તે મારે આપી દેવા? તમે સારા માણસ હશો; એવા દેખાઓ છો, પણ એવા માણસના દેખાવવાળા મારે ત્યાં રોજ કેટલાએ જણ આવે છે. મારે કેમ ઓળખવું તે કહેશો?”

શેઠના શબ્દો જાણે અંતરીક્ષમાંથી આવતા હોય તેમ સુષેણ નીચેથી ઉઠ્યું જોયા વિના સાંભળ્યાં. શેઠને થોડી વાર રહીને ફરી

બોલતા તેણે સાંભળ્યા. “પણ તમારો દેખાવ જોઈ મને દયા આવે છે. તમે કોઈ સારા માણસ દેખાઓ છો. જોઈએ તો આ પચીસ રૂપીઆ લઈ જાઓ” પાસે પડેલી કોથળામાંથી શેઠે પચીસ રૂપીઆ કાઢી ધર્યાં.

સુષેણ મુંઝાએલા જેવો એ પચીસ રૂપીઆ તરફ જોઈ રહ્યો. ને થોડીવારે એ લીધા વિના શેઠને નમસ્કાર કરી બહાર નીકળ્યો. શેઠ એના અતિ દુઃખી દેખાવ તરફ દયાની દાઝતી નજરે જોઈ રહ્યા.

“મહેતાજી ! ખીચારો દુઃખી માણસ લાગે છે. એને મદદ કરી હોત તો હીક થાત.”

“અરે સાહેબ ! એવા તો કેટલાએ જણુ ઢાંગ કરીને આવે છે. એવા દુઃખી દેખાય નહીં તો આપના જેવા છેતરાય કેમ ?” આ જાતના દેખાવથી ઘણી વાર ટેવાએલા મહેતાજીને મન આ એક ઢાંગજ હતો.

“ના, પણ આ એવો નહોતો લાગતો. જુઓ, પેલું શું પડ્યું છે ?”

“સાહેબ ! એ છોકરાનો કાગળ પડી ગયો લાગે છે.” જવાબ દઈ શેઠને સંભળાય તેટલું મોટેથી મહેતાજી બબડ્યા. “આવા મૂશ્કીલાઓ કાણ જાણે ક્યાંથી પાડે છે. ધંધાધારી કરવી નહીં ને બીજા માગીને પેટ ભરવું. નાટકીઆની માથક ઢાંગ કેટલા કરે છે !”

સાંભળતા ન હોય તેમ શેઠે કહ્યું : “મહેતાજી ! એ કાગળ લાવો જોઈએ.”

કટાણું મુખ કરી મહેતાજી હસ્યા અને કાગળ શેઠને આપ્યો.

શેઠને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી સુષેણે દિશા કે સ્થળનો વિચાર કર્યા વગર દેખાયો તે રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. તેનું માથું ભમી જતું હતું. લથડીમાં ખાતો તે ચાલતો હતો. પોતે બીખ માગી એટલુંજ ભાન તેને ઘડી ઘડી થયા કરતું હતું-

તે ચાલ્યો, વેગમાંને વેગમાં તે ચાલ્યો. એક બે વાર તારના ચાંબલા સાથે અથડાયો પણ ખરો, પણ તે ગણકાર્યા વિના તેણે ચાલ્યાજ કર્યું. રખડતો રખડતો કેટલાક વખતે તે દરીઆ કીનારે આવ્યો, થાકથી તેના અંગ કંપતાં હતાં. સવારથી તેણે કે' ખાધું ન હતું. તે એક ખાસ્તી પર ફસડાઈને પડ્યો.

ક્યાં સુધી તે એમને એમ પડ્યોજ રહ્યો. દરીઆમાં જોટ આવેલી હતી અને તેના હૃદયમાં પણ નિરાશાશી જોટજ હતી. એની મેલી ટોપી રમડીને ભોંય પર ગઇ. એના વાળ હવામાં આમ-તેમ ઉડતા. કે' પણ જોવાની શક્તિ વિનાની તેની ખાલી દૃષ્ટિ દરીઆ તરફ જોતી છતાં તેને ન જોતી.

છેવટે તેને ભાન આવ્યું. સવારથી પોતે શું શું કર્યું તે બધું તેને યાદ આવ્યું. પોતે બીખ માગી હતી તે પણ પાછું તેને સાંભર્યું આ બધી યદિને વિચારના રૂપમાં અનુભવવા જેટલું ભાન તેને આવ્યું હતું. એના મગજમાં મૂક માનસિક પ્રલાપ શરૂ થયો.

સૌથી પહેલો વિચાર તેને બીખ માંગ્યાનોજ આવ્યો. તેનાથી કેમે કર્યા તે ભુલાતુંજ ન હતું. “છેવટે મેં બીખ માગી. માંગી એટલુંજ, પણ મળી તો નહીં. મારું બધું અભિમાન ખોઈને હું આજ બીખારી થયો; પણ બીખ માગતાં આવડી નહીં.”

વિચાર આવતાંની સાથેજ પોતે બીખ કેમ માગી હતી તે સાંભર્યું. ને તેને પેલા બાર આના માદ આવ્યા. ગજવામાંથી એણે બાર આના

હાથમાં કાઢ્યા ને તેને ધારીધારીને જોયા. “ માત્ર આ બાર આનાજ બાકી રહ્યા છે, સીરીની દવા લાવવાની છે. એને માટે ફળ ને દુધ પણ લઈ જવાના છે. ને...મારા પેટમાંએ લુપ્ત લાગી છે, ને તે સૌ આ બાર આના ઉપરજ.” તે જરા શીકકું દસ્યો ને બાર આના ગળવામાં પાંછા સંભાળીને મુકી દીધા.

ફરી વિચાર આવ્યો: “ ડાક્ટર શ્રીને હવા ફેર લઈ જવાનું કહે છે, ને નહીં તો.”.....એની આંખમાં એક અશ્રુબિંદુ ચમક્યું. “ પણ તેમ કરવાની મારી શક્તિ નથી. સારુંજ છે કે હવે મારે માટે પણ કેં સાધન બાકી રહ્યું નથી. સીરી માંદી થઈને મરી જશે, હું વગર માંદગીએ મરી જઈશ. મરવામાંએ અમે બંને સાથેજ થઈશું.” ડાકી બાંકડા પર નાંખી તેણે ઉંચે આકાશ તરફ જોયું.

“ બીચારાં બાને બહેન શું કરશે? અત્યારે હું જીવતો છું તોએ એમને હું ક્યાં પોષી શકું છું? બહેન પરણી જશે ને બા.....મામા છે ને.....મરવાની અણીએ આ બધાંની શીકર મારે કરવીજ જોઈએ?” જરાવાર સુધી આંખો મીંચી શક્ય મને તે પડી રહ્યાં. ને મરણ પહેલાં વધારે સુંદર લાગતો જૂતકાલ તેની દષ્ટિ આગળ ખડો થયો.

“ ઓ સીરી! હું તને બચાવી શકતો નથી. દેવડી! કેટલી હોંસભેર આપણે પરણ્યાં! અને પરણ્યા પછીનું પ્રથમ વર્ષ કેવા અપૂર્વ સુખમાં આપણે ગાળ્યું! પછી આપણે જરા બગડી ગયાં: ના, આપણે ત્યાં પણ હું બગડી ગયો. મને અસંતોષ થવા માંડ્યો. મહાત્માકાંક્ષા-ઓના પ્રવાહમાં હું તણાયો. કાર્યદક્ષ અને ચતુર ગૃહિણીને મને મોહ થયો. એકલી સ્નેહસૃષ્ટિ આ બધી ઉણપો પુરાય નહીં ત્યાં સુધી અધુરી લાગી. મારી બાલપણની સખી આ વિકાસ સાધવામાં મદદ નહોતી કરતી એવો મને બ્રમ થયો. આવા વિચારોથી આવતી ખીમતા મારાંથી કાઢી શકાય નહીં. ને એ ખીમતાએ તને કરમાવી મુકી.

પશ્ચિમામે આજે તને ગુમાવવા બેઠો છું. અકસ્માતનું તો નામ બાકી તારું હૃદય નબળું પડવાનું ખરું કારણ તો એજ.” સુષેણની આંખો-માંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ ટપક્યાં. “સીરી! મારી દેવી! મને માફ કરજો. તારા પરની પ્રીતિ તો કદી ઓછી થઇ જ નહોતી. પણ એ પ્રીતિના બળેજ તું મારાથી કશામાંએ દૂર કે બિન્ન હોય તે મારાથી ખમાતું નહીં, પણ હવે એ બુલ સુધારવાનો વખત રહ્યો નથી.” આ વિચાર પરંપરા ક્યાં સુધી આમને આમ ચાલ્યાંજ કરી અને ભૂતકાલની દરેક વાત સંભારી સંભારીને સુષેણ ખુબ રડ્યો, એક બાળકની માફક રડ્યો. ઘણા દિવસના બાંધેલા બંધ આજ અચાનક તુટ્યા, અને તે તુટતાં એના દુઃખના સાગરે મર્યાદા છોડી એને વીંટાતા ચારે તરફ ફરી વળ્યાં.

ઘણીવારે છેવટે એને ભાન આવ્યું, શોકનું બધું જોમ ઉતરી જતાં એને પાછી પોતાની મુળ સ્થિતિ સાંભરી, ને તેની સાથે ધર સાંભર્યું; શ્રીદેવી સાંભરી અને પોતે કેટલો વખત ગુમાવ્યો હતો તે યાદ આવતાં તે ચમક્યો. “અરરર, કેટલું મોટું થયું? સીરી ક્યારની વાટ જોતી હતી ને હું આમ અહીં બાયલાની માફક રડ્યાંજ કરું છું.” તે ઉભો થઇ ગયો પણ એ ડગલાં ચાલીને પાછો ઉભો રહ્યો. “પણ ઘેર શું જઈ? આ છેલ્લા બાર આના ક્યાં સુધી ચાલે છે તે જોવા? આજ સાંજ પણ એટલા પર પડવાની નથી.” પાછો તે બાંકડા પર ફસડાઇ પડ્યો.

એક વિપલ તેને વિચાર આવ્યો: “સીરીની ચાકરી કરવાની કુનમાં નોકરી છોડી નહીં હોત તો આ દહાડો આવત નહીં, પણ તેમ કરત તો સંભાળ વગર એને મરવા દેવી પડત; ત્યારે હવે સાધન વગર મરવા દેવી પડશે. કાલ વહાણે એને માટે દવા કે દુધ લાવવાના પૈસા નથી. શું મોં લઇ ઘેર જઈ? આ દરીઆમાં જ અત્યારે પડતું નાંખું તો?” વિચાર આવતાં તો આવ્યો પણ તે ચમક્યો.

“ પણ પછી સીરીનું શું થાય ? મરતાં મરતાં એના ગળામાં પાણીનાં એ ટીપાં મુકનારે કોઈ નથી. ના, એમ તો નહીં બને. ચાલ જીવ, બીચારી સીરી રાહ જોતી હશે.” ઉભો થઈ ભોંય પર પડેલી ટાપી લીધી ને પોતાનાં કપડાં પર નજર નાખી તે સુકી રીતે હસ્યો. “ આજ તો હું ચોરી કરું તોએ મને પાપ ન લાગે ” ને તેણે પોતાના ધર તરફનો રસ્તો લીધો.

૧૧

સુષેણ સવારનો બહાર ગયો હતો પણ હજુ પાછો ફર્યો ન હતો. તેની ગેરહાજરીમાં પદ્મા શ્રીદેવી પાસે બેસતી. તે ઓરડીમાં ઠીકઠી બધું જોડવી જતી. સુષેણને બને તેટલો આરામ લેવાનો આગ્રહ કરવાનું પણ તે ચુકતી નહીં. શ્રીદેવીની ચાકરી પણ સગી બહેનની માફક તે કરતી. સુષેણ મનમાં ને મનમાં સદાએ તેનો ઉપકૃત રહેતો.

આ દંપતિની આર્થિક સ્થિતિ પણ પદ્માથી અજાણી નહતી. પોતાના ઘરમાંથી બને તેટલી નજીવી વસ્તુઓ ને કે ને કે ખાવાની વસ્તુઓ તે ગમે તે બહાને લાવવાને ચુકતી નહીં. સુષેણ પણ પોતાની બધી જ વાત એને બગિની બાવથી કહેતો. હવે શું થશે એ વીશે પદ્માની ચિંતા પણ દહાડે દહાડે વધતી જતી હતી.

સુષેણ હજુ સુધી આવ્યો ન હતો તેથી પદ્માને ક્યારની શીકર થયાં કરતી હતી પણ શ્રીદેવી ગભરાય માટે તેને તે કે કહેતી નહીં. શ્રીદેવી પણ ક્યારની તેની વાટ જોયાં કરતી હતી. હમણાંથી તો એનાથી સુષેણ વિના જરાવાર એકલું રહેવાતું જ નહીં. અને સુષેણ આટલો બધો વખત બહાર તો ક્વચિતજ નતો.

બીંત તરફ મુખ કરી શ્રીદેવી પથારીમાં સુતી હતી. એનું શરીર છેક સુકકું અને નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું. પણ તોએ એના પર લાવણ્યની રેખાઓ દેખાતી. ઉઠવા બેસવાની શક્તિ તો ક્યારનીએ એના-

માંથી ગઇ હતી. “પદ્મા બહેન! હજુ એ કેમ નહીં આવ્યા?”
બાળક માની વાટ જુએ તેટલી આતુરતાથી શ્રીદેવીએ પુછ્યું.

“હમણાં આવશે. આજ તમને ઠીક છે તે જરા બહાર
ગયા હશે.”

શ્રીદેવી ઘોડી વાર વગર બોલે પડી રહી. “બહેન! હું તો હવે
મરી જવાની.”

“કેણે કહ્યું? વળી પાછાં ગાંડાં થયાં કે? આવા આવા
વિચારો કરો છો તે સુષેણુભાઈની દયા નથી આવતી?”

શ્રીદેવીએ જરા વાર આંખો મીંચી રાખી. “પદ્મા બહેન! હું
એમને કેટલા દુઃખી કરું છું?”

“કોને સુષેણુભાઈને? એ તમને જીવાડવાને આટલું કરે છે ને
તમને આવું કહેતાં શરમ નથી આવતી?” પદ્મા જરા ખાંજવાયાનો
ડોળ કરી બોલી. ને શ્રીદેવીની પાસે આવીને બેઠી. શ્રીદેવી પદ્માના
હાથને વળગી પડી ને એના સામે ધારી ધારીને જોયું. “બહેન!
ફરી એવું નહીં બોલું, પણ મને ખરેખર કહો. એ મને-આવી મુર્ખાને
ચઢાતા હશે?”

“તમને આજે થયું છે શું? હજુ સુષેણુભાઈ તમને ચાહે છે
કે નહીં તેની તમારે ખાતરી જોઈએ છે? તમારા વિના તો એ મરી
જાય! ખબર છે?”

શ્રીદેવીના મુખ પર આનંદ પથરાઈ રહ્યો. ઘોડી વાર તે એમને
એમજ પડી રહી. “બહેન! મારું માથું હોળી આપશો? કેટલા
દિવસથી એમને એમજ રહ્યું છે.”

પદ્મા કાંસકી લાવી ને શ્રીદેવીનું માથું હોળવા માંડ્યું. “હું પાડું
છું તેવીજ સેંથી પાડજો. એમને એવી જ ગમે છે. એક દહાડો એમણે-
જ મને એવી સેંથી પાડતાં શીખવ્યું. ને પછી મારું મુખ પકડીને

કહ્યું કે.....પણ તમે વળી મને શરમ વગરની ને વરધેલી કહેશો; જરા આરસી ધરો તો હું જોઉં, કેવી લાગે છે તે.”

શ્રીદેવીએ આરસીમાં જોયું ને એનું મુખ ગંભીર થઇ ગયું. “અરર, મારું મુખ તો સુકાઇને કઠરુપું થઇ ગયું છે. એમને તો ગમશે પણ નહીં.” ધારીધારીને એણે આરસીમાં જોવા માંડયું. ને ચિંતાથી પુછ્યું: “હે પદ્મા બહેન! ખરેખર એમને નહીં ગમે કે?”

પદ્માની આંખમાંથી છાતું-માતું એક આંસુ સડ્યું. “જો તમે આવું આવું કરશો તો હું તમારી પાસે બેસવાની જ નથી.”

“ના ના, બહેન! હવે નહીં બોલું. મને જરા મોં ઘોઘ કપડાં બદલાવો. આજ તો સુખી મને બદલાઇ ગએલી જ નિશે.”

પદ્માએ કહ્યા પ્રમાણે બધું કર્યું. એનું શરીર વાદળીથી સાફ કર્યું. એને કપડાં બદલાવ્યાં, કપાળમાં આંદલો કર્યો, શ્રીદેવી થાકી તો ગઇ પણ એને સરસ લાગ્યું.

“શ્રી બહેન! આજ તમે એવાં રૂપાળાં લાગો છો કે હું છોકરો હોત તો તો તમનેજ પરણત.” પદ્મા હસી.

“ના બા, હું તો મારા સુખીને જ પરણત.”

સુષેણે આ છેલ્લા શબ્દો પુરા બોલાય તે પહેલાં બારણામાં પ્રવેશ કર્યો. એણે છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યાં ને તે જરા હસ્યો. મુખ પરની બધી નિરાશા સંતાડવાને એક મહાભારત પ્રયત્ન તેણે કર્યો. તેના હાથમાં પાંચ છ નારંગી, સંતરાં ને દવાની શીશી હતી. એક ખુણામાં શર-માતો હોય તેમ તે મુકી દઇ શ્રીદેવી પાસે તે ગયો.

પદ્માએ સુષેણના મુખ પરનો બધો ફેરફાર જોયો ને તેનું હૃદય ચીરાઇ ગયું. તેને એની સ્થિતિની લગભગ તો ખબર હતી. સુષેણના અભિમાની સ્વભાવે તેને છેક પુરું થયું છે એવું કહેતાં અટકાવ્યો હતો. પણ પદ્માને કલ્પતાં વાર લાગી નહીં.

સુષેણે નીચા વળી શ્રીદેવીના માથા પર હાથ ફેરવ્યો. “શ્રી ! કેમ છે ? આજ તો તું સરસ લાગે છે. ને હું થોડાં રજા લાવ્યો છું. કે’ ખાશે ?”

જરાક શીઘ્ર સ્મિત કરી શ્રીદેવીએ કહ્યું : “મેં હમણાંજ દુધ પીધું.”

“કોણ લઇ આવ્યું ?” સુષેણે જરા આશ્ચર્યથી પુછ્યું.

“પદ્મા બહેન.”

સુષેણે પદ્માની સામે જોયું. પદ્માએ કે’ બોલ્યા વગર નીચું જોયું. શ્રીદેવીએ સુષેણનો હાથ હાથમાં લીધો. “અત્યાર સુધી ક્યાં હતો ?”

સુષેણે શું જવાબ દેવો તે સુઝ્યું નહીં. “જરાક દરી આવ્યો.”

“સારું કર્યું. જોની, તારું મોં કેવું સુકાઇ ગયું છે ?” તેના સુખપર હાથ ફેરવતાં શ્રીદેવીએ કહ્યું. “કોઇ જાણે કે ખરેખર માંદો તો તું જ છે.”

“એ તો અમથું. તું સાજી થઇ જા. પછી તારા કરતાં હું ડબબલ જાડો થયાનો.”

“બાઈ ! કે’ ખાધું ?” પદ્માએ કાળજીથી વચ્ચે પુછ્યું.

“હજી અત્યારમાં ? થાય છે.” કહી તે પદ્માની સામે જોવાની હોંમત કર્યા વિના શ્રીદેવી તરફ કર્યો. પદ્મા ધીરે રહી ઉઠી ગઇ. શ્રીદેવીએ તેને જતાં જોઇ ને તેણે સુષેણના બોળામાં માથું સુક્યું. “વહાલા ! હું તને બહુ દુઃખ દઉં છું ખરી ?”

સુષેણે તેના વાંસો પંપાળ્યો. “મારી સીરી દુઃખ દે કે ?”

“હું મરી જાઉં તો કેવું સારું.” કે’ વિચાર કરતી હોય તેમ શ્રીદેવીએ કહ્યું.

“તને સુધી હવે ગમતો નથી ખરું ?”

“ના, ગમે છે તો એટલો કે તેને દુઃખ દેવા કરું છું, તોએ મરવાનું મન નથી થતું. પણ હવે તો મારે મરી જવું જોઈએ.”

“જો, એવું બોલશે તો તારી પાસે નહીં બેસું.”

“ના ના, બેસ. ગુસ્સે ના થા. જો, આજ મેં કેવા સરસ વાળ હોળાવ્યા છે? આગલી લટ તો તને ગમે એમજ રાખી છે. તેં એકે દહાડો નહોતું કહ્યું કે આમ હું વાળ હોળું છું ત્યારે બહુજ શોભુ છું?”

સુષેણે મહા મહેનતે આંસુને રોકી રાખ્યાં. સીરી પોતાનું મુખ ન જુએ તેમ તેના માથા પાસે લઇ તેના વાળને ચુમ્યા. ને તેના પર હાથ ફેરવ્યો.

“કેમ બોલતો નથી?” શ્રીદેવીએ માથું ફેરવી ઉંચું જોયું. “આ શું? રડે છે કે?” નિર્બલ હાથે તેણે તેનું માથું પકડ્યું. “સુધી! વહાલા! તું નહોતો કહેતો કે રડવું એ બાયલાપણાની નીશાની છે? હું કેટલા સુખમાં મરી જઈ છું તે તને કેં બખ્ખર છે? તને પામીને હું તો જન્મોજન્મની ભાગ્યશાળી થઇ ગઇ છું. પણ વહાલા! તારા લાયક તો મારાથી કદી થવાયુંજ નહીં.”

સુષેણથી વધારે વાર રડવું ખાળી શકાયું નહીં. તે શ્રીને ગળ વળગી મોટથી રડી પડ્યો. “એમ ના બોલ, સીરી! તું સદાએ મારે લાયકની ને મારી પ્રિયતમા જ હતી.”

સીરી પ્રસન્ન થએલી દેખાઇ. “હાથ, સુધી! હવે મને મરતાં દુઃખ નહીં થાય, ને તું મને સંભારશે ને?” વળી જરા અચકાતાં અચકાતાં એણે ઉમેર્યું. “મારી છબી વાળું બોકીટ તું રોજ ફરી પરણે તોપણ પહેરજો હોં.”

આ શબ્દોથી સુષેણે પોતાના પરનો બધો કાબુ ખોર્યો. તે આવેશથી બોલ્યો. “સીરી તું મરવાનીજ નથી, ને હું તને મરવા દેવાનોજ નથી.”

શબ્દો બોલતાં તો બોલાયા પણ એને પોતાની સ્થિતિનું બાન તેજ ક્ષણે તીવ્રરૂપે થયું. પણ એ બાન થતાંની સાથે કે' બચકર નિશ્ચયની રેખાઓ તેના મુખ પર સ્ફુરી. સીરીને હાથ તેણે હાથમાં લીધો ને અડધું મોટેથી અડધું મનમાં તે બખડ્યો. “શા સારું સીરી મરી જાય? ને હું સાધનહીન નિર્બલ જનની માણક એને મરતી જોયાં કરું? માણસનો જીવ જતો હોય તોપણ સમાજના કાયદા તોડાય નહીં? ના, આજે તો હું તોડવાનો.”

શ્રીદેવી સુષેણની સ્થિતિ જોઈ ગભરાઈ ને પથારીમાં બેઠી થવા ગઈ. પણ નિર્બળતાને લીધે આંખે અંધારાં આવ્યાં ને ઠરી પથારીમાં પડી. સુષેણે તે જોયું ને તેના બધા વિચારો હવામાં ઉડી ગયા. ગભરાતાં ગભરાતાં એણે શ્રીદેવીના સુકા શરીરને હાથમાં લીધું ને દયાજનક સ્વરે ખુમ પાડી : “દેવડી! દેવડી! વહાલી તને શું થયું? હું મુઓ અકળાઈને બોલતો, સીરી! વહાલી!”

ખારણામાં પદ્મા હાથમાં ખાવાનું લઈને આવી. સુષેણની ખુમ સાંભળી તે ગભરાઈ અને ખાવાનું વચ્ચેજ મુકી એકદમ દોડતી આવી. દુઃખ અને ભુખથી સુષેણને પણ તમ્મર આવતા હતા. એ અને એના હાથમાંની સીરી બંને હમણાં પડશે એમ લાગતું હતું. પદ્માએ એના હાથમાંથી શ્રીદેવીને લઈ પથારીમાં સુવાડી અને સુષેણની આંખો દાખી પાસે પડેલું કોલનવોટર હાથમાં લઈ એને ને સીરીને ‘સુંધાડયું’. થોડી વારે બંને શુદ્ધિમાં આવ્યાં. સુષેણ ઉઠીને ઉભો થવા ગયો.

“બાઈ! હમણાં બેસી જ રહો ત્યાંને ત્યાં ને હું ખાવાનું લાવી છું તેમાંથી જે બાવે તે ખાઈ લ્યો. હું શ્રી બહેનને સંભાળું છું.” પદ્માએ આશ્વસ્થક સ્વરે કહ્યું. તેણે ખાવાનું લાવી સુષેણ પાસે મુક્યું અને તે શ્રીદેવી પાસે જઈ બેઠી.

૧૨

ભુખ એ એવી વસ્તુ છે કે ગમે તેવા માણસનાં માન મુકાવે છે. ગમે તેવા દુઃખમાં માણસ એને ભુલી શકતો નથી. ગમે તેવા ભાવનાના ગગનમાં એની આજ્ઞા થયા પછી એક પળવાર ટકાતું નથી.

સુષેણે પાસે પડેલું ખાવાનું જોયું. એક પળવાર તો એ ગંધું ભુલી ગયો. ને પોતે ખાય છે એવું જ્ઞાન થતાં પહેલાં એણે ખાવા માંડ્યું.

બે દિવસથી એણે સહેજસાજ કાચું કેરું ખાઇને ચલાવ્યું હતું. આજ સવારમાં તો એણે કાંઈ ખાધુંજ નહોતું. કેટલા કલાક સુધી તો એણે દિશા ને કાલને સંભાર્યા વગર રખડ્યાંજ કર્યું હતું. અત્યારે ભુખથી એની આંખે અંધારાં આવતાં હતાં. થાકથી એનાં અંગ કળતાં હતાં. દુઃખે એને મરણીયો બનાવ્યો હતો. નિરાશા એના અંગેઅંગમાં પ્રસરી ગઈ હતી. કાલ સવાર તો આથીએ ખરાબ પડવાની હતી. ચોદિશ એને અંધકાર પ્રસરી રહેલો લાગતો હતો. ને એ અંધકારને વીંધવા એ ફાંફાં મારતો હતો.

એને ચોરી કરવાનું મન થયું. એક નહીં પણ અનેક વખત. સીરીના છેલ્લા શબ્દો વખતે તો એણે એમ કરવાનો નિશ્ચય પણ કર્યો. એને સમાજના કાયદા તોડીને ફેંકી દેવાનું મન થયું.

પણ આ જાતનું બહારવટું કરવાનું તેના સ્વભાવમાં જ ન હતું. સમાજે એનું કેંએ બગાડ્યું ન હતું. ઉલટું એજ સમાજમાંથી એને સીરી જેવી સ્નેહાળ પત્ની મળી. હૃદયને ઉત્તર કરે એવી કેળવણી મળી. સંબંધીઓનો સ્નેહ મળ્યો. એ જ્યાં ગયો ત્યાં એને માયા અને મમતા મળ્યાં. એણે સદાએ આવકાર અને આદરજ જોયાં. શા કારણે એ સમાજ ઉપર એને ક્રોધ આવે?

અને જે અભિમાની સ્વભાવ દાન માગતી વખતે આટલો ધવાય

તે ચોરી કરે? જે સમાજે એને આદર આપ્યો હતો તેના કાયદાને માટે એને પણ આદર હતો. ને કાયદા ન હોય તો પણ સુષેણ ચોર બને? એ બને જ કેમ! ને ચોરી કરવા માંગે તોએ એ ક્યાં કરે? કેમ કરે?

જે વિચારે એને પહેલાં નહોતા સુઝ્યા તે ખાધા પછી એકદમ યાદ આવ્યા. તે માથે હાથ દબાવે એક ખુણામાં જઈને પડ્યો. સીરીની પાસે જવા જેટલી હાંમત પણ હમણાં તો તેનામાં નહોતી.

પક્ષાએ નીચાં વળી બેત્રણ વાર જોયું. અને શ્રદ્ધેવીને દવા પાછાં એનું માથું દાખ્યું. એનાં તળીઆં તળાંસ્યાં. ધીરે ધીરે શ્રદ્ધેવી ઉંઘતી લાગી. ધીરે રહીને એ ઉઠી અને સુષેણ પાસે ગઈ; ખીસામાં સંતાડેલી પચાસ રૂપીઆની નોટો કાઢી. “ભાઈ!” તેણે યુમ પાડી. સુષેણ ચમકીને બેઠો થઈ ગયો. પક્ષાએ નોટો તેના પગ આગળ વગર બોલે મુકી.

સુષેણ તેના સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. “બહેન! આ શું?” તેણે વિસ્મય પામીને થોડી વારે પુછ્યું.

“બહેનની ભેટ.”

“મારાથી એ કેમ લેવાય?”

“ભાઈ! ભાઈના સંકટ સમયે બહેન નહીં કામમાં આવે તો કોણ આવે?”

“પણ તમારા આ શું કહેશે?”

“આ તો મારા એકઠા કરેલા પૈસા છે.” પક્ષાએ જવાબ ઉડાવ્યો. એ કોઈને કહ્યા વગરજ પોતાના એકઠા કરેલા પૈસા આપવાને લાઇ આવી હતી. માત્ર પિતાને પુછતાં એ કે હા પાડે એવી આત્રી નહોતી.

સુષેણ સમજ્યો. પણ આ વખત બહુ આનાકાની કરવાનો નહોતો.

આ અણીની વખતે પ્રભુએજ તેને પૈસા મોકલી આપ્યા હોય એમ લાગ્યું. પોતે કમાશે ત્યારે આ પૈસા પાછા આપવાની એને ખાત્રી હતી. તેણે એક આભારદર્શક દૃષ્ટિ નાંખી એ પૈસા લીધા. “બહેન ! હું નોકરીએ લાગીશ ત્યારે તરત પાછા આપી દઈશ.” પણ ત્યાંથી કેં પણ બોલ્યા વિના ઉઠી શ્રીદેવીના ખાટલા પાસે જઈ બેઠી.

૧૩

સુવાનીમાં માણસની નિરાશા બહુ વાર ટકતી નથી. આશ્નાતું એક કિરણ પણ તેને આધાર આપવા બસ હોય છે.

પચાસ રૂપીઆ પાસે આવ્યા એટલે સુખેશ્વરનાં તન અને મન બંનેમાં જોર આવ્યું. આ પચાસ રૂપીઆ ચાલે તેટલામાં તો ગમે તેમ કરીને પોતે નોકરી શોધી કાઢશે એવી તેને હીંમત આવી. ચાલીવાળા લૈયાને વીસ રૂપીઆ ભાડા પેટે આપ્યા અને બાકીના રૂપીઆ લઈ બીજી સવારે શ્રીને માટે દવા ને ખાવાનું લાવવા ને નોકરીની શોધમાં તે નીકળ્યો.

તે ડાક્ટરને ત્યાં ગયો. ઘણા દિવસે તેણે જરા ખુશ મીઠાજમાં વાત કરી. દવા લીધી ને નોટ વટાવી પૈસા આપ્યા. પરચુરણ ખીસામાં છુટું નાંખ્યું. નોટો પાછીટમાં મુકી ને તેને ગજવામાં સંભાળીને મુક્યું, અને નારંગી લેવા ઈજવાળાની દુકાને સુખમાંથી ધીમી ધીમી સીસોટી વગાડતો તે જવા નીકળ્યો. ગજવામાં બાકી રહેલા સાડી ઓગણત્રીસ રૂપીઆ પર એને આટલો આનંદ કેમ આવતો હશે તે તો પ્રભુ જાણે.

આજ કેટલે દિવસે તેણે આટલી સ્વસ્થતા અનુભવી હતી. લુખે મરી જવું નહીં પડે એવી તેને ખાત્રી થઈ હતી. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પણ એ જમીન પર નહીં પણ હવામાં ઉડતો હોય એવું તેને લાગ્યું.

ફળવાળાની દુકાન આવી. સારામાં સારી જોઇને નારંગીઓ તેણે લીધી. કેટલે દિવસે સીરી આવી સરસ નારંગી ખાઇ શકશે એ વિચારે એનું હૈયું હરખાયું. તેણે ગજવામાંથી પૈસા આપવા પાકીટ કાઢ્યું.

પણ અકર્મીના પડીઆ હંમેશાં કાણા હોય છે. સુષેણ પાકીટ-માંથી પૈસા કાઢવા ગયો પણ તે કાઢે તે પહેલાં ત્યાં રાહ જોઇને ઉભો રહેલો કોઇ ખીસાકાતર એના હાથમાંથી પાકીટ ઝુટવીને નાસી ગયો. સુષેણ બહાવરા જેવો તે જતા આકારને જોઇ રહ્યો. ને તેને શું થયું તેનું જાન આવે તે પહેલાં તો તે ચોર ક્યાંનો ક્યાં અદૃશ્ય થઇ ગયો. સુષેણે નારંગીઓ ત્યાંજ પડતી મુકી ને તેની પાછળ દોડ્યો. બે ચાર જણુ જોડે અથડાયો, પણ કોઇની ફરીઆદ સાંભળવા ઉભો ન રહેતાં એણે દોડ્યાંજ કર્યું. છેવટે રસ્તામાં એક પોલીસે તેને અટકાવ્યો.

તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે રસ્તા વચ્ચેજ ત્યાંને ત્યાં બેસી ગયો. હવે તે શું કરે? ક્યાં જાય? કોની પાસે માગે? સીરીની ચાકરી શામાંથી કરે? પોતે શું ખાય? ઘેર રડતી માતાને શું મોકલાવે? ને પગાને પણ શું કહે? ને કહે ને કદાચ તે એમ માને કે વધારે પૈસા કઢાવવાનો આ રસ્તો છે તો શું? બહું થાય પણ પગા એવું ધારે તે તો નજ ખમાય.

ને સીરી આગળ તે શું મોં લઇ જાય? “હવે રીખાઈ રીખાઈને અંતની વાટ જોવા કરતાં અત્યારે જ અંત આણ્યો હોય તો કેવું?”

તેને ગજવાના એક ખુણામાં નાખેલું પરચુરણ સાંભર્યું. તે ઉઠ્યો. પૈસા ગણી જોયા. આઠ આના થયા.

દુકાનદારને કે બહાનું બતાવી તેણે એ આઠ આનાનું અરીણુ

ખરીધું. ધુજતે પગલે ને દબાતે હૈયે તે ઘેર આવ્યો. પણ તેણે નિશ્ચય કીધો કે સીરીને તો છેક છેલ્લી ઘડી સુધી કે' પણ જાણ પડવા દેવી નહીં.

મૃત્યુનું ખીલામણું રૂપ રસ્તામાં તેને હજાર વાર પાછળ આવતું દેખાયું. તેનું હૃદય ધુજ્યું. પગ ધુજ્યા. પણ ચાલીનો દાદર ચઢતી વખતે તેણે મહા પ્રયત્ને એક પ્રકારની બહારની સ્વસ્થતા મેળવી.

“ સુખી ! વહેલો ક્યાંથી આવ્યો ? ” શ્રીદેવીએ જરા આશ્ચર્યથી પુછ્યું. નોકરીની શોધમાં સુષેણ આજ જવાનો હતો એવી તેને ખબર હતી.

“ અત્યારે માયું દુખે છે. જરા મોડેથી પાછો જઇશ. ”

તે આવી શ્રીદેવી પાસે બેઠો. તીવ્ર યાતના અનુભવનું તેનું હૃદય કામાડોળ થઇ રહ્યું હતું. પોતે કરેલો નિશ્ચય પાર પાડવો કે કેમ તે વીશે હજુએ તેને શંકા થયા કરતી હતી.

મૃત્યુ દૂર હોય ત્યારે નિરાશ થએલો માણસ તેને દરરોજ નિમત્રે છે, પણ મૃત્યુ પાસે આવતું જણાય ત્યારે ગમે તેવા હતાશ થએલા-માંએ આશાના અંકુરો લગી નીકળવા માંડે છે. સુષેણનું હૃદય પણ હજારો અણપુરાએલી આશાઓથી ભરાઇ ગયું. પૈસા હોય તો શ્રીદેવી તરત સાજી થાય. ને શ્રીદેવી સારી થાય પછી પોતે શું શું કરે ? એને મહાન પદ્ધતિએ પહોંચવાનો ક્ષોભ હતો. એને પૈસા મેળવવા હતા. એને કીર્તિ મેળવવી હતી. ને સીરીને એ બધાની ભાગીઅણ બનાવવી હતી. પણ એની એકે આશા સફળ થાય તે પહેલાં તો એને વગર વાંકે અને વગર પાપે અવતાર પુરો કરવો પડતો હતો.

‘ છેલ્લો દિવસ ! છેલ્લો દિવસ ! છેલ્લો દિવસ ! ’ તેના કાનમાં વાગ્યા કરતું હતું.

તે અતિશય મમતાપૂર્વક શ્રીદેવીની પાસે જઇ બેઠો. સ્નેહનો

સદાએ અધુરો રહેતો ભાવ અદ્ભુત મૃદુતાપુર્વક તેણે દર્શાવ્યો. છેલ્લી વાર મળતા આતુર પ્રણયીની માફક તે તેને બેટયો.

તે સદાએ ભાવ દર્શાવતો પણ આજનો તેનો આવિર્ભાવ કેં અપૂર્વ હતો ને તેથી શ્રીદેવીનેએ નવાઇ લાગી.

“વહાલા ! આજે તને શું થયું છે ? આટલું હેત ક્યાં ભરી રાખ્યું હતું ? આવું કરશે તો મને મરવાનુંએ નહીં મળે.”

સુષેણે એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. આજેજ ભરી જવાનું હતું એવી આ બીચારી બાલાને ક્યાં ખબર હતી.

આમ ને આમ બપોર પડ્યા. સાંજ પડવા આવી. સુષેણ શ્રીદેવીની પાસે આખો દિવસ બેસીજ રહ્યો.

“સુ ! બહાર નથી જવું ?” શ્રીદેવીએ અનેક વાર પુછ્યું. પણ તે તો “મોડેથી” એટલે જ જવાબ આપી પતાવી દેતો.

પદ્મા બે ત્રણ વાર આવી ગઇ. તેને પણ આજની સુષેણની સ્થિતિ કેંક વિચિત્ર લાગી. પણ તે તો તેની સ્થિતિની ચિંતાને ત્રીધે હશે એમ તેણે મનને મનાવ્યું. સાંજના તો તેને તેની માતા સાથે કેંક જવાનું હતું. કમને તેણે જવાનું કમ્યલું હતું.

સુષેણ સંધ્યા સમયની રાહ જોતો હતો. તેને ઘડી ઘડી આવતી પદ્માની બીક લાગતી હતી અને તેથી તે ક્યારે બહાર જાય તેની તે વાટ જોઇ રહ્યો હતો. છેવટે સાંજ પડી. પદ્મા છેવટની આવીને ગઇ. તે ઝોરડીની સાંકળ દેવા ઉઠ્યો પણ “પાછળથી ખારણું ઢિઢાડવાની તરદી પડશે.” એ વિચારે એણે તે એમને એમજ રહેવા દીધી.

તેણે બે ખાલામાં આણેલું વિષ તૈયાર કર્યું. શ્રીદેવી તેને આશ્ચર્યથી જોઇ રહી. “સુ ! શું કરે છે ?”

“અરે ! તને કહેવું જુલો ગયો. સવારે એક મહાત્મા મળ્યા હતા તેણે આ પ્રસાદ આપ્યો છે. ને કહ્યું કે “તમે બંને આ પી જજો. તમારો દિવસ આજથી ફરવા માંડશે.”

બોળી શ્રીદેવીને આ બહાનું માનતાં કે વાર લાગી નહીં. સુષેણ પર તેને એટલી શ્રદ્ધા હતી કે તે આવા મહાત્માએને કોઈ દિવસ માનતો નહીં એ પણ તેને યાદ આવ્યું નહીં.

સુષેણે પ્યાલા તૈયાર કરી આજ્યા. આણતાં આણતાં તેનું આખું શરીર ધ્રુજ્યું. તેને પરસેવો પરસેવો થઈ ગયો. પણ એક મહા પ્રયત્નને બળે તેણે મન મજબુત કીધું.

“શ્રી! ધાર કે આજ આપણે બંને મરી જવાનાં હોઈએ તો તને શું લાગે!” બેદરકારીના દેખાવથી સહેજ વાત કરતો હોય એમ એણે પુછ્યું.

“આપણે બંને મરતાં હોઈએ તો તો મને અધરું નહીં લાગે. પણ એકલું મરતાં તો જીવ નહીં ચાલે. આજ તો નહીંજ. સુધી! તું એવો વહાલો લાગે છે કે ચમરાજ સાક્ષાત આવે તોપણ આજતો નાજ કરું.” શ્રીદેવી કીલકીલાટ હતી. ધણે દહાડે તે આવું હતી. આ હસવું છેલ્લીજ વારનું હતું એ વિચારે સુષેણનું અંતર વીંધાઈ ગયું.

તેણે પ્યાલા નીચે મુક્યા ને છેલ્લીવાર બેટી લેવા તે સીરીની પાસે બેઠો. “વહાલા! તુંજ મને પ્રસાદ પાને?” શ્રીદેવીએ લાડમાં કહ્યું.

સુષેણની આંખમાંથી બે આંસુ ટપક્યાં. તે પ્યાલો ઉંચકવા ગયો પણ તેનો હાથ ધ્રુજ્યો. તેણે મુખ ફેરવી દીધું. “વહાલી! સીરી!” તે કે બોલવા ગયો પણ તેનો અવાજ ગળામાંજ ચોંટી ગયો. ફરી મન કંટણ કરી તેણે પ્યાલો હાથમાં લીધો. શ્રી પોતાનાં મુખ પરના ભાવો ન પરખે માટે તેણે તેના ગાલ સાથે પોતાના ગાલ અરાડ્યા. તેની દૃષ્ટિ આગળ બીજી દુનીઆનાં દ્વાર ખુલતાં જણાયાં.

એકદમ બારણું ઉઘડ્યું. ભગવાનદાસ શેઠ ત્યાં ઉભા હતાં. તેમણે એક ઉતાવળી દૃષ્ટિ ચોરડીમાં ચોતરફ નાખી.

“સુષેણુ કુમાર! તમારો આ પત્ર મારે ઘેર પડી ગયો તે આપવા આવ્યો છું. એને લીધેજ મને તમારું સરનામું જડ્યું, ને તમે માગ્યાં હતાં તે રૂપીઆ પણ આ રહ્યા. કુરસદે ભરી દેજો.”

સુષેણુના હાથમાંથી પ્યાલો પડી ગયો. તે ધ્રુજતો ધ્રુજતો ઉભો થયો. શેઠે આગળ ચલાવ્યું:

“તમને કે કામ આવડે છે કે? મારી મીલમાં કેશીઅરની જગા ખાલી છે. તમને જો શાવે તો.....” પણ શેઠ વધારે બોલે તે પહેલાં સુષેણુ તેમના પગ આગળ બેભાન થઇ પડ્યો.

પ્રસન્ન વદન.

પ્રસન્નવદન સુખી અને સંતોષી હતા. વરંડાની આરામચેર પર પડ્યાં પડ્યાં ઉંચે ચઢતાં ધુમાડાના ગુંછળાંઓને, કે એમાંથી નવું તત્ત્વજ્ઞાન જડતું હોય એમ એ જોઇ રહ્યા હતા. આજે એમની ચાલીસમી વર્ષગાંઠ હતી. એમની સુંદર નવી પત્ની આમતેમ ફરી બધો કારભાર કરતી તેની ગતિથી હવામાં પડતી સુંદર રેખાઓને જોતાં એમને અપૂર્વ સુખનું સંવેદન થતું.

ઉંચે ચઢતાં ધૂમ્રના ગોટા એમના પાછલા જીવનની આકૃતિઓ રચતા હોય તેમ થઇ દૂરને દૂર જતાં અને ઝાંખાં થઇ જતા. એ આકૃતિઓમાં શોક કે દુઃખનાં બીહામણાં સ્વરૂપો નહોતાં રચાતાં, પણ એક અખંડ સુખમય જીવનની માળા સમા એમના ખડોમાંથી એ એક અખંડ માળા બન્યે જતી.

અને પ્રસન્નવદનના જીવનમાં એ કદી શોક કે દુઃખને અવકાશ નહોતો મળ્યો. શ્રીમંત પિતાના તેઓ પુત્ર હતા, અને જામી મળેલા

વ્યાપારમાંથી એમને લક્ષ્મીએ કઢી અચ્ચલતાનો ભાવ નહોતો ખતાવ્યો. એમની બાળક વયમાં પરણેલી પ્રથમ પત્નીએ એમને સદાએ દેવ સમા પુજ્યા હતા, અને એનાથી એ સુખી થયા હોય કે નહીં પણ દુઃખી તો નહોતા જ થયા. એમની પાંત્રીસ વર્ષની વયે એ પરણેલી પુત્રીએને મુકી એ દેવગત થઇ ત્યારે પણ એમને શિર કશીએ નેખમદારી એ નહોતી મુકી ગઇ. અને મોટી ઉંમરે પકવ થએલી એમની રસવૃત્તિએ સોહામણી ને મુકુમાર સુંદર વહુને શાધી કાઢી ત્યારથી સ્વર્ગ એમને માત્ર એ જ તસુ ઉંચે હોય એમ લાગતું. એ વર્ષે સુંદર વહુને પુત્ર સાંપડ્યો. યુદ્ધ ભગવાનના દુઃખના અભાવ કરતાં- એ વધારે સુખની પરાકાષ્ટા હવે તો પ્રસન્નવદનને સાંપડી. નિરોગી શરીર અને લક્ષ્મીને પ્રસાદ; મુશીલ પત્ની અને આંખ હારે એવાં સંતાન; આથી વધારે માણસને સુખી કરવાને શું જોઇએ ?

આજે વર્ષગાંઠ નિમિત્તે પ્રસન્નવદન યોડાક મિત્રોને રાતના જમવા તેડયા હતા. હજુ તો માત્ર ચારેક વાગ્યા હતા. સાંજના સુંદરને અને પ્રયુદ્ધને લઇ એ ઓરટ્ટેલીઅન ઘોડાની ગાડીમાં તેમણે ફરવા જવાનો વિચાર કર્યો હતો. સુંદર વહુને રાણગારવાને એમણે ગઇ કાલે પોતેજ પસંદ કરીને સુંદર મોરખીંછ રંગની બનારસી સાડી અને તેમાં જ ભળે એવી સરસ ચોળી લઇ આવ્યા હતા. સુંદરને સ્વચ્છ હીરાના અલંકારો સાથે એ બધું કેવું શોભશે એનું એક માનસિક ચિત્ર તેઓ અત્યારે મનમાં દોરી રહ્યા હતા.

વિચારમાંને વિચારમાં એમની દૃષ્ટિ દૂરથી બંગલાના બગીચામાં પેસતી કોઇક માનવ આકૃતિ પર પડી. એમને રેખાઓ કેંક પરિચિત લાગી અને જરા પાસે આવતામાં તો એ આકૃતિને એમણે ઓળખી કાઢી. “ગૌતમ ! એ અહીંઆં ક્યાંથી ?”

આવનાર મનુષ્ય પોર્ટીકામાં થઇ બંગલાનાં પગથીઆં ચઢ્યો. ચઢતાં ચઢતાં તેની અને પ્રસન્નવદનની આંખો મળી. “પ્રસન્નવદન !

આવું?” તેણે શાંત સ્વરે પુછ્યું; પણ પ્રસન્નવદન કે જવાબ દે તે પહેલાં તો એ ઉપર આવીને ઉભો.

પ્રસન્નવદનના મુખ પર મુંઝવાડો સ્પષ્ટ હતો. “ગૌતમ ! તું ? અહીંઆં ક્યાંથી ?” એમણે કેંક કડક રીતે પુછ્યું.

“હા, હુંજ. પ્રસન્નવદન ! ખબર નથી આજે તારી વર્ષગાંઠ છે તે ?” જાણે પ્રસન્નવદન પોતેજ એની વર્ષગાંઠ લુક્ષી ગયો હોય એમ આવનારે જરાએ અસ્વસ્થતા વિના પુછ્યું.

“હા, મને ખબર છે. પણ મેં તારી આશા આજે નહોતી રાખી.”

“કેમ ? પણ અંદર ચાલ, આપણે નીરાંતે વાતો કરીએ.”

પ્રસન્નવદનને પણ આ સુચના પસંદ પડી. કોઇ ગૌતમને અત્યારે અહીંઆં જુએ તે તેમને પણ ગમતું નહોતું. “હા, ચાલ.” તેણે ગૌતમને પોતાના બેસવાના ખંડમાં દોર્યો. ત્યાં વગર રમ્મએ ભાગ્યેજ કોઇ આવતું. જતાં જતાં એમણે બારણાં દીધાં. “કહે હવે તું કેમ અત્યારે અહીંઆં આવ્યો ?” તેમણે અકળામણમાં હોય એવા સ્વરે પુછ્યું.

ગૌતમે બે શોકપૂર્ણ આંખો તેમના પર ઠેરવી. “પ્રસન્નવદન ! તું પણ મને તારે ઘેર આવવા લાયક નથી ધારતો ?” તેના અવાજમાં મૃદુતા અને કંપ હતાં.

“પણ પેલા બનાવ પછી—” પ્રસન્નવદને જરા અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું.

“તને મારી બધી વાત ખબર છે ? તે વગર તું મને હોય કેમ દષ્ટ શકે ? ને આપણી બાળપણની દોસ્તીને ખાતર પણ તેં મને ન્યાય નહીં આપ્યો ?” તેની આંખમાં ઠપકો હતો.

પ્રસન્નવદન જરા ઠબાયા. “પણ હું શું કરું ? મારાથી થાય તેટલું તો મધુ મેં કર્યું. તારો કેસ ચાલ્યો ત્યારે તને બચાવવાની

અધી સામગ્રી તૈયાર કરનાર તો હું જ હતો. પણ તેં જ એવું ક્યું કે જેમાં અચાવ થઇ શકે નહીં પછી શું કરું?”

“ના, તને અધી વાત ખબર નથી. તે પછી આપણે ફરી મળ્યાએ નથી કે હું તને અધી વાત કહું. આજે હું તેટલા માટેજ આવ્યો છું.” એણે પ્રસન્નવદન સામે જોયા વિના કે’ દુઃખદાયક વાત યાદ કરતો હોય એમ આંખો મીંચી. પ્રસન્નવદને અસહાય રીતે ઘડીઆળ સામે જોયું. ઘડીઆળમાં પાંચ વાગ્યા હતા. છ વાગે તો ચુંદર વહુને ફરવા લઇ જવી હતી. તેમણે જરા તોછડાઇથી કહ્યું: “ગૌતમ! આપણે બીજી વાર વાત કરીએ તો ન ચાહે? આજે મને જરા કામ છે.”

“આજે તારી વર્ષગાંઠને દિવસે તને શું કામ હોય? અને કદાચ...” તેનો અવાજ તુટ્યો; “ફરી મને વાત કરવાનો વખત પણ ન મળે. પ્રસન્નવદન! હું તને એક વીનંતી કરવા આવ્યો છું. મારી આટલી વાત નહીં સાંભળે?” બદલાએલા મિત્રના વર્તનથી લાગતું દુઃખ સંતાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે બોલ્યો.

પ્રસન્નવદનથી આ જુના બાળમિત્રને વધારે સખ્તાઇથી ના કહેવાઇ નહીં. “છ વાગતા પહેલાં તો મારે જવું જોઇએ” એમ કહેતાં કહેતાં તે કચવાતે મને ફરી બેઠા.

“તને ખબર તો છેજ કે જે ચાલમાં મારી પત્ની મરી ગઇ તે જ ચાલમાં એ બનાવ બન્યો ત્યારે હું રહેતો હતો.” ગૌતમે વાત શરૂ કરી. “મારી પત્નીના મૃત્યુ પછી મારી જોડેનીજ ઓરડીમાં બે નવાં બાકુત રહેવા આવ્યાં. અને પતિષત્ની જેવાં લાગતાં. પુરુષ જરા લહેરી ને વ્યસની હતો, ને એના ચેનચાળા એને સદૃશદસ્થમાં અપવાને નાલાયક ઠરાવતાં. ઘણી વાર એ મોડો આવતો અને એની સ્ત્રીને અશ્વિલ્લ ગાળો બાંડતો મેં એને સાંભળ્યો હતો. એનું વય ત્રીસથી પાંત્રીસ વર્ષનું હશે.

આ બીચારી સત્તર અરાઠ વર્ષની અજ્ઞાન બાલા જેવી લાગતી. એના મુખ પર સુંદરતા હતી પણ તે કરમાતી જતી હોય એવી લાગતી. એની મોટી આંખોમાં એટલી બધી નિરાધારતા દેખાતી કે કોઈનેએ એના પર તરત અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય.

પેલો પુરુષ ઘણી વાર રાત્રે દારૂ પીને આવતો અને એને મારતો. એ નિરાધાર બાળાની દયામણી ચીસો સાંભળીને મેં કેટલીએ વાર ઉંઘ વિનાની રાત્રિઓ વીતાવી હશે, પણ એને છોડાવવા જવાનું કોઈનું જ બળ નહોતું. એથી તો પરિણામે એ બાળાને જ દુઃખ પડે એવો સંભવ હતો.

એક રાતે, તારી વર્ષગાંઠનેજ દિવસે હું રાતના અહીંથી આનંદ કરી બારેક વાગે ઘેર ગયો હતો. તે મને તે દિવસે રહી જવાનો ખુબ આગ્રહ કર્યો હતો તે યાદ છે? પણ મારું ભાવિ મને ત્યાંજ બોલાવતું હશે તે કેમ મિથ્યા થાય?" તેના અવાજમાં જરા ખખ્ખરી બાઝી. જરા વારે ગળું ખંખારીને તેણે ફરી આગળ ચલાવ્યું "ઘેર ગયા પછી મને ક્યાં સુધી ઉંઘ નહીં આવી. મારી જોડેની ઓરડીમાં પેલી બાલા ઝીણું ઝીણું રડતી હતી તે મને સંભળાતું, અને કે' અજ્ઞાન રીતે એના તરફ દયાભાવ પ્રેરતું. હું પથારીમાં પડ્યો પણ ક્યાં સુધી મને એના રુદનના ભણકારા વાગ્યાં જ કર્યાં, અને ઉંઘ નહીં આવી. પછી હું ક્યારે ઉંઘી ગયો તે ખબર નથી પણ ભરઉંઘમાંથી અચાનક એક કારમી ચીસ સાંભળી હું જાગ્યો, અને મને પુરું ભાન આવે તે પહેલાં તો એ ચીસને આધારે હું પથારી-માંથી સફાળો કુદી દોડ્યો.

હું બહાર દોડ્યો અને જોડેના અર્ધ ખુલા દારૂમાંથી જોયું તો પેલો રાક્ષસ પેલી બાળાની ગળચી પકડી કે'કે કમુલ કરાવતો હતો. તેજા એક હાથમાં છરો હતો અને તેના વીકરાળ સ્વરૂપ પરથી દેખાતું કે જો એ કહે તે એ બાળા નહીં કરે તો ખીજીજ કણે એ

છરી એને જરૂર ધોંચી દેવાનો. આ અવસ્થામાં કોઇ પણ માણસ શું કરે? હું દોડ્યો અને પેલા પુરુષને છરાવાળો હાથ મેં પાછળથી પકડી લીધો. બીજીજ પળે મને એક ભયંકર વિચાર આવ્યો. ‘આ નરરાક્ષસના પંખમાંથી આ બાળાને છુટી કરી હોય તો?’ એ વિચાર એ ક્ષણે કેમ આવ્યો તે હું કહી શકતો નથી. કદાચ એ બાળાના ૨૮મી ગએલા દેખાવે એ વિચાર મારામાં પ્રેર્યો હોય; પણ બીજીજ પળે એના હાથ વાળી એનાંજ શરીરમાં એ છરી મેં ધોંચી દીધી.”

હેલ્લું વાક્ય બોલતાં બોલતાં ગૌતમની આંખે અંધારાં આવ્યાં, અને પેલા પુરુષનું પ્રેત નજર આગળજ જોતો હોય એમ એને કમકમાં આવ્યાં. પ્રસન્નવદનના વદન પર પણ કમકમાટ અને ઝલાનિ બંને છવાઇ રહ્યાં.

“ત્યારે તેં એ ખુન જાણી જોઇનેજ કર્યું તો ખરુંજને?”

પ્રસન્નવદનના આ પ્રશ્ને ગૌતમ એકદમ કોઇ ખરાબ સ્વપ્નમાંથી જાગતો હોય એમ ચમક્યો અને તેણે ટગર ટગર પ્રસન્નવદન સામે જોયું, અને ધીમે ધીમે દરેક શબ્દો છુટા પાડતો તે બોલ્યો. “હા. એ ખુન મેં કર્યું. જાણી જોઇને કર્યું. પણ તેનો તું મને દોષ દેશે? એ વખતે એ એટલો છોડાએલો હતો કે મેં એને નહીં માર્યો હોત તો મને કે પેલી બાળાને બેમાંથી એકને તો એ જરૂર મારતે. પછીની કેટલીક વાત તો તું જાણે છે. તરતજ આસપાસના પડોસીઓ આ ધમ્માચક્રી સાંભળીને ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. ‘ખુન’ ની યુમ પડી કે થોડી વાર પોલીસ પણ આવી પહોંચી. પણ ફેરટમાં તારી વખત-સરની મદદને લીધે અને પુરાવાની ગેરહાજરીમાં પેલી બાળાને બચાવતાં-જ ખુન થયું હતું એમ પુરવાર થવાથી હું છુટી ગયો.”

“પણ તે પછીનું તારું કૃત્ય તને મુનેહગાર નહીં હોય તોપણ મુનેહગાર ઠરાવવા પુરતુંજ હતું. ખુન કરવા કરતાંએ વધારે નામોશી તો તેં તેથીજ વધારી લીધી.”

“ પેલી બાળા સાથેનાં મારાં લગ્ન ? એ બીયારી નિરાધારને મેં આશ્રય આપ્યો તે માટે તો તારે મને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.”

“ ધન્યવાદ ? ” પ્રસન્નવદનનો પીતો હવે ખરેખરે ઉઠ્યો. “ તું એમ સમજે છે કે એ કાણ હતી તે કોઈ જાણતું નથી ? ઘેરથી નાસી આવેલી વિધવા અને એક છાકટા માણસ સાથે રહેલી; તેને તું પરણ્યો તેમાં તારી અમે બધાં પ્રશંસા કરીએ ? કાણ જાણે બીજાં એ એણે શું શું કર્યું હશે ! ”

પ્રસન્નવદન બેઠાતાં તો બોલ્યો. પણ એણે ગૌતમના મુખ પર અમાધ દુઃખની રેખાઓ પથરાએલી જોઈ ને તે પસ્તાયો. તેના મનમાં એ સ્ત્રી માટે ગમે તેવો અભિપ્રાય હોય પણ ગૌતમની તો તે હવે પત્ની થઈ હતી. પોતે એના કૃત્યને તિરસ્કારતો હતો પણ એના મુખે-એક વારના બાળજોડીઆનેજ મુખે-આમ કહી દુભવવાનું તેને ઘણુંજ અસમ્ય લાગ્યું. પણ બોલાયો બોલ પાછો કેમ ખેંચી લેવાય ?

ગૌતમે મહા પ્રયત્ન પોતાની લાગણીઓ વશ કરી. “ બાઈ ! તું ગમે તે કહે. તું સત્ય નથી જાણતો એટલે તને બધુંજ કહેવાનો હક્ક છે. પણ તું જાણે છે કે એ બાળા કાણ છે ? એક વિધવા ખરી, પણ કેવી વિધવા ? બાલપણમાં નવ વર્ષની વયે વિધવા થઈ આરમે વર્ષે સંસારની ઘાણીમાં પીલાવા મોકલાએલી વિધવા. એના ઉપર ત્યાં શી શી કરતાઓ વીતતી તે તું જાણે છે ? એ ફરતાઓ-માંથી છુટવા એ ત્યાંથી નાસી છુટવા મઘ પણ તેમ કરતાં બોટા વચનથી બોળવાઈ એક પાપી પુરુષને પક્ષે એ પડી. અને ત્યાં એણે શું શું ખમ્યું છે તે તો મેં નજરોનજર જોયું છે. તે દિવસે પેલા એને કેમ મારી નાખતો હતો એ તને ક્યાં ખબર છે ? ”

“ કેમ ? ” પ્રસન્નવદનને જિગાસા નહોતી છતાં સમ્યક્તાને ખાતર દેખાડવી પડી.

“ એના પાપનાં ફીજને ફગ આવવાનાં હતાં તેમાં. એ એને

ગર્ભપાત કરવાનું સુચવતો હતો. પેલી બાલા-હવે તો મારી નીર્મળા-એમ કરવાની ના પાડતી હતી. એના હૃદયમાંથી માતૃત્વના પવિત્ર અંશો કચરાઈ નહોતા ગયા. ”

“ અને તું એવી ગર્ભવતી વિધવાને પરણ્યો ? ” પ્રસન્નવદને અત્યંત કમકમાટથી પુછ્યું.

“ નીર્મળાના બાળકને કોઈ પિતા જોઈએને ! ” તેણે શાંતિથી જવાબ દીધો. મેં એનો સ્વીકાર ન કર્યો હોત તો એ શું કરત ? આપઘાત કરત કે વધારે પતિત થાત. મેં એને-મારી નીર્મળાને એવી અધમતાની ખો આગળથી ખેંચી લીધી. બદલામાં એણે એટલાં પૂજ્યભાવ ને પ્રેમ અર્પ્યાં છે કે મને તેનો પસ્તાવો નથી થતો. ”

પ્રસન્નવદને શંકાનો એક બોંબ નાંખવાનું-“ શી ખત્રી ” એટલું કહેવાનું મન થયું પણ તેણે તે રોક્યું. તેણે ફરી ધડીઆળ સામે જોયું. પોણા છ તો થઈ ગયા હતા. તેના મુખ પર અધીરાઈનાં ચિન્હ દેખાયાં. ગૌતમે પણ આ વખત તો તે જોયાં અને તેણે કહ્યું : “ બાઈ ! મારી વાત પુરી થવા આવી છે. માત્ર મારે તને એકજ વિનંતી કરવાની છે. તું સ્વીકારશે ? ”

“ તારે પૈસા જોઈએ છે ? ” પ્રસન્નવદને કૈંક ઉતાવળથી પુછ્યું.

“ જોઈએ છે પણ મારે તે લેવા નથી. મારે તો કૈંક બીજુંજ માગવું છે. બાઈ ! નીર્મળાને થોડા દિવસ તારે ઘેર રાખશે ? ” આતુર આંખે તેણે તેના સામે જોયું.

“ મારે ઘેર ? ” આભો બનતો હોય એમ પ્રસન્નવદને કહ્યું.

“ હા બાઈ, તારે ઘેર. ” શબ્દો પર બાર મુક્તાં મુક્તાં ગૌતમે કહ્યું. તેના અવાજમાં દયામણાપણું હતું. તેની આંખોમાં આજીજીતું મલ્લન કરે એવું તેજ હતું. “ તું જાણે છે કે મારી નોકરી તો મધ. અને આ શહેરમાં મને હવે કોઈ રાખવાને ભાગ્યેજ તકપર થાય. મારી પાસે હવે જીવવા જોટલાં થોડાંજ સાધનો રહ્યાં છે,

મારો વિચાર કોઈ દૂરને રચળે. જ્યાં કેંક નોકરી કે કામ શોધી કાઢવાનાં છે. પણ એ બટકતી શું દગીમાં નીર્મળાને હું ક્યાં લઈ જાઉં ? પ્રસન્નવદન ! કેંક કામ મળશે કે હું એને તરત બોલાવી લઈશ. પણ તેટલો સમય તું તારે ઘેર એને નહીં રાખે ? ”

“ તું હાથ રહે છે ત્યાંજ એને કેમ રાખી જતો નથી ? ” પ્રસન્નવદને મથુમથુતા આવળે કહ્યું.

ગૌતમને જુના મિત્રની આ બેપરવાઈ બહુ સાલી. પણ અત્યારે હુબ લગાડવાનો વખત નહોતો. તેણે ફરી પથ્થરને પીગળાવે એવા સ્વરે કહ્યું. “ ભાઈ ! હું એને એકલી કેમ મુકી જાઉં ? હુલ્લને એને એકલીને એની પાછલી હકીકત બહેરમાં હોવા છતાં જંપવા દે ખરા ? અને સાથે નાનું બાળક ! એની તબીયત પણ સારી નથી. પ્રસન્નવદન ! ભાઈ ! એને એમ નિરાધાર મુકી જતાં મારે શ્રવ ચાલતો નથી. તું સુંદર બાબીની પાસે થોડો વખત એને નહીં રહેવા દે ? ”

સુંદરનું નામ આવતાં પ્રસન્નવદન બડક્યા. આવી સમાજમાંથી બહિષ્કાર પામેલી પતિત સ્ત્રી એમની સુંદરના સહવાસમાં રહે ? એમની પવિત્ર સુકુમાર પ્રુલ જેવી સુંદર ! એને આવા કીટકના સહવાસમાં રખાયજ કેમ ? એમણે સ્વરમાં બને તેટલી દઢતા આણી. “ ગૌતમ ! મારાથી એ નહીં બને. ”

“ ભાઈ ! ” હજુએ આશા ન છોડતાં ગૌતમ બોલ્યો; “ મારી-તારા બાળમિત્રની આટલી વીનંતી તું નહીં સ્વીકારે ? આપણે એક વાર જુદા દેહવાળા પણ એકજ અંતરવાળા બે લંગોટીઆ ભાઈબંધ હતા તે શું તું જુલો ગયો ? જો ભાઈ ! જરાક તો વિચાર કર ! વિપત્તિમાં હું તારો આશરો નહીં શોધું ત્યારે કેનો શોધું ? ” એની આંખમાંથી બે આંસુ ખર્ચાં. પ્રસન્નવદને પોતાના બધા વિરોધો જુલો પીગળવા માંડ્યું. ગૌતમે તે જોયું અને ફરી ચલાવ્યું. “ પ્રસન્નવદન ! તને પણ પ્રાણ સમી પ્રિય પત્ની છે. અને એને અસહાય દશામાં

સુકતાં તારા જીવ-ધાર કે એણે ગમે તેવો ભયંકર અપરાધ કર્યો હોય તોપણ-ચાલે ? ”

પણ ફરી કમાન છટકી. ગૌતમે ખોટી કુંચી દાખી. સુંદરનું નામ આવે કે પ્રસન્નવદન બધું ભુલી જતા. એમની નજર ઘડીઆલ પર પડી. એમણે જરાક કડક સ્વરે કહ્યું : “ ગૌતમ ! બધી વાત ખરી પણ એ તો નહીં બને. તારે જોઈએ તો પૈસા લઈ જા. આવી રખડતી જાંઘગીવાળી સ્ત્રીને હું સુંદર પાસે રાખું ? કેં ગાંડો થયો છે ! શી ખાત્રી કે એ સુધરી ગઈ છે ? ” ઉતાવળે ઉતાવળે પોતે કેવો ધા કરે છે એ જાણ્યા વિના એમનાથી બોલી જવાયું. બહાર સુંદરનાં અધીરાં પગલાં અને ભૈયાને પુછતી હોય તેવો સ્વર સંભળાયો. “ ભૈયાજી ! કોઈ એ શેઠકુ મીલનેવાલા આયા થા એ ગયા કે નહીં ? ”

ગૌતમનો આત્મા કોઈ તરવારનો ધા કરતું હોય એમ ધવાયો. પ્રસન્નવદનના છેલ્લા શબ્દો એણે બરાબર સાંભળ્યાં અને સમજ્યા. નીર્મળાને ખાતર પોતાના માન કે ગૌરવનો એણે હીસાબ નહોતો ગણ્યો, પણ નીર્મળા માટે કોઈ શંકાનો એક અક્ષર ઉચ્ચારે એ એનાથી કેમ સહ્યું જાય ? તેની આંખમાંથી આંસુ ઉડી ગયાં. તેના વદન પરથી દ્યાર્દ્રતા જતી રહી. તેણે શુષ્ક અને સ્વસ્થ સ્વરે કહ્યું : “ બાઈ ! તને તસ્દી આપવામાં મારી ભૂલ થઈ. ફરી કદી આમ આવીને તને હેરાન નહીં કરું ” અને એમ કહેતાં કહેતાં પાછું વાળીને જોયા વિના તે ગયો.

પ્રસન્નવદનને તેને આમ જતો જોઈ દીલગીરી તો થઈ પણ તેથી નીરાંત પણ થઈ. “ એ પોતે શું કરે ? પોતે તો થાય તેટલું બધુંજ કરવાનું-પૈસા આપવાનું-કહ્યું હતું. એ કેદમાં ગયો ત્યારે છોડાવવાને પણ પોતેજ મહેનત કરી હતી. પણ સુંદર વહુ પાસે નીર્મળાને રાખવાનું કહે એ કેં બને ? સારું થયું કે સુંદર વહુએ એને જોયો નહીં, નહીં તો એ કેટલી થુસે થતે ? ” પ્રસન્નવદને ચશ્મચક્ષુતા મન

પર આમ થંડુ પાણી રેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમને પોતાનું દષ્ટિબિંદુ કેં મોડું લાગ્યું નહીં. પોતે પૈસા આપી મદદ કરવાનું કશું હતું એટલે પોતાના અંતઃકરણ પર કેં પણ ડંખ એમને લાગ્યો નહીં. એમણે નોકરને બોલાવી ઝટ કપડાં પહેરવાની તૈયારી કરવા માંડી.

સુંદર વહુ આવનારને મયો જાણી અંદર આવી. પેલીજ બનારસી સાડી અને એમણે કશા હતા તે અલંકારો એણે ધારણ કર્યા હતા. ઘેરા નીલ જળમાંથી સફેદ કમળનું પુષ્પ ખીંચ્યું હોય એમ એનું સુખકમળ અત્યારે ખોપતું. અને તેમાં શ્વેત જળકણો સમા હીરાના અલંકારો એના દેહ પરથી આંખને આંજે એમ ઝગઝગી ઉઠતા હતા. પ્રસન્નવદને એના પર એક અધીરી દષ્ટિ નાંખી. આવા અપૂર્વ કમળને પેલા કાદવના સંગમાં એ રોળાવા દે ? કેવો વિચાર ?

પણ સુંદર વહુના સુખ પર કેંક વિષાદની છાયા હતી. ફરવા જવાનું મોડું થયું તેથી કદાચ એ હશે એમ પ્રસન્નવદને માન્યું. “ સુરી ! ” એમણે વહુને લાડકા નામે બોલાવી; “ જરાક મોડું થયું અથું ખરું ? પણ હજી વખત છે. ”

“ કોણ હતું એ ? ” સુંદરે પુછ્યું.

“ અરે ! એક જણ મળવા આવ્યો હતો તે કેમે કરતાં ઉઠેજ નહીં ” પ્રસન્નવદને ગૌતમનું નામ સંતાડ્યું. “ ચાલ, હું હવે તૈયારજ હું. ”

બંને વરવહુ પ્રણુદને લઇ ગાડીમાં બેઠાં અને શહેરના બગીચા તરફ ગાડી લેવડાવી. પણ સુંદર વહુ આજ કેંક વિચારમાં હતી. એટલે એના રોજના રમતીઆળ સ્વભાવ પ્રમાણે આજે કેં એણે વાતચીત કરી નહીં. પ્રસન્નવદનના કાનમાં પણ ગૌતમની વાતના ભણકારો કાઢવા છતાં જતા નહીં, એટલે એમણે સુંદર વહુમાં થએલો આ ફેરફાર જોયો નહીં.

સાડા સાતે બંને જણ ફરીને પાછાં આવ્યાં. અને સુંદર વહુ

કપડાં બદલવાનું કહીને મધ્ય પ્રસન્નવદન એની એજ આરામચેર પર પાછા પડ્યા. મૌતમના સ્વરના શોકભર્યા બણકારા છતાંએ એક પ્રકારના સુખની વૃત્તિ એમનામાંથી ગદ્ય નહોતી.

પરોણાઓ બધા સાડા આઠ પછી આવવાના હતા. જન્મવાનું લગ્નમગ સાડા નવ પછી રાખ્યું હતું, કારણ કે ચાંદનીમાં બેસી એમના સુખનાં પ્રતિબિંબો જેવાં ચાંદીના થાળમાં પડતાં ચંદ્રનાં પ્રતિબિંબો જેતાં અને ચંદ્રિકાની સુધા અને લાડતા સંભીરના સુખમય સ્પર્શથી કે' એર આનંદ કરવાની અને કરાવવાની તેમણે આજ્ઞા રાખી હતી.

પા કલાક થઇ ગયો પણ સુંદર વહુ પાછી નહીં આવી. હજી પોણે કલાક બાકી હતો તેટલામાં એને લઇ બગીચામાં ફરવા જવાનું એમણે ધારી રાખ્યું હતું. પ્રસન્નવદન અધીરાઇથી ઉડ્યા અને સુંદર વહુની શોધમાં ગયા.

સુંદર વહુ એના ખંડમાં ન હતી. દાસીને પુછતાં બાઇ બગીચામાં ગયાં છે એમ ખબર મળી. “ મને કહ્યા વિના? એકલી ? ” પ્રસન્નવદન જરાક ચીઢવાયા પણ એની શોધમાં, અને છાનામાના શોધી ચમકાવવાના ઉદ્દેશથી એ ગયા.

એમની માનીતી બધી કુંજોમાં એમણે સુંદર વહુની તપાસ કરી, પણ તે ક્યાંએ નહોતી. પ્રસન્નવદન જરાક નિરાશ થયા. ‘ એ ક્યાં ગઇ હશે ? ’

એમનો બંગ્લો નદી કીનારાની એક બેખડ ઉપર હતો. અને એમના બંગ્લોના પાછલા ભાગમાંની બેખડની નીચે નદી તેને અડકીને વહેતી. સુંદર વહુની એ માનીતી જગ્યા હતી અને એણે ત્યાં એક સરસ આરસની બેઠક કરાવી હતી. આ પતિપત્ની ત્યાં ઘણી વાર અજવાળી રાત્રે જઇને બેસતાં. પ્રસન્નવદન સુંદર વહુને ત્યાં શોધવા નીકળ્યા.

એમણે દરથી સુંદર વહુની શોધમાં દષ્ટિ દોડાવી. ચંદ્રના અજવાળામાં ત્યાં માણસના ઝોળા જેવું કંઈ દેખાયું. પ્રસન્નવદનને આનંદમાં ઝપાટાખંધ ચાલવા માંડ્યું.

જેમ જેમ પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ એકને બદલે બે માણસના આકારો એમને દેખાવા માંડ્યા. પ્રસન્નવદન જરા ચમક્યા. ‘અત્યારે એની સાથે કોણ હશે !’ બીજા માણસને જોવાને માટે જરા એ ત્યાં ઉભા રહ્યા.

એમણે આંખો ખેંચી ખેંચીને જોયું. સુંદર વહુ ગ્રીણે આસમાની સાળુ પહેરી આરસપહાણની બેઠક પર બેઠી હતી. તેમાંથી એની ડોકનો શ્વેત ભાગ અને હીરાનો હાર જરી જરી દેખાતાં. એની સામે કોઇ પુરુષ ઉઘાડે માથે ઉભો હતો. ટોપી એનાં હાથમાં હતી. અને એના વાળ પવનમાં ફરફરતા.

કોણ જાણે કેમ એક દુષ્ટ શંકા પ્રસન્નવદનના ચિત્તમાં આવીને ઉભી રહી. “સુંદર આવી રીતે રાત્રે કોઇકની સાથે અહીંમાં ! દીવાનખાનામાં આટલાજ કારણસર એ નહીં આવી ?” એમને વધારે ખાત્રી કરવાનું મન થયું અને સીધા રસ્તો મુકી ઝાડની હારોમાં એ ભરાયા અને બની શકે તેટલા નજીક જવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ગામ બહારની રજનીની શાંતિમાં બંનેની વાતચીતનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાતો. સુંદરનો અવાજ આવ્યો. “કહો, મને અહીં કેમ બોલાવી હતી ?”

“અંહ, ત્યારે ખાસ ગોડવણથીજ આ મુલાકાત થએલી લાગે છે.” પ્રસન્નવદન મનમાંજ બબડ્યા. પેલા માણસ હમણાંજ આવ્યો લાગતો હતો. હજી તો વાતની શરૂઆત હવે થતી હતી.

“સુંદર !” પેલા માણસનો અવાજ આવ્યો. પ્રસન્નવદને સ્વર પારખ્યો. આ તો સુંદરનો પહેલાં જેની સાથે વિવાહ થયો હતો તે વિનોદરાય હતો. સુંદરનાં માખાપે વધારે સારા વરની આશામાં આ

વિવાહ તોડી સુંદરને પ્રસન્નવદનને દીધી હતી.

“ મારે તને કહેવું પડશે ? તું કળા શક્તી નથી ? ”

“ ના. તમારો કાગળ એવો દયામણો હતો કે હું આવી. પણ મને મોહું થાય છે. ઝટ કહી દો. આજે એમની વર્ષગાંઠ છે તે પરાણાઓ જમવા આવવાના છે. ”

પ્રસન્નવદન મનમાં હસ્યા. સુંદર ઉપર એમને ફરી શ્રદ્ધા આવી, પણ વાત પુરી સાંભળવાના ભોભે તે સંતાઈ જ રહ્યા.

“ સુંદર ! તું આટલી બધી બદલાઈ ગઈ ? તારા નવા પતિની વર્ષગાંઠ ઉજવવાના હર્ષમાં તું મને છેક લુછી ગઈ ? મારી મેડીમાં પેલી છાની આવતી તે સુંદર આજ કે બીજી ? ”

સુંદર થોડી વાર નીચું જોઈ નિરુત્તર રહી. “ હવે એ વાત જવા દો. તમારે શું કામ છે તે કહો. ”

“ મારે તારું બહુ કામ છે. ” પેક્ષા યુવક-વિનોદરાય-કડવાશ-થી બોલ્યો. એણે અનિશ્ચિત રીતે ટોપી હાથમાં આમ તેમ ઉછાળી. એકદમ એણે ઉંચું જોયું અને નિશ્ચયાત્મક સ્વરે કહ્યું : “ હું તને લઈ જવા આવ્યો છું. મારાથી તારા વગર જીવાતું નથી. ”

સુંદર ગભરાઈને ઉભી થઈ ગઈ. “ વિનોદ-વિનોદરાય ! આ તમને શોભે ? ”

“ કેમ નહીં ? તને પૈસાના મોહમાં મારું અંતર ચીરી નાંખતાં શોભ્યું, અને મને આ નહીં શોભે ? ” વિનોદે વચનબાણ માર્યું પણ એનો સ્વર પાછો દયામણો થઈ ગયો. એની આંખમાં એક આંસુ ચમક્યું. “ સુંદર ! પ્રાણેશ્વરી ! મારાથી તારા વિના નથી જીવાતું. મેં તારો મોહ-તારો વિચાર દૂર કરવાના ઉપાયો કરવામાં બાકી નથી રાખી. આટલાં વર્ષો મારી આસપાસ જીવતું નહીં લઈને હું ફર્યો છું. જગતાં ને ભરવરતીમાં તારું કુખ ને આંખો શીવાય મેં બીજું કે જોયું નથી. અને ઉંઘમાં તને જોઈ જોઈને, તને દૂર ને દૂર જતીને

પકડવાના પ્રયત્નમાં મેં કેટલાં તરફડીઆં માર્યા છે, એ તું જાણે તો તને મારી જરૂર દયા આવે. સુંદર ! મારી સામે જો. આ પાંચ વર્ષના અરસામાં મારી જીંદગીમાં બીજાં વીસ વર્ષો ઉમરમાં હોય એવો હું થરડો લાગું છું કે નહીં ?”

સુંદર એક પણ બોલ બોલવાને અશક્ત, મંત્રમુગ્ધની માફક ત્યાં ઉબીજ રહી અને એણે વિનોદ તરફ જોયું. એની આંખમાંથી વિનોદના શબ્દો સાંભળતાં સાંભળતાં આંસુની ધાર ચાલી. એનું હૃદય પાપાણનું નહતું. એના મગજમાં પૂર્વ પ્રસંગો એક પછી એક ઝડપથી આવીને જતા રહ્યા. “વિનોદરાય ! એમાં મારો શો વાંક ? દીકરીને માય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય. આપણે પરણવાનાં હતાં ત્યારે...ત્યારે...” એનું મુખ રાતું થઈ ગયું. પણ સ્વર સ્થિર કરી એ બોલી; “મેં તમને પતિ માન્યા ને તમારું જ રટણ કર્યું. પણ હવે, તમને પારકા ગણતાં બહુ અધરું લાગ્યું તોપણ મારે મન મેં તમને પારકા ગણ્યા છે. હવે મારે તે તમારે શું ?” કાળજીથી કહ્યું કરી એણે નિશ્ચયાત્મક સ્વરે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, અને નીચું જોયું.

પ્રસન્નવદન પ્રસંસા અને ક્રોધનો મિશ્રભાવ અનુભવતાં એક જગા પણ સ્થિર થઈને બેસી રહ્યા. વિનોદે ગાંડાની માફક સુંદરના શબ્દો સાંભળ્યાં અને છેલ્લું વાક્ય પુરું થતાં પહેલાં તો એ સુંદરને પગે પડ્યો. સુંદર જરા દૂર ખસી. “સુંદર ! સુંદર ! મારા પર જરા દયા કર. આવાં કૂર વચનો તું બોલે છે ને મારું હૃદય વીંધાઈ જાય છે. તારી માફક મને પણ સગવડ પ્રમાણે હૃદય કહ્યું કરતાં આવડતું હોત તો મારી આ દશા ન થાત. તેં મને કેવા સ્વર્ગની આશ્રા આપી હતી તેતો જરા યાદ કર. ” એણી આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. સુંદર જરાક પીગમી અને પાછી બેઠી. પ્રસન્નવદનને પણ જરાક મન-રાટ થયો. “રખેને સુંદર, પણ તેમણે બહાર નીકળવાનું મન માર્યું. બધું સમેસમું પાર જતરે તો તો પોતે એ વાત સાંભળીજ

નહોતી એવું વર્તન રાખવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પોતે અત્યારે છતાં થાય તો સુંદરને એના પર જાસુસી કરી હતી એવું લાગે એમ પણ એમને લાગ્યું. પણ કદાચ કે જરૂર પડે એ ખાતર એ સાવધ થઇને પણ બેઠા.

“વિનોદરાય ! બાધ ! આ તમને શોભે ?” સુંદરની આંખમાં ઝળઝળાં આંખ્યાં. એનો સાદ ઝળઝળાં થઇ ગયો. “તમે એમ માનો છો કે હું પાપાણુ હૃદયની છું, પણ હું તેવી નથી હોં. અને આ દશા આણુતાં કેં થોડું નથી થયું.” એનું ગળું રુંધાઇ ગયું. વિનોદે અશ્રુખિંદુ ઝરતા સુંદરના મુખ તરફ આવેગથી જોયાં કર્યું. બનીની નજર સમક્ષ ભૂતકાલ અદ્ભુત રંગી બની આવીને તરૂં રહ્યા અને એમની કરુણ દશાનું બાન એમને વધારે તીવ્રરૂપે કરાવ્યું.

“વિનોદ !” સુંદરે આંસુભરી આંખે ઉમેર્યું; “તારા કરતાં તો મારું દુઃખ વધારે છે. તું મારો વિચાર વગર બીતિએ કરી શકે છે. મને તો તેટલો પણ હક્ક નથી. મારું પતિવ્રત તો માગે છે કે મારે તારો વિચાર સરખો ન કરવો ને...ને આપણી બાલપણની બધી ધડીએ ભુલી જવી. ને તેએ કેં જોવી તેવી કે થોડી ધણી છે ! મારું કાળજી કંઈ કરતાં મને શું શું થયું હશે તે તું શું જાણે ?” તેણે એક ધ્રુસ્કું ખાધું. વિનોદની આંખમાંથીએ આંસુ વહ્યાં. પ્રસન્ન-વદન સ્તબ્ધ જોવા એમની જગા પર ચોંટીજ રહ્યા. ત્રણે જણ કાળેને ભુલી એ એકજ પળ જુદી જુદી રીતે અનુભવી રહ્યાં.

અર્ચીયું સુંદરે ભાન આવતું હોય તેમ ઉંચું જોયું; “વિનોદ ! તું અત્યારે જતો રહે. મારા હૃદયનો અત્યારે મને વિશ્વાસ નથી પડતો.” અરપણ સ્વરે એણે કહ્યું, અને ખીજું હૃદય વીધે એવું ધ્રુસ્કું ખાધું. વિનોદ ચમક્યો અને ટટાર થઇ ઉભો. તેણે પાટલી પર એક પગ મુકી સુંદર પર નજર ડેરવી.

“સુંદર ! તેં મને હમણાં જુદું સમજાવ્યું કે તારે મન હું હવે

પારકો થઇ ગયો છું. પાંચ મીનીટ પર મેં તે માન્યું હોત અને આ નદીમાં પડી તારા માર્ગમાંથી હું સદાને દૂર થવાનો પ્રયત્ન કરતે; પણ હવે તું મને તે કહે. સુંદર ! તું મારી છે ને મારીજ રહેશે.”

સુંદર એકદમ ચમકી, એનાં આંસુ ઉડી ગયાં. “વિનોદરાય ! મારી નબળાઇનો આવો અર્થ નથી કરવાનો. આજે આપણે છેલ્લાંજ મળ્યાં એમ માનજો ” કહેતાં કહેતાં તેણે વિનોદની સામે જોયું. પણ તેની વીકરાળ નજર જોઇને તે બીધી અને ઉભી થઇ ગઇ. એણે ધર ભણી એક ડગલું ભર્યું.

“ સુંદર ! તું એમ માને છે કે મને હવે તું આમ હાથતાળી આપી જઇ શકશે ? ” વિનોદનો અવાજ બોલતાં બોલતાં ખેંચાઇ ગયો. ભયથી સુંદરનું કાળજી પણ ફફડી ઉઠ્યું. એણે ચારે તરફ પ્રસરી રહેલી નિર્જનતા જોઇ. એણે કરમરતા અવાજે કહ્યું: “ વિનોદરાય ! મને અત્યારે જવા દો. એ જાણશે તો શું કહેશે ? પરાણાઓ હવે તો આવવા માંડ્યા હશે ” એણે નિર્બલ સ્વરે કહ્યું. આગળ કરતી એની આંખો ચંદ્રમાના તેજ વધારે તેજસ્વી બની. પવનથી એના માથાનો છેડો ખસી ગયો અને સાંજે ધારણ કરેલા અલંકારોના કારમા તેજે વિનોદરાયનું અંતર વીંધ્યું. એથી અલૌકિક લાગતી સુંદરીના સૌંદર્યનો એના મોઢ પણ વધ્યો.

“ સુંદર ! પ્રસન્નવદનના આ અલંકારોને લીધે તને વિનોદરાય-સાહેબે ને મરીખ વિનોદ ગમતો નથી ખરું ? પણ તને હું આજ જવા દેવાનો નથી. મેં તને લઇ જવાની બધી તૈયારી કરી મુકી છે. પહેલાં હું દેવ હતો તે તને બોધને હવે રાક્ષસ થયો છું. ”

પ્રસન્નવદન એમની જગા પર જરૂર પડે તે પહેલે માટે સજ્જ થઇ ઉભા. “ વિનોદરાય ! જવા દો ! તમારું ચિત્ત અત્યારે ઠેકાણે નથી ” કહી સુંદરે એક પગલું ધર ભણી ભર્યું.

પણ વિનોદે તેનો હાથ જોરથી પકડ્યો. સુંદરે તે બળ કરી

છુટો ક્યો પણ વિનેદે તે ફરી પકડવાને પોતાને હાથ લાંબાવ્યો; સુંદરે આવતા બયને ચેતી તેને એક ધક્કો માર્યો અને પ્રસન્નવદન આવી પહોંચે તે પહેલાં તો બેખડની કીનારી પર ઉભેલો વિનેદ ત્યાંથી અદશ્ય થએલો દેખાયે. નીચે પાણીમાં એક મોટો ધબ્બો થયો. બયથી ફાટી જતી આંખે સુંદરે વાંકા વળી નીચે પાણીમાં જોયું.

એક વિપલમાં આ બધું બની ગયું. પ્રસન્નવદને બેખાકળી સુંદરને બેખડની કીનારી પરથી બે બાહુમાં ઉપાડી લીધી અને એના બયથી ધ્રુજતા હૃદયને એણે છાતી સરસું ચાંપ્યું. સુંદરની બાવરી દષ્ટિ તો હળુ પાણી તરફ જ હતી. “વિનેદ...વિનેદ...નદીમાં...” એણે તુટક સ્વરે કહ્યું અને બેભાન થઇને પ્રસન્નવદનના હાથમાં પડી.

પ્રસન્નવદનને પડેલા માણસને કાઢવાને મદદ માગવાનું સુઝયું નહોં. એ બેખડની ખાસેનું પાણી ઉંડું હતું અને તરતાં ન આવડે તો ડૂબી જવાનો સંભવ પુરેપુરો હતો તેના પણ એમને વિચાર નહોં આવ્યો. એમને માત્ર એકજ વિચાર આવ્યો. “સુંદર અને વિનેદ એકલાં હતાં એવું જાહેર થાય અને સુંદરને હાથે વિનેદ પડી ગયો. એવી વાત બહાર જાય તો લોકો શું ધારશે? કોઇ ખરીવાત-સુંદર અને વિનેદ હોવાથી-ભાવ્યેજ માને. વિનેદ મરી ગયો હોય તો એના ખુનનું તહોમત પણ સુંદરને માથેજ આવે” આ વિષયમાં આવા આવા ધણા વિચારો એમના મગજમાં આવી ગયા. સુંદરને બયમાંથી ને નિંદામાંથી બચાવવાના વિચારમાં તેના દુશ્મનને-એક મનુષ્ય પ્રાણીને-બચાવવાની અનુકંપા કે અગત્યતા તેમના મગજે અનુભવી નહોં. એમણે પાંચ સાત મીનીટ સુંદરને બાનમાં આવવાની રાહ જોઇ અને છેવટે તે નજ જાગી સારે એને ઉંચકી એમણે ધર તરફ ચાલવા માંડયું.

બંમલા આમળ આવતાં સુંદરને આ દશામાં જોઇ નોકરો અને કોઇ કોઇ આવેલાં મિત્રો આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યાં. ચિંતાતુર મુખે

સૌએ ખબર પુછવા માંડી અને કેટલાકે આસપાસ દવાઓની શોધમાં દોડધામ પથ્થુ કરી મુકી. “હીરડીરીઆ થયો” એવું બધાંને કહી પ્રસન્નવદન પોતેજ એને પલંગ પર સુવાડવા લાઇ ગયા.

સુંદરની આંખો ભયને લીધે ફટકી ગયેલી હતી. થોડી વાર પ્રસન્નવદને એને બાનમાં આજીવાના ઉપચારો કર્યા. જરા વારે સુંદર આંખ ઉઘાડીને બબ્બડી: “વિનોદરાય !”

પ્રસન્નવદને તેની ધડકતી છાતી પર હાથ મુકી નીચા વળીને કહ્યું: “સુરી ! તું ઘરમાં સલામત છે હોં, ઉંઘી જા. હું બધું બરાબર કરું છું.”

બહાર બધા મિત્રો આની પહોંચ્યા હતા. બનેલા બનાવને નજીવું સ્વરૂપ આપવા પ્રસન્નવદનને લાગ્યું કે તેમને બહાર જવાની જરૂર હતી. સુંદરની સારવાર એક વિશ્વાસુ દાસીને સોંપી પ્રસન્નવદન બહાર આવ્યા અને બધાને હસ્તે મુખે સત્કાર્યા.

પથુ એમના હૃદયમાં હેાળી સળગતી હતી. અડધો કલાક થયાં વિનોદ પડી ગયો હતો અને પોતે તેને બચાવવા માટે કેં કયું ન હતું. એમને સુંદરનું એમની પત્નીનું અપમાન કરનાર પર ખુબ ક્રોધ ચઢ્યો હતો. પથુ આ વખતે એમને એ ક્રોધ સાંભરતો નહતો. એમને માત્ર સુંદર વહુનીજ શીકર લાગતી હતી. “કદાચ પાસેના બંગલામાંથી કોઇ માળીએ કે બીજા કોઇએ સુંદર વહુને એની સાથે વાત કરતાં કે ધકકો મારતાં જોઇ હોય તો ? વિનોદના ખુની તરીકે શું સુંદર વહુ પકડાય ? હાય હાય !” એમના હૃદયમાં ધ્રારકો પડ્યો.

એલાન સુંદર વહુ લવરીમાં કેં બોલી દે એની પથુ એમને શીકર હતી. ને તેથી એ વારે વારે એના ખંડમાં જઈ આવતા. એક-વાર દાસીને એના મુખ પાસે દાન માંડી રહેતાં જોઇ એમનો જીવજ હડી ગયો. એમણે એને એનો શ્વાસ આટલો પાસે લઇ જવાનો બકાને ધમકાવી ઠાઠી.

દર પળે જાણે કોઇના આવવાની વાટ જોતા હોય તેમ અંગલાના દરવાજા તરફ નજર નાખતાં વિનોદનું મુઠકું લઇને જાણે કોઇ આવતું હોય એવી એવી કૈં કૈં ભીતિઓ તેમને લાગતી. વખતસર મદદ ન મોકલવા માટે એમનું અંતઃકરણ પણ ડંખતું હતું. પણ હવે આટલી વારે એમનાથી કહેવાય પણ કેમ ? ને કહેવાથી કૈં વિનોદ જીવવાનો હતો ? એ તો મરવાનો હતો તે મરી ગયો. પણ પછી સુંદર વહુનું શું થાય ? એક વાર સુંદર વહુને લાથે પડી ગયો એવી વાત બહાર આવે પછી ગામને મોઢે કૈં ગળણું છે ? ને ખરી વાત કોણ માનવાનું હતું ? આવા આવા અનેક વિચારો એમને આવ્યાજ કરતા. પણ બહારથી તો તે હસતા. બધાની ખબર પુછતા અને ટોળ-ટપ્પા ઉડાવતા. એમની અસ્વસ્થતા બહાર દેખાતી તો લોકો સુંદર વહુની તખીયતને લીધે છે એમ માનતા.

અચાનક એમને યાદ આવ્યું કે બાંકડા આગળ વિનોદની લાકડી ને રુમાલ રહી ગયાં હતાં. એમને ચોક્કસ ખાતરી નહોતી તોપણ આ વિચાર આવતાંની સાથે એમનો જીવ ઉડી ગયો. પોતે સાં જતા પહેલાં કોઇના હાથમાં જો તે આવે તો પુરાવો ચોક્કસ થવાનો. ને વખતે રકઝકમાં સુંદર વહુનો કૈંક અલંકાર ત્યાં પડી ગયો હોય તો તો-? "...તેમને ઉઠો દ્રારકો પડ્યો. આ માત્ર એક કદ્દપનાજ હતી પણ એ કદ્દપના આવતાંની સાથે એમના માથામાં લોહી જોરથી ફરવા માંડ્યું. એમના પગમાં ઝંઝૂલી થઇ આવી. એમને કપાળે પરસેવાનાં બિંદુ બાઝ્યાં. એમને તરત ત્યાંથી દોડી જઇ તપાસ કરવાનું મન થયું. પણ એમનાથી ક્યા બહાને ત્યાંથી ખસાય ?

અને આવી તીવ્ર યાતના અનુભવતે અનુભવતે એમને બહારથી આનંદી મુખમુદ્રા રાખવી પડતી. આવેલા મિત્રો સુંદરની ચિંતાતુર મુખે ખબર પુછતાં, તેમને એ એને બાગમાં ફરતાં ફરતાં હીસ્ટીરીઆ કેમ થયો તેના વિગતવાર વર્ણનથી સંતોષતા; પણ એમના મનમાં

માત્ર એકજ વિચાર ચાલતો. એમણે કદપેલી પેલી લાકડી ને રુમાલનો. એમની અધીરાધ દર પળે વધતી જતી હતી. બહારથી એ બહુજ આનંદમાં દેખાવાનો પ્રયત્ન કરતા પણ ચતુર જોનારને એમની આંખોમાં અસ્થિરતા લાગતી. સુંદરની માંદગી એ એનું દેખીતું કારણ હતું એટલે કોઇને એથી વિચાર કરવાનું કારણ મળતું નહીં.

અગાસીમાં પાટલા નંખાયા. અગરબત્તીની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી. ચંદ્રિકાની સુધા બોજનના રસમાં બળી મીઠાશ અને માદકતા વધારી રહી. જમનારાઓ મુખેથી સુંદરની માંદગી નિમિત્તે દીલગીરી દર્શાવવા છતાં બોજન રસને, બીજા બધા રસોને વીસરી, માણી રહ્યાં. વર્ષગાંઠના બોજનમાં આનંદ કરવો એ સૌની ફરજ હતી પણ એ ફરજ પકવાનની સુગંધથી વગર મહેનતે બગવાતી તેથી સૌનો ઉત્સાહ દ્વિગુણિત થતો. પ્રસન્નવદને પણ પોતાની હતી તેટલી સર્વ શક્તિઓ એકઠી કરી કૃત્રિમ ઉલ્લાસ દર્શાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો.

આમને આમ કલાક જતો રહ્યો. મિત્રો સૌ બોજનાંતે દીવાન-ખાનામાં વાર્તાલાપમાં, ગાનતાનમાં કે રમત ગમતમાં મશગુલ હતા. આટલા વખતમાં મહા પ્રયત્ને સાચવેલા સંયમ છતાં સંશયને લીધે પ્રસન્નવદને પોતાનું માથું શાટતું લાગ્યું. બધાને મુકી કોઇ ન જાણે તેમ તે બાગમાં ઉતર્યા.

ઉતાવળે પગલે-લગભગ દોડતા દોડતા તે પેલી એક આમળ પહોંચ્યા. લાકડી કે રુમાલ કે ત્યાં નહોતું. ત્યાં એ હતાંજ એવી એમને ખાતરી નહોતી પણ એનો અભાવ જોતાં એક શંકા જવાને બદલે બીજી શંકા એમના મિત્રમાં ઉદ્ભવી. “કોઇ લઇ ગયું હશે તો ?”

પાછા ફરવાનું પણ એમનામાં જોર રહ્યું નહીં. તે માથે હાથ દબને ત્યાંજ બેસી ગયા. જાણે વિનોદ હજી ત્યાંજ હોય તેમ એક ઉતાવળે દૃષ્ટિ એમણે નદીના પાણીમાં નાખી. પાછળથી માણીનો અવાજ આવ્યો ! ‘શેઠ ! મુનીમ સાંબ આવ્યા છે.’

પ્રસન્નવદને બડકીને પાછું જોયું. ‘મુનીમ અત્યારે અહીં કેમ આવ્યો હશે ?’

મુનીમ પેઢી પર આવેલો અગત્યનો તાર લઈ આવ્યો હતો. કોઇકે શેઠને બાગમાં ઉતરતાં જોએલા એટલે તેના સુચવ્યાથી તે અહીં શોધતો શોધતો આવ્યો હતો. એને પ્રસન્નવદનને આમ એકલા આ દશામાં જોઇ જરા આશ્ચર્ય તો લાગ્યું પણ કે’ ટીકા ન કરવા જેટલું ડહાપણ એનામાં હતું.

અગત્યની વાત પુરી થયા પછી મુનીમ એને મન નવી લાગતી વાત શેઠને કહી; “શેઠ ! પેલો વિનોદરાય મરતાં મરતાં બન્યો.” ન્યાતીલાની વાતમાં શેઠ હંમેશા રસ લેતા એ મુનીમ જાણતો.

પ્રસન્નવદને ચમકીને ઉંચું જોયું. ઘાડા અવાજે એમણે પુછ્યું: “શું ?”

“ચાંદની રાત જાણી નદી પર ફરવા આવ્યો હશે કે શું તે કાણ જાણે શી રીતે એ નદીમાં પડી ગયો. શેઠ ! માનશો ? આપણા બંગલાની થોડેકજ દૂર આ બનાવ બન્યો. એતો કોઇક મામડીઆ ત્યાં શહેરમાંથી થાકેલો આવીને કીનારા પર વીસામો ખાવા બેઠો હશે તે તેણે એને તણાતો જોયો અને તરત પાણીમાં ભુરકો મારી એને ખેંચી કાઢ્યો.”

“પણ એણે એને ઝોળખ્યો શી રીતે ?”

“અરે નારે, એ શું ઝોળખે ! એ તો આપણા વીજ-બુખણ શેઠના છોકરાઓ એ રસ્તેથી ફરવા નીકળ્યા હશે તે પેલાને પાણીમાં પડતો જોઇ જરા ગમ્મત જેવા ઉભા રહ્યા. પેલો કાઠો આવ્યો કે એમણે તો વિનોદને તરત ઝોળખ્યો. એમનીજ મીલમાં એ મેનેજર છેને ? તરત મોટરમાં નાખીને એને ઘેર લઇ ગયા. એની માએ તો છાતી માથાં કુટી

માખ્યાં. એના ધરડાનાંજ પુણ્ય તે આમ બચી ગયો, નહીં તો વગર મોતનો માર્યો જતે.”

“બચે એવું લાગે છે કે ?” પ્રસન્નવદને પોતાને પણ સંભળાય નહીં એવા ધીમા સ્વરે પુછ્યું.

“અરે હારે ! કે’ બહુ વાર એ પાણીમાં રહ્યો લાગતો નથી. હું આવ્યો ત્યાં સુધી તો જાન નહોતું; પણ સવાર સુધીમાં તો એ સારો થઇ જશે. કે’ ઉતાવળ નથી, શેઠ ! વહાણમાં ખબર કાઢવા જશે તોએ આલશે.” બીચારા બોળા મુનીમે શેઠ ન્યાતીલાની દષ્ટિએજ પુછતા હતા એમ માન્યું.

શેઠ ત્યાંથી ઉતાવળે ખસી ગયા અને કોઇક દિવસ યાદ કરતા હતા તે પ્રભુનો એમણે અંતરમાંથી મૂકેલાવે આભાર માન્યો. વિનોદ-રાય સુંદરતું નામ બહાર નહીં પાડે એની તો એમને ખાતરી હતી.

પરોણાએ મોડી રાત્રે વીખેરાયા. બધા ગયા પછી પ્રસન્નવદન સુંદરના ઓરડામાં ગયા અને એના ઉંઘતા-ઘેનવાળા-શરીરને બે હાથમાં પકડી ક્યાં સુધી એના મુખ તરફ જોઇ રહ્યા. એના ઉંઘમાંએ અચિત્ત સુકુમાર મુખને એમણે એક ઉંડુ ચુંબન લઇ એના માથાને ઉસીકા ઉપર બરાબર જોડવું અને એ પોતાના બેસવાના ખંડમાં ગયા.

રાત્રિની શાંતિમાં એમણે પોતાની કાયરતા સાથે ગૌતમના અદ્ભુત સ્વાર્પણની સાથે સરખામણી કર્યા કરી. અને છેવટે એમણે એક થન લખ્યો:—

પ્રિય બાઇ ગૌતમ !

તારા ગયા પછી મારી દષ્ટિ પરની અંધારી કોઇ અદ્ભુત અત્કારથી ખસી ગઇ છે, અને તારી મહત્તા જે મેં તે વખતે નહોતી પારખી તેની કીંમત હવે હું કરી શકું છું. પ્રિય ગૌતમ ! આપણી જુની મિત્રતાને ખાતર તું મને માફ કરશે એવી આશા હું રાખું છું.

કાલે તું ને નીર્મળા બાબી મારે ત્યાં જમવા આવો તો ?
સુંદરે ખાસ કહાવ્યું છે. પેલા નાના ભુલકાને પણ ભુલતા નહીં.
અમને એને જોવાનું યુથ્મજ મન છે.

હું સાંજે તારી વાટ જોઈશ અને જુના વખતના જેવીજ સાંજ
આપણે ફરી ગાળીશું. જરૂર આવજો.

લી૦ તારો

પ્રસન્નવદન.

તા૦ ક:-મારી આફ્રીકાની પેઢી પર એક જગા ખાલી છે.
તને ફાવશે ?

વિનોદાત્મક લેખો

શ્રીયુત્ કાલિકાપ્રસાદ.

સત્યયુગના રાજા હરિશ્ચંદ્રના બીજા અવતારરુપ, યમુનાતીરે રાસલીલા કરનાર કનૈયાના વર્ણચોર અને અનેક શુભોપમાયુક્ત એવા કોઇ પુરુષને તમે કદ્યપી શકો છો ? જગતની શક્તિસ્વરુપ કાલિદેવીના નામરાશિ અથવા એના પ્રસાદને પાત્ર, સર્વને આશ્ચર્યચકિત કરે એવા એ મહાપુરુષનું નામ તે શ્રીયુત્ કાલિકાપ્રસાદ. મહાપુરુષોના વર્ણનથી આપણા હૃદય જીવનમાં કેંઈ વિશાલતા આવે છે. આ મહાપુરુષની જીવનસરિતામાંએ સ્નાન કરી પવિત્ર થવાનીજ ધારણા છે. જે કોઇ આને શ્રવણ કરશે કે વાંચશે અને મનન કરશે એના કોટિ જન્મોનાં પાપોનાં પડળ એક ક્ષણુમાત્રમાં છુટી જશે. આ વાતમાં જરાએ શંકા કરવી અસ્થાને છે.

શ્રીયુત્ કાલિકાપ્રસાદ કાલિકાદેવીના પ્રસાદને પાત્ર હોવાથી મહિષાસુરનીજ પોળમાં રહે છે.

ધણી જાતના વ્યાપારો અને ઉદ્યોગોથી એ પરિચિત છે. એમની જીંદગીમાં એકવાર એમણે ગોમાજીનો ધધોએ કરી જોયો છે. હાલ આરદાનનો કરે છે અને સર્વેને આરદાન બનાવે છે.

શ્રીયુત્ કાલિકાપ્રસાદની ઉપમાશક્તિ આગળ કવિ કાલિદાસની કદ્યનાશક્તિને જરૂર પાણી ભરવું પડત (જે એ સમકાલીન હોત તો). રા. કાલિકાપ્રસાદ પ્રકૃતિનાં સર્વ સ્વરુપો ધારણ કરી શકે છે. પ્રતિસ્પર્ધીઓ એમના રુદ્રાવતારથી કંપે છે. શ્રીમંતોની બાલિશતા ઉપર વિષ્ણુ સમી એ કૃપાદષ્ટિ રાખે છે. વાદમાં હારી જાય તે

(અશક્ય છે છતાં કદાચ) બોળા બ્રહ્મા સમાન સ્થિર નયને એ જોઈ રહે છે. આ સર્વ સ્વરૂપો એ ધારણ કરી શકે છે, છતાં એ સર્વથી પર છે. એ તો એકજ છે, અદ્વિતીય છે.

ઋતુ સમી એમની ડોકીના લહેકામાં અજળ આકર્ષણ સમા-
એલું છે. અતિશય પક્ષાધી એ પોતાની આંખો મટમટાવે છે અને
અનેરા આંધાદથી છાતી કુલાવે છે, ત્યારે તેમની કદર માત્ર દેવાંગના-
ઓજ કરી શકે એમ લાગે છે. એમની ડોલનમય ગતિમાં સાબળ
શોભાવી શકે એવી એમની છટા છુપાઈ નથી શકતી.

વાદ્યોના મઠમઠાટથીએ એ વધારે ગર્જી શકે છે. વિધિની
માફક જનોને એ કણ્ણુવારમાંજ ચઢાવે છે કે પછાડે છે. એમના
શબ્દોની બહાદુરી આગળ સીપાહીની શૂરવીરતા ક્યાંએ સંતાઈ જાય છે.
આણ્ણ સમી એમની બુદ્ધિ પ્રસંગાનુરૂપ નવા નવા વેષ ધરી શકે છે.
જનો અને સમયનો લાભ લેવા એ હમેશાં સજ્જ રહે છે અને
પોતાની ગુણગીતાનું શ્રવણ એ અતિ તત્પરતાથી અવિશ્રાંતપણે મને
તે સમયે કરી સંભળાવે છે. પણ કલિયુગમાં લોકોની શ્રદ્ધા ઓછી
એટલે એનું ફળ એમને પુરેપુરું નથી મળતું.

વિષ્ણુની માફક એમણે પણ ઘણાં પુરાણો રચ્યાં છે. કેાઇ અસત્ય-
ની શંકા લાવે માટે એનાં કેટલાંક નામોથી ખાત્રી કરાવવાનો પ્રયત્ન
જરૂરનો છે. શ્રી કાશ્મીર પુરાણ, શ્રી તીર્તીઆપુત્રી પુરાણ, શ્રી
નરસીરાખાદ પુરાણ, શ્રી પંચવીસરૂપક પુરાણ, શ્રી અદાલત પુરાણ, શ્રી
શ્રીમાનજનાઃ પ્રસંગ પુરાણ ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ; વગરે વગરે. સર્વ નામોનું
સવિસ્તર વર્ણન કરતાં તો સમુદ્ર જોટલી શાહી અને આકાશ જેવડો
પત્ર જોઈએ. મારી અદ્ય શક્તિમાં તો એ કાર્ય કરવાની અસમર્થ-
તાજ છે

નવરસોમાં હાસ્યરસના તો એ રાજા છે. વીરરસ એમનામાં
શોભી રહ્યો છે. કારમેા કરુણરસ એમને અનુરૂપ થઈનેજ વર્તે છે.

સંભારરસ એ સમજી શકે છે. ભયાનકરસથી ભય પણ તેટલાજ પામે છે. રોદ્રરસ એમની નસોમાંજ વહે છે. અદ્ભુત રસની તો એ પ્રતિભાજ છે; અને શાંતરસથી એ અશાંત પણ તેટલાજ બને છે.

શાક અને ધાન્યપરીક્ષામાં એમનું નૈપુણ્ય જોઇ જતો લગભગથી અવનત મસ્તકે એમનો ઉત્કર્ષ સ્વીકારી લે છે. નટથીએ વિશેષ કુશળતાથી શેઠ, વાણીતર, માણવક વગેરેનાં પાત્ર સ્વરૂપોનું એ દિગ્દર્શન કરાવે છે.

ભાગ્યશાળી જનોને ઉચિત તાલયુક્ત એમનો શિર્ષપ્રદેશ, એમની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ, ઉપમાએને અસુલભ નાસા, માત્ર ત્વચાથી અસ્થિ સંતાડતા કપોલ, દુધ પીતાં ગરણીનું કામ કરે એવી સ્મશ્રુ, એકજ સ્થાનેથી અડિત દંતાવલિ અને વાંસના ગાંઠા જેવી ચીજુકથી એમની આકૃતિ શીલામમાન છે. રેશમી શણીઉં પહેરી પૂજા કરવા જતાં એમનું મેદ વિનાનું શરીર અને ધીરોદ્ધત ગતિથી ચિત્રકારની કલ્પનાને યોગ્ય વિષય હોય એવા એ બની રહે છે.

જય હો જય હો, સ્વર્ગમંડળના દેવને દુર્લભ, જનમંડળના માનવોમાં અપ્રાપ્ય, રા. રા. શ્રીયુત્ત મહાશય દિગ્ગજર કાલિકાપ્રસાદ-નો જય હો.

કેવી સી ગમે ?

કેવી સી ગમે ?

કોઇ એવો યુવક બતાવશો કે જેણે આ પ્રશ્ન નહીં ચર્ચ્યો હોય ?

કોલેજના લોનપર કે નદી પારની રેતીમાં, ઉછળતા દરીઆ સામે મહેરી ખાતાં કે જોરડીમાં બેસી અભ્યાસ કરતાં કોઇ એવો ભલા-આઇ હશે કે જેણે આ પ્રશ્નનો કદી વિચારજ ન કર્યો હોય ! દસ

બાર યુવાનોનું ટોળું મળ્યું હોય અને આ પ્રશ્ન ચર્ચાતો હોય ત્યાં કેટલાં હેયાં તરફડી ઉઠતાં હશે ? પરણેલામાંથી થણા જના નિઃશ્વાસ મુકે અને કોઇક ભાગ્યશાળી વર અભિમાન લે, કુવારા બીયારા વાત સાંભળતાં સાંભળતાં કુદી પડતા હેયાને મહામહેનતે હાથમાં રાખતા હોય; વિવાહિતોએ કેવી હશે, એ વિચારે કદીક ઝાંખી ઝાંખી જોએલી એવી કે કન્યાના સ્મરણે આણી તેમાં મનમાનતા રજો પુસ્તક હોય એ સ્થિતિનો અનુભવ ભાગ્યેજ કોઇને થયા વિના રહ્યો હશે.

પણ દરેકની રુચી આ વિષયમાં એકસરખી નથી હોતી. કોઇને મરવી ગામડીઅણુ પણ હોંસીલીને રહેજીલી હોય તો ચાલે. કોઇને ધર્મવર્ણી ગજગામિની હોય તો અસંતોષ નહીં રહે. કોઇ પુસ્તકરસીયાને કુમુદસુંદરી કે મંજરી હોય તોજ સંસાર સ્મશાન થતો અટકે, અને કોઇ શર્લેના સ્વપ્ના જોનારને તો આપણામાં કોઇ એવી પાકવાનીજ નથી એમ ધારી એના અભાવે એવા ઉદાસીન થઇ જાય કે એમને તો મોટા ચાંદાવાળી, કાંટીવાળી, કૃષ્ણવર્ણી ગેરી મળી હોય કે સુકશકડી, ચસ્માવાળી, લોહીના અભાવે ચંપકવર્ણી લામતી કેળવાએલી કાન્તા મળી હોય; એમને તો પહેલેથી છેલ્લે સુધીના બધાજ પ્રકાર ચાલી શકે. જેમને એમની લાયકાત કરતાં સારી સ્ત્રી મળી હોય તે માલીકીના હક્કથી છાતી કુલાવી ઘરમાં પાળેલા ગાય ઘોડાની માફક વહુનાએ ગુણગાન ગાય, કે અદેખાઇ ને અસંતોષના એપથી દુર્બળ થતા જાય. જેઓ પોતાની લાયકાત કરતાં ઉત્તરે પત્ની મળી છે એમ માનતો હોય તેઓ તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે, કે પોતે ધણી હોંચી દુનીઆના વાસી છે એમ માની એના સાચું જોવાની જાત તરફ ના લે. આ વિષયમાં જેટલા રુચિબદ્ધ તેટલા જ પ્રકારબદ્ધ.

પણ પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહ્યો કેવી સ્ત્રી મને ?

અપૂર્વ સ્ત્રીને (કોઇ હજી જાણી નથી) નીરખી રહેવાય. સ્વ-રુપવાન હોય તો દમબર જોવાય. મનોહર હોય તો બે મીઠી વાત

કરવાનું મન થાય. કુશળ હોય તો વખાણ કરાય. નમ્ર હોય તો દયા કે દોર ગમે તે દાખવી શકાય. રસિક હોય તો તેનાં સ્વપ્નાં જોવાય. બુદ્ધિશાળી હોય તો શંકા રખાય કે ટીકા કરાય. કલાવાન હોય તો (ચોડાં હારમોનીયમ પર ગાયન આવડતાં હોય કે ડ્રોઈંગમાં લોટો ખેંચાણું કે પીંપણાનું પાન ચીતરતાં આવડતું હોય) પ્રશંસા કરાય. બણેલી સ્ત્રી સાથે ચર્ચા કરવા જઈ શકાય. પ્રતાપીને અસ્પર્શ્ય લાગતી હોય તો તેને મીઠાશ ને તોરી કહેવાનો સંતોષ મળે.

પણ આમ દરેક ગુણોને છુટાં છુટાં વેરી દધને વિધિએ પોતાની અપૂર્ણતા સાબીત કરી છે. એટલું વિષયાંતર કરીને કહેવું પડે છે.

સ્ત્રીમાં સૌંદર્ય હોય તો સૌંદર્યને શયુગારવા જોઈએ. શયુગારવા માટે પૈસા કમાવા જોઈએ. પૈસા કમાવા માટે મહેનત કરવી પડે. કેટલી વેડ ?

સ્ત્રી બુદ્ધિશાળી હોય તો તેનાથી પોતાની બુદ્ધિ ઉતરતી ન દેખાય તેની સંભાળ લેવી જોઈએ. તે માટે જ્ઞાન વધારવું જોઈએ. જ્ઞાન વધારવા માટે પરિશ્રમ લેવો પડે. એમાંએ દુઃખ તો ખરું જ

સ્ત્રી સમાજસેવક હોય તો પોતાના દરેક કૃત્યો માટે તેના રાત્રીભાષણો સાંભળવા પડે. તેના ફંડમાં પૈસા ભરવા પડે. જાહેરમાં તેની ઓયે અને કમને ઉભા રહેવું પડે. અને સારી પત્નીના લાયકાત વગરના વરમાં ખપવું પડે. તે તો ન પરવડે.

સ્ત્રી લેખક કે વક્તા હોય તો દરેક સ્થળે ‘ફક્ષણી બહેનનાં વર’ તરીકે ઓળખાવું પડે. એ પોતાની ખ્યાતિ ટકાવી શકે માટે એના સમય પર ત્રાપ ન મરાય, ને તેથી સગવડોનો ભોગ આપવો પડે. તે તો કેમજ પોષાય ?

આમ દરેક ગુણવાળી પત્નીના પતિ થતા કેને કે અગવડ તો વેઠવીજ પડે. સૌંદર્યવતી પત્નીને જોઈ કોઈ મોહાઈ જાય તે બધું; કલ્પી પત્નીથી મિત્રમંડળમાં શરમાવાનો ભય; કોડીલીના

કોડ પુરવા સદા સન્ન રહેવું પડે; કોડ વિનાની સાથે અવતાર ધુળ થઇ જાય. બહુ ધાર્મિક હોય તો સહેજ સહેજ વાતમાં સુગાઇ જાય, ધર્મ ન પાળનારી હોયતો ઇકોતેર પેઢીના પૂર્વજે કમકમી ઉઠે. કમાઇ શકે એવી હોય તો રોડ મારે. ન કમાઇ શકે તેવીને માટે સદા શીકર કર્યા કરવી પડે. ભણેલીને અભિમાન હોય; વગર ભણેલીમાં અંતર સમજવાની અશક્તિ હોય. લગ્નમણીના છોડ જેવી ધડી ધડી શરમાઇ જાય કે કરમાઇ જાય; લાજ વિનાની હોય તો પોતાના એ હાલ થાય. આમાં સ્ત્રીના દરેક ગુણ અવગુણમાં ગુલાબ બાવળ જેવા કાંટા પ્રકૃતિએ સર્જેલાજ છે. કેવી સ્ત્રી ગમે એ પ્રશ્ન જેટલોજ તેનો ઉત્તર સહેલો નથી.

મારી સલાહ માનો તો કેવી સ્ત્રી ગમે એ પ્રશ્નજ કોઇએ પોતાની જાતને પુછવો નહીં. કોઇ પણ કન્યા સાથે ચોરીમાં જેસી મંગળકેરા ફરવા તૈયારજ રહેવું. મનઝમતી મળે તો માથે ચડાવવી. અણઝમતી મળે તો તમાચો મારી મોં લાલ રાખવું અને પછી આવું કે “ સંસારનો મારગ છે શ્રાનો નહીં કાયરનું કામ જોને. ” અથવા પગ પછાડી કહેવું કે “ ડગલું ના હઠવું ના હઠવું. ” અણઝમતી પત્ની મળે ત્યારે આમ ગાઇને સંસાર તરવાનો જીનો સંપ્રદાય છે. નરસિંહ મહેતાએ ભલાં માણેકબાઇને જોઇ બજન આરંભ્યા અને તુકારાને ઐરીથી ત્રાસીને ગીત ગાયાં ને અમર થઇ ગયા. હાલ દેશસેવાના જમાનામાં દેશભક્તિ પદ ગાવાથી ન ગમતી પત્નીના વિચારમાંથી આત્માને શાંતિ મળશે.

કાનમાં કહું છું. હાલમાં બધા દેશસેવકોએ, એમની પત્નીઓ “ વહાલા ” કહી બોલવતી નથી તેજ કારણે દેશસેવા આરંભી છે.

હું મોડો કેમ જન્મ્યો ?

હું એક મહાપુરુષ હું પણ ગુણ વગરના ગુજરાતમાં જન્મીને હું એક પુરુષજ હું એમ બધાં માને છે. ગુજરાતમાં ગુણપૂર્ણજ નથી. નહીં તો મારા જેવા રસિક અને કવિ, ભાષાશાસ્ત્રી અને શાસ્ત્રજ્ઞ, લેખક અને નાટ્યકારની આવી ગણના કેમ થાય ?

પણ એમાં વાંક લોકોને નથી પણ જીલકણા પરમેશ્વરનો છે કે એણે મને મોડો જન્માવ્યો. મારાથી ઓછી અક્ષરનાઓને એણે પડેલાં જન્માવી દઇને તેમની પાસે બધુંજ કરાવી દીધું. કદાચ મારી અપૂર્વ શક્તિઓ જોઇને હું શુંનું શું કરી નાંખીશ એની પણ એને બીક લાગી હોય ! ગમે તેમ, પણ મને તો અન્યાય થયોજ.

મારી શક્તિઓનું સામર્થ્ય જોઇ જોઇને હું 'શું શું કરી નાંખું' એવું કે' કે' મારા અંતરમાં સ્પષ્ટ જાય છે. 'અરે ઓ બહેરા પરમેશ્વર ! જરી મારી વાત સાંભળ. તને આવું તે શું સુઝ્યું' કે મને આમ મોડો જન્માવ્યો ?

મને જો વેદકાળમાં જન્માવ્યો હોત તો રચાયા છે તેથીએ ઉત્તમ વેદો હું રચી નાખત. એ વખતના ઋષિઓ કરતાં મારી આર્ષ-દૃષ્ટિ વધારે છે. વેદો જો મેં રચ્યા હોત તો એમાં જીલ્લો કાઢનારા કે શંકા કરનારા પેદા થાતજ નહીં. મારી દિવ્ય દૃષ્ટિને પ્રતાપે એ સર્વ પ્રશ્નોના નિર્ણય હું પહેલેથીજ કરી મુકત. પણ તને સર્જન કરતી વખતે વિચાર કરવાની કુરસદ હોય ત્યારેને ?

પણ રામાયણ ને મહાભારત વખતે પણ તને માદ ન રહ્યું. મારે બદલે તેં વ્યાસ ને વાલ્મિકિને જન્માવ્યા. હું એ પ્રથો લખત તો આવા લખત ? કોણ જાણે કેમ કરીને એ પ્રથો અમર થયા ! વખતે એ પ્રથો સારા હશે. ધારો કે છે. તોપણ હું લખતે તો સોનામાં મુમંધ ભળતે કેની ?

પણ પેલા ચાણક્ય જેવા બીખારાને જન્માવતાં તો મને યાદ કરવો હતો? એનું અર્થશાસ્ત્ર તો આજ કોઇ વાંચતુંએ નથી. પણ હું—જો મેં એ લખ્યું હોત તો? હાંદુસ્તાનને આજે રાજ્યનીતિ શીખવા આમ પરદેશીએ આગળ માથાં ન ઝુકાવવાં પડત.

પણ આ બધું તો હું ન ગણુકારતે, જો મને પેલા કાલિદાસની પહેલાં જન્માવ્યો હોત તો? શું શાકુન્તલ લખતાં એને એકલાનેજ આવડતું? એણે લખ્યું, ઠીક લખ્યું; અરે બહુ સારું લખ્યું. પણ શું હું એનાથી સારું લખું એવો નહોતો? એ તારો માનીતો ને હું શું અણુમાનીતો? શા સારુ ત્યારે એવો પક્ષપાત કર્યો? એને યાવ-અયંદ્રદિવાકરૌ કીર્તિ અપાવી ને મેં-મેં શું ગુનેહભારી કીધી?

પણ ધાર કે એ તો બહુ લાડકો છોકરો; પણ પેલા બાણુ ને ભવભૂતિ જન્મ્યા ત્યારે તું ક્યાં ઉઘી ગયો હતો? પરમેશ્વર! તારા રાજ્યમાં તો અધેર ચાલે છે અધેર. તારી દુનીઆમાં તું રોજ પાપીને સુખ ને સતીઆને દુઃખ આપે છે તો મારા જેવા ગરીબ માણુસનું તને જ્ઞાનું લાગે? હું કેં પાપ કરીને તારે મંદિરે પાપ ધોવાનો ઢાંગ કરવા આવું છું?

પછી જાણે વર્ષોનાં વર્ષો તું ઉઘીજ ગયો. મને આશાએ આવી કે હવે તો મારોજ વારો આવવાનો ને વધારે વખત જાય તેમ પેલા બધા વીસારે પડશે એટલે મારી શકિતએને તક પણ સારી મળશે. પણ તું કોઇનો થયો છે કે મારો થાય! એક દહાડો આંખ ઉઘાડીને મીંચાય એટલામાં તો પેલા જગન્નાથભાઇ જન્મી પડયા. ત્રાહિ દીના-નાથ! અને હું? મારું શું?

પણ એમણે રહી રહીને શું ધાડ મારી? પ્રેમને નામે પેલા મ્હેન્દ્ર બાદશાહની (જેનું નામરમરણ પણ ક્યુનિ અપવિત્ર કરે એવાની) છોકરી પરણી આવ્યા ને આર્યધર્મને અભડાવી માર્યો. ને લખ્યું ત્યારે શું? પેલો કચરા જેવો રસ ગંમાધર ને ગંગાલહરી.

કહે છે કે એથી ગંગા નદી આવીને એમને પાવન કરી ગઇ. હું હોત તો સાક્ષાત્ સાગરદેવ આવતે. પાંદશાહની આખી સસ્તનત તેમ કરતાં હુખી જતે તોએ શું ?

પેલા જયદેવે એક ગીતગોવિંદ રચ્યું. ને તે સીધા અપૂર્વતાના આસન પર ચઢી ગયો. એણે તારા અવતારરૂપ મનાતા પેલા કૃષ્ણની લીલા ગાઇ ખુશામત કીધી તેમાં ? એમાં એણે નવું શું સરળબ્યું ? જેને ઘેર ઐરી હોય તે સૌનેએ ખબર હોય કે શુંગારનાં તોફાન કેમ ચાલે છે. એણે એવા નફટ થઇને કૃષ્ણને નામે જોડકણાં જોડયાં તેમાં જણે રાજ લીધું. જોડકણાં તો હું એથીએ સરસ જોડતે.

તારે જો મને યુગરાતમાંજ જન્મ આપવો હતો તો તેમાંએ મને વહેલોજ કેમ નહીં આપ્યો ? નરસિંહ કરતાં મેં સારાં ગીતો રચ્યાં હોત ને મીરાં કરતાં હું વધારે ઈસ્સાદાર થતે ને ચમત્કાર બતાવતે. પ્રેમાનંદમાં તો છેજ શું ! દયારામ મને ગમે ખરો. પણ જેનું નામ તું, જેણે સદાએ મને અન્યાય આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેને કોઇ દિવસ મુઝે ખરું ?

ઓ લક્ષ્મીમાતા ! પગચાળી કરતે કરતે કોઇ દિવસ તમારે તો મારે માટે બે અક્ષર એ તમારા બુલકણા સ્વામીને કહેવા હતા ! હું તમારો તો દાસાનુદાસ છું, છોક્ર છું, જે કહો તે છું. મારા મરીખ-નું કામ થતે ને હું તમારો યશ્ન ફુનીઆમરમાં વીસ્તારતે.

હાય હાય, હવે તો મને રહવું આવે છે. મારી છાતીમાં કેં કેં થઇ જાય છે. પેલા ગોવર્ધનરામનો જન્મ સંભારતાં તો મારું કાળજી કહ્યું નથી કરતું. એણે ઝપાઝપ સરસ્વતીચંદ્ર લખી કાઢ્યો ને તેમાં સમાજ, ધર્મ, રાજ્ય ને સંસારના બધાએ પ્રેમનો ચર્ચી નાખ્યા. હવે હું જન્મ્યો તોએ શું કરું ?

ને તે પછી તો જણે કવિએ અને લેખકોને રાફડોજ ફાટ્યો. તેમાં પેલા દલપતરામના દીકરાએ તો યુગરાતના સર્વત્રેષ કવિવરની

પદ્ધિ પહેલેથીજ પચાવી પાડી. રખેને રહી જવાય ! કોમલડી ને અલખેલડી ને મદ્ધેલડીના ત્રાસ બેસાડવાની એમણે નવી રીત શોધી કાઢી ને આડમી વિભક્તિમાં ‘સુણજે એ પુરના લોક’ ને “જગજે એ જગના લોક” એમ સંબોધનો કર્યા એટલે લોકોએ કહ્યું કે આવું સુંદર અપદાગદ્ય કદી રચાયું નથી. શું આટલું કરવાને એ હું નાલાયક હતો ? પ્રેમીથીઅસની માફક મનેએ હવે તો બળવો કરવાનું મન થઈ જાય છે.

પણ હવે એટલા બધા જણ પાક્યા છે કે દરેક જણ એમના અક્ષલ વિનાના ભેજમાંથી એકજ અક્ષલવાળો વિચાર કાઢે તોપણ બધાજ નવા વિચારો દુનીઆમાં કહેવાઈ જાય. મારે ભાગે બાકી કે નહીં રહે તો હું કરીશ શું ? એ બાધ સાહેબો ! દુનીઆ કે તમારા એકલાનીજ નથી તે તમે આમ પચાવી પડો છો. મારે માટે કે કહેવાનું બાકી નહીં રાખશો તો હું ભુત થઈને તમને બધાંને વળગીશ.

એક ભરુચનો ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ છે તે તો સૃષ્ટિ હજી એના દાદા પરશુરામનીજ હોય એમ એને જોઈએ તેવા નવા વિચારો કાઢવાજ કરે છે ને મારે માટે કે તો કહેવા જેવું રાખવું જોઈએ એટલે માનવધર્મ પણ વીસરી જાય છે. આખો લાડવો એકલાએ ખવાતો હશે ? પણ એ બ્રાહ્મણબાઈને કોની પરવા હોય ?

ને એક પેલા રવીંદ્રનાથનો પવન બંગાળામાંથી આવ્યાં કરે છે. એની વાર્તા ને વિચારો તો જાણે હવામાં મગતરાં ઉડે તેમ આખો દહાડો મારા કાનમાં ગણગણ્યા કરે છે. મારું ચાલે તો દુનીઆ એકદમ નસાફરી કરી દઉં.

આજકાલ આવેલા પેલા ગાંધી મહાત્મા. એ પણ નવી શૈલી ઉપજાવવાનો તાજ પહેરી ગયા. મને જો એમની જગાએ જન્માવ્યો હોત તો એમના ‘કર્યે જ છુટકા’ ની ‘ધગશ’ કરતાં હું વધારે

‘ ધમશ ’ પ્રગટાવતે. ને મારી ભાષામાંથી તો એવી જવાલા નીકળતે કે અંગ્રેજ સરકાર બળીને ભસ્મ થતે.

પણ હવે હું એ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનો નથી. હજારો વર્ષોથી મેં એને વિનંતીઓ કીધી, અરજીઓ કીધી, બોળા પાથર્મા પણ એણે મારો વારો ન આપ્યો તે નજ આપ્યો. મારી શક્તિઓ અગાધ છે; અને હું કોઇ પણ ચોગ્ય સ્થાને જન્મ્યો હોત તો મેં એ સ્થાનને અધિક સુદર રીતે દીપાવ્યું હોત. હું શંકરાચાર્ય થયો હોત તો માત્ર બૂચર પ્રાણીઓનેજ નહીં પણ ખેચર અને જળચર પ્રાણીઓને પણ મારું તત્વજ્ઞાન સમજાવતે. હું મંડનમિશ્ર થયો હોત તો શંકરાચાર્ય મને હરાવવાને કદી સમર્થ થતેજ નહીં. પણ મેં એવા પથરા જેવા ભારે વિષયમાં તો મન ધાલ્યુંજ નહીં. મેં એક માગી માગીને માગ્યું સાહિત્યક્ષેત્રના અધિષ્ઠાતા થવાનું. અને તે એ પૃથ્વીના એક નાનકડા ખુણા ભરતખંડમાંજ. એથીએ નાનું ગુજરાત ક્ષેત્ર મળતે તોએ હું સંતોષ માનતે (મને પેલા શ્લેષ્ઠ દેવો તો ક્યારનોએ આગ્રહ એમને ત્યાં જન્મવાનો કરતા હતા. પણ મેં તો મારી ટેક ન જવા દીધી). પણ એ પરમેશ્વર જેનું નામ, તેણે મને છેવટ સુધી રખડાવ્યો. ને જ્યારે જન્માવ્યો ત્યારે એટલા બધા જણ પાકેલા હતા ને એટલું બધું નવું, નવી રીતે ને નવાઇથી કહેવાઇ ગયું હતું કે મારે ભાગે કે બાકી રહેજ નહીં. હું એક વિચાર કરું તે પહેલાં તો કોઇ છીંકી પડેજ ને કોણ જાણે ક્યાંથી હું કહેવાનો હોઉં તેજ પહેલેથી કહી દે. જરા ધીરે, બાપુ ધીરે. આટલી બધી ઉતાવળ શી ? તમને બધાને મારી બીક લાગે છે તેમાંજ આટલી ઉતાવળ કરો છો. મને જરા વખત આપો પછી જુઓ કે હું કે અદ્ભુત અને અપૂર્વ કહી જાઉં છું કે નહીં ?

અરે બહા પરમેશ્વર ! મને બધીજ વખત તેં મોડો જન્માવ્યો, હતારી !

પ્રવાસ

કાશ્મીરની મારી નોંધપોથી.

તા. ૯-૫-૨૦.

આજે નીશાતબાગ જોયો. પાણીની ચાદર પણ જોઈ. કુવારાનો દેખાવ બહુ સરસ લાગે છે.

નીશાતબાગ જોવા અમે હોડીમાં ગયાં હતાં. ડાલનાં પાણી ઘણાંજ સ્વચ્છ અને કાચ જેવાં હતાં. નીચે કમળના વેલાઓ સ્પષ્ટ દેખાતા હતા અને તડકામાં પાણી ઘણાંજ સરસ ચળકતાં હતાં. મેં આજે પહેલવહેલાં હલેસુ હાથમાં લીધું અને હું એ ચલાવવામાં છેક નકામી નથી એમ લાગ્યું.

આવતી વખતે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ ઘણુંજ રોદ્ર હતું. નીશાતબાગમાં હતાં ત્યારથીજ પવન અને વરસાદનું જોર પૂરુંજ હતું. જોતજોતામાં એ હોડીઓ ડુબી ગઈ.

આવતી વખતે ટપકતો વરસાદ, પવન અને તોફાની પાણીથી પ્રકૃતિ ઘણી રોદ્ર લાગતી હતી. આસપાસ ઉભેલા સાદા અને બરફ-વાળા પહાડ પણ મંબીર લાગતા હતા. અને દૂર દૂર સુધીનાં ઝાડો અને ખેતરોની લીલોતરી પણ શોકાતુર લાગતી હતી. પણ આમાંએ એક જાતનું આકર્ષણ હતું. અને આ સુંદરતામાં પણ કેં અનુપમતા હતી.

તા. ૧૪-૫-૨૦.

આજે સવારે તખ્તે સુલેમાન ઉપર હું એકલી એક માથુસ સાથે ગઈ હતી. તખ્તે સુલેમાન એ પ્રથમ સુસલમાનોનું સ્થાનક હતું. પણ હાલ હોંડુઓનું છે અને ત્યાં એક શિવનું મોટું લિંગ છે.

પહાડ ઉપર ચઢતાં ચઢતાં શ્રીનગરની આસપાસનો બધો દેખાવ દેખાતો હતો અને છેક ઉપરથી તો બધી તરફ બરાબર દેખાતું હતું.

નીચે શ્રીનગર શહેર અને તેમાંનાં નાનાં મોટાં ઘર, સફેદાનાં ઉંચાં ટુક્કેની દરેક રસ્તા પરની હારો ને હારો, વચ્ચે જોલમનાં વાંકાંચુકાં પાણી અને તેની નહેર, બીજી બાજુ પર ડાલ સરોવરનાં પાણી અને દરેક બાજુએ હાઉસ બોટો અને શીકારાની લાઇનો, સ્વચ્છ સપાટ રસ્તા અને આસપાસ બરફવાળાં અને સાદાં શિખરોથી દેખાવ ધણોજ સરસ લાગતો હતો. તખ્તે સુલેમાનની ચારે બાજુના સપાટ ઓટલા પરથી બધો દેખાવ ફરી ફરીને નીહાળ્યો. કેંક સંતોષી અને અસંતોષી વિચારોનાં મિશ્રણ અનુભવતી હું પાછી ફરી.

ઘેર આવી જમી પરવારીને અમે સરખન જોવા નીકળ્યાં. આજે દિવસ ધણોજ સરસ હતો. સૂર્ય આજે વાદળોથી બીલકુલ ઢંકાયો નહોતો. સરખન એ પાણી પુરું પાડવાની જગ્યા છે. પહાડની નજીક ત્યાં પાણી એકઠું કરેલું છે અને ત્યાંથી બાગોમાં, જમીનદારોને અને શ્રીનગરમાં પીવાનું પાણી ત્રણ જુદી નહેરો વાટે પુરું પાડવામાં આવે છે. ત્યાં એક સરકારી બંગલો છે અને રાજ્યના પરવાનાથી ત્યાં ઉતરવાનું મળે છે. પાસે રુથનું જંગલ છે અને ત્યાં ધણુંખરું સાહેબ લોકો કે રાજ્યના મહેમાનો શીકાર કરવા જાય છે. પહાડમાં ને પહાડમાં એક નાનો પગ રરતો છે અને તે છ પડાવ સુધીનો કાઢેલો છે. શ્રીનગરનું પીવાનું પાણી ત્યાંથી ગળાઇને શહેરમાં આવે છે. ઉપર પગરસ્તે એક નહેર પણ આવે છે અને નીચેના પાણીમાં તેનો એક મોટો ધોધ પડે છે.

રસ્તામાં નહેરોમાંથી આવતું પાણી વહેળા રૂપે વહેતું હતું અને ખેતરોમાં જતું હતું. પાણી તડકામાં બહુજ ચળકતું હતું. પાણી ભરેલાં ખેતરો, નજર પહોંચે ત્યાંસુધી પ્રસરી રહેલી લીલોતરી અને આજુબાજુ બરફવાળા અને તે વચ્ચેના પહાડ, રસ્તામાં કુલો લઇને દોડતાં તંદુરસ્ત ને સુંદર પણ ગંદાં બાળકો-આ બધાં બહુજ સુંદર લાગતાં હતાં. અહીંયાં ખેતી કરવામાં ઘોડાઓ વપરાય છે એમ જોયું.

રસ્તામાં આવતા માછલીઓ ઉછેરવાની જગ્યા જોઈ. ત્યાં પાણીના જુદા જુદા ભાગ પડેલા છે અને જેમજેમ માછલીઓ મોટી થાય છે તેમતેમ એને આગળના પાણીમાં સુકવામાં આવે છે. એક પેટી ધણું કરીને ભરેલી નાની માછલીઓથી ભરેલી હતી. ત્યાંના માણસ તેમાંથી એક ડોલમાં થોડીક માછલીઓ લઈ આવ્યો અને પાણીમાં એક એક નાંખવા માંડી. નીચેની મોટી માછલીઓ એમને જોઈ પકડવા એકદમ ઉપર કુદતી. તડકામાં અને પાણીમાં એમના લાલ, રુપેરી અને ખીજા વિવિધ રંગો ઘડીબર ચમકતા. ઘણી વાર તો તે એટલી જોરથી ઉછળતી કે અમારા ઉપર પાણીના છાંટા ઉડતા. મને કહેવામાં આવ્યું કે જે માછલીઓ નાંખાય છે તે ભરેલી પણ મને એ વાતની બહુ ખાતરી ન થઈ અને અંતઃકરણ કંઈક ઠંપ્યું.

ત્યાંથી અમે શાલાખાગ ગયા. નીચાતખાગની માફક અહીંમાં પણ પાણીની ચાદર અને કુવારા છે. દર રવિવારે આ કુવારા છોડવામાં આવે છે. તેમજ દરેકને માટે રવિવારેજ આ ખાગો ખોલવામાં આવે છે. લગભગ ચાર સાડાચારનો સુમાર થયો હતો. પણ તાપ જરાએ અકળાવતો ન હતો. આજે રવિવાર ન હોવાથી ખાગ શાંત હતો. વચ્ચેના ચાદરવાળા મકાનમાં કાળા આરસના સ્તંભ હતા અને તેના ઉપર કેતરકામ હતું. ઉપરની છતો પણ ચીતરેલી હતી. માળાઓ આમતેમ કામ કર્યે જતા હતા. એક મોટરમાં થોડીક મડમો ત્યાં આવી હતી અને તે ખાગના એક છેડે બેઠેલી હતી. તેમાંની એક ધણું કરીને એક ચિત્ર પાડતી હતી.

અહીંમાં એક જાતનું ફુલ (જેનું નામ મને નથી આવડતું તે) મને ખાસ પસંદ પડે છે. પણ અહીંમાં ફુલ તોડવાનો કોઈને હુકમ નથી.

ત્યાંથી આવતાં અમે ચીસ્માશાહી જોવા ગયાં. ત્યાં પણ પાણીની ચાંદર તથા ડુવારા છે, પણ નાના પ્રમાણમાં. એની પાસે એક સરકારી બંગલો છે અને ત્યાં પણ સરકારી હુકમથી રહી શકાય છે. ઘણું ખર્ચ આ બધું સાહેબ લોકોના જ ઉપયોગમાં આવતું હોય એમ લાગે છે. અને અહીંના લોકો એ લોકોને માટે જ બધું કરતા હોય એમ લાગે છે.

અમે ખોટમાં આવ્યાં ત્યારે સાડા છ થયા હતા. આ સુંદરતાથી પણ જરાક થાકી જવાયું હોય એમ લાગ્યું.

તા. ૧૫-૫-૨૦.

આવી સુંદર જગ્યા માત્ર યુરોપિઅનો માટે જ હોય એ વિચાર બહુજ અસહ્ય છે. અહીંયાં હજુ બહારગામના દેશીઓ ભાગ્યે જ નજરે પડે છે. ઘણીખરી ખોટો માત્ર યુરોપિઅનોથી જ ભરાએલી હોય છે.

સાંજે લાંબો વખત હું ચાલી આવી.

તા. ૧૬-૫-૨૦.

આજે સવારે હું ટેકરી પરનો જુનો કિલ્લો જોવા ગયો હતો. જોવા જવાનો આજે જાસ વિચાર ન હતો, પણ રસ્તામાં જતાં જતાં પાસે જ હોય તેમ તે સામે ટેકરા પર દેખાયો એટલે ત્યાં જવાનું મન થયું. હું અને મારી ખોટવાળો ઇસ્લામો એ બે જણ જ હતાં.

રસ્તામાં કેટલાંક ખેતરો આવતાં હતાં. અહીં લોકોને ભાજી ઉખાડતા અને એમની ટોપલીઓ ભરતા દીકરા અહીંનાં ખેતરોમાં એક પાણી ટાંકવાની નવી રીત છે. ખેતરની વચ્ચે એક ખાડો ખોદેલો હોય છે. એમાં પાણી આવે છે. રેલ્વેની સીઝલ જોવા દાંડો ત્યાં ઉભો કરેલો હોય છે. એક બાજુ દોરડાંની સાથે ત્યાં માટલું બાંધેલું હોય છે અને રેલ્વેની સીઝલ પડે છે તેવી જ રીતે બીજી બાજુના દાંડા ઉપર દોરડું બાંધી પાણી ખેંચતા હશે એમ લાગે છે.

કેટલાક ઘરો અને રસ્તા વટાવતા વટાવતા અમે ખુલ્લા મેદાનમાં પહોંચ્યાં અને ત્યાંથી આડાઅવળા ટેકરા ખુદતા કીલ્લાની

નીચેની બહારની દીવાલ આમળ પહોંચ્યાં, અને ત્યાંથી ભીંતમાં એક બાકારા જેવો રસ્તો પાડેલો હતો ત્યાંથી અંદર ગયાં.

વચ્ચેનું લીલું મેદાન અને બદામના ઝાડનાં ઝુંડ વટાની અમે એક મોટા બારણા આગળ પહોંચ્યાં અને ત્યાંથી પથરના પગથીયાં ચઢી પ્રથમ ‘જીઆરત’ માં ગયાં. ત્યાં મુસલમાનોનું સ્થાનક છે, અને એક બેગમની કબર છે. ઉપર કાથુલના સુલતાન હાસમખાનની કબર છે. બીજી પથુ એક નાની કબર હતી. એ ધણું કરીને વજીરની હતી. મકાન જીર્ણ થઈ ગયેલું છે અને એમાં ખાસ ભવ્યતા નથી. ઉપર જુનાં સડેલાં પાટીઆં હોય એમ લાગ્યું. ઉપરની ગેલેરીમાંથી શ્રીનગર શહેરનો દેખાવ જોયો. શ્રીનગર શહેરમાં શહેર તરીકેની ભવ્યતા જરાએ નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં જુનાં અને સડેલાં ઘરોનો જથ્થો માલમ પડે છે અને ઉપરથી જોતાં કુદરત અને માનવજીવનના બેદ બહુ સ્પષ્ટતાથી દેખાય છે. ક્યાં આ કુદરતનું સૌંદર્ય અને માનવ-જીવનની ક્ષુદ્રતા? અહીંથી અમે કીલ્સો જોવાને ઉપર વધ્યાં. ટેકરાના રસ્તામાં પથ્થર કરતાં માટી વધારે હતી. ખરી રીતે રસ્તોજ નહોતો. અથવા અમે ખોટે રસ્તે ચઢ્યાં હતાં. ચઢાવ સીધો હતો અને અધુરામાં પુરું મેં ચંપકો પહેરી હતી. જેમ તેમ કરીને એટલો ઢોળાવ ચઢી ગયાં, પણ પાસે પાસ ન હતો. પાસ વિના જોવા દેતા નથી એમ અમે પહેલેથી જાણતાં હતાં, પણ માનવીની વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખીને ચઢ્યાં. ઉપરથી બે ચોકીદારો અમને ચઢતા જોતા હતા. મારો વિચાર રોકબેર કામ લેવાનો હતો, પણ ઇસ્લામાએ પહેલેથી સવાલ પુછી નાંખ્યો કે અમને કીલ્સો જોવા દેશે કે નહીં? પાસ વિના જોવાનો હુકમ નથી એવો જવાબ મળ્યો. પછી એ લોકોએ ખાનગીમાં કેં વાત કરી. ઇસ્લામાએ બે ચાર દમ એમના હુકામાંથી માર્યાં. એમણે સુચવ્યું કે કોઈ પુછે તો અમે દર્શન કરવા આવ્યાં છીએ એમ કહેવું.

ત્યાંથી અમે આગળ વધ્યાં ને કીલ્લાના મોટા દરવાજા આગળ ગયાં. ત્યાંના સીપાઇએ પુછ્યું કે પાસ છે કે નહીં? દર્શન કરવાનું બહાનું કાઢીને હું અંદર ગયો. ખરી રીતે આ કીલ્લામાં પાસ જોવા જેવું કેંએ નથી. એમાં ઓરડીઓ ખાંધેલી છે ને ચાંદીસેક માણસો રહે છે. બાકીના ઓરડામાં રાજ્યનો 'રોટર' રહે છે. અંદરના ચોગાનમાં એક દેવીનું મંદિર છે. અંદર એક પંડિત દેવીને પ્રક્ષાલન કરતો હતો અને કેં બડબડતો હતો. દેવીના કેટલા હાથ હતા એ બરાબર નહીં ગણાયું અને એ નાની ઓરડીના બધા સામાનનું નિરીક્ષણ પણ બરાબર ન થયું. આજે દિવસ સ્વચ્છ હતો. સૂર્ય ભગવાન બરાબર તપતા હતા અને સવાદશ તો અહીંઆ જ થઈ ગયા હતા. ત્યાંથી બહાર નીકળી દર્શન કરવાનું ખરું દરે માટે ઘંટ વગાડ્યો, થોડા ઘણા સવાલ સીપાઇને પુછ્યા અને નીચે ઉતરવા માંડ્યું.

અહીંથી બરફના ડુંગર બહુજ સરસ લાગે છે. આજે દિવસ ખુલ્લો હોવાથી તડકામાં બરફ બહુજ ચમકતો હતો. છુટાં છવાયાં રૂપેરી વાદળાં પણ સરસ લાગતા હતાં અને શહેર બરાબર દેખાતું હતું. નીચે ઉતરતાં પેલા બે ચોકીદારો ફરી મળ્યા અને ત્યાં પડેલી તોપો જોવાનું કહ્યું. એ તોપો તો માત્ર શોભાનીજ હતી. વખત બહુ થઈ ગયો હોવાથી હું બહુ જોવા ન રહી. હાથમાં છત્રી, પગમાં ચંપલ અને આ કાંકરીવાળો પથ્થર અને મટોડીનો ઢોળાવ ઉતરવાનો. આવતી વખતે ઘણીજ ઝડપ કરી તોએ પાછા આવતાં સાઠાઅગીઆર થઈ ગયા.

તા. ૧૭-૫-૨૦.

શ્રદ્ધા એ શું હશે? સુંદરતા જોવી અને અનુભવવી એમાંજ જીવનનાં બધાં સ્વપ્નો પુરા થતાં હશે?

મને સંતોષ કેમ નથી થતો? વધારેમાં વધારે મેં શાની

આશા રાખી છે ? જીવન એટલે શું ? ફરજ એટલે શું ? કર્તવ્ય શાને માટે કરવા ?

જ્યાં જોઈએ ત્યાં લોકો કીડાની માફક ખદખદે છે. એમનો હેતુ માત્ર જીવવું એટલોજ છે. પાણીના પ્રવાહની માફક યુગોના યુગો ચાલ્યા જાય છે, માનવીરૂપી લહરીઓ આગળને આગળ વધે જાય છે. શાને માટે ? કેને માટે ? ઉત્તર શોધ્યો જડતો નથી.

જીવન એટલે શું ? ખાવું, પીવું અને સૂવું એટલોજ એનો અર્થ હશે ? તે શીવાય બીજું કોઈ શું કરે છે ? માણસ માત્ર આહાર, નિદ્રા, ભય અને વાસનાનો ગુલામ છે. આ ગુલામી કરવા માટેજ જીવવું ?

જીવવું શાને માટે ? નવું નવું જોવા અને જાણવા માટે. પણ ખરી રીતે જગતમાં નવીનતાજ ક્યાં છે ? અને બધું જોયા અને જાણ્યા પછી શું કરવાનું ?

કોઈ કહેશે કે જેનામાં શાણપણ કે સત્તા હોય તેણે સમક્ષિને ખાતરજી જીવવું જોઈએ. દુનીયા એક તસુભારે ઉંચી આવી છે ? અને કોઈ એમ કહે કે હું પારકાને માટેજ જીવું છું તો તે માત્ર મિથ્યાભિમાનજ નથી ? ખરી રીતે કોઈ બીજાને માટે જીવી શકે છે ? બીજાને માટે જીવવાનો જો કોઈનો દાવો હોય તો તે માત્ર મિથ્યા પ્રલાપ છે.

જગત એ અધોની પરંપરા છે. દેખતાં છતાં માણસો બંધ છે. જગતમાં સ્વાતંત્ર્યનો અવકાશજ ક્યાં છે ? સ્વતંત્રતા જ્યાં દેખાય છે ત્યાં ખરી રીતે ઉદ્બંધલતા છે. ખરા સ્વાતંત્ર્યની તો પાંખોજ કાપી નાંખી છે.

અનંત વ્યોમમાં વિચારની પાંખે ઉચેઉચે ઉડવાં એ ભાગ્ય ક્યારે આવશે ? જ્યાં ભય નથી, જ્યાં બંધન નથી એવા પ્રદેશમાં ક્યારે વીચરાશે ?

જીવનના ઉદ્દેશ કે' જડે ? આ અંધારામાં કેટલા કાલ કાઢવા પડશે ?

તા. ૧૮-૫-૨૦.

કાલે અહીંનું મ્યુઝીઅમ જોયું. એમાં ખાસ જોવા જેવા અહીંના શાલોના ને ભરતના નમુના હતા. અસલના કારીગરો કેટલું બારીક કામ કરી શકતા તથા કેવી નવી નવી ભાતો કાઢી શકતા તેનો એ પુરાવો છે. કોતરેલા લાકડાના નમુના પણ સારા હતા. બીજું કે' ખાસ જોવા જેવું નહોતું.

તા. ૧૪-૫-૨૦.

આજે ઇસ્લામાબાદ ઉર્દૂ અનંતનાગ જોવા નીકળ્યાં. સવારે અગીઆર વાગે બોટ ચાલવા માંડી હતી.

બપોરના ત્રણ વાગતાં ટપાલની બપોર કાઢવા હું ફરી ઇસ્લામા સાથે ચાલતી શહેરમાં ગયું. ચારે ત્યાં પહોંચી. એક નવો અનુભવ: છ વાગ્યા સુધી એક જણની દુકાનમાં બેઠી. સાડા છએ ત્યાંથી ટપાલ લખને નીકળ્યાં. ટાંગામાં સાતેક માઇલ આવ્યાં. ત્યાંથી બેસ્ટ દેખાતી હતી. ભરેલાં અને સુકાં આડાઅવળાં ખેતરો ને ટેકરા કુદાવતાં અમે બોટમાં પહોંચ્યાં. રાત પડી ગયું હતું. ભુખ્યા રહેવું પડ્યું. રાત માંપોર આમળ રહ્યાં.

તા. ૨૦-૫-૨૦.

સવારના ઉઠી ત્યારે બોટ ચાલવા માંડેલી હતી. બે કાંઠે ભરેલું જોલમતું ધીરે ધીરે વહેતું પાણી અને બંને બાજુએ બેખડોની હારો, સામે ચારેપાસ દેખાતા બરફનાં શિખરો, લીલાછમ ખેતરો અને મેદાનો, વચ્ચે ધીરે ધીરે જતી બોટ-એ બધું ગમે તેવા અશ્વિક્ષિત હૃદયમાંએ આનંદ આણવા પુરતું હતું. સવારના હું ને બાળા બેખડો ઉપર લીલાતરીમાં થોડું ચાલ્યાં, પછી અમદાવાદથી આવેલા ચેપરો વાંચ્યાં. જમ્યા પછી થોડાં ગપ્પાં માર્યાં.

ખપોરના ત્રણેક વાગે હું ને ઇસ્લામો ઉતર્યા. ત્યાંથી ખેતરો ખુંદાવી અવંતીપુરનાં ખડેરો જોયાં. હાલમાં એ જમીન તમેથી ખોદી કાઢેલાં છે. ભીંતો પરના કોતરકામની મૂર્તિઓ જોતાં ધડીભર વિચાર થયો: અસલના વખતની નીતિ હાલના કરતાં વધારે સારી તો નહીંજ હોય. દેવમંદિર જેવા લાગતા ખડેરમાં જ્યારે આત્રા ચિત્રો હોય ત્યારે સામાન્ય જનસમૂહની નૈતિક ભાવના કેવી હશે એ ધડીભર વિચારનો પ્રશ્ન થઇ પડે છે. ત્યાંથી જુના કામળ, લોટ, નાના નાના માટીનાં વાસણો, માટીના પાઇપો વગેરે અંદરથી નીકળેલો સામાન જોયો અને ખોટ આવવાની વાર હોવાથી હું ચીનારના ઝાડ ઉપર જઇ બેઠી.....

ખોટ સામા કીનારા પર આવતી હતી એટલે એક શાકરો ભાડે કરી પેલે પાર ઉતર્યાં. ત્યાં સુધીમાં ખોટ આગળ મઘ હતી. ખોટ પાસે આવ્યાં છતાં પણ ચાલ્યાજ કયું.

ચારે તરફ બરફનાં શિખરો ખુબ ચળકતા હતાં. બેખડ ઉપર નાની પગથીમાં લીલોતરી ઉપર ચાલવું ધણજ મઝાનું લાગતું હતું. વચ્ચે એક ગામ આવ્યું. ખોટ ધીમેધીમે ચાલતી હોવાથી થોડુંક છેદું પડી ગયું. બહુ વખત લાગશે ધારી હું એક ખેતરમાં ઝાડ ઉપર જઇને બેઠી અને એક ડાળી સારી જોઇ નીરાંતે જોડવાઇને સૂતી. ઉપર નીલું ભુરું આકાશ, માંહી તરતી રુપેરી વાદળીઓ, એક પાસ ચમકતાં બરફનાં શિખરોની હારો ને હારો અને સામે સાદા ડુંગરોની પંક્તિ, નીચે ઘુંટણુબર ઉગેલું લીલુછમ ખેતર, સામે ધીરી વહેતી નદીનો પટ અને ઝાડ પર સુવાનું- એ બધું એવું હતું કે જીવનમાં ઘણી વખત યાદ આવે. વળી પાછું અહીંનાં પણ મન વિચારમાં ચલ્યું. પક્ષીઓનો ઝીણો ઝીણો અવાજ વિચારગીતમાં સુર પુરાવતો.

આથી વધારે કે? કુળીઆમાં હશે ખરું? પણ આવી સુખમય લાગતી તોએ વકામી છાંદમી ચાળવણી જીવન જીવું કહેવાય ખરું કે

બીજી રીતેએ શી રીતે જીવાય ? જીવનનો બીજો શા આદર્શ હોય શકે ? જીવનની ધણી લોકોને બહુ કીંમત લાગતી નથી.

આવા સ્વર્ગમાં આવી સ્વતંત્રતા એકદમ મળશે એ ખ્યાલમાંએ નહોતું. અહીં માર્ગદર્શક થવાનો કે શીખામણ આપવાનો દાવો કોઈપણ કરી શકે તેમ નથી. સ્ત્રી તરીકેની ખોટી શરમ અહીં નડે તેમ નથી. પણ 'રસના તો ચટકા હોય, કુંડાં ન હોય.' આનોએ પાછો અંત તો આવવાનોજ છે.

તા. ૨૧-૫-૨૦

આજે પણ સવારે હું કહી ત્યારે ખોટ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. આજે પણ એનીએજ કુદરત વચ્ચે હું હતી. દિવસ આજે પણ સ્વચ્છ હતો. આજે એક ચીનારનું ઝડ ૭૪ શીટના ઘેરાવાળું બેઠું.

ચાર વાગતાં સુમારે એકદમ પવન ધ્રુટ્યો અને આકાશ પણ ચોહું ચોહું ઘેરાવા લાગ્યું. આ પવનમાં ખોટ ચાલી શકે તેમ ન હોવાથી કીનારે નાંમરી હું કલાક ફરી આવી. પાછળથી ફરી ખોટ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ અડધો કલાક પછી તે પણ સુકી દેવા પડ્યો. એટલે આજે ઇસ્લામાબાદને બદલે વચ્ચેજ પડી રહેવું પડ્યું.

અત્યારે તડકો ફરી નીકળ્યો છે, પણ પવન સુસવાટાબંધ વાય છે. પાણીનો ખોટ સાથે અથડાઈને અવાજ થાય છે. રાત્રીનો અંધકાર ધીરે ધીરે આના પર પણ ફરી વળશે

સુંદરતા એ માનવીનો જન્મસિદ્ધ હક્ક અને વારસો છે. પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર સુંદરતા હોય તો ? પૃથ્વી અને કદખનાના સ્વર્ગ વચ્ચે અંતર આટલુંજ છે. માનવીના સ્વભાવ સરલ અને સુંદર હોય તો સ્વર્ગ બીજો શોધવા જેવાં નથી.

સત્ય અને આદર્શ ક્યાં જુદાં પડે છે તે કોઈ કહી શકશે ? જીવન એ સત્ય છે કે આદર્શ ? જીવન સત્ય અને અસત્ય બંને છે. આદર્શ બનાવવાનું છે. પણ એ આદર્શો શા અને શાને માટે ? આદર્શ ક્યાંથી શોધવા ? કવિઓનાએ જીવન અને કવનમાં ભેદ નથી ?

જીવન એ શોક કે કડવાશને માટે તો નથીજ. સુખ મળે તો ન મળે એ જીદી વાત છે. પણ આ વિનાશકારણના માનસિક અને શારીરિક અત્યાચાર એ તો જમતના મહાનમાં મહાન પાપ છે. માનવીના મગજમાં એવાં શ્યાં તત્ત્વો હશે કે જે હંમેશા નીચા તરફજ વળે છે? સત્ એ સ્વાભાવિક હોવું જોઈએ અને કેટલેક અંશે છે પણ ખરું. તેને બદલે આ મલીનતાના ખીજ કોણ વાવતું હશે? એક વ્યક્તિ ખીજને ત્રાસ પમાડી શકે કે આપી શકે એ આવી સુંદર દેખાતી પ્રકૃતિના કાયદો તો નજ હોઈ શકે. પણ પ્રકૃતિની સુંદરતાએ ક્યાં નિર્મલ છે? એમાંએ ઘેર સંચામ અને હિંસકૃતિ તરતજ પરખાઈ આવે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઘેરતર જીવનકલહ ચાલીજ રહ્યો છે અને હંમેશાં એમાં બલનોજ વિજય થાય છે.

તા. ૨૩-૫-૨૦

મીલની 'લીઅરટી' ના ખીજ પ્રકરણના થોડાંક પાના વાંચ્યા. દલીલો બહુ સરસ અને સંગીન આવે છે. કેટલાએ અભ્યાસ અને મનનનું આ પરિણામ છે. હું કશી પણ તૈયારી વિના આવી તર્કશક્તિ માણું તે ક્યાંથી મળે?

પણ આથી મારા ધણા સિદ્ધાંતોમાં હું દૃઢ બનીશ અને ધણા વિચારો પર અંજવાળું પડશે. મીલનીજ પદ્ધતિએ હું વિચાર કરું તો મારા વિચાર કે વર્તનમાં કશુંજ ખોટું નથી. હું જાણું કે મારામાં અપૂર્ણતા ધણી છે, હજી સ્વતંત્ર વિચારોની ખામી છે અને સાંભો વિચાર કરવાની શક્તિ નથી. પણ હું આજ્ઞા તો રાખી શકું ધીર ધીરે એ સૌએ સુધરશે અને વિકાસ અધુરો નહીં રહે.

ખરી રીતે એ હજી કશા મત બાંધ્યાજ નથી. અને અત્યારથી બાંધવા પણ ન જોઈએ. હજી ધણા અભ્યાસની, અવલોકનની, મનનની અને વિવિધતાની જરૂર છે. આ બધી કસોટીમાંથી કસાયા પછીજ વિચારોએ મતોનું શુદ્ધ સુવર્ણરૂપ ધારવું જોઈએ. મતો બાંધ્યા

પછી એના ઉપર અન્ય વિચારો પ્રવૃત્ત કરવા કરતાં મતો આંખ્યા પહેલાંજ સાંભળવા એ સારું છે.

તા. ૨૪-૫-૨૦

આજે રાત્રે સ્વપ્નામાં મી. એડ્ડેસ મળ્યા. સામાજિક સેવા મારે માટે શક્ય છે કે નહીં તે વીશે વાત થઇ. મેં મારાં કારણો દર્શાવ્યાં. બીજી વખત મળવાનું ઠરાવી તે છુટા પડ્યા.

હમણાથી સ્વપ્નામાં હું બહુ વ્યક્તિઓ જોઈ છું અને પછી આશ્ચર્ય થાય છે કે આવી બુદ્ધિપુરઃસર વાત હું સ્વપ્નામાં કેમ કરી શકી?

આજે કાલના દિવસની માફક આખી રાત વરસાદ પડ્યો હતો. ત્રણ દિવસથી આકાશ ધેરાયલું રહે છે. તેમાં બે દિવસથી તો બહુજ કંટાળો આપે છે. સૂર્ય દેવનાં દર્શન પણ દુર્લભ થઇ પડ્યાં છે. ઠંડી પણ બહુ લાગે છે. કથા પણ કામના અભાવે દિવસ કેમે કર્યો પસાર થતો નથી. માત્ર મનોરાજ્યમાં કેટલાક તરંગો ધ્રુમે છે.....

વસ્તુમાત્રનો વિકાસ એ પરમ ધર્મ છે. જીવન આખું એજે જાય છે. માત્ર કેઇ ધન્ય પક્ષોથીજ એ સુભગ બને છે.

જ્ઞાન વધે છે તેમ ગુંથવાડો પણ વધે છે. અનુત્તર પ્રશ્નો ચિત્તમાં ઉદ્ભવ્યાંજ જાય છે, પણ તે અનુત્તર રહેવા માટેજ નમરવાસીઓ નાની નાની વસ્તુઓમાં પણ સુંદરતા શોધે છે અને તેને કે' કે' સ્વરૂપે ઘટાવી તેમાં રસિકતાની પરાકાષ્ઠા માને છે. પણ સૌંદર્યના અણે અરહ્યમાંજ વહી રહ્યાં છે તેનું પાન કરવા કેઇ રહ્યોઅડ્યો પ્રવાસીએ નથી આવતો. સૌંદર્યના બંડાર ગિરિ શિખરો ને ઉંડી ઉંડી ખીણોમાં બરાઇ રહ્યા છે, તેના તરફ દષ્ટિપાત કરવાનેજે કેઇને સમય નથી મળતો. નાની પુષ્પકલિકાના પ્રશંસકની ખેદ નમ્રમાં નથી. વનલક્ષ્મીની લક્ષ્મીસ્વરૂપ અનેક સૌરભભર્યા પુષ્પો જગતથી અજાણેજ કરમાઈ જાય છે. નમ્રમાં સુંદરીઓના સૌંદર્યની સ્પર્ધા થાય છે. અને કૃત્રિમ સાધનોથી એ પ્રયત્નો વધ્યાંજ જાય છે. મામ્યમૌસીના સ્વભાવિક

લાલિત્યને ઝાંખી જોનારે કોઇ નથી. જગત્ એક વિચિત્ર પદાર્થ છે. પોતે પોતાનું પ્રદર્શન ન કર્યું હોય તો અમોલ બંડારે ભ્યાં છતાં જગત્ તેની કીંમત કરતું નથી.....

સૌંદર્ય એ માત્ર આકારમાંજ નથી, વર્ણમાંજ નથી. ખરું સૌંદર્ય ભાવમાં વસેલું છે.

પક્ષીસમુદાયનું આ ધીરું મધુરું ગાયન તે કોને માટે ? પ્રકૃતિનું આ સ્વાભાવિક સૌંદર્ય તે કોને કાળે ?

તા. ૨૬-૫-૨૦.

કાલે અમે વેરીનાગ જોવા મયા હતાં. આકાશ સારી પેઠે ઘેરાએલું હતું, પણ એતો હમણાથી હમેશાંજ એમ રહે છે. બોટમાંથી પોણાબારે લગભગ નીકળ્યાં. ઇસ્લામાબાદનું ગામડું અમારી બોટથી એક માઇલ પર આવેલું છે તેમાં થઇને વેરીનાગ જવાનો રસ્તો નીકળે છે. ગામમાં કંઈ પણ જોવા જેવું નથી. ગામથી વેરીનાગ સોળ માઇલ થાય છે.

ગામમાંથી બહાર નીકળતાંજ કુદરતે પોતાની સમૃદ્ધિ ચારે તરફ વેરી દીધી હોય એમ જણાયું. નાનામોટા અસંખ્ય નિર્ઝરેથી માર્ગે ભરપુર હતો. અને વાંકાચુંકા દરેક બાજુએ વહેતા બધાં ઝરણાં-ઝોનું પાણી વેરીનાગથી આવતા એક મોટા ઝરણામાં ભળતું. ચારે પાસ શાલીનાં પાણી ભરેલાં ઢાળ પડતાં ખેતરો અને તેમાં વચ્ચેવચ્ચે બાંધેલી પાળો, વળી વચ્ચે વચ્ચે આવતાં પીળાં ફુલવાળાં તલનાં ખેતરો એ સૌ કોઇ અજબ કારીગરીનો નમુનો હોય તેવાં હતાં. વચ્ચેવચ્ચે આવતાં વૃક્ષોનાં જુથને જુથ, બંને બાજુએ આવી રહેલી વૃક્ષાવલીઓ અને અનેકરુપે વહેતા વહેણીઆઓથી માર્ગે રમણીય બનેલો હતો. રસ્તામાં ધણેખરે ઠેકાણે લાકડાના કામચલાઉ પુલ વહેણાઓ ઉપર બાંધી લીધેલા હતા. એવા પુલ ઠેકાણે ઠેકાણે આવતા. સામે કાળા ડુંગરાઓની હાર આવેલી હતી. કોઇ રૂબે

તો બરફ પથ્થુ હતો. લગભગ અરધે પહોંચ્યા પછી ક્યારેના ડોડીઆં કરતો મેઘે સમયની રાહ જોતો હોય તેમ અચાનક દર્શન દીધાં જીણાં જીણાં ફેરાંને તો પહેલાં અમે ન ગણકાર્યાં પણ તરતજ ટાંગાની છત્રી પર ટપટપ ચતા અવાજથી જણાયું કે એકદમ દોડવું સહીસલામત નથી. તેથી એક મોટા ચીનારના વૃક્ષ નીચે ટાંગાને થોભાવ્યો. અકસ્માત વૃક્ષ દેવતા પ્રસન્ન થયા હોય તેમ જીણાં સફેદ ફુલો જેવું કે ઉપરથી ગરવા માંડયું. પણ પછીથી જણાયું કે એ બરફની કણીઓ હતી. વરસાદ તો પડ્યો પણ બરફ પડતો જોવાયો એ પણ એક લાભ થયોલો માન્યો.

ભરાઇને આવેલું વાદળ આગળ પસાર થઇ ગયું, અને અમે આગળ વધ્યાં. ક્ષેત્રોમાં કાદવમાં કામ કરતાં સ્ત્રીપુરુષો ને બાળકો, માંહી હંકાતા બળદો અને ચિત્રમય જણાતી ભૂમિ, એ સૌ બહુજ સુંદર લાગતા હતાં. પણ થોડા વરસાદેએ જમીન ભીંજવી નાંખી હતી. ચઢાણની જમીન હોવાથી ચીકણી જમીન પરથી ઘોડાના પગ સરકી જતા હતા, તેએ અમે આગળ વધ્યેજ ગયાં.

સૃષ્ટિ સુંદરીએ હમણાં હમણાંથી કુપિતાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. તેને પ્રસન્ન કરવાના સૂર્યના ધણા પ્રયત્નોમાંથી કોઇક કદાચ સરળ થતો. ધડીબર તે પ્રકુલ્લમુખી બનતી, પણ આમ મનાઇ જવા સારુ અકસ્માતી હોય તેમ પાછી બમણા બળથી સ્થાનતા ધરતી. ઝાપટ આવે ગયા પછી પણ એમજ થયું. થોડીવાર દિનમણિએ સૃષ્ટિને હસાવી અને રસ્તો પણ કોરો થવા માંડ્યો. પરંતુ થોડીજ વારમાં એ પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ થશે એમ લાગ્યું. સામેની ગિરિમાળ પર પગ ઠેરવી ઉભેલા પ્રચંડ કૃષ્ણ મેઘે અમારા હૃદયમાં ધણા તકોને સ્થાન આપ્યું. એ સંશયગ્રસ્ત સ્થિતિમાંથી અમને મુક્ત કરવા વેરીનામ થોડે રહ્યું એટલામાં તો એકદમ સામઠા બળથી અમારા પર તે તુટી પડ્યા.

આ વખત અમે રસ્તામાં થોભ્યા નહોતાં. વેરીનાગનો થોડો રસ્તો પણ લાંબો થઈ પડ્યો. છેવટે જેમતેમ કરી લા પહોંચ્યાં, પણ છેલ્લો પુલ તુટેલો હતો એટલે નિરુપાયે છત્રીઓનો આશ્રય લઈ ઉતરવું પડ્યું.

અહીંયાં ડાક બંગલો છે નહીં તેની અમને બરાબર ખબર નહોતી. સાધારણ રીતે જેવા આવનાર લોકો ચીરમા ઉપરજ જાય છે. પણ આવા વરસાદમાં ત્યાં સીધા જવા કરતાં ડાક બંગલામાં આશ્રય લેવો સારો એમ લાગ્યું. ચીરમાની પાસે ડાક બંગલા જેવા જણાતા બંગલામાં અમે ગયાં. લગભગ ચાર વાગે ત્યાં પહોંચ્યાં.

મકાન નાનું હતું અને ત્યાં એક ટેબલ અને લાકડાની ચાર ખુરશી ગોઠવેલી હતી. ઉપર ત્રણેક ટોપીઓ પણ ગોઠવેલી હતી. બે જોડી બુટનું પ્રદર્શન પણ ટેબલ પર કરેલું હતું. અને અંદર કોઈ રહેતું હોય એમ પણ જણાયું. મેં ધાર્યું કે બીજા પણ કોઈ ઉતરેલા હશે. પણ મુસાફરખાનામાં કોઈની દરકાર કરવાની આપણે શી જરૂર ? નીરાંતે આપણે તો ગાડીવાળાને ગાડીમાંથી ખાવાનું લાવવાનો ને કા.....ને બોલાવી લાવવાનો હુકમ કર્યો.

અંદરથી એક પારસી જેવા જણાતા સફૂરદસ્ત બહાર નીકળ્યા. અને જરા ઉંચા નીચા થઈ અકળાતા હોય એમ અંગ્રેજીમાંજ પુછ્યું. “ અહીંયા તમે જેવા આવ્યા છો ? રાત્રે રહેવાના છો ? ” મેં ધાર્યું કે આ ડાક બંગલામાં બીજા વધારાનો ખંડ નહીં હોય તેથી બાકી સાહેબ અકળાતા હશે, અને પુછતા હશે. પણ ડાક બંગલો કેં એમના એકલાનોજ નથી એમ ધારી કેં દરકાર ન કરતાં બરાબર સામે જેવા વિનાજ જવાબ દીધા: “ અમે અહીં જેવા આવેલાં છીએ. બંગલામાં બીજા ખંડ કેટલા છે ? ” આ સમયે સાહેબનું અકળાએલું મુખ અને પાટલુનમાં હાથ નાંખીને ઉભા રહેવાનો દેખાવ એવો હતો કે હસ્યા વિના રહેવાય

નહીં. તેમણે જવાબ દીધો: “ આ કે’ ડાક બંગલો નથી, પણ મારો પોતાનો બંગલો છે. આપને થોડો વખત રહેવું હોય ને ખાણું ખાવું હોય તો અહીં ખુશીથી બેસી શકશો.” હવે અકળાવાની મારી વારી આવી. મેં કહ્યું કે ‘અમે બુલમાં ડાક બંગલો ધારીને આવ્યાં છીએ. હમણાં અમારો માણસ આવશે એટલે અહીંથી જઈશું. હું તમને હરકત કરવાને માટે બહુ દીલગીર છું.’ એટલામાં બીબી સાહેબ અને ત્રણ નાનાં નાનાં બુલકાં પણ બહાર નીકળ્યાં. એમણે કહ્યું કે “ ચીકમા ઉપર ઉતરવાની સારી જગ્યા નથી. તમારે ખાણું ખાવું હોય તો અહીંઆજ ખાઓ!” એમ કહી અમને એક ખંડ બેસવાને બોલી આવ્યો. અને બાઇ પણ ત્યાં આવીને બેઠી. વાતમાંથી જણાયું કે સાહેબ પંજાબી છે. અહીંના એન્જનીઅર છે અને છ વરસથી રહે છે. એટલામાં ખાવાનું પણ આવી પહોંચ્યું. પણ કા.....ગાડી સાચવવા રહ્યા હતા. બાઇ ત્યાંથી ઉઠી ગઇ. અમે સારી પેઠે ઝાપટ્યું. કા...ના આવતાં પહેલાં તો બાઇ પણ રહ્યાં.

અમે આ વખતે બહાર આવીને બેઠા હતાં. મીયાં સાહેબનું આખું કુટુંબ પણ બહાર આવ્યું. અમે થોડીક વાત કરી અને ચાનું આમંત્રણ જરાએ આનાકાની વિના સ્વીકાર્યું. મીયાં વીલાયત જઈ આવ્યા છે એટલે સુધરેલી રીતભાતની મેળવણી તેમનામાં હતી.

આટલા પરિચયમાં પણ અમે એક બીજાનાં નામ બીલકુલ જાણ્યા વિનાજ રહી ગયાં. આ પીને ટાંગાવાળો આવ્યો તેની સાથે ચાલતી પકડી. આટલી મહેનતને જે ચીરમો (કુવો) જેવા આવ્યાં હતાં તે પાસેજ હતો ત્યાં ગયાં

વેરીનાગનો ચીરમો પહેલી નજરે કુંડ જેવો લાગે છે. પણ તે ધણેજ ઉંડો છે. અત્યાર સુધી તેને માપવાના બધા યત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. પહાડની બરાબર પાસે આ ચીરમો આવેલો છે. તેમાંથી પાણી નીકળેજ નય છે. અને મોટા ઝરણાના આકારમાં બહાર પડે છે.

જેલમ નદીના મુળમાંનું આ પશુ એક ગણાય છે. ચીરમાંમાં માછલી-એ પુષ્કળ હતી. આજુબાજુ બેસાય તેવા ગોખ પાડેલા છે અને તેમાં કોઇ કોઇ લોકો થોડીવાર થોભે છે. પશુ ત્યાં આપણાથી થોભાય તેમ નથી. એક બે ગોખમાં લીંગ તથા મૂર્તિઓ વગેરે હતું. ત્યાં પડ્યો પશુ હોય છે. અમારી પાસેથી ખીચારો કે પામી ગયો નથી.

આ કુવામાંથી પાણી પુષ્કળ નીકળે છે. કોઇ પશુ કુવામાંથી આટલું પાણી નહીં નીકળતું હોય. આનું ઝરણુ બહુજ મોટું નીકળે છે. અને રસ્તામાં એને નાનાં મોટાં બીજાં અસંખ્ય ઝરણાં મળી નાની નદીના આકારમાં તે આગળ વધી જેલમમાં પડે છે. અહીંના ઝરાઓની ખુબી કેં ઝોરજ હોય છે. કોઇ જગાએ મટોડીવાળું પાણી પશુ મળે છે, અને અનેક આકારોમાં વહે છે. જોયા વિના આનો ખ્યાલ આવે તેમ નથી.

ચીરમાંનું થોડું પાણી બાગમાં આવેલું હતું. અને તેના છેડા આગળથી એક મોટા ઘોષ રૂપે તે પાછું બહાર પડતું. વખત હતો એટલે તે જોવા હું જરા ઉપર જઇને ઉભી.

મારા માથા ઉપર ઘટામાં બેસી એક પક્ષી મધુર અવાજે ગાતું હતું. સામે શીણ શીણ થતો ઘોષ પશુ કેં અવનવુંજ સંગીત સંભળાવતો હતો. પગ પાસેથીએ પાણી વહી જતું હતું. ચોપાસ તાજી લીલોતરી જોનારનામાં નૂતન બળ પ્રેરતી હતી. આ ધન્ય ક્ષણોમાં નમી જતા મેઘની સાથે એ સંગીત એકાકી સાંભળતાં આથી, વધારે હું શું ઇચ્છું એમ ધડીભર થયું.

પાંચ વાગી ગયા પછી અમે ત્યાંથી નીકળ્યાં, અને અનેકવિધ મેઘની શોભા જોઇ. મેઘદૂતમાંએ પુરી શોભા તો નહીં વર્ણવી હોય. કોઇ રથને કાળા પહાડે શ્વેતવર્ણ મેઘ, કાળા પર્વત ઉપર ઉભેલા બળભદ્રના ગોરા પાદ સમો ભાસ આપતા. કોઇ કૃષ્ણ સરખા અત્યંત

સ્થામવર્ણ મેઘ પર્વત પર બેસી ગર્જનાની વાંસળી સુણાવતા હતા. એના અનેકવિધ સ્વરૂપો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા હતા. રસ્તામાં થોડે ગયા અને વરસાદ સખત વરસવા માંડ્યો. બાળાની થોડી ક્યક્ય વિના કોઈને બોલવાનું મન થતું ન હતું. તો પણ એકંદરે એ છોકરી બહુ ડાહી થઈ હતી.

થંડીથી બધાના હાડકાં ઠરી ગયા હતાં. પણ ખરેખરી દશા તો બીચારા ટકુની હતી. પરંતુ એની દયા બાળને થોભાય તેમ પણ ન હતું. નીચે ચીકણી કાંપ જેવી જમીન, ઉપરથી પડતો વરસાદ, પુષ્કળ થંડી અને નિર્જન વન એ બધાને ભય એટલો હતો કે ટકુની દયાનો વિચાર આવતો તોએ નાસી જતો. બીચારાના પગ પણ વારંવાર સરકી જતા હતા. કદાચ અધવચ બેસી જાય તો અમારા બધાનું શું થાય એ શંકા ચિત્તને અકળાવતી હતી. પણ દુબળા દેખાતા એ જનવરની ધીરજ અચાગ હતી. એને લીધેજ અમે છેવટે પાર પડ્યાં.

કૃષ્ણ મેઘની ઘેરી છાયામાં રાત્રીનો અંધકાર ભળતો હતો. પણ શુક્લપક્ષ હોવાથી માર્ગ સુઝતો હતો. વારંવાર ઝરણાનાં સંગીત, મેઘની વાંસળી અને ટીટોડીનાં ગાન સંભળાતાં, પણ એમાં ચિત્ત બહુ પરોવાતુ નહીં. ક્ષણેક્ષણે મનમાં અધીરાઈ આવતી અને બોટમાં ક્યારે પહોંચાશે એમ થતું.

છેવટે દૂરથી ઇસ્લામાબાદનો દીવો દેખાયો, અને કાચી સડક ઉપરથી પાકી સડક પર આવ્યાં. મનમાં જરાક નીરાંત વળી, તોએ હજુ તો દોઢ માઇલ કાપવાનો હતો.

જેમ તેમ થંડીથી ઠરી ગએલા અને ટાંગામાં બેસીને અકડાઈ ગએલાં રાત્રે નવ વાગે બોટમાં આવ્યાં. ઇસ્લામાએ અગમચેતી વાપરી સઘડી સળગાવી ઝોરડો ગરમ રાખ્યો હતો, એટલે તરતજ આસપાસ ગોઠવાઈ ગયાં. બીજે દિવસે પહેલગામ જવાને કરેલા

માતામાંથી બાળા અને કા...એ ખાધું. હજી સુધી મારું રાત્રીનું અનશનવ્રત સાચવી રાખ્યું છે નહીં તો બુખ તો ધણીજ લાગી હતી. ખુબ તાપીને લગભગ દશે સુધ મધ.

પહેલગામ જવાનો બીજા દિવસનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

તા. ૨૬-૫-૨૦

પહેલાં ગામમાં થઇને અહીંના ચીરમે જોવા મધ. ત્યાં મારા લીઝો પુષ્કળ પાળેલી છે. સાથે રસ્તામાંથી રાટલીઓ લઇ લીધી હતી તેના ટુકડા કરી તેમાં નાખવા માંડ્યા. એક એક કકડો પડતાં માછલીઓની પડાપડ થતી, અને તેને તે ખેંચી જતી. જીવનકલક તે આનુંજ નામ. જીવનના અનેક પ્રયત્નોમાં કોઇ બળવાન અને અનુકુળ સંયોગોમાં મુકાએલાં જતી જાય છે. સંયોગ અનુકુળ ન હોય તો એટલીજ યોગ્યતા જતાં જીવન સફલ નથી બનતું.

ત્યાંથી અમે નજીકની ડુંગરી ઉપર ચઢ્યાં. ચઢતાં ચઢતાં આખા ગામનો તથા દૂર દૂર સુધીનો દેખાવ દેખાતો હતો. છેક ઉપર પહોંચ્યા પછી ચારે બાજુનાં ધરા, વિશાલ મેદાનો, ખેતરો, પાણી, વૃક્ષો વગેરે દેખાતું હતું. દૂરથી કેડીઓ જેવી લાગતી અનેક સ્થળે જવાની સડકો, રુપેરી કેશવાળા વૃક્ષ યોગીરાજ જેવા જણાતાં થોડા થોડા બરફ વાળાં પાસેનાં શિખરો પર ટેકરી રહેલો મેઘ એ સૌ કે' અવનવો ભાવ પ્રેરતાં

પણ અહીં બહુ ઉભા રહેવાય તેમ નહતું. પાછળથી રયામલ, ગર્જના કરતો મેઘ ધીરે ધીરે આમળ વધતો હતો અને એ ગર્જનાઓથી અમને પાછા ફરવાની સૂચના આપતો હતો.

થોડેક ઉતર્યા નહીં હોઇએ એટલામાં ફેરા પડવા માંડ્યા એટલે ખુબ સંભાળીને ઉતરવું પડ્યું. છેક નીચે ઉતરતાં એક વેળા 'ધબાધ નમઃ' પણ થયું; પણ તે ન ગણકારતાં એકદમ ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું.

નીચે ઉતર્યા" પછી વરસાદ જરાક વધારે જોરથી પડવા માંડ્યો, પણ કોટ અને છત્રી સાથે હોવાથી ધીરે ધીરેજ ચાલવા માંડ્યું. મેઘ વારંવાર ગભીરી ગર્જનાઓ કરતો હતો. વિદ્યુદ્વલતા જરીક ચમકીને સંતાપ જતી. પછી તો વરસાદ પુષ્કળ પડવા માંડ્યો.

પ્રકૃતિના તોફાનમાં હું તણાતી હતી. જીવનની પ્રકૃતિના પુરમાંએ તણાવાનુંજ છે જીવન એટલે શું ? માછલીઓનો જીવનકલહ જોયો તેવો માનવીઓએ આદરવાનો અને નિર્જલ થતાં કે સંયોગ ન મળતાં તિમિરમાં અટવાવાનું. વિજેતાને જીવનની સફલતા ક્યાં છે ? ક્ષણભર ચઢેલો નીશો ક્ષણ જતાં ઉતરી જવાનો, અને સાટે વધુ શિથિલ બનાવવાનો. વિજેતાને ઉન્માદનો ભય, પરાજિતને હતાશ થવાનું. જીવનમાં ન્યાય છે ? જીવન એ શ્રેય કે પ્રેય ?

ઘોટમાં આવી ત્યારે અરાબર ભીંજાઈ ગઈ હતી. વિચારમાળાના મણકા વેરાઈ ગયા અને તાત્કાલિક વ્યવહાર યોજ્યો.

તા. ૨૭-૫-૨૦

આખી રાત વરસાદ પડ્યો હતો. દિવસમાં પણ વારંવાર આવી જતો હતો.. આકાશ ધ્રુમધોર હતું. હજી કે' મેઘજી મહારાજની કૃપા થાય એમ લાગતું નથી.

બપોરના વરસાદ રહ્યો તે વખતે સાડા ચાર વાગે ફરવા બહાર નીકળાયું. માર્ગ શાંત પણ ગંભીર અને ઘેરાએલો હતો. પોણા દલાક ચાલ્યા પછી મેઘરાજની ચેતવણીથી એકદમ પાછા ફરવું પડ્યું. આજે અછબલ અને મટન જવા વિચાર હતો. પણ સડક કાચી અને કાલના વરસાદથી ખરાબ થએલી હોવાથી તેમજ આજે પણ આકાશ ઘેરાયલું હોવાથી વિચાર માંડી વાળ્યો. બનશે તો કાલે જઈશું અને પરમ દિવસે શ્રીનગર પાછા જઈશું...

જે કુદરત હું જોઈ છું તેના અંગ તરીકે હું હોઉં એમ મને લાગતું નથી. તેમજ તેનાથી કે' જુદુંજ બળ કે શક્તિ હોઈ, ભોક્તા અને દષ્ટાની સર્ગર્વ દષ્ટિએ મારે નીહાળવાનું હોય એમ પણ મને નથી

લાગતું. અમે એક નથી તેમ જીદાં પણ નથી. ત્યારે હું શું છું ? શું હું આ જડ દેખાતી કુદરત સમી છું ? પણ જડ જણાતી કુદરત-માંએ ચેતન છે. અથવા હું એથી વિરોધી બલ છું ? કુદરતને જોઇને હું એથી આનંદ કે શોક અનુભવી શકું છું. મને જોવાથી એને કશા-એ વિકાર થતો નથી. મારા અને એના વચ્ચે રહેલો મહાન્ બેદ તે આ. ત્યારે શું હું કાંઈ વિરોધી બલ છું. તો તો મારાથી, મારા સંભવમાત્ર-થીએ કુદરતમાં ઉત્પાત થવો જોઈએ. તેમ તો થતું નથી. ત્યારે હું શું છું ?

સંયોગો ભાવિને ધરે છે કે ભાવિ સંયોગોને ધરે છે ?

તા. ૨૮-૫-૨૦

આજે સવારે પગે ફરવા ગઇ અને દોઢ પોણા બે વાગે અછ-બલ ઘોડા પર જવા નીકળ્યાં. અછબલ અહીંથી આઠ માઇલ છે. અછબલ અમે ચાર જણ ગયાં હતાં. હું, બાળા કx ને ઇસ્લામો.

આજે દિવસ સ્વચ્છ હતો. રવિરાણાએ આજે બધા દિવસનું સાદું વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ વચ્ચે આવતી વાદળાઓને ન ગણ-કારતાં તે ખુબ તપતો હતો. પ્રકૃતિ પ્રસન્ન મુખે આજે ખીલી રહી હતી.

રસ્તામાં મુળ અછબલથી આવતાં ઘણાં ઝરણાં આવે છે.

પર્વત પરનો બરફ સૂર્યપ્રકાશમાં ચળકતો. કેટલાક પર્વતો પર માત્ર બરફના ચીરા અને વચ્ચે વચ્ચે પર્વતની કાળી રેખાઓ કાળી ઘોળી ભાત પાડતાં ડુંગરાઓનીએ હારેને હારે હતી.

શાલી અને તલના ક્ષેત્રો, માંહી માંહી ખીન્ન અનાજ ઉગ્યા વિનાનાં ક્ષેત્રો, અખરોટ, ચીનારનાં વૃક્ષ અને ખીજ વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિથી માર્ગ રમણીય બનેલો હતો. બરાબર બે કલાકે અછ-બલ પહોંચ્યાં.

અછબલમાં ડુંગરની તળેથી ઝરણાં કુટેલાં છે. અને તેમાંથી પુબ્કળ પાણી વહે છે. ત્યાં પાણીની ચાદર પણ કરેલી છે. તેમજ

માછલીઓ ઉછેરવાનો એક બુદ્ધો ભાગ ત્યાં રાખ્યો છે. એ માછલી-ઓ પાંચ પાંચ રૂપીએ શેર વેચાય છે. માંહી એક ભાગમાં તો આદથી દસ શેરના વજનની માછલીઓ હતી. અહીં આ ડાક બંગલો છે. ધાસના વિશાલ લીલાં મેદાનો પણ છે. તેના ઉપર તંબુ હોય તો રહી શકાય છે. જરણમાંથી વહેતું પાણી કેટલુંક માછલીઓની જગામાં થઈને વહે છે. કેટલાક પાણીનો એક મોટો ધોધ પડે છે. અને કેટલુંક પાણી ચાદરમાં વહીને ધોધ રૂપે બહાર પડે છે. નાના મોટા બીજા જરણો સાથે બળતું આ પાણી છેવટે જલમમાં ભળે છે. જલમનું આ પણ એક મુળ કહેવાય છે.

અજબલ એ ધણીજ રમણીય જગા છે. અને ત્યાં બાગમાં ધાસ ઉપર તંબુમાં રહ્યાં હોય એ તો બહુજ ગમે તેવું છે. પાસેના પર્વત પર દેવદારના ઝાડ છે. જરણ નીકળે છે તે સ્થળેથી પણ ઉપર ચઢી શકાય તેવું છે. જરણ ઉપરથી આવતું દેખાતું નથી. પણ પહાડની જમીનમાંથીજ નીકળે છે.

ત્યાં જરણના મંજુલ ધ્વની સાંભળતાં સાંભળતાં ધાસ ઉપર એસી નારતો કર્યો, થોડુંક ફર્યો, અને પાંચ વાગે પાછાં નીકળ્યાં. કુદરત બહુ સુંદર હતી. લોકો નવાઈ પામ્યા હોય એમ અમને લાગ્યું કરતા. દુબળા ધોડા પરે હવે તો થાક લાગ્યો હતો.....

થાકેલા થાકેલાએ ધોડા ચલાવ્યા. અધુરામાં પુરું કાચી સડક, અને તે પણ વરસાદથી બગડેલી હતી. છેવટે સાત વાગે ઘેર આવ્યાં. એખડ પરથી મોટમાં જતાં પગ વળતો નહતો.

કાલ પહેલગામ ધોડા પર નીકળવાનો વિચાર રસ્તામાં કર્યો, પણ પશ્ચિમાકાશમાં એક કાળી વાદળી આવતી હતી. છુટાછવાયાં બીજાં વાદળ પણ એકઠાં થતાં હતાં. વાદળમાંથી નોબતો મગડતી હતી એટલે વિચાર મુલતવી રાખ્યો.

તા. ૨૬-૫-૨૦

આજે સવારે જીવન અને મટન જોવા નીકળ્યાં. કાલનો થાક હજી સાલતો હતો એટલે ઘોડા ઉપર જવાનું મન ન થયું.

સવારના સાડા આઠે અમે ટાંગામાં નીકળ્યાં. રાત્રે વાહન ઘેરાઈ હતું અને ગર્જનાઓ થતી હતી એટલે આજ વરસાદ પડશે એવું લાગતું હતું. પણ તેને બદલે આજ દિવસ સ્વચ્છ હતો. થોડી રૂપેરી વાણીઓ આમ તેમ ભટકતી અને ક્ષિતિજ પર તેનો જમાવ થએલો હતો, તે બરફનાં શુભ્ર શિખરો સાથે ભળી જતી. તેથી ધણીખરી બરફની ટોચો બ્યોમને ચુંબતી હોય એવી લાગતી અને આકાશ અને જમીનનો ભેદ લુપ્ત થતો.

આગળ સાદા કુંગરાની હાર અને પાછળથી ટોફીઆ કરતા બરફનાં શિખરોની પર્વતની સમાન્તર હાર બની હતી. પ્રકાશમાં તપતો બરફ અપકારા મારતો હતો.

સડક વરસાદથી બહુ ખરાબ થએલી હતી. તેમાં ચું ચું કરતેક અમારો ફર્ટ ક્લાસ ટાંગો, ઘોડા ઉપર અને છત્રી ઉપર અથડાતા ચાલુકના સટોસટ અવાજ, ને સાથે ઘોડાને સરસ્વતી સંભળાવતો ઘોડાવાળો, એ બધાં વારંવાર વિચારમાંથી એકદમ ચમકાવતાં. તેમાં ઝરણાનું મંજુલ સંગીત પણ ભળતું.

ઘણુંખરું આ બાળુ શાલીનાં અને એથી ઓછાં તલનાં ક્ષેત્રો છે. ખીજું અનાજ બહુ જણાતું નથી. પર્વતમાળ યોગમ વીંટી વળી હતી. દૂર દૂર વૃક્ષોની વચ્ચે એકાદું ઝુંપડું ચિત્રવત જણાતું. વચ્ચે નાનાં ગામ પણ આવતાં પણ તે તો બધાં પ્રત્યક્ષ ગંદકીના વસુના હતાં. આ સુંદર ભૂમિમાં વસતા માનવીઓ સુંદરતાને પીછાનવાને શક્તિમાન નથી. તેઓ જેટલા ગંદા રહેવાય એટલા રહે છે ને આ સુંદરતાને બગાડે છે.

અમે સાડા ત્રણ વાગે જીવન પહોંચ્યાં. ત્યાં પંડ્યાઓનું જોર બહુ છે. અમારી ગાડી જણાતાંજ અમારી પાછળ પાછળ બધા દોડવા માંડ્યા.

ગાડીમાંથી ઉતરતા પહેલાં તો બધા વીંટળાઇ વળ્યા. મેં પ્રથમથી કહી દીધું કે અમારે કોઇ પંડ્યાની જરૂર નથી, છતાં કોઇ અસ્થા નહીં પણ વળ્યા, અને અમદાવાદના આવી ગએલાનાં ખરાં-ખોટાં નામ કહેવા મંડ્યા.

ભુવનમાં પણ પહાડમાંથી પાણી નીકળે છે અને ત્યાંના ચીરમાં થઇને બહાર જાય છે. ચીરમાં માછલીઓ પુષ્કળ હતી. એક પંડ્યાએ રોટલી પાણી પર ધરી રાખી તે પકડવા માછલીઓએ કુદા-કુદ કરી મુકી. પાણી ધણાંજ નિમલ હતું અને સૂર્યકિરણ પડવાથી એમાંથી અનેક રંગ ઉડતા. ત્યાં ઉભા રહેવાનું તો બહુ મન થયું, પણ પંડ્યાઓની બીડથી અકળામણ થઇ એટલે ઉતાવળથીજ ત્યાંથી જોઇ લઇ આગળ ગુફા જોવા ગયાં. કેટલાક પંડ્યા ત્યાં પણ ગાડી પાછળ દોડ્યા અને એક તો છેક ઠેક સુધી આવ્યો.

આ ગુફા એક ટેકરા ઉપર ચઢતાં બનાવેલી છે. એક સાધારણ ઝોરડી જેવી મોટી છે. વચ્ચે સિંહાસન કરી કેંક મૂર્તિ માંહી પથરા-વેલી હતી. મુસલમાને બારણું ઉઘાડી આપ્યું અને હીંદુ પંડ્યો ત્યાં આવ્યો હતો તે કહે, 'સ્થાન મારું છે, માટે મને આપો.' ઇસ્લામો અને એ બધાં માંહોમાંહે લઢ્યા. પરિણામે કોઇનેએ પૈસા પરખાવ્યા વિના અમે પાછાં વળ્યાં.

પાછા વળતાં રસ્તામાં એક બીજી મોટી ગુફા દેખાય છે, એ બહાર દેખાય છે એના કરતાં અંદર ધણીજ મોટી છે. લગભગ સો કદમ સુધી અંદર જવાય છે. અંદર પથરામાંથી પાણી ઝર્પી કરે છે. છેક અંદર ચામાચીટીમાં બહુ છે. તે અમારો દીવો જોઇને એકસામટાં ચીં ચીં કરવા મંડી પડ્યાં. એક બાજુ બેસવાના આસનની નાની ઝોરડી જેવું પણ હતું અને તેમાં ઝોટલી હતી. ગુફાની બહાર એક બીજી નાની ગુફા જેવું થોડે છેડે છે. ત્યાં સ્વામીજીની બેઠક કહેવાય છે. એક પંડ્યો અહીંઆ આવ્યો હતો તેણે દીવો લઇને બધું બતાવ્યું.

ખીજ પડ્યાઓએ અમારું નામ લખાવવા બહુ માથાકુટ કરી પણ કેં વળ્યું નહીં.....બેનને જરાક દયા આવી અને 'આટલે સુધી દોડતો આવ્યો માટે કેં આપો' એમ કહ્યું. પણ હું મક્કમ રહી અને આ ત્રાસને નમ્યું ન આપવું એમ ઠરાવ્યું.

પાછા આવતાં રસ્તામાં મટન જવાનો રસ્તો આવે છે. ત્યાં ગાડી ચાલી શકતી નથી, ઘોડા ઉપર કે પગે જવાય છે.

અમે ગાડીમાંથી ઉતર્યા અને થોડો ચઢાવ ચઢ્યાં. પણ સાડા દશ થઇ ગયા હતા. અને ઘેર જઇને જમવાનું બાકી હતું. તેથી છેક ઉપર ન જતાં અડધેથીજ પાછા વળ્યાં.

મટન એ ડુંગરાઓની હારની હાર છે. બધા ડુંગરાની ઉપરની સપાટી લગભગ સરખી છે. ઉપર ને ઉપર દરેક હાર પર ફરાય એવો સીધો રસ્તો કાઢેલો છે. વળી ત્યાં પાણી ખીલકુલ નહોતું તે નહેર વાટે હાલમાં ત્યાં આણેલું છે. એ નહેર જેવા જેવી છે એમ કહે છે. માત્ર નજરે જેવાનીજ ખામી છે.

એક વાગે મળેથી જમ્યાં.

સાંજે શીકારામાં ફરવા ગઇ. થોડાં હલેસાં માર્યાં. સાંજના તડકામાં બરફ ચમકતો અને બેખડ પરની ખેતીમાંથી પીળા ફુલનાં તલનાં ખેતરો આવકાર દેતાં હોય એમ નમતાં.

ફરી આવીને બાળા પાસે બેસી ગાયન ગાયાં, લગભગ નવ વાગે ચાંદનીમાં ફરવા...બહેન અને ઇસ્લામા સાથે નીકળી. આજે ચાંદની સરસ ખીલી હતી. આકાશમાં વાદળનું નામનીશાને જણાતું નહતું. ચંદ્રપ્રકાશમાં બરફનો દેખાવ જુદોજ જણાયો. સામે ક્ષિતિજ પર બરફની ઝાંખી, સફેદ અને કેંક જુદાજ પ્રકાશવાળી ટોચો જણાતી. નક્ષત્રમાળ સ્વસ્થાને શોભી રહી હતી. આસપાસની પ્રકૃતિ પણ ચાંદનીમાં ખીલી રહી હતી. સાડાદસ પછી બોટમાં પાછાં આવ્યાં. તે પછી બોટની છત પર કલાક એકલી ચાંદનીમાં બેઠી. થોડું માથું હવે સુવાનું.

તા. ૩૦-૫-૨૦.

આજે સવારે અનંતાનાગથી શ્રીનગર આવવા નીકળ્યાં. આજે પશ્ચિમ દિવસ ખુલ્લો હતો અને તડકે સારો નીકળ્યો હતો.

ચારે બાજુ બરફ ઝખકેતો અને આંજી નાખતો. જેલમના ધીરા વિશાલ પટ પર ઘોડ ધીરે ધીરે સરતી હતી.

‘મીલ’ ની ‘લીબરરી’ નું છેલ્લું પ્રકરણ પુરું કર્યું. દલીલો સં-
ગીન છે છતાંએ શંકાઓ અને મતભેદને અવકાશ છે.

બેખડો પર ફરી આવી લગભગ પાંચે અવંતીપુર આવી પહોંચ્યાં.

+ + અહીંના ખડેર જતી વખતે જોયાં ન હોવાથી બોટ ચોખાવી એ લોકો જોવા ઉતર્યાં.

‘મીલ’ ના મત પ્રમાણે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા બીજા કોઇને બાધ કરી ન હોય તે ક્રમથી વચ્ચે પડી શકાય નહીં. માણસે સુખી થવું કે દુઃખી એ એની પોતાનીજ મુનસફી પર હોવું જોઇએ. વતન કે વિચાર જ્યાં સુધી વ્યક્તિને પોતાનેજ લાગતા વળગતા હોય ત્યાં સુધી એમાં માથું મારવાનો કોઇને હક્ક નથી. આ સિદ્ધાંતને સ્ત્રીઓની (હોંદની) હાલની સ્થિતિ સાથે સરખાવી જોતાં મહાન વિરોધ જણાય છે. સ્ત્રીઓની જાંદગી એ ગુલામી કરતાં વધારે સારી નથી. જાણીને સહેજ પણ અગવડ ન પડે માટે સ્ત્રીઓએ પોતાનું સર્વ સુખ, આશા, બક્ષિની યોજનાઓ, ઉન્નત જીવનનાં સ્વપ્નાં અને પોતાનાં અંતર પ્રમાણે જીવવાની વૃત્તિ; એ સર્વને તિલાંજલી આપવી જોઇએ. આમાં કોઇ ન્યાય પુછતું નથી, માત્ર રહીનીજ ગુલામી છે. આની સામે જરા પણ અવાજ કે કાર્ય સ્ત્રીઓ તરફથી થાય તે તેને દાખી દેવાના સર્વ પ્રયત્નો ઉપાયમાં યોજાય છે. આ બધાનું મુળ આર્થિક પરતંત્રતા છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓને પુરુષો જેટલાજ હક્ક અને સ્વયં કાયદા તરફથી મળે નહીં, તેમજ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર આર્થિક સાધનો ન હોય ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

ચાંદની રાતની ખરી સમૃદ્ધિ આજેન પ્રત્યક્ષ થઇ. ચંદ્ર પર આછાં આછાં વાદળાં હતાં છતાંએ ચંદ્રમા પુર જહારમાં હતો. એકમ દરીઆવન્ત પાણીમાં ઇંદુ અનેક રૂપે સ્નાન કરતો. જમતુ બહુ રૂપેરી રસે રસી દીધું હતું. બરફ પર ચાંદનીની છટા કેં ઝોરજન હતી. બરફના અને સાદા ડુંગરોનું જળમાં પડેલું પ્રતિબિંબ અતિ-અસોહર ભાસતું.

કીનારે કીનારે આવતાં ગામોમાંથી સ્ત્રી પુરુષોના ગાવાનો સામટો ધ્વનિ આવતો, અને રાત્રીની શાંતિમાં ધણે દૂર સુધી સંભળાતો. ચંદ્રિકા અને જળ એક બીજામાં ઝોતઝોત થયાં હતાં. છુટા-છવાયાં ઉડુગણુ કહીં કહીં દર્શન દેતાં. કેટલાક વાદળમાં સંતાયા હતાં. ખોટની છત પર બેસીને જોતાં આ સર્વ અતિ ભવ્ય લાગતું.

પવનની ધીમી લહેકી દૂરથી જરા આવી ને જતી. પણ પવન બહુજ ઝોછો હતો. વૃક્ષો અને ક્ષેત્રો સર્વ સ્તબ્ધ હતાં, અને જળમાં પોતાનું સ્વરૂપ જોતી વનિતા સમાં કાંઠડે ઉભાં હતાં.

દૂરથી કદી શ્વાનવર્ગની જગૃતિ કર્ણુદ્વારા પ્રત્યક્ષ થતી. ખોટ ચલાવતા વાંસડાનો અવાજ કેં અનેરો લાગતો.

ચંદ્ર કિરણમાં હલેસાથી હાલતું જળ અને હલેસું બંને ચમકતાં. ખોટનો દીપક ગુંચળાં વળી વળી પાણીમાં ઉડો લપાતો. સારુંએ વિશ્વ સુધામય અને શશીમય થઇ ગયું હતું.

જીવન અનુભવવાની આવી પળો તો વિરલજ હોય છે.

તા. ૩૧-૫-૨૦

સવારે ઉઠી ત્યારે પાંખેર આમળ ખોટ નાંખેલી હતી. આકાશ ઘેસઝેલું હતું. પાંખેરમાં કેસરનાં ક્ષેત્રો જોવા ગયાં.

કેસર ઉગવાને હજુ અઢી ત્રણ મહીનાની વાર છે. હાલ વાવે-તર થયેલું છે. કેસરના થોડાંક કંદ ખોદાવીને લીધાં. કહે છે કે કેસર-નાં છોડ ઉમે છે અને જ્યારે એના પર લાલ પુષ્પ આવે છે ત્યારે તેખાવ ધણેજ સરસ થાય છે. દૂર દૂરથી લોકો જોવા આવે છે.

બોટ ધીરે પાણી પર આવતી હતી, ને હું બેખડની નાની પગથી પર ચાલતી હતી. આસપાસ જોયું અને બેખડને કીનારે નાની પગથી પર ચાલવું એ જરા વિકટ હતું. કેટલીક વાર જવનાં છાતી સમાં ખેતરો અને ભાંગના છોડની વચ્ચે પણ ચાલવું પડતું. કદી સરી જવાય એવી નાની સીધા ઢોળાવવાળી પગથી પર ચાલવાનું આવતું. બપોર થઈ ગયા હતા પણ તડકો બીલકુલ નહતો. કદી જરાક છાંટ આવતી. એકંદરે ધણુંજ રમ્ય હતું.

બપોરના અઢી વાગે અમે શ્રીનગર આવી પહોંચ્યાં x x સવા પાંચે શરવા નીકળી.

લગભગ બાર દિવસમાં શ્રીનગરમાં અદ્ભુત ફેરફાર થયેલો લાગ્યો. વસંત સર્વાંગ સોળે ઠળાએ ખીલવા માંડી હતી, અનેકનિધ રંગોનાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો ડાળીએ ડાળીએ સેંકડોની સંખ્યામાં ઝુલી રહ્યાં હતાં. કળીઓનાં ઝુમખાં શાખાએ શાખાએ લટકી રહ્યાં હતાં. વસંતની આવી સમૃદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર મેં કદીએ કર્યો નહતો.

આજે હાઉસબોટો પણ વધેલી લાગી. એથી રહેનારા પણ વધ્યા હશે એમ લાગ્યું. ધણીખરા સરસ બગીચા સુરેષીયનોના જ હતા.

અહીં બહાર ગામથી આવેલામાં અંગ્રેજો જ દેખાય છે. એમની સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની રીત, અને સુખ ભોગવવાની, સમવડ મેળવવાની અને આનંદ કરવાની રીત જોતાં આપણા હીંદી બાઈઓ એ બધામાં કેટલા પછાત છે એનું સ્મરણ થયું.

આવા સ્વર્ગમાં હમેશાં મારાથી વસાય તેમ નથી.....

બની શકે તો આવી વસંતમાં ફરેક વખતે હું આવું. આ બધાની વચ્ચે ભાવિ જીવનનું એક ચિત્ર અંતરમાં ખડું થયું. અમુક સમય આવા સ્થળોમાં ગાળ્યો હોય, અમુક સમય માત્ર મુસાફરીજ કરી હોય, તો સમાજના ધણા બંધનોમાંથી છુટાં થઈ શકાય. મુસાફરી ધણી કરવાથી અનુભવ અને જ્ઞાન વધે, અને દેશથી કે દેશની સ્થિતિ-

થી અજાણ્યા નહીં રહેવાય. બાકીનો સમય આવા સ્થળોમાં ગાળ્યા-
થી શાંતિ મળી શકે, સમયનો સદુપયોગ થાય, અને જીવંતી
અનુભવાય. કોઇ કોઇ વખત પ્રોત્સાહન મેળવવા કોઇ કોઇ મિત્રોને
આમંત્ર્યા હોય, તો આખાએ જગત સાથે ભળવાની જરૂર જરાએ નથી.

તે પછી કેમ રહેવું, કેવી રીતે સગવડો મેળવવી, ક્યાં ક્યાં
સ્થળોએ ફરવું વગેરે વગેરે અનેક વિચારો આવ્યા. મનોરાજ્ય પણ
મહાલવા જેવું તો છેજ.

હું જેવા માર્ગોએ ભરું છું તેવે સ્થળે કોઇ પણ શોખીન શર-
નારા નજરે પડતા નથી. આડા અવળા માર્ગ તો મારે જ માટે છે.

હવે કોઇ નવા સાહસની જરૂર લાગે છે.

અજવાળી રાત છે, પણ વરસાદ ખુબ પડી ગયો; વાદળાથી
અંધારું ઘેર છે.

તા. ૧-૬-૨૦.

દિવસ વાદળાવાળો હતો, છતાં બપોરના થોડોક ઉધાડ નીકળ્યો.
હતો. સાંજે બદામના વનની વચ્ચે થઇને ફરી આવી. વચ્ચે એક
પુરાતન પથ્થરનું ખંડીએર જોયું.

આવી, જમી અને બાળાને લઇને થોડે ફરી આવીને
બોટની છત પર જઇ બેઠી.

આજ પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. પૂર્વાકાશમાં થાળ જેવો ચંદ્રમા
ઝાડોમાં સંતાતો નીકળતો. કદી વાદળોમાં પણ સંતાઇ જતો. પૂર્ણિમા-
ની રાત્રી હતી એટલે શીકારામાં શરવા જવાનું મન થયું. નવેક
વાગે નીકળ્યાં.

થોડેક દૂર ગયા પછી ચંદ્રમા વાદળોમાં છુપાઇ ગયો એટલે
ફરવાની બહુ મજા ન આવી. પણ શાંત પ્રકૃતિમાંએ આકર્ષકતા હતી.

આવતી વખતે મેં બોટ ચલાવવાનો પહેલો પાઠ શીખવા
માંડ્યો. ઇસ્લામાની સૂચનાનુસાર બોટ ચલાવી એકલાં છ માણસથી

બરેલો શીકાસે ખોટ સુધી ચલાવ્યો. શીકારો વારંવાર આડો અવળે ચાલ જતો તેને સીધા કરવો પડતો. ચરુઆતના પ્રમાણમાં છેક ઉત્તરતું ન કહેવાય. જ્યાં ત્યાં બધાંને ઘેર આપ્યાં ખરાં.

ફરી આવતી વખતે વળી પાછી માનવજીવનના હેતુ વીશે ઘડ-ભાંગ ચાલી. જીંદગી બહુ મોંઘી અને અનુપમ વસ્તુ હોય અને તેમાં કે' મહાન હેતુ સમાજોલો હોય તો જીવન આવા પ્રકારનું ન જોઈએ. ધણુંખરું માણસો શું કરે છે? ખાય છે, પીએ છે અને ઉઘે છે. જન્મે છે, મોટાં થાય છે અને મરી જાય છે. જન્મવું અને મરવું એટલો જ હેતુ જીવનનો હોય તો એને મહાન ન કહી શકાય. કુલોએ ખીલે છે ને કરમાય છે. એ સુમંધી આપે કે ન આપે તેથી એનું જીવન મહાન નથી બનતું. ખીલવું અને કરમાવું એજ પ્રકૃતિનો નિયમ હોય તો ખીલવામાંએ શી મહત્તા છે?

જીવન આવી નજીવી આવશ્યકતાઓનું કેમ બનેલું હશે? આનંદ-માંએ હૃદય નથી? આવા નજીવા જીવનોનાં સુખદુઃખને આટલું મહત્ત્વ આપવાનું શું કારણ? પુષ્પો ઉગે છે તે કોઈ પગ તળે કચરાઈને ને કોઈ વીંધાઈને કોઈના ઉપભોગનું પાત્ર થવા. જીંદગીએ આવી જ છે. એને ઉંચે આણવાનો દાવો કોણ કરી શકે?

ધણા વિષયો પર લખવાનું મન થાય છે. પણ બધાએ પ્રશ્નોનું મુળ જોઈએ તો જીંદગી અને મનુષ્ય; અથવા મનુષ્યને ખાતર જીંદગી. અને એ જીંદગીને આ મનુષ્યોના વિચાર પ્રમાણે જેટલી સર્વોત્તમ બનાવી શકાય તેના ઉપાયોજ હોય છે. આ મુળ વીશેજ મતભેદ હોય તો એને માટે લખવાની ઘૃષ્ટતા શી રીતે કરી શકાય?

માણસ આમ વિચારોજ કર્યા કરે તો તેનાથી કેંજ ન થાય. ત્યારે આ બધાનું ફળ શું?

મને ખાસ આ બે પ્રશ્નો સૌથી વધારે ગુંચવે છે. એના ઉત્તર મળતા નથી.

તા. ૪-૬-૨૦.

આજે સવારે 'રેશમનું કારખાનું' જોયું. રેશમના કપડા, રેશમ કાઢવાની રીત તથા સાળખાતું વગેરે અધું ફરીને જોયું. આ કારખાનું વીજળીથી ચાલે છે. પ્રથમ કોશેટાને ગરમ પાણીથી ઉકાળી માંદીથી તાર કાઢે છે અને તે રેંટ પર વીંટાય છે. સૌથી બારીક રેશમ વીલાયત મોકલવામાં આવે છે. તેનાથી ઉતરતું રેશમ અત્રે વપરાય છે. સૌથી બારીક રેશમનું કાપડ અત્રે અનેતું નથી. રેશમની સાબો હાથવતી ચાલે છે. સુતરના કાપડની માફક જ રેશમી કાપડ વણાય છે. અત્રે માત્ર ત્રણજ જાતના કાપડના નમુના નીકળે છે, અને કોઈને પતો ૩૨ ઇંચથી વધારે નથી. મજુરોના પગાર છ આના, સાદા ત્રણ આના તથા ત્રણ આના એ પ્રમાણે ધાર્જું કરીને છે. મકાનની બાંધણી ધણીજ સારી અને હવા અજવાળાની પુરતી સગવડવાળી હતી. ઉપર માળ બીલકુલ નથી. છાપરાને ઠેકાણે કાચ અને પતરાં હતાં. અહીંઆ મજુરોની શારીરિક આવરયક્તાઓને માટે પશુ સારી ગોઠવણ હતી. સ્વચ્છતા બધે સારી હતી. મજુરોને માટે આજ રીતનાં કારખાનાં હોય તો ધણીજ સગવડબધી થઈ પડે. કંપાઉડ ધણીજ વિશાળ હતું. અને એક મકાનથી બીજાનું અંતર સારા પ્રમાણમાં રાખવામાં આવ્યું હતું.

બપોરનો આખો વખત કાપડ લેવામાં ગયો, સાંજે છાપાં વાંચ્યાં. બાળા પાસે બેઠી, વગેરે.

આજે દિવસ ખુલ્લો હતો. વઢ બીજનો દિવસ હતો એટલે અંદરના જરા મોડો ઉગવાનો હતો. સાડાઆડ પછી હું અને x x x બહેન ઇસ્લામાને લઇને ફરવા નીકળ્યાં. શ્રીનગરમાં રાતે તો આજેજ ફરવા નીકળ્યાં. રસ્તાઓ ઉપર વીજળીના દીવા છે. પહેલાં પાણીના કીનારે કીનારે ચાલ્યાં. જોલમના શાંત જળમાં બોટોના દીવા ગુંચળાં વળી વળી પાણીમાં ઉંડા ઉતરતા લાગતા હતા. ઉપર સ્વચ્છ આકાશમાં ઉડુ-મણુ કે' છાની છાની વાતો કરતા હતા. ત્યાંથી નીચેના રસ્તે વળ્યાં, અને

શહેરના અને બહારના આડાઅવળા રસ્તે રસ્તે ભમ્યાં. દીવા ન હોય ત્યાં એકલા તારાનો પ્રકાશ વૃક્ષોમાં ચળાઇને કદાચ આવતો. કોઇ રડ્યા-ખડ્યા માનવી કે માડીનો અવાજ આવતો. રસ્તામાં અને શહેરમાં વૃક્ષોની સાથે દીવા શોભતા હતા. શહેર બહાર તો તદ્દન શાંતિ હતી. ઉપરના ધુમ્મટમાં માત્ર તારાઓજ ઉડી ઉડી ભગ્યતાની પ્રતિતિ કરાવતા હતા.

દૂરથી કુતરાં ભસતાં સંભળાતાં. રોજ મહીનો હોવાથી દૂરનાં ગામડામાંથી સ્ત્રી પુરુષોનો મિશ્ર સંગીતધ્વનિ કાન પર અથડાતો હતો. કદાચ એકાદ પ્રશ્નોત્તર શીવાય અમે મુંગાં મુંગાં ચાલતાં હતાં. વાત કરવાનું મન નહોતું થતું.

પર્વતની પાછળથી ચંદ્રમાએ ડોકીયું કરવા માંડ્યું. દૂર દૂર સુધી લંબાએલો રસ્તો, સ્તબ્ધ પર્વત અને તેને તરતનોજ ઉગ્મળવા માંડેલો ચંદ્રમા, કૃશાંગી સુંદરી સમા ઉપરથી જરા નમેલાં સીધા ઉચાં સફેદાનાં વૃક્ષો, અને વચ્ચે ચીનારની ઘટાઓ, પુષ્પોનો સુવાસ અને સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધતાથી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ શાંત સમાધિમય કે યોગીના સમુ હતું. પ્રકૃતિ નટી તો નહીં હોય કે દરેક સમયે જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ધરે છે ?

છેવટે સાહાદસ વાગે રખડતાં રખડતાં બોટ ઉપર આવ્યાં. હજી મારામાં એક ખામી છે. હું ફરી તો શકું પણ એકલાં નહીં. હજી સાહાય્ય જોઇએ છે. ઇસ્લામો નહોત તો કદીએ આમ એકલાં જવાની હીંમત ન થાત. હજી એટલી નખળાઇ ક્યારે જશે એ ?

હું મને એટલી હીંમત કરું પણ જનસમાજ જ્યાં સુધી આવો છે ત્યાં સુધી શી રીતે છુટાં થવાય ? કોમક પાપ કરશે એ બીક પણ આપણેજ માયે ? પણ એનું પરિણામ આપણે ભોગવવું પડે એટલા ખાતર એ બીક જરૂરની નહીં ?

ઝીઝો ક્યારે નિર્ભય અને સ્વતંત્ર થશે? પુરુષોની પશુવૃત્તિ જશે ત્યારેજ.

એક બીજી પણ ખામી છે. હું નકામી બાબતોના વિચાર પ્રમાણ-માં વધારે કરું છું. પણ ખરેખરી મહાન વસ્તુઓ હું ભાગ્યેજ વિચારું છું. આ ટેવ જરૂર સુધારવી જોઈએ.

ખરેખરું સુખ, સ્વચ્છંદતા કે સ્વતંત્રતા જે કહેા તે તો અત્યારે આંગલ પ્રાજ્ઞ ભોગવે છે. એ રીતે જીવવા જેવું હશે? અને તો નથી લાગતું. એમાંએ છેવટે સંતોષ તો નજ મળે.

તા. ૫-૬-૨૦.

આખો દિવસ સામાન જોવા અને લેવામાં ગયો. આજે સંધ્યા અવસ્ય હતી. જળમાં અને ઝોમમાં પક્ષે પક્ષે બદલાતા રંગો અને સંધ્યાની છાયાના રંગથી રંગાએલાં બરફનાં શિખરો એ આજે પહેલ-વહેલાંજ જોયાં. આવી સંધ્યા કદી નહોતી જોઈ. ચારે દિશાએ વારં-વાર નજર ફેરવતાં બીજી બાજુએ કે જોવાનું રહી જશે એવી બીક લાગતી. સમર્થ ચિત્રકારની પીંછી કે કવિની કલમ પણ આની આગળ કામ ન કરી શકે. એના વર્ણનમાં ઉતરવું એ મારે માટે કેવળ અશક્ય છે.

આજે રાત્રી તરફથી અંગ્રેજોને ખાણું આપવાનું હતું અને દારુખાનું છોડવાનું હતું. તે જોવા બપોરે મારીને સવાનવ વાગે બાળા, x x x બહેન ને હું નીકળ્યાં. બે દિવસથી ગરમી પડતી હોવાથી જલમ-નાં જળ બરફના પીગળવાથી વધ્યાં હતાં. બોટમાંના દીવા સ્નાન કરવાને પાણીમાં ઉડા ઉતરી તરતા હતા. ઉપર નિર્મલ આકાશમાં તારાઓની ડુલવાડી પથરાઈ રહી હતી. શીકારો ભરવેગે જતો હતો. પવનની ઝીણી લહરી આવતી અને જતી. અમે ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે બોટોનાં મેળાથી પાણી હલમલી રહ્યાં હતાં. મહેલની સામે જાડ પર અને ચોકમાં ગોઠવી રોશની કરવામાં આવી હતી. વચ્ચે દારુખાનું છોડવાની બોટો ઉભી કરી હતી. દસવાગે દારુખાનું શરૂ થવાનું હતું. હાલતા પાણીમાં

અસંખ્ય શીકારા હોસતા. માછીઓ અને માલીકોના અવાજથી વાતા-વરણ ભરાઈ ગયું હતું. કોઈ બહારગામના હોંદુ નજરે પડતા નહીં. આત્ર સુરોપીઓ અને અહીંના દેશીઓજ હતા. શુનરાત્રીમાં તો અમેજ હોઈયું.

દસ વાગ્યા પછી દારુખાનું છુટવા માંડ્યું. રંગબેરંગી પ્રકાશ દરુખાનામાંથી નીકળતો. તેનાથી ઘડીભર પાણી પણ સળગતું હોય એવું લાગતું. જળમાં પડતું રંગનું પ્રતિબિંબ વધારે શોભાથી ખીલી ઉડતું હવાઈઓ, મુખ્યારા વગેરે ખુબ છુટયાં.

શોભા કેની વધારે ? મનુષ્યકૃત રોશનીની કે આકાશમાં અગમગતા દીપકોની ?

કોણ જાણે કેમ મને આ બધામાં રસ નથી આવતો.

આવતી વખતે ચંદ્રમા તરતનો જ દેખાતો હતો. એનો ઝાંખો ઉજાસ જલમાં પડતો. સૃષ્ટિની સમાધિમાં મનુષ્યના પ્રયત્નો ભંગ પાડવા ચત્ર કરતા તોએ એ તો અચલજ હતી. બરફની ટોચોની શ્વેત હાર શશીની શાંત સુધામાં નહાતી હોય તેમ આછી આછી ચમકતી હતી. રાત્રીએ પોતાના સોડીયામાં જમતને વીંટ્યું હતું. ઈંદુ કલંકનું પાપ ધોવા જળમાં ઉઠે. ઉતરતો હતો અને અનેક રુપે ક્રીડા કરતો હતો. બોટમાં આવ્યા ત્યારે પોણાબાર વાગ્યા હતા.

તા. ૭-૬-૨૦

એ દિવસથી ઘણો ખરો વખત સામાન જોવામાં જાય છે. સાંજે ફરી આવી. સુવર્ણ રંગી સંધ્યા આજે ભભકતી હતી. રાતે શીકારામાં ફરવા નીકળ્યાં. જલમનો પ્રવાહ અંધકારમાં રિથર લાગતો. તારાઓ ઉંડા જળમાં લપાઈ ગયા હતા. નિર્મલા બ્યોમમાં એક રુપેરી દોરો લટકતો. અંધકારે પોતાના સોડીયામાં સૃષ્ટિને વીંટી દીધી હતી. જાદુગરની માયાજાળ સમા વૃક્ષોના આછા આછા આકાર જણાતા. શાંતિ દેવી સદેહે પધારી હતી. માત્ર દૂર ગામડામાં ગાનારીઓનો અવાજ તેને ગણ્યકારતો ન હતો.

તા. ૮-૬-૨૦

સાંજે ને સવારે ફરવા ગઇ હતી x x x વરસાદ આવતાં ખુબ નડ્યો. ભૂમિદેવીને નમસ્કાર કર્યા.

અહીંની માટી વરસાદમાં બહુ ચીકણી છે. રસ્તામાં પગ ફરતો નથી.

ગમે તેવી સુંદરતાથીએ રોજના સહવાસથી ટેવાઇ જવાય છે. એને જોવા માટે ખાસ વિચાર બંધ કરવા પડતા નથી.

તા. ૯-૬-૨૦

x x x સાંજે પોણાચાર પછી હું ફરવા નીકળી. પ્રમાણમાં લાંબે ફરી આવી. આવતી વખતે બદામોના વનમાં થઇને આવ્યાં. બે દિવસ સંધ્યાસમયે રુપેરી કીનારી થાય છે. પશ્ચિમાકાશમાં રુપેરી પાલવના કાળા અંબર જેવું લાગે છે. પ્રકૃતિની છાયા ઘેરી ઘેરી જણાય છે. અને સૃષ્ટિસુંદરી કે' ગભીર ચિંતન કરતી હોય એમ લાગે છે.

રસ્તામાં ચાલતાં સુંદરતા શું એ ઉપર એક લેખ વાંચેલો તે ઉપર વિચાર આવ્યો. સુંદરતાને બે પ્રકારે વર્ણવેલી છે. સુંદરતા એ એક પ્રકારનું બળ છે. તે ભાવનાઓને જગાડે છે, વાસનાનો ઉદ્ભવ કરે છે. વર્તનને નમ્ર બનાવે છે. એમાં નૈતિક ભાવના સમાયેલી છે. કેટલાક એને વસ્તુગત તુલના માને છે, અને એનો હેતુ માત્ર આનંદ આપવાનો છે એમ કહે છે. પણ એ સિદ્ધાંત બુલબરેલોજ નહીં પણ ભયંકર પણ છે. ખીજે પક્ષ એમ કહે છે કે સુંદરતા જગતના ખીજા વ્યવહારની સાથે સહકારમાં હોવી જોઇએ. અને જે ઉપયોગી છે તેજ સુંદર હોઇ શકે. દાખલા તરીકે, એક માંદલું મનુષ્ય કદી સુંદર લાગતું નથી. પણ ખીલેલા અવયવવાળું અને તંદુરસ્ત માણસજ સુંદર લાગે છે. ગ્રીકોના સુંદરતાના નમુના જેવાં પુતળામાં શારીરિક વિકાસ

પુરેપુરો દેખાડવામાં આવતો. ગમે તેવું સુંદર બાંધકામ નિયમ વિના ગમે તેમ ગોઠવેલું હશે, સુંદર સ્તંભો અને કમાનેને મકાનના ટેકાને બદલે ગમે તેમ મુકેલાં હશે તો એમાં ગમે તેટલી મહેનત હશે તેઓ એ સુંદર નહીં ગણાય. એટલે ઉપાયોગિતા પરજ સુંદરતાને આધાર રહેલો છે; જે ઉપયોગી ન હોય તે સુંદર પણ ન હોઈ શકે; આ સિદ્ધાંતમાં કેંક સત્ય છે પણ પુરેપુરું સત્ય નથી. ઉપયોગી હોય એવી ઘણીએ વસ્તુઓ બેડોળ પણ હોઈ શકે. ગમે તેવા તંદુરસ્ત માણસનું ચપટું નાક કોઇને ગમશે ખરું? સુંદરતામાં આકારની પણ જરૂર નથી? ખરી રીતે કુસોમાં ઉપયોગી તત્ત્વ શું છે? ભલે એનામાં સુગંધ છે પણ એના વિના જગત્ જીવી શકે. માત્ર સુંદરતાને ખાતરજ સુંદરતાને આપણે નથી આદર દેતા? કુસોએ માનવીની સુંદરતા જોવાની ને શોધવાની આકાંક્ષા તૃપ્ત કરે છે માટેજ પ્રિય લાગે છે.

ઉપયોગિતામાં સુંદરતા છે એ સત્ય છે. સ્વચ્છતામાંએ સુંદરતા રહેલી છે એ પણ સત્ય છે. પણ એ બધાં માત્ર અર્ધસત્યો છે. ઢાંસની એકજ બાજુ છે. સુંદરતાને ખાતર પણ સુંદરતા હોઈ શકે. અને એનું મુળ માનવીના આનંદ પામવાની અને તૃપ્તિ શોધવાની શક્તિમાં નથી ત્યારે શામાં છે?

પણ માણસે સંતુષ્ટ શા માટે થવું જોઈએ? અને સુંદરતા શોધવાના કોડ અધુરા રહે એમાં શી હાનિ હશે? તૃપ્ત થવામાં ખરું સુખ નથી પણ તૃપ્તિને શોધવામાં છે. તૃપ્ત થયા પછી તૃપ્તિની ભાવનાજ રહેતી નથી, અને તૃપ્ત થવાય તો પછી જીવવાનું પ્રયોજન પણ શું હોઈ શકે?

સુંદરતા માત્ર આકારમાંજ નથી તેમ ઉપયોગિતામાંએ નથી. એકલી સ્વચ્છતામાંએ સુંદરતા નથી. પણ એ બધાના સંયોગમાં અને એને પ્રેરનાર ભાવનામાં છે.

મનુષ્યજાતિ જેમ જેમ ઉત્ક્રાંત થતી જાય છે તેમ તેમ એની સુંદરતા શોધવાની વૃત્તિ પણ વધે છે. વૃત્તિઓએ ઘણી વખતે વાસના કે આકાંક્ષાનું સ્વરૂપ નથી હોતી ? અને મનુષ્યજાતિમાં જો વાસનાઓ વધતી હોય, પછી બધે તે સુંદરતા માટે જ હોય તો એ તે ચહે છે કે પડે છે ? સુંદરતા એ નયનની તૃપ્તિ હશે કે હૃદયની ? નયનો તૃપ્ત થયાં સાંભળ્યાં નથી, અને જો એ નયનની તૃપ્તિ હોય તો એ ક્ષણની જ તૃપ્તિ છે. પણ જો એ હૃદયની હોય તો ? હૃદયની પરિક્ષકશક્તિ તો હજી મારામાં નથી.

સુંદરતા એ જીવનમાં આવશ્યક હશે ?

તા. ૧૦-૬-૨૦.

આજે સવારથી વાદળો ઓછા થયા હતાં. આજે હું શીકારે ચલાવીને ગયો.

બપોરનાં શેતુર વીણવા ગયાં. ને ખેડૂતની માફક ખુબ શેતુર વીણ્યાં. ઉપરથી સુખદાનો ડાળીઓ હલાવતો. કેટલીક વખત તો તે અમારા વાંસાપર ટપાટપ પડતાં.

પછીનો વખત ખરીદી કરવામાં ગયો. ફરવા ન જવાયું.

આજે સંધ્યા અનુપમ હતી. સુવર્ણ રસે રસાએલા મેઘખંડ ગ્રામમાં વેરાએલા હતા. બરફમાંથીએ સોનેરી ઉગ્ગસ મારતો. સૂર્યાસ્ત સમયની કાળા વાદળોની સોનેરી કીનારો અપૂર્વ તેજથી ઝળકતી અને પાણીમાંથી સોનેરી મેઘખંડનાં પ્રતિબિંબ ઝલક મારતાં. સુંદર વસ્ત્રાલંકારવતી રૂપગવિંતા માનુની સમી સૃષ્ટિસુંદરી મલકતી હતી. ખોટની છત પર સંધ્યાની એકેએક કીનારી લુપ્ત થતાં સુધી ઉઠાયું નહીં.

રાતે ફરવા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો ને સામાન દેખાડ્યો, નકશો જોયો, વગેરે, વગેરે.

તા. ૧૧-૬-૨૦.

આજે સવારથી વાદળો અને પવન હતો. સવારના તો થોડા

ધણાં ઝાપટાં પણ પડી ગયાં. હમણાથી સાંજના કરવા નીકળાય એવું હોતું નથી માટે આજે બપોરના નીકળી. એ વખતે તડકા નીકળ્યો હતો.

જેલમને તીરે તીરે ભેખડો પર અને ખેતરોની વચમાં થઇને ચાલવા માંડ્યું. ઘડિનાં ખેતરોને પવન હલાવી રહ્યો હતો, પણ બપોરના પવન જરા ઓછો હતો. લગભગ ત્રણેક કલાક ચાલી હોઇશ. આવતી વખતે વાદળાં થઇ ગયા હતાં અને મેઘના ટકોરખાનાની નોખતો ગગડતી હતી.

અહીંઆ તડકા અને વરસાદના બંને દેખાવ એકી વખતે જોવાના મળે છે. એક બાજુએ પર્વત રયામ મેઘથી તદ્દન ઢંકાઇ ગયેલા હોય છે. કેટલીક બાજુના ખરફના શિખરો તડકામાં ખુબ ચળકે છે. અને કોઇ બાજુ મેઘની થોડી આછી આછી છાયાજ હોય છે. ઘડીયારમાં પવન વાદળના રથને દોડાવીને આ બધુંએ ઢાંકી દે છે. આ જોઇ કે કે કંઈ કંઈપનાંઓ થતી. ખોટમાં આવી ત્યારે સવાચાર થઇ ગયા હતા. આવી કે તરતજ ફેરાં પડયાં. થોડી વારમાં પવન પણ પુરકળ છુટ્યો.

પવન આજે બહુ તોફાન કરે છે. જુલોને પુર જોસથી હલવી હલવી નચવે છે. વિશાલ, શાંત જેલમ પણ પવનની સાથે મસ્તીમાં ચઢી છે, અને મોજાંઓ ઉછાળે છે. શાંત દેખાતાં હૃદયોએ જ્યારે મર્યાદા મુકે ત્યારે ?

× × × બહેનના ને બાળાના વીણી લાવેલાં શેતર ખુબ ખાધાં.

અહીંઆ ખોરાક પુષ્કળ ખવાય છે. કદી અભાવ થતો નથી. સાદામાં સાદી રસોઇએ હોંસથી ખવાય છે.

મન ખરેખર માંકું છે. તે કંઈ માનતું નથી. જે વિચાર ન કરવો હોય તેજ એને આવે છે.

હવે આ વરસાદ ને પવન પીછો મુકે તો ઠીક. હજી તો કેટ-
કેટલાં સ્થળ જોવાં છે. આમ તો વિચારમાં વહાણું વાધ જશે.

આજે કેં વંચાણું નથી.

તા. ૩૧-૬-૨૦.

સવારે ઉઠી ત્યારે દિવસ સ્વચ્છ લાગ્યો. તેથી ગુલમર્ગ જવા
વિચાર કર્યો. ધણી દિવસથી ગુલમર્ગ જવાનો વિચાર કરતા હતાં. પણ
આસ્માનની કૃપા ન હોવાથી મુલતવી રાખવું પડતું હતું. મોટરવાળાને
તડકો નીકળે એ દિવસે આવવાનું કહ્યું હતું. પણ એજન્ટ બનીને
આવેલો માણસ છેલ્લી ઘડીએ જરી ગયો. છેવટે વધારાના પૈસા
આપવાનું કરીને નીકળ્યાં.

દૂર દૂરના છેડા પર રુપેરી વાદળો પર્વત પર પગ માંડીને ઝેંકા
હતાં. મધ્યમાં સાફ હતું. તડકો સારો નીકળ્યો હતો.

ગુલમર્ગ શ્રીનગરથી ત્રીસ કે પાંત્રીસ માઇલ દૂરે. ત્યાં લગભગ
હંમેશાં વરસાદ પડે છે અને બહુજ ઠંડી રહે છે. ઘડીમાં વાદળ,
ઘડીભર તડકો અને ઘડીમાં વરસાદની ઝડીઓ, એવી ત્યાંની ઋતુ
રહે છે. શીઆળામાં તો ત્યાં ખીલકુલ જમ શકાતું નથી. માત્ર થોડા
ચોક્કાદારોજ રહે છે.

મોટર ટાંગમર્ગથી આગળ જતી નથી. ત્યાંથી ઉપર જવાને
માટે ઢાંડી તેમજ ઘોડા મળે છે. પર્વતની કીનારે કીનારે રસ્તો કોતરી
કાઢેલો છે. ઉભું ચઢાયું છે.

તડકામાં વહેણીઆનાં પાણી ચળકતા હતાં. આખી સડક પર
કિંચા સફેદાના વૃક્ષની બંને બાજુએ હાર છે. તડકો હોવાથી વૃક્ષો
પણ હાસ્ય કરતાં હોય એમ લાગતું હતું. જેમ જેમ ગુલમર્ગ તરફ
વધતાં ગયાં તેમ તેમ પથ્થરની જમીન વધારે આવવા માંડી. ત્યાંથી
પાણી વહેતાં.

સામે ગુલમર્ગની ટેકરી દેખાતી હતી. આખો પર્વત ઉંચા ઉંચા દેવદારના વનથી ભરાએલો છે, જેમ જેમ નજીક ગયાં તેમ ખુબી વધારે જણાવા લાગી.

ટાંગમર્ગ બાર વાગે પહોંચ્યાં, ત્યાં સ્ટ્રોબેરી ને ચેરી ખાધાં અને ઘોડાઓ કરી લીધા. ઉપર ચઢવાનો રસ્તો દેવદારના વનોમાં થઇને જાય છે. ઉપર બરફ ચમકતો, કલકલ નાદ કરતું ઝરણું સંગીત-મય લાગતું. નીચેનો દેખાવ પણ નજરે પડતો.

ઉપર ચઢવાનો રસ્તો ચારેક માઇલનો છે, અમે એક કલાકે ઉપર પહોંચ્યાં. ગુલમર્ગ એક નાના સરખા ગામ જેવું છે—ગામજ છે. વચમાં મોટાં મોટાં ઘાસના મેદાનો છે. તેમાંથી જવા આવવાના રસ્તા કાઢેલા છે. અજાણ્યા માણસ તો એક સરખા રસ્તા અને બંગલાથી જુલાજ પડે. ગુલમર્ગના પહાડની એક ડોરાણેથી જતા રસ્તા ઉપર બધાને મુકી હું થોડે સુધી ગઇ. ત્યાંથી જોએલો દેખાવ અદ્ભુત હતો. નીચેની ખીણમાં ખળખળ વહેતું ઝરણું દેવદારના વનમાં થઇને જતું હતું. સામે નીચાણમાં શ્રીનગર શહેર પણ દેખાતું. ખીણમાં નીચે સુધી નજર પહોંચતી. ચારેપાસ તડકા છાંયડાવાળાં હિમના શિખરો ચળકતા હતાં. આવા સ્થળો જોવાનાં ભાગ્યેજ મળે છે.

ત્યાંથી આવીને બધા સાથે ગુલમર્ગમાં ફર્યાં. ગુલમર્ગની ભીંત જેવા પર્વતના ઉંચાણ પર પણ બરફ હતો. એ બરફ ગામમાં બધેથી દેખાય છે. બરફ ખુબ પાસે હતો. આટલો નજીકથી બરફ આજેજ જોયો. ઉપર જવાનો આડો અવળો કાઢેલો રસ્તો તો વખતે પાંચ સાત માઇલ હશે. પણ સીધાં જોતાં તો સામેજ લાગતો. ઉંચાણમાં મૈલ પણ નહીં હોય.

ગુલમર્ગમાં હંમેશા વરસાદ પડતો હોવાથી અને આજેજ પાછા ફરવાનું હોવાથી ફરવામાં બહુ ધીરજ નહીં રહી. વાઢળ આમળા

ધસવા માંડયા હતાં, થોડાક છાંટા પણ પડયા. એટલે ઉતાવળ કરી ઉતરવા માંડ્યું.

ઉતરતાં પગેજ ઉતરતાં ખુબ દોડાદોડ કરી. આવા જંગલમાં આમ દોડવામાં ખુબ મજા પડી.

નીચે ઉતરી ડાક જંગલમાં ચા, ટોસ્ટ, બીસ્કીટ વગેરે ખાધાં ને પાછા ફર્યા.

પાછા આવ્યાં ત્યારેતો પ્રકૃતિ હસતીજ હતી. સીનેમાની શીલ્પ માફક એક પછી એક દૃશ્યો પસાર થતાં હતાં. પણ દૃષ્ટિ અંતરમાં વળી...બાળા ને x x બંને કચકચ કરતાં હતાં.

છ વાગે ઘેર આવ્યાં. આવીને મોઢલવાનો સામાન પેક કરાવ્યો. હીસાબ કર્યા, આંકડો તૈયાર કર્યો, વી. વી.

જગત એકલી ભાવનામય સૃષ્ટિથી જીવાતું નથી. સત્ય સ્થિતિના ભાનની પણ તેટલી જ જરૂર છે.

બાળાને વાત કહેવી પડી.

સવારે વાદળાં હતાં. પણ બપોરે ઉઘાડ હતો. સુવર્ણ ખંડ સમા વાદળને સાંજે લટકતાં જોયું. સૂર્યાસ્ત સમયની સોનેરી કીનારો પણ સરસ હતી.

બાળા સાથે નકામો વખત બહુ કાઢ્યો.

તા. ૧૬-૬-૨૦.

આજ ગાંધીજીનું આવવા નીકળ્યાં. શ્રીનગરનો કેંક વધારે ખ્યાલ આવ્યો. પવનનું જોર ખુબ હતું. વાદળ પણ હતાં. પાણી ઉંચાં નીચાં થઇને અવાજ કરતાં. શ્રીનગર કરતાં બહારની કુદરત બહુજ મનોહર લાગે છે. આવા સ્થળોમાં મનુષ્યકૃત દોષો ન હોય તો સ્વર્ગ આથી બાળ્યેજ સુંદર ગણાત.

મેંધના ખડોમાં સૂર્ય અનેકવિધ રંગોને પુરતો અને માત પાડતો. સાંજે તો મેંધનુખ પણ અર્ધું ખીસ્યું હતું. સફેદ વાદળમાં

બળી જતાં શ્વેત શિખરો કોઇક સ્થળે વાદળ સાથે એકાકાર થતાં, કોઇ સ્થળોએ ચળકતાં. ચારે બાજુ ધ્યાનસ્થ ડુંગરાઓની હાર ખડી હતી. લીલીછમ ભૂમિમાતા અને એને ખોળે રમતાં, ચરતાં ગાયોનાં ધણુ, અજબાણ અને ઘેટાંનાં ટોળાં સ્વચ્છ દેખેલતાં. ઘોડાઓ પશુ વછેરાઓ સાથે આળોટતા અને તોફાન કરતા. પવન બહુ હોવાથી કીસ્તી વારંવાર થોભાવવી પડતી. સાંજે બેખડઃપર ચાલી.

બપોરના નકશો જોયો. ક્યાં ક્યાં જવું તેનો વિચાર કર્યો. બની શકે તો આણીપાસ કલકતા અને આમ હરદાર ને દહેરાદુન સુધી જવા વિચાર છે.

સાંજે શાદીપોર આગળ મુકામ કર્યો. પાણી બહુ નીર્મળાં દેખાય છે. ફરવાનાં મેદાનો ને વૃક્ષો પણ અહીં વધારે હશે એમ લાગે છે. જગા સારી છે. રહેવા જેવું છે.

એક પાસ વીજળીઓ ચમકતી, પણ બીજી પાસ સ્વચ્છ થતું જતું હતું. અને ઉડુગણ પોતાના તેજની ઝીણી પાંખો વીકસાવતા હતા. પવનને લીધે બારણા વાસી અંદર જતું રહેવું પડ્યું.

તા. ૧૬-૬-૨૦

સવારે ઉઠી ત્યારે તો બોટ અંચીરાના સરોવરમાં આવતી હતી. નીચે બધે કમળના વેલા ને નેતરની સળીઓ ઉગેલી હતી. સરોવર ધણું વિશાલ લાગ્યું. ત્યાંથી એક નાળામાં વળ્યા. નાળું નાનું છે. પણ પાણી જોરદાર હતાં. અને બાજુએ સરકાર તરફથી એક જવનાં ઝાડ વાવી દીધાં છે, તેમાંથી રાજ્યને ઉપજ આવે છે. થોડુંક એમાં ચાલી. સાડા દસે ગાંધરબલ. જમી પરવારી સાડા બારે માનસબલ ઘોડા ઉપર ગયાં. ગાંધરબલથી ઘોડાને રસ્તે છ માઇલ છે.

પ્રુક્ષો દિવસ. ઘોડો ઠીક ચાલ્યો. એક સ્થળે ચેરી લાઇ ખાધાં. અહીં વાગે માનસબલ: સ્થળ બહુ મનોહર છે. અગ્રે જે સ્થળે એકા હતાં ત્યાં ધાસના મોટા ઝોટલા જેવું હતું. તેની બધી બાજુએ

ચીનારનાં વૃક્ષોનો છાંયો થયો હતો. નીચે માનસખલતુ ગામકું તથા સરૌવર આવી રહ્યાં હતાં. એક બાજુએ કુંભરાઓની હાર હતી. ગરમી હોવાથી પક્ષીઓનું કુબ્જન અવિરામ ચાલતું. સ્વપ્નમાં કલ્પેલા કોઇ પ્રદેશ સમો આ દેખાવ હતો. ચીનાર નીચે થોડી વાર સુધી થાક ખાધો. પછી ઇસ્લામાએ લાવેલી છાબડીમાં ભરેલાં સેતુર ખુબ ખાધાંબહેને સ્ટવ પર બનાવી તે ચહા પીધી. બાબાનો અખરૌટનો ભુકો પણ ખાધો.

તે પછી નીચાણમાં એક ગુફા છે તે જોઇ આવ્યાં. ત્યાંના એક બાવાએ તે બનાવેલી છે. એના વખતમાં ત્યાં વાડી બહુ સારી હતી. હાલ પ્રથમ જેવી રહી નથી.

પાંચેક વાગે નીકળ્યાં. ઘોડો ચલાવવાના થોડા પાઠ ઇસ્લામાએ શીખવ્યા. એક વાર પડતાં પડતાં બચી. પોણા સાતે બોટમાં. દૂરથી કોઈ બે ગુજરાતી સ્ત્રીઓ અને બે પુરુષો જેવા કોઇકનાં દર્શન આજે મહેલવહેલાં થયાં.

૧૭-૬-૨૦.

સવારે હું ને ઇસ્લામો ઘોડા પર તુલમુદ ગયા હતાં. રસ્તાની બંને બાજુએ શાળીના ખેતરો આવેલાં છે. ગાંધરખલથી તુલમુદ ત્રણેક માઇલ છે. ત્યાં એક ચીશ્મો છે. તેમાં વચ્ચે એક દહેરી કરી દેવીની સ્થાપના કરેલી છે. આસપાસ પથર જડી લીધા છે. એને લીધે બધે છાંયો રહે છે. ચીશ્માનું પાણી બહુ ગદું લાગતું હતું. તેમાં કુલને દુધ ચઢતાં હશે. એક પંડ્યા જેવા માણસે કહ્યું કે પાણીના રંગ માતાજીની કૃપાથી બદલાય છે. મેં પુછ્યું: ‘ક્યારે?’ ‘કોઇ વખત દિવસમાંજે ત્રણ રંગ કરે નહીં તો વર્ષે દહાડેએ ન થાય,’ જવાબ મળ્યો. વખતે આમાં ખરું કારણ વાદળાં હશે. વાદળના જુદા જુદા રંગને લીધે પાણીમાં પણ રંગ દેખાતા હશે. દિવસ ખુલ્લો હોય ત્યારે નહીં લાગતું હોય. એક ગુજરાતી બાઇ મળ્યા. થોડી વાત કરી. એક બીજાની બોટોના નંબર કહ્યા.

આવીને જરા વાંચ્યું.....

જોડેની બોટવાળા પારસીઓની થોડી ઝોળખાણ થઇ.

સંધ્યાના રાતા સોનેરી રંગ સરસ હતા.

ચીનાર નીચે બેસી સવાદસ સુધી ગપ્પાં માર્યા. ભુરા બોમમાં હીરાકણીઓ ચમકતી. જળમાં એના પડછાયા ઉતરતા હતા, ચેતન-વંતુ જગત જડ સમુ' થતું. તોએ જડના ગર્ભમાં ચેતન રકુરતું હોય, જીવંત હોય એમ ભાન થતું. દૂર ગામડામાં ગાતી સ્ત્રીઓના અવાજ આવે છે. શ્વાન વર્ગ પણ બાકી રહી નથી જતો. શાંત રજનીમાં દૂરના અવાજ પણ સ્પષ્ટ સંભળાય છે, અને કે'ક ઉંડા ભાવ પ્રેરે છે.

તા. ૧૮-૬-૨૦.

સવારે શીકારે શીખવા ગઇ. ઉતરાઇમાં હીક ચાલે છે, ચઢાઇમાં હજી બરાબર ચાલતો નથી.

થોડું વાંચ્યું. થોડા પર ફરી આવી. થાક ઓછો લાગે છે, આવીને પાસેવાળાની બોટમાં મળવા ગયાં.

આજની આ દ્વિચર્યા. અહીંનું જીવન હવે તો ધરના જેવું સરલ થઇ ગયું છે. કે' નવાઇ નથી લાગતી.

તા. ૧૯-૬-૨૦.

થોડા પર એક કલાક આજે વધારે, હીક ઠરું કહેવાય.

આવીને x x x લાલ નામના કોઇ ગૃહસ્થ x x x પાસે ઉભા હતા તેની જોડે થોડી વાત કરી. મુંબઇમાં રુ નો વેપાર કરે છે. સંસ્કાર જરાએ નથી.

સાંજે પણ એ ને એક મ્યુનીસીપાલિટીમાં ડાકટરી કરનાર x x x સાથે લાવ્યા હતા તેની જોડે વાત કરી. અને તદ્દન x + લાવ્યા. શેઠની સાથે આવ્યા છે એટલે હીક છે.

સાંજે ફરી આવી. આજનો દેખાવ વળી નવીજ જતનો હતો. માઇલો સુધી પથરાયેલાં લીલાં શાળીનાં ખેતરો, એક બાજુ પર્વત ને તળેટીમાં વાડીઓ,

વચ્ચે વચ્ચે એકાદું ઝુપડું એ કે નવીજ સુંદરતાનો ભાસ આપતાં. ખુબી તો એ હતી કે પાસેથી અને આધેથી એના એજ દેખાવમાં નવી નવી મનોહરતા લાગતી. જ્યાં ત્યાં માથુસો કામે લાગી ગયા હતાં. એમની મહેનતને પરિણામે થએલી આ સુંદર રચના એનો પુરેપુરો બહલો વાળતી.

મારામાં અહીંઆ એક ફેર લાગે છે. હું અહીંઆ આશાવાદી બની છું $x +$ અહીંઆ હું ભાવિમાં શ્રદ્ધા અને આશા રાખી શકું છું. નવી યોજનાઓ પણ ઘડી શકાય છે. અહીંથી ગયા પછી ટકશે? પણ જીંદગી શોખ મારવામાંએ ગાળવામાં શું? જન્મવું, જીવવું, બીજો હેતુજ નહીં હોય?

આવી કુદરત ને શાંતિ નથી હોતી ત્યાં એને માટે તલસું છું. અહીં છે ત્યારે આથીએ વધુ કેંક મધ્યું છું કે સફલતા અનુભવાય. જીંદગી એ શું? રસ કે આનંદ? અનંતતાના આંગણે કેં હેતુ પુરઃસ્સર ખેલ કે ભરાધને ડલવાઇ જવાનું?

જમીને શીકારો લઇ ફરવા નીકળ્યાં, હવે ચલાવવામાં સહેજ ખામી હશે.

આવ્યા પછી બીજા કોઇ નંબર '૬' ને જોયા. સ્ત્રીઓની જોડે તો સીધી રીતે વાત કરતાંએ પાપ લાગતું હશે. પણ એ ભાઇ સ્ત્રીઓ તરફ સન્માનની લાગણીથીજ એમ કરતાં હોય એમ લાગતું નથી:

૨૦-૬-૨૦.

સવારે થોડું ઘોડા પર ફરી આવી. બપોરના ઠીક વંચાણું. વાદળો થયાં હતાં. પવન ખુબ જોરમાં ડુંકાતો હતો. ઘોડા છાંટા પડ્યા.

જીવનને વીશે બે મત છે. કોઇક કહે છે કે જીંદગી એ શું અને જ્ઞાને માટે એની ભાંજગડમાં ન પડતાં માત્ર કાર્ય કરવાં, અને વિશાલમાં શ્રદ્ધા રાખવી. કાર્ય કરવાથીજ માથુસ ટકી રહે છે.

બીજો પક્ષ કહે છે કે કાર્ય કરવાં એટલેજ ઉદ્દેશ માત્ર જીવનનો નથી. કાર્ય કરવાથીજ માણસથી નબી શકાતું નથી. પણ તે સાથે આત્માનેએ સંતોષવો પડે છે. અને તે ખાતર કે આશા પણ હોવી જોઈએ.

કાર્યો કરવાથીજ જગતનો ઉદ્ધાર થાય છે અથવા જીવન સફળ બને છે? જગતમાં ઘણાં કાર્યો ન થતાં હોત તો જગત સુંદર ન હોત? સટોરીયાઓ એમ કહે કે અમને ખાવાની પણ દુરસદ નથી મળતી તો એમનાં કાર્યોથી જગતને લાભ થએલો મનાશે? થોકડાખંધ નકામા કાગળો ભરી લખનારા લેખકો વખત, કાગળ અને પૈસા તેમજ મહેનતનોએ વ્યય કરે છે. તેથી કેનો ઉદ્ધાર થાય છે? એ લોકોએ એમ નહીં કહે કે અમે કાર્યો કરીએ છીએ. અને એવાં તો ઘણાંએ કાર્યો છે કે જે કર્યાથી કોઈનેએ લાભ થતો હોય એવું નથી જણાતું. તોએ એ બધા કરનારા તો તેમના કાર્યને કર્તવ્યની ગણતરીમાં ગણવાના.

બીજા પક્ષ પ્રમાણે આત્માને સંતોષવો, બધુભાવ વધારવો, દરેક પર પ્રેમ રાખવો એ સિદ્ધાંત સિદ્ધાંત તરીકે ઘણોજ સરસ લાગે છે. પરંતુ આ સૂત્રોનો ઉપદેશ કેટલા હળવો વર્ષોથી થતાં મનુષ્યોનાં મન પર તેનું પરિણામ કેટલું થએલું છે?

દરેક ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને ઉદ્દેશ ને ઉપદેશ એજ છતાં માનવીના મન પર એની અસર કેમ આટલી થોડી થએલી છે? મનુષ્ય સ્વભાવ-માંજ કે એવું નથી? ‘આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ’નો વિચાર કરવાએ કોણુ થોભે છે? કોઈ દહાડોએ એવો સમય આવશે કે જ્યારે દરેક દેશો, વર્ણો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે સહકારનો ભાવ રહેશે?

સાંજે એક બી. એ. થએલી છોકરી મળી. દોઢેક વર્ષ થયું બી. એ. થઇ છે. હાલ એક પારસી સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે. ભાષા તદ્દન પારસીશાહી છે. શુદ્ધ ગુજરાતીનો કદી ખ્યાલ પણ

આખ્યો હશે કે નહીં તે કહી શકાતું નથી. + + + સાહિત્ય કે કુદરતનો શોખ લાગતો નથી. રસવૃત્તિ ઓછી ખીસેલી લાગે છે. મુંબાઈના જીવનનો શોખ વધારે છે. પારસીશાહી રીતોનો શોખ હશે.

નથી જીના વિચારનાં કુટુંબોમાં રસવૃત્તિ કે નથી નવી કેળવણી-વાળા ઉછરતા વર્ગમાં. પુરુષોજ ગમાર જેવા હોય છે ત્યાં સ્ત્રીઓની શી આશા ? જ્યાં દેશના મોટા વર્ગની આ દશા હોય ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય કે નૂતનતાની શી આશા રાખી શકાય ?

૨૧-૬-૧૦.

કોઈ સ્થળ એવું હશે કે જ્યાં જરાએ સ્વાર્થવૃત્તિ ન હોય ! સ્વર્ગને પણ આ વૃત્તિ નરકાલય બનાવે છે. મનુષ્યોની વૃત્તિઓ ન બદલાય તો જગત્ એક તસુ પણ કંચે જવાનું નથી.

૨૨-૬-૨૦.

દિવસ આખોએ નકામો ગાળ્યો.... સાથે એ ત્રણ કલાક ગપાટા માર્યા, એટલું વધારામાં.

ટોલ્સ્ટોયનો ' ધર્મ ' ઉપરનો નિબંધ વાંચ્યો. હજી અધુરો છે. ટોલ્સ્ટોય એના ત્રણ વિભાગ પાડે છે. અને દરેકનાં જીદા જીદા વર્ગ કરે છે. એના મત પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ કે અમુક રાજ્ય કે સમાજ ખીલવવાની ઇચ્છા ઉતરતા પ્રકારની છે. એક સર્વ શક્તિમાન ઇચ્છાને અનુસરીને સર્વ કાર્યો કરવાં એ એ ઉત્તમ માને છે. એ કહે છે કે સાયન્સ કે શીક્ષોસોફી કરતાં આમાં લાગણીની વધારે જરૂર છે. અને સાયન્સ કે શીક્ષોસોફી આ વિષયમાં મદદ આપતાં નથી પણ ઉલટાં ગુંચવે છે. કારણ કે એમાંએ જણ જણના જીદા મત હોય છે. અને ધણાખરાં કથન પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે.

હું ટોલ્સ્ટોયના આ મત સાથે સંપૂર્ણ શે સંમત નથી. વ્યક્તિત્વ ન ખીલવ્યું હોય તો એક મહાન ઇચ્છાને તેના ખરા સ્વરૂપમાં

જાણીજ ન શકાય, અને એ ઇચ્છાને અનુવર્તીને કરવાનાં સુદ્ધિપૂર્વકનાં કાર્યો વ્યક્તિના વિકાસ વિના કરીજ ન શકાય. વ્યક્તિત્વ ન ખીલવ્યું હોય તો હેય, જેય કે ઉપાદેયના વિભાગ માનવી કરી કે જાણી ન શકે. વળી સમાજ કે રાજ્ય સુધરેલાં ન હોય તો તેમાં વ્યક્તિના વિકાસના પ્રસંગો અને સાધનો બહુ ઓછાં હોય છે. માણસ જે દેશમાં કે રાજ્યમાં જન્મ્યો હોય તેનો ખીજા દેશ કે રાજ્ય આડે ન અવાય તે રીતે વિકાસ દેશકાળને અનુસરીને કરવો એ તેની ફરજ છે. માનવીની શક્તિ અમાપ કે અનંત નથી કે તે એકજ કાળે બધા સમાજ કે રાજ્યોનો ઉદ્ધાર કરી શકે, અને તેટલાજ માટે શરુઆત કરવાનાં પહેલાં સ્થળ તેને નજીકમાંથીજ શોધવાં પડે છે. પ્રથમ પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થયા પછી કુદરતી રીતેજ કુટુંબ, સમાજ ને રાજ્ય એ અનુક્રમે આવવાનાં. જે માનવીનું વ્યક્તિત્વ એટલું વિશાલ હોય કે તેના સ્નેહ અને ચારિત્ર્યની સરિતા કુટુંબ, સમાજ કે રાજ્યની હદમાં ન સમાતાં સમસ્ત વિશ્વને રસાળ કરવા પહે તેને ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ કરવામાં વાંધો નથી. બાકી તે વિના જમતને કુટુંબ કરવા અધુરાઓ નીકળે તો તેથી કોઇનુંએ કલ્યાણ થવાનું નથી.

૨૩-૬-૨૦.

બપોરના ભવાની ઉપર મેળો હતો તે જોવા ગયાં. ઘણી પંડી-તાણીઓ આજે જોઇ, મેં જેવી ધારી હતી તેવી નથી.

આજે...ને હું ઘણો વખત સાથે રહ્યાં. ‘આનંદી’ છે. ઉંડાણ નથી એ મારો મત દઢ થાય છે. કુટુંબને પણ જોયું.

મન બહુ આનંદમાં છે.

સાંજના થોડે સુધી ફરવા ગયાં. વાઢળવાળા આકાશ નીચે ક્યાંઇ બરફ ચમકતો, ક્યાંઇ નિસ્તેજ હતો. ક્ષેત્રો દૂર સુધી પથરા-એલાં હતાં. સાદા પર્વતોએ મનોહર લાગતા. ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીપુરુષો કામ

કરતાં. કોઈ સ્થળે જંગલી ગુલાબ પણ હતાં...ની વાતોમાં કે' જોયું ને ન જોયું.

બાળાને મુકીને કાલે જવાનું મન થતું નથી.

આજે કે' વંચાયું નથી. સવારે મને કીર્તિમંત થવાનું એક જામત સ્વપ્ન આવ્યું. જેમને હાલ કીર્તિ મળી છે, એવા ઘણા જણ યાદ આવ્યા. એટલીએ યોગ્યતા ન આવી શકે? પણ ના, એ વસ્તુની પાછળ પડવુંજ નથી. યોગ્યતા નથી એમ માની લેવામાં શું ખોટું છે?

૨૪-૬-૨૦.

સવારથી એક મહમની કીસ્તી સાથે ઝગડો વહોરવો પડ્યો. કપડાં પણ બાંધ્યાં. બપોરની ટપાલને ખાતર બે વાગ્યા સુધી ખોટી થઈ. છેવટે નજ આવી. આખરે બે વાગ્યા પછી સુનમર્ગ આવવા નીકળી.

લગભગ સોળેક માઇલને પહેલો પડાવ કાપ્યો. ઘોડાને આજેજ નાળ જડેલી હોવાથી દોડતો નહતો.

માર્ગ બહુજ રમણીય હતો. લીલા દેવદારના વૃક્ષોથી ભરાએલો સામો પર્વત, રસ્તામાં આવતાં અસંખ્ય ઝરણાં, અને તેમાં એક મોટો વહેજો તો આખે રસ્તે ધ્રુવવતો હતો. હરીઆળા ક્ષેત્રોથી આંખો ભરાઈ જતી. આખે રસ્તે જંગલી ગુલાબના ને ખીજા ફુલના છોડ આવતા.

રસ્તો ચઢકિતરનો ને પથરવાળો હતો. વચ્ચે નાળાઓ ઉપર નાના મોટા અનેક પુલો આવતા. કંગનના પહેલા પડાવ પાસે આવ્યા ત્યારે સાડા છ થયા હતા. તંબુ વગેરે સામાન ન આવેલો હોવાથી અડધો કલાક ઝાડ તળે ખુરસી પર બેઠી. કારણકે ડાક બંગલો બે સાહેબોએ રોકેલો હતો. બેઠા બેઠા છાપું વાંચ્યું.

તંબુ આવ્યા પછી તંબુ ઠોકાયો એટલે ઉતાવળે નાસ્તો કરી લીધો. અને સામેના મોટા ઝરાનું સંગીત સાંભળવા ગઈ.

દેખાવ અદ્ભુત હતો. માનવીની ક્ષુદ્રતાને તુચ્છકારતો. ઝરો કે' ઘેરાં ગભીરાં ગીત ગાતો. ઝરો બહુ મોટા ને નાની નદી જેવો હતો.

સામે ઝાડોથી ભરચક ભરાયલો પર્વત તેમ જ ચારે બાજુએ વીંટાછ વળેલી ગિરિમાળ; તેમાંએ કોઇ કોઇ શિખરપર ઝળકતો અરણ્ય એ બહુ ઉંડી અસર કરતાં. ચોગમ કાળાં વાદળાં છવાઇ ગયાં હતાં. આ સુંદરતાને જોઇને કે'ક ભવ્યતાની લાગણી પણ થઇ આવતી.

ધાસના મોટા લીલા મેદાનમાં મારો તંબુ ઠોકાવ્યો હતો ત્યાં પાછી ફરીને ચા પીધી. મારા સ્વપ્નમાંજ મેં આવી રીતે ન સગાં કે વહાલાં સાથે એવી રીતે આવી સુંદરતા વચ્ચે સ્વતંત્ર રહેવાનું કદ્યું હશે. આ સ્વપ્ન પણ સત્ય થયું છે. આવામાં કોઇ એકાદજણ મન મોકળું મુકીને વાત કરી શકાય તેવું હોય !

સ્વપ્નમાં કે સત્ય અનુભવોમાં અહીં ભાગ લેનાર તો કોઇજ નથી. બધાંને બોટમાં મુકતાં જરા મનમાં કે' થતું હતું. હવે એવું કે' લાગતું નથી.

દૃઢ ઇચ્છાએ કોઇ કાળે પણ ફળવતી થયા વિના રહેતી નથી.

ગુજરાતી સ્ત્રીના પગલાં ભાગ્યેજ આ રસ્તે થયાં હશે. તેમાંએ એકલાં તો મારા જેવું કોઇ ઉદ્ધતજ નીકળે.

...બધાં આ જાણે તો શું કહે ? હું આ બધું યોગ્ય કરું છું કે નહીં ?

૨૫-૬-૨૦.

સવારે સવાપાંચે ઉઠી ત્યારે અજવાળું ખુબ થઇ ગયું હતું. આ પી પરવારીને સાત વાગતામાં ધોડા ઉપર.

સુનમર્મથી નીકળેલો એક જાગરજસ્ત વહેજો આખે રસ્તે આવે છે. તેની બાજુ પર થઇનેજ પર્વતની કીનારે કીનારે રસ્તો કાઢેલો છે. કોઇ વખત ખીણમાં જરા સંતાઇ જાય છે, પણ અમણા પાછો વેગથી નજરે પડે છે. વહેજો એટલો જોસમાં વહે છે કે ભુલેચુકે કોઇ અંદર

પડે તો કાણુ વારમાં ક્યાં ને ક્યાં નીકળી જાય, અને હાડકુંએ હાથમાં ન આવે. આ વહેળાને બીજાં શિખરોમાંથી પણ મોટાં ઝરણાં આવી મળે છે. જમણા હાથના પર્વત પર આખે રસ્તે પુષ્કળ દેવદારનાં વન હતાં. માંહી માંહી ખેતી પણ કરેલી હતી. કોઇ કોઇ સ્થળે છુટાંછાયાં ઝુંપડાં બહુજ સુંદર લાગતાં. રસ્તો પથરવાળો હતો. કોઇ કોઇ સ્થળે તો એટલો નાનો ને ખરાબ આવતો કે ઘોડો જરાક મસ્તી કરે તો નીચે ખીણમાં જોસખંધ વહેતાં પાણીમાં ક્યાં ને ક્યાં તણાઇ જવાય.

કોઇ સ્વર્ગભૂમિમાં પ્રવાસ કરતી હોઉં એમ લાગે છે. કોઇ વખત ખીણોમાં ને કોઇ વખત ઉપરના રસ્તા ઉપર પસાર થવું પડતું અને નાના નાના ઘણા પુલો વટાવવા પડતા. વચ્ચે વચ્ચે ડુબળાંઆ ઘોડા ભાર ઉપાડીને જતા મળતા. અહીંના વતનીઓ પણ ઘણા મળતા.

દિવસ સ્વચ્છ હતો. કોઇ કોઇ ઝપેરી વાદળાં આકાશમાં તરતાં પણ રવિરાજ તેથી ઘસ્ટ નહોતો થતો.

સાડા નવ પછી ચાકની જોડે સૂર્યની ગરમી સાલવા માંડી. સુંદરતામાં ડુબી ગએલું મન હવે રસ્તો ક્યારે ખુટશે એ વિચારમાં વળ્યું. જે નાણુ માણસ તો ચાલી ગણુ નાંખ્યું.

અખરે બીજા પડાવ ગુંડ આગળ આવી પહોંચ્યા. ચોદેક માઇલ હશે ત્યાં સરાઇ આગળ ઘોડા ઉભા રાખ્યા. બીજો સામાન આવી ન પહોંચ્યો હોવાથી અખરોટના ટૂકા નીચે ખુરસી નાખી સામે જોસથી શીણુ શીણુ થતા ઝરાનું સંગીત સાંભળવા બેઠી. ‘મોડર્ન રીવ્યુ’ પાસે હતું પણ વાંચવા મન ન થયું.

ભુખ હવે સાલતી હતી. સામાનના ઘોડાઓ આવવાની ઓછામાં ઓછા કલાકની હજી વાર હતી. અહીં થંડું સરસ ત્રણ પવાલાં

ભરીને દુધ પીધું. સરખતથીએ આ દુધ વધારે મીઠું લાગ્યું.

એક વાગે સામાન આવ્યો. ગરમ પાણીથી સરસ સ્નાન કરીધું. બે વાગે ઇસ્લામાએ બનાવેલી તળેલી રોટલીઓ, વટાણાનું શાક અને ખીચડી ખાવા બેઠી.....

રાત થોડે આગળ જઈને રહેવાનો વિચાર હોવાથી તંબુ આગળથીજ મોકલાવ્યો હતો. સાંજના પાંચે નીકળ્યાં. આકાશમાં થોડાં વાદળાં દેખાતાં હતાં અને તડકો નહતો. હવે બધો રસ્તો લગભગ કીનારી પરજ આવે છે. એક બાળુએ કાળા ઉભા પહાડ અને તેની કીનારીએ ચાલવાનું. વચ્ચે પુર જેસથી વહેતાં પાણી અને ખીજે કાંઠે દેવદારનાં વનથી ભરાએલા પર્વત. કોઇ કોઇ ઉપર ચમકતો ખરક અને ઘેરી છાયાવાળો સાંજનો વખત એ બધાંથી મન મોહ પશુ પામતું અને ગંભીર પશુ થતું.

લગભગ પાંચેક માઇલ આવ્યાં. કુલનના ગામડા આગળ તંબુ ઉભો કરેલો હતો ત્યાં જઈ વેષ બદલી નાખ્યો.

ઇસ્લામો એક રીતે ધણો ઉપયોગી માણસ છે. માત્ર એનામાં લોભ ઓછો હોત તો હું એને હંમેશાં સાથે રાખત.

આત્મારે વાદળાં વેરાઇ ગયાં છે. મધ્યાહ્નમાં ચંદ્ર ઝરાનું ગીત સાંભળવા સ્થિર થઇને ઉભો રહ્યો છે. મારી સામેનાજ શિખર પરનો ખરક ઈંદુના શાંત પ્રકાશમાં સ્નાન કરતો હોય એવું લાગે છે. કેં ગુઢ સંગીત રેલાવતા પાણીના ધોધના પડધા આખા વનમાં બ્યાપી રહ્યા છે.

ચંદ્ર પ્રકાશમાં દૂરથીએ પાણી કાળા પથરાઓની વચ્ચે બહુજ શ્વેત લાગે છે. અને ઉછળતા તરંગોથી નૃત્ય કરે છે. આને શી ઉપમા આપવી તે સુઝતું નથી.

પર્વતના એક ઝુંપડામાંથી એક દીપક કોઇને જોલાવી રહ્યો છે. છુટીછવાઇ તારાકણીઓ પરસ્પર કેં જોણી કરી રહી છે. આખા વિશ્વની

મુંદરતા આ ગિરિમાલની વચ્ચે ખીણમાંજ પુરાય રહી હોય એમ લાગે છે.

તા. ૨૬-૬-૨૦.

કુલનથી સવારે પોણાસાતે સુનમર્ગ આવવા નીકળ્યાં. આજે ફક્ત સાડા દસ માઇલ જ કાપવાના હતા. રસ્તો આજે ઘણોજ ખરાબ અને પહાડી આવ્યો. ધડીમાં ઝરાની પાસે ખીણમાં ને ધડીમાં ઉપર ચઢવાનું. માર્ગ એટલો વિકટ હતો કે ન પુછો વાત. અહીંના ઘોડાજ આમાં ચાલી શકે.

રસ્તો વિકટ તો હતો પણ મનોહર પણ બહુજ હતો. આજે તો જંગલની વચમાં થઇનેજ પસાર થવાનું હતું. માર્ગમાં પાણીના પુષ્કળ ઝરણુ આવતાં અને મોટા ઘોધમાં જઇને પડતાં. નાયઝરાનો ઘોધ પણ આમજ વહેતો હશે ?

એક તો પહાડી રસ્તો ને તેમાં મોટું બ્રાહ્મનું ટાળું નડ્યું. સાંકડા રસ્તામાં બ્રાહ્મ (ઘેટાંની) ની સેનામાંથી રસ્તો કાઢવો પણ મુશ્કેલ અને આ સેનાએ રાવણને જીતવા ગએલા વાંદરાઓની સેના જેવડીજ હતી.

હવે તો સામસામા બે પહાડો બહુજ નજીક હતા, અને વચ્ચેથી ધુધવાટા કરતો ઘોધ વહેતો. સામા પર્વતની ભીંત પર બરફના ચરને થર આવતા. એક જગાએ તો ખરેખરી મઝા થઇ, રસ્તામાં એક ડેકાણે બરફ પર થઇને પસાર થવાનું હતું, નીચે જોસભેર વહેતાં પાણી અને એક બાજુ કોમો સીધા પહાડ. તેના પર બરફ બાઝી ગએલો અને માત્ર એક વહેંત જેવડી બરફની પગથી પર ચાલીને જવાનું હતું. ઘોડા પર તો જઇ શકાય તેમ હતુંજ નહીં. અને જરાક પગ સરે તો સોએ વર્ષ પુરાંજ થાય. એક હાથે કોઇ કોઇ વખત ટેકો દેતી અને એક હાથે છત્રીને ટકવી તેમ કરી એટલી કીનારી ચાલી ગઇ.

બીજે પણ એક સ્થળે બરફ પર ચાલવાનું આવતું હતું. પણ તે એટલું સખત નહોતું. ત્રણેક માઇલ તો પગે જ ચાલી પુરા કર્યા. ચારે પાસ જ્યાં જુવેા ત્યાં ઉમા પર્વતની દીવાલો હતી, આજ રસ્તેથી 'લદાક, અસ્કર્ડુ, ચારકંદ' વગેરે સ્થળે જવાય છે. અમરનાથ પણ અહીંથી જઈ શકાય ખરું. 'અહીં ધણું ખરું' અંગ્રેજો જ આવે છે. ક્વાચેતજ કોઇ હીંદી અહીંઆ આવતા હશે. હીંદી સ્ત્રીઓનાં પગલાં થયાં હશે ?

પોણા અગીઆરે સુનમર્ગ. દસ માઇલ કાપતાં ચાર કલાક. આજના રસ્તાની ખુબી.

ઇસ્લામો પાછળ રહ્યો હતો તે હજી સુધી આવી પહોંચ્યો નહોતો. હું ને ઘોડાવાળો બંને એકલા જ હતાં. ઇસ્લામાને શું થયું હશે એના ધણા તર્કવિતર્ક થયા. રસ્તામાં પડી તો નહીં ગયો હોય ? સામાન પણ આવી નહોતો પહોંચ્યો. પર્વત પરના ઘાસના મોટા મેદાનમાં એક ટેકરા પર જાડ તળે જઈ અને ઘોડાવાળાને ઘોડો લઈ ઇસ્લામાની ખબર કાઢવા મોકલ્યો.

આશરે અડધો કલાક આમ બેસી રહ્યા પછી ઇસ્લામો આવી પહોંચ્યો. એના ઘોડાએ ઘાસમાં કે ખાધું હશે તેનો નીશો ચઢ્યો હતો. એટલે ચાલ્યો નહીં તેથી વાર થઈ. મેં ઘોડો ન મોકલ્યો હોત તો તે વખતે પણ ન આવત.

ત્યાંથી તંબુની જગા પસંદ કરવા એ આગળ ગયો. થોડી વાર પછી એ ગઈ. દૂરથી કોઈ સાહેબના ત્રણ ચાર તંબુ ઠોકેલા હોય એમ જણાયું.

એ તંબુથી દૂર હું એક જાડ તળે પથર પર જઈ બેઠી. ઇસ્લામો તો સાહેબના ખાનસામા પાસે પહોંચી ગયો. મને એણે ત્યાંથી વાટકો ભરી દુધ લાવી આપ્યું. દુધ પીધું એટલે જરાકે નીરાંત થઈ.

વખત જતો હતો. સામાન નહોતો આવી પહોંચ્યો. એથી હજાર તકોને મનમાં સ્થાન મળતું. કે' ધોધમાં પડી તો નહીં' ગયું હોય ? કોઇ માણસ કે ઘોડાનો પગ સરક્યો હશે તો ? જે હતું તે બધું એ- માંજ હતું. સામાન ન આવી પહોંચે કે કે' અકસ્માત થાય તો મારી શી દશા થાય ?

બબ્બે વખત માણસો ખબર કાઢી આવ્યા. છેવટે ઓવરકેટ પાથરી ધાસ ઉપર સુઇ ગઇ. આકાશ ઘેરાવા માંડતું હતું. તંબુ આવ્યા પહેલાં વરસાદ પડશે તો શી મજા થશે તે ચિંતા થઇ.

ચારે પાસ બરફનાં ઉચાં શિખરો આવી રહ્યાં હતાં. આસપાસ ટેકરાવાળું લીલું મેદાન હતું. એક નાનો ઝરો વચ્ચે થઇને વહેતો હતો. ઝાડ પરથી એક કાગડો કા કા કરીને ઉડી ગયો. દેવદારનાં વૃક્ષો પવન- માં ખુબ હાલતાં. કોઇ પક્ષી ગાતું. પણ સામાન હવે ક્યારે આવશે એજ વિચાર એક રમી રહ્યો હતો.

વાટ જોવડાવી જોવડાવીને એ વાગ્યા પછી સામાન આવી પ- હોંચ્યો. કે' થોડું ધણું રસ્તામાં એ લોકોએ ગુમાવ્યું તો હતુંજ. ઝટ- ઝટ એક પાસ તંબુ ઉભો કરવા માંડ્યો ને ફેરાં પડવા માંડ્યાં. જરાક મોડો આવ્યો હોત તો ભીંજવુંજ પડત. ટપાલ અહીંઆ મંગાવી હતી તે પણ આવી પહોંચી.

બરફ પર આજેજ ચઢવું હતું. પણ વાદળાં ઘેરાય છે એટલે કાલેજ વાત.

સાંજના મેદાનોમાં ટેકરીઓ પર એકલી ફરી આવી. સાંજ ઘેરાએલી હતી. મને પણ જરા સુતું સુતું લાગતું હતું. બધાંથી હું કેટલે દૂર હતી ? અહીંથી એકદમ જતા રહેવાનું' મન થયું. આવીને ટપાલ લખી. વાદળ વેરાવા માંડ્યાં હતાં એટલે બહાર આરામચેર પર બેઠી. ચંદ્રમા ધીરે ધીરે પર્વત પર પગલાં માંડી ઉપર ચઢતો હતો અને સૃષ્ટિને અજવાળતો હતો. સાડાનવ સુધી આમને આમ બેસી રહી.

તા. ૨૭-૬-૨૦.

જે બરફ પર જવાને આટલી મહેનત ને રખડપટ્ટી કરી હતી તે છેવટે આજ જોયો. લગભગ નવ વાગે હું ઘરવાળો ને બે લોડા-વાળા ચાલતાં બરફ જોવા નીકળ્યાં. અમારી પાછળ દેખાતાં શિખરો પરજ જવાનું હતું. લીલા ટેકરીઓવાળાં મેદાનમાંથી પસાર થઇ પથરામાં ચાલવા માંડ્યું. સામે દેખાતા બરફનો એક મોટો ઝરો ખીણમાંથી વહેતો હતો. એક ટેકરી ઉતરી અમે ઝરાની નજીક જઇ પહોંચ્યાં. અમે જે ટેકરી પર ચાલતાં હતાં ત્યાં પણ નીચેની ખાણ પર બરફનાં મોટાં ચોસલાં ખાજેલાં હતાં. જે ટેકરી પર જવાનું હતું તેની અને અમે ચાલતાં હતાં તે બંનેની વચ્ચે થઇને એ ઝરો વહેતો હતો. અને તે પણ એક સ્થળેથી નહીં. ચાલતાં ચાલતાં એક નાના ઝરણા આગળ આવી પહોંચ્યા. અને જુટ મોજા ઉતારી ધાસની ચંપલો પહેરી.

પાણી બહુજ થંડાં હતાં. પગ મુક્તાંજ કળી જતો. એવા બે ત્રણ ઝરણુ લાકડી લઇને વટાવ્યા. એક ઝરો તો ઢીંચણની થોડે નીચે મુધીના પાણીવાળો હતો. છેવટે એક મોટા વહેણા આગળ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં પાણી ઢીંચણ ઉપર હતાં. એટલે નીરુપાયે ધરલામાની પીઠ પર બેસી એ ધોધ વટાવવો પડ્યો.

સામે પર્વતમાં બરફના ચરને ચર ખાજેલા હતાં. હવે ગરમીને વખત છે એટલે બરફ પીગળવા માંડ્યો છે, અને બહુ સખત નથી. હાથમાં લઇએ તો જુદી જેવો હોય છે. મેં ધાસની ચંપલો પહેરી ઉપર ચઢવા તો માંડ્યું પણ પગ એકદમ થંડા થવા માંડ્યા, એટલે ફરી પાછા નીચે ઉતરી જુટ મોજા પહેરી લીધાં, અને તેના ઉપર ધાસની ચંપલો પગ બહુ સરે નહીં માટે ચઢાવો. આ ટેકરીને શીત-લગન કહે છે.

આમળ એક ઘોડાવાળો ચઢતો હતો. પાછળ ઇસ્લામો તથા બીજો ઘોડાવાળો રજાં હતો. મારા હાથમાં એક મોટી અણીવાળી લાકડી હતી તે ટેકવી ટેકવી બરફ પર ચઢવા માંડ્યું. પ્રથમ એમ લાગતું કે આ સીધા ટેકરા પર શી રીતે ચઢશે ? પણ જેમ તેમ પગ ટેકવીને ચઢવા માંડ્યું. એમ કરતાં ધણી વાર પગ સરકી જતો. છેક ઉપરના શિખર પરથી બરફ પીગળતો, તેનો ઘોઘ નીચેના બરફના એક મોટા કાણામાં પડતો. એ જગા બહુજ સીધી હતી. તોએ અમે અડધે મુઠી ચઢ્યાં. ઉતરતી વખતે હેરાન થવાની બીકે છેક ઉપર જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને પાછા વળ્યાં.

ખરેખરી મઝા તો ઉતરતી વખતે આવી. સીધા બરફ પર પગ ધણી વાર ઠરતો નહતો. અને વારંવાર સરકી જવાતું, પણ ઇસ્લામો અને બચાવી હોતો. તે મારી આમળ ચાલતો. એક વખત એણે બેઠા બેઠા સરકવા માંડ્યું. એનું જોઈને મને પણ મન થયું, બહુ સીધા ઢોળાવ આવે ત્યારે મેં પણ એ પ્રયોગ અજમાવ્યો. મારી આમળ ઇસ્લામો સરકતો, પાછળ હું. આમ કરવામાં ધણીજ મબ્બહ પડી. ધણી વખત ચાલતાં ચાલતાં ઘોડાવાળાઓ, ઇસ્લામો ને હું વારંવાર સરકીને પડી જતાં.

છેવટે અમે ઉતરી રજાં. બહુ સીધા ઢોળાવ ન હોય ત્યાં તો ઉતાવળા પણ ચલાતું. થોડેથી એક ખાસની ચંપલ ટુટી ગઇ.

પાછાં આવતાં બધાંજ વહેલાં આવ્યાં. સાડી પાછળથી સરકવાને લીધે બીનીને મટોડીવાળી થઇ ગઇ હતી. તંબુ મુઠી પહોંચવાનો ઝોળામાં ઝોછો બે માઇલનો રસ્તો હશે.

સાંજના ખાઇપીને પોણાચારે સુનમર્મથી નીકળ્યાં. એક ડુંકા પણ સખત રસ્તે ઇસ્લામાએ દોર્યાં. એ રસ્તો દેવદારના વનમાં ચઢને નીકળતો હતો. વચ્ચે એક બરફ વહેતું હતું. રસ્તો એકમો તો હોતો.

હતો કે જરાક પગ સરકે તો ક્યાંને ક્યાં પડાવ. તેનો પતોએ ન લાગે. તેમાંએ પાછું એક વેંતનીજ પગથી પર ચાલવાનું હતું.

આજ પણ પાછી પેલીજ બરફની પગથી વચ્ચે આવી.

કુલન આવ્યાં ત્યારે પોણાઆઠ થયા હતાં. ત્યાં તાજું દુધ પી કલાક વીસામે લાઇ ગુંડના પડાવ આગળ આવવા નીકળ્યાં. ચંદનીરાત હોવાથી વાંધો નહીં આવે એમ લાગ્યું. પણ થોડે ચાલ્યાં પછી ચંદ્રમા તો વાદળાથી ઘરત થયો હતો. એક પાસ વીજળીઓ પણ ચમકવા માંડી. કોઇ કોઈ વખત ગર્જનાઓ પણ સંભળાતી. પણ એ બધાં નિષ્ફલ પ્રયત્નો હતાં.

ગુંડ બે માઇલ રહ્યું હશે એવામાં શશી કારાગ્રહમાંથી છુટ્યો હોય તેમ પુર જોશમાં પ્રકાશવા માંડ્યો. અને આખા અરણ્યને શ્વેત કિરણની રસધારાથી ભીંજવી દીધું.

ગુંડ આવ્યાં ત્યારે પોણાદસ થયા હતા. ચાંદની સરસ ખીલી હતી. તેથી આરામચેર નાખી સામે વહી જતા ધોધ અને તેમાં પડતાં સુધાકરનાં પ્રતિબિંબને ક્યાં સુધી જોયા કર્યું. એવું રમણીય લાગતું હતું !

સામાન આવી પહોંચ્યો. બીજાનું તૈયાર થવાની ખબર ઇસ્લામા-એ આપી એટલે ત્યાંથી ઉડી.

૨૯-૬-૨૦.

આ બાળુ ભાર ઉપાડવામાં ‘ઝાંપા’ નામનાં જનવર બહુ વપરાય છે. આ જનવર ધણાંજ મજબુત હોય છે. અને સખતમાં સખત રસ્તે પણ સારું કામ આપે છે.

વળી આ તરફથી જતા લદાક તરફના ‘લામા’ પણ ધણીવાર જોવામાં આવે છે. આ લોકો ધણા જ દૂર હોય છે. વાંધો પડે તો માણસને દબાવીને મારી નાખે છે. કાલે એક જાણુને ઇસ્લામાએ પુછ્યું: ‘તુંમ લામા હય ?’ એણે હાનો જવાબ આપ્યો અને ધોડા-

વાળાને કહ્યું: 'હમ સીર કાટનેવાલા લામા હય.' આ બોલો બહુ બેઠોળ લાગે છે. જરા પણ ગમતા નથી.

સાડા અગીઆરે કુલન તંબુવાળો આગળ આવ્યો હતો પણ વાંસ પાછળજ ભુલી ગયો હતો એટલે એ નકામેજ હતો.

મસ્લામાએ આણેલું દુધ પીને અખરોટના ઝાડ નીચે ધોધ વહેતો જોતી બેઠી. એ અઢી કલાક આમને આમ વાટ જોવી પડી. સૂય પ્રખર તપતો હતો. મન પણ શૂન્ય થઈ ગયું હતું. કેં વિચારજ નહોતા આવતા.

એટલી બધી જડતા આવી ગઈ છે કે એક પણ સારો વિચારજ ન આવે ? આટલા સમયમાં કોન લેખક, કવિ કે શોધકે શા શા વિચારપુષ્પો ગુંથ્યાં હોત ! ઘણી વાર એમ થાય છે કે વિચાર કરવાનો વખતજ નથી મળતો. આમ વખત મળે ત્યારે વિચાર નથી આવતાં. ને એ વેળા વ્યર્થજ વહી જાય છે. વિચારજ ન હોય ત્યાં એના ડોળ કરે શું ?

સવારના મુસાફરીમાં તાપ અકળાવતો હોવાથી સાંજે થોડે આગળ જઈ રહેવા વિચાર કર્યો. સાંજના આ પીધા પછી ચાંદની રાત હોવાથી વાંધો ન હતો. નવેક વાગતે નીકળ્યાં.

નિરબ્ર વ્યોમમાં જ્યોત્સ્ના ખીલી રહી હતી. રુપમય શ્વેતચાદર સૃષ્ટિ સુંદરીએ સજી હોય એમ એ શોભી રહી હતી. શાળીના ક્ષેત્રોમાં તારાઓનાં પ્રતિબિંબ, નાયતા અનિલથી ઝુલતા વૃક્ષવૃંદ, સ્થિતિ કે લય સમયે એક જ ભાવ ધરનારા અવિચલ પર્વતરાજ, એ બધાં બહુજ સુંદર લાગતાં. પર્વતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે કરેલી તાપણીની જ્યોતો દીપક સમી નાની નાની લાગતી. મારો વિચાર પણ આવીને માર્ગ પુરો કરવાનો હતો. સાડા ત્રણ માઇલ ચાલી. પછીનો માર્ગ અજાણ્યોથી ભીંજાએલો હતો.

બધું મળીને સાડા પાંચ માઇલ આવ્યાં અને વહેળાથી પાંચ સાત હાથ દૂર તંબુ નાખવાનું કરાવ્યું.

સાડા અગીઆરે સામાન આવ્યો. તંબુ ઠાકાણે એટલે સુવાની તૈયારી કરી.

તા. ૨૯-૬-૨૦.

સાડા છએ ઉઠી, એક કલાકમાં પરવારી ગાંધરબલ આવવા નીકળ્યાં, ઘોડો સરસ દોડયો. જરાક તેનું અભિમાન પણ આવ્યું. પોણા બે કલાકમાં ગાંધરબલ. ચઢ ઉતરની જમીનમાં દોડતે ઘોડે કેં જોવાયું નહીં.

બાળા એટલી વારમાં જરા ફેરવાઇ ગઇ હોય એમ લાગ્યું; સાંજના શીકારમાં ફરી આવ્યાં.

તા. ૩૦-૬-૨૦.

લગભગ બાર વાગતાં કા...ને ને ધરનામાને સખત તકરાર થઇ. મેં...તેનો પક્ષ નહીં લીધો માટે તેને બહુ ખોટું લાગ્યું.
.....સાંજના ત્રણ પછી નીકળ્યાં.

આવા સ્થળમાંએ લઢવાની વૃત્તિ કેમ થતી હશે? માનવીની વૃત્તિએ કેવા પ્રકારની છે. કોઇ ખરું કે ખોટું કરે તેમાં બીજાએ ટેકા આપવોજ જોઇએ?

સાડા છએ શાદીપુર. અંચારસરૌવરમાં શીકારો ચલાવ્યો. શાદીપોરમાં હું ને.....ફરી આવ્યાં. એ લોક પણ અમારી સાથે આવે એમ મેં કહ્યું. પણ એના પિતા તથા માંજી (વહાણનો માલીક ખલાસી) બહાર ગએલા હોવાથી કેં નક્કી ન થયું.

સાંજને બદલે સવારે નીકળવાનું કરાવ્યું. શુકલપક્ષની ચતુર્દશીનો દિવસ આજે હતો. ચાંદની પુર બહારમાં હતી. અંચારસરૌવરનાં જળ દૂર સુધી પથરાએલાં હતાં. વચ્ચેની જમીન પરનાં વૃક્ષનાં પ્રતિબિંબ રિશિર જળમાં પડતાં. એક પાસ મટોડીવાળાં ખેતરો ને તેની આસપાસ

ની ટેકરી જણાતાં. એક શીકારામાં ઢાંચ ફેંનોમાય વગાડતું પસાર થયું. મધુર અવાજ પવનની ધીમી લહેકી સાથે દૂર દૂર સુધી ધસડાઇ ગયો. બધે એવું શાંત ને સુંદર લાગતું !

આવી સૃષ્ટિમાં સમતોલપાછું જતું રહે એ મનુષ્યજાતિને શોભા આપનારું તો નથીજ. કેટલાકની આખી જીંદગી કલહ કરવામાંજ ચાલી જતી હશે. સુંદર જીવનનું સ્વપ્ન એ કદી તેમને આવતું હશે ?

સાડા દસ સુધી આમને આમ છત પર બેસી રહી. ઉંઘથી આંખો નમી જતી હતી. તોપણ નીચે ઉતરવાનું મન નહોતું થતું. જળનાં તરંગોમાં ચંદ્રનાં કિરણો નાચતાં. અનિલની ઝીણી ઝીણી લહેરો પાંખણોને નમાવી દેતી. શશીનો પ્રકાશ જમતને લીંપતો. શાંતિ-દેવી અહીંજ મૂર્તિમતી વસતી હતી.

ધીરે ધીરે મગજ ચેરાઇ જતું હતું. અને ચેતનમાંથી જડતા તરફ ઘળતું હતું. જડતાની પરિસીમાએ પહોંચે તે પહેલાં હું ઉઠી. અને નીચે ઉતરી.

તા. ૧-૭-૨૦.

પ્રભાતમાં ઉઠી ત્યારે બોટ ચાલુ થઇ ગઇ હતી. સાત વાગતામાં તો સુંબલ આગળ આવી પહોંચ્યાં. અહીં પાણીનો પટ વિશાલ છે. ક્ષેત્રો દૂર દૂર સુધીનાં જણાય છે. ગામ જરા દૂર હશે.

તાપને લીધે પાણી વધી ગયાં હતાં. તેથી મેટી કીસ્તી પુલ તળેથી નીકળે તેમ ન હતું. કીચનબોટના હોલને શલ્યુગારી તેમાંજ સોંપુર આવવા નીકળ્યાં. સોંપુર પુલર ભેકમાંથી આવવાનું છે.

પુલર ભેકનાં પાણી ધણાંજ સ્વચ્છ છે. અને એમાં ધણી જાતનાં ફુલોના વેલા થાય છે. સફેદ કમળ, પીળાં તથા ગુલાબી ફુલ તો અમે જોયાં. આખું સરોવર જાતજાતના વેલાઓથી ભરપૂર હતું. કમળ અને બીજા વેલાઓનાં ચતાં એના ઉપર તરતાં. કમળનાં મોટાં પાંદડાં પરતું પાણી હીરાકણીઓ માફક ચળકતું. એક સ્થળે તો

અમારી બોટ વેલાઓ વચ્ચે એવી ગુંથણાઈ ગઈ કે કેમે ફરી નીકળતી નહોતી. ઇસ્લામો ને એવી બૈરી તો કાગમર રહમસ જેવાં થઈ ગયાં હતાં. બપોર પછી આ જગાએ પવન સખત ઉઠતો એટલે કીસ્તીને પણ જોખમમાં આવવાનો ડર હતો. મારા મનમાં પણ કે' કે' શંકાઓ થઈ. ચારે તરફ ઘણે દૂર દૂર સુધી પાણી હતું. એકે કીનારો દેખાતો ન હતો. અહીં હુબી જઈએ તો ગમે એવો તરનાર માણસ પણ આ વેલાઓમાંથી નીકળવો મુશ્કેલ તો અમારો તો આશ્ચર્યજનક ન હતો. એ સ્થિતિની પણ ધડીબર કલ્પના થઈ. બધાં સખત મહેનત કરતા હતાં. છેવટે બોટ નીકળી. ત્યાંથી પાણીમાં રોપેલા ઝાડોની વચ્ચે થઈ કીસ્તીને કાઢી. થોડી વારમાં અમે નિર્મલ પાણીમાં આવ્યાં.

આ સરોવર બહુજ વિશાલ અને સુંદર છે. અને તેમાંના વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પો અને વેલાઓથી તે બહુજ સુશોભિત લાગે છે. મને આ સરોવર બહુજ ગમ્યું.

પોણા ચારે સોંપુર.....

સાંજે શીકારામાં ફરી આવ્યાં. પવન શરુ થયો હતો, એને લીધે સરોવરના પાણી સમુદ્રની માફક ઉછળતાં. શીકારાને ફરતા ચારે તરફના પાણી, દૂરના કીનારા ને પર્વત જણાતાં. અહીંના દેખાવ વળી જુદીજ નતનો છે. જાણે દરીઆમાંજ ફરતાં હોઈએ એવો ભાસ થાય છે.

૨-૭-૨૦.

સવારમાં સોંપુરમાં રેશમના કપડા ઉછેરવાની રીત જોઈ. 'સીલ્ક ફેક્ટરી' ના અંગ્રેજો ગામના લોકોને કપડાનાં બીજ આપે છે. તેને આ લોકો ઘરમાં ઉછેરે છે. એને માટે ઘરમાં ખાસ એક ઓરડી જુદી રાખે છે. તેની અંદર સેતુરની ડાળીઓ સહિત પાંદડાં ભરે છે, અને તેમાં કપડાને મુકે છે. કપડો દહાડે દહાડે મોટો થાય છે.

અને પોતાના મોમાંથી તાંતણા કાઢે છે અને પોતાના આખા શરીર ઉપર વીંટે છે. છેવટે એ એમાંને એમાં જ ભરી જાય છે. આ કીડાઓ સફેદ અને લાંબા ધયળ જેવા હોય છે.

સોંપુરથી સાડાદસે બોટ ચલાવી. પવન બીલકુલ ન હતો. પીળાં કુલોથી સરોવર ભરેલું હતું.

આજનો દિવસ તદ્દન નકામો ને આળસમાં ગયો. આજની મારક બધા દિવસ નજ જમ શકે. આઠ વાગે સુબલ.

વચ્ચે એક પુલ નીચેથી કીસ્તી કાઢતાં પાણી બહુ જોરમાં હોવાથી અમને બધાને ઉતારી મુક્યાં હતાં. આ કીસ્તી હુમી જાય તો એક પહેરવાનું કપડું સરખુંએ બહાર ન હોતું. અમારી કેવી અથડામણ થાય ?

વદ એકમનો ચંદ્રમા ઉગવા માંડ્યો હતો ને ધીરે ધીરે ઉંચે ચઢતો હતો.

૩-૭-૨૦.

આખો દિવસ કીસ્તી ચલાવી શ્રીનગરની બહાર આવી પહોંચ્યાં. શ્રીનગરની અંદર શહેરમાં રાત રહેવું બહુ અઘરું લાગ્યું. તાપ પુષ્કળ લાગ્યો.

૪-૭-૨૦.

એક વાગે ‘ હાલ સરોવર ’ માં આવી પહોંચ્યાં. ત્રણ દિવસ અહીંજ રહેવાનો વિચાર છે.

હાલના પાણી ધણાંજ નીર્મળ છે. અને નીચેના વેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. સાંજના શીકારામાં બેસીને હાલમાં કલાક ફરી. હાલની મલી કુંચીઓ બહુજ સુંદર છે.

તે પછી ૧૨વાં ગઇ. ગરમી અમદાવાદને જેવીજ હોય એવું લાગ્યું.

આવી ત્યારે મુ'બાઇવાળાં...મળવા આવ્યાં હતાં.....શોખ બહુ મારે છે. બપોરે પુષ્કળ રાખે છે. પણ એથી શું? સત્તર દિવસમાં કારમીરથી કંટાળી ગયાં અને કાલે જવાના છે!

૫-૭-૨૦.

બપોરના—ને હું 'કાર્પેટ ફેક્ટરી' જોવા ગયાં. અમે જે ફેક્ટરી જોવા ગયાં તે અંગ્રેજની માલીકીની હતી. હીંદી કારીગીરીના નમુના અહીં જોયા. કોણ કહી શકે કે આ કળા જાણનારા અને શોધનારા આપણા પૂર્વજો જંગલી હતા?

સાંદર્થ અને કળાની ભાવના આમાં પુરેપુરી વીકસેલી છે. પાછા આવતાં એર્ચીત્યો વરસાદ નડ્યો.

આજ શ્રીનગરની કુલશી ખાધી.

૬-૭-૨૦.

આજનોએ ઘણોખરો વખત ગાલીચા જોવામાં ગયો. કારીગરોને ઘેર જઈને પણ જોઇ આવ્યાં.

કોણ જણે કેમ આ કારીગરોના મોં ઉપર ઉત્સાહ નથી જણાતો. એકજ જગાએ બેસીને કલાકો સુધી કામ કરવાથી આમ થતું હશે? ઉત્સાહ આથી મંદ પડી જતો હશે?

હીંદુસ્તાનમાં કારીગરો ને મજૂરોને ઉત્તેજન કે આનંદનાં સાધનોજ ક્યાં છે? કળાની ભાવના એમના ધંધામાં અતિ વીકસેલી છે એ ખરું પણ એના આનંદનો આસ્વાદ પુરેપુરો લેવાને એ લોકો સર્જકોલાં નથી. એમના કામ પછી એમને એ કામ કર્યા બદલ આનંદ ને સંતોષ થતો હશે કે નહીં તેજ મને શંકાની વાત લાગે છે.

કળા એ ગમે તેટલી સુંદર હોય તોએ ઘણું ખરું એ મોજ-શોખનેજ પોષનારી છે. આવાં મોજશોખનાં સાધનો મારે કળાના ઉત્તેજનના નામે મજૂરોની આખી જીંદગી નિષ્ફલ કરવામાં આવે

છે. જેને એ કાર્યમાં રસ હોય તે બધે એ કરે, પણ તે આળસુ ધનવાનોના કળાને નામે પોષાતા ગર્વને સંતોષવા તો નહીંજ. આવી વસ્તુઓ વિના જીવન નહીં શકે તેમ છે. વળી એ કાર્યના કરનાર કારીગર કે મજૂરોને હંમેશાં મજૂરી કરીનેજ જીવન નભાવવું પડે છે. નથી એમને મળતો આનંદ કે સંતોષ. સવારથી તે સાંજ સુધી કામ પર બેસવું એટલુંજ એમની આખી જીંદગીનું સૂત્ર હોય છે. એમને નથી બીજા કોઈ પણ પ્રકારના જીવનનું સ્વપ્ન કે મનો-રાજ્ય ભોગવવાના અભિલાષા; તો પછી પશુઓમાં ને આ વર્ગમાં શો ફેર અણી શકાય ?

ગમે તેવી સુંદર કલાને ખાતર પણ જીંદગી આવી પશુ જેવી કે નિરસ તો નજ બનવી જોઈએ. જગતનો અર્ધોભાગ ખરેખરી નકામી વસ્તુઓ પેદા કરવામાંજ રોકાયો છે.

શા માટે આ બધા વિના ન ચાલી શકે ? જરૂરીઆતો વધારી કેટલીએ જીંદગીએ પશુ જેવી બનાવવી એ મનુષ્યસ્વને છાજે ? છતાંએ જગત એમાંજ ગર્વ નથી લેતું ?

શા માટે સાદામાં સાદું જીવન ન નહીં શકે ? આખોએ દેશ દારિદ્ર્યમાં ડુબી ગયો હોય ત્યારે વૈભવનું સ્વપ્નએ કેમ આવવું જોઈએ ? તોએ મન આ વસ્તુઓ ઉપર આકર્ષાય છે કેમ ?

મન તો અસ્થિર છે. આમમાં ધૃત નાખવાથી બળતા અગ્નિ માફક મનનેએ સંતોષવા જતાં ઉલટું પ્રદિપ્ત થાય છે. મનનો તો સંયમ રાખવોજ સારો.

૭-૭-૨૦.

અધ રહું. આજે છેલ્લો દિવસ. કાલે તો શ્રીનગર પાસેથી છેલ્લી વીદાય લેવી પડશે.

આજે છેલ્લો દિવસ હોવાથી થોડીક મજાદ કરી લેવાનું ધાર્યું. બાળા, હું ને-અહેન ત્રણજ નણ્યાં નીચાતબાગ જવા નીકળ્યાં.

પ્રથમ એક ફળથી બરપુર વાડી જોઇ. તેમાં અપકવ ને પકવ ફળોથી ડાળીઓ નથી જતી. ત્યાંથી એક બીજો બાગ જોયો. આમાં માત્ર ચીનારનાં ઝાડજ છે.

તે પછી કમળ જોવા ગયાં. હળુ ડાલમાં બીજે કોઇ સ્થળે કુટ્યાં નથી. માત્ર એકજ સ્થળે થયાં છે. આ જાત અમદાવાદમાં ચડોળામાં થતાં કમળને મળતી છે. તેમાંથી કેટલાંક કમળ અને કમળપત્રો ચુટ્યાં. ત્યાંથી નીશાતબાગ ગયાં. પુષ્કળ રંગનાં ફુલોને જોઇ નયનને તૃપ્ત કર્યાં. થોડી વાર ચીનાર તળે સુતાં.

આવતી વખતે તડકો સખત થતો હતો. તેથી મોટાં કમળપત્રો તોડી તેની છત્રીઓ અને ટોપીઓ બનાવી તે ઝોઢી અને પહેરી. શીકારો ચલાવતાં મેં પણ ખુબ હલેસાં માર્યાં. હવે મારો હાથ સારો ચાલે છે. બધા માંજની સાથે કે'પણ ભુલ વિના ચલાવી શકું છું. કમળપત્રો તોડી પાણી છાંટતાં તેના પરથી પારાના માફક સરી જતાં. દિવસ વાદળ વાળો હતો. પણ પાછળથી તડકો નીકળ્યો હતો. ડાલના સ્વચ્છ પાણી તેમાં ચમકતા. દૂરના કીનારા પરની સંદેશની હારો સ્પષ્ટ જણાતી. વચ્ચે એક નાની બેટ જેવી વાડીમાં તુત (સેતુર) ખાવા ઉતર્યા. વાડી નાની પણ ઘટાદાર છે. તુત પર ઠીક સપાટો ચલાવ્યો.

અગીઆર વાગે પાછા એક બીજી જાતનાં 'તુત' પણ ખાધાં. ફરવા નીકળવું હતું. પણ.....બધાં આવ્યાં એટલે બંધ રાખવું પડ્યું.

૮-૭-૨૦.

જે સુંદરતાને આટલી મોહભરી જોવા હોંસ ધરી હતી તેને મુઠી-ને નીકળવું પડ્યું.

હસ વાગતાં શ્રીનગરથી નીકળ્યાં. રસ્તામાં બરફ ઘણો ખરો પી-ગળા ગયો હતો. એટલે કોઇક દુર્બલ ઝરણો સીવાય ઘણાંખરાં સુકાઇ

મયાં હત્યા. રસ્તો આવતી વખતે વધારે સુંદર હતો. આ પર્વતમાં દેવદારનાં પુષ્કળ વન છે. બાકીના ભાગમાં ઢાળ પડતી ખેતી કરેલી છે. એ ખેતરોની પાસે પહાડમાં ઉંચા નીચા સ્થળે બંધાએલા મરીના ઝુપડાં સરસ લાગે છે. સંધ્યાકાળની ઘેરી છાયા ઢળતી હતી. આખા દિવસનાં તાપથી કંટાળેલા હોવાથી એ સમયે પર્વત વધારે સુંદર લાગતો. રાત્રે નવ વાગે મરીમાં એક હોટેલમાં ગયાં.

૯-૭-૨૦.

સવારે એક માણસને સાથે લઇ મરી જોયું. મરીના બધા રસ્તા ચઢાણવાળા છે. ગામ બહુ સુધડ અને સ્વચ્છ છે. મોટી મોટી બમકાદાર દુકાનો પણ છે. બંગલાઓ નાના નાના છે. કેટલાંક મકાનો મોટાં છે. ત્યાં ઘણું બધું અંગ્રેજો આવે છે.

મરીની ટેકરી પરથી દૂર સુધીના નાનાં મોટાં શિખરો દેખાય છે. વચ્ચે વચ્ચેની ખીણો બહુ મનોહર લાગે છે. પ્રભાતનાં વાદળોનો ઘેરી છાયાવાળો દિવસ અને આ ટેકરી પર ફરવાનું બહુજ સરસ લાગ્યાં. સુખ તો અંગ્રેજોજ ભોગવે છે. અહીં આ સાહેબ લોકોને માટેજ બધું હોય એવું લાગે છે, પ્રમાણમાં અહીંનું જીવન મોંઘું પડતું હશે.

અગીઆરે રાવલપીંડી.....

આખો દિવસ ત્યાં રહી.....ને.....ની સાથે રાતની ટ્રેનમાં ટેક્ષીલાનાં ખંડેરો જોવા નીકળ્યાં. સરાઇ ઢાળા સ્ટેશનથી જવાય છે. સાઠા બારે રાતના સરાઇ કાળા વેષ્ટીંગરુમમાં રહ્યાં.

સવારે પંચે ઉઠ્યાં. હજી ટેક્ષીલા જવા નીકળ્યાં. મ્યુઝીયમનો ઉપરી સાહેબ સીમલા ગએલો હોવાથી મ્યુઝીયમ બંધ હતું. ત્યાના બધાં ખંડેરો જોયાં ચાર સ્થળોએ જોવાનું છે. આખું ગામ દરમિયાન ગયું હશે એમ લાગે છે. બાકીની બૌદ્ધની મૂર્તિઓ છે. ખંડેરોમાં દુકાનો, દરવાગા, ગામ, વગેરે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે સ્તૂપો પણ

દેખાય છે. કોઇ કોઇ મૂર્તિઓ તો તો અણીશુદ્ધ હતી. એક સ્થળે ઘટામાં બેસી નારતો કર્યો, ચાલતાં આબુબાબુનો પ્રદેશ અને તેમાં આવેલી ઝાડી પીરામીડ જેવી લાગતી, ચિત્રો જોયાં છે એટલે ખ્યાલ આવ્યો.

તાપ ઉતાવળે વધતો જતો હતો, આ વખતનો તાપ અહીંના બહુ સખત લાગે છે. પોણાઅગીઆરે સ્ટેશન પર, અને અગીઆર વીસની ટ્રેન પીંડી જવા પકડી.

પીંડીથી છ વાગે લાહોર આવવા ઉપડ્યાં. ટ્રેનમાં ગરમી બહુજ લાગતી. આખી રાત અકળામણમાં ગઇ.

યુરોપના પત્રો

(૧)

ઘટલીથી એક પત્ર

મીલાન.....

રા. ભાષ શંકરલાલ !

અમે બ્રીડીન્સી ઉતર્યા અને નેપલ્સ શરુ થયું ત્યારથી તમને પત્ર લખવાનો વિચાર કરું છું. તે પછી તો રોમ, ફ્લોરેન્સ ને વેનીસ પુરાં થયાં અને મીલાન આવ્યું, પણ હજી મારા વિચારને આચારમાં મુકવા જેટલો સમય નથી મળ્યો.

આ વખતની મુસાફરી શરુ કરતાં કેટકેટલાં જાણુને કાગળો લખવાના વિચાર કરી મુકેલા ? નીરખેલી સુંદરતાને શાહીના થોડાક છેકામાં કડી લેવા ધારી હતી, પણ અહીંના સુંદરતા, શ્રમ અને અનુભવોનાં વૈવિધ્યે એ સર્વ મનોરથો અફળ કર્યા. આ બધાંને અંતરમાં ઉતારવા જેટલો સમય નથી રહેતો. સાંજનાં થાકીપાકીને આવીએ ત્યારે આરામ સાથે ઘણું અંતર પડી જાય તે ખમાતું નથી. અને તેમાંએ ઘણુંખરું રાતના નાટક જોવાનું હોયજ. સન્મુખભાઈ અને ક્રાંતિલાલની માફક હુંએ પત્રો લખી અમર થઇ શકત, પણ ‘વો દીન કહાં સે ?’ હશે, એક વાતનો સંતોષ થાય છે કે પત્રાલેખનથી મળતું એ અમરત્વ ઘણું સામાન્ય નહીં થઇ ગયું. પત્રોના લેખક તરીકે હમણાં તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ બેજ તારાઓ ઝળકવાના. હું નીસાસો મુકું છું, શાને માટે ? એમની આવી એકલતા જોઇને કે એ પદ મને મળતું રહી ગયું તેની નિરાશામાં ? કોણ જાણે ?

પણ જો આવી પ્રસ્તાવના સહિત શોભીતો કાગળ લખવા જઇશ તો મને ખાત્રી છે કે આ કાગળ અધુરોજ રહેવાનો, ને આશા-

જનક છતાં અધવચ અટકેલા જનોના જેવા એના હાથ થવાના. પણ મારાં બગાસાંના ભાર નીચે એનું આયુષ્ય કચરાઇ નહીં જાય તેની હું ખાત્રી નથી આપી શકતી. હું પત્ર લખતા બેસતી હતી ત્યારે ન જન્મેલા બાલક જેવા આ પત્રને મારી સાથેના દ્વિજન્મર્થે 'દીર્ઘાયુ જીવ'નો આશીર્વાદ આપ્યો હતો તેના પુણ્યે એ કદાચ જીવે તો જીવે.

હવે ગંભીર થઇ જાઓ. અતિશય વિચાર વિના હું છટલી વીશે અભિપ્રાય આપવા બેઠી છું. 'અભિપ્રાય' ધણો ભારે શબ્દ લાગતો હોય તો 'નમ્ર મત' એને બદલે વાંચશો તો ચાલશે.

અમારી સ્ટીમરની જાંઠગી વિશે તો તમને અધુરું અધુરું કેંક-લખ્યું છે. આગસ્ટએને હાલરડાં ગાતા અને કવિઓને પ્રેરણા અર્પતા સસુદ્રેવને પાછળ સુકી હવે અમે કલાકારો, પોપો, મેડીસીઓ અને સત્તાધિકારીઓનાં સ્મરણો જગાવતી ભૂમિમાં વીચરીએ છીએ. કોન્સ્ટન્ટા-હન, મેઝીની ને ગેરીબાદી, અને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનાં સ્મરણોને આ ભૂમિ ધડીબર ભુજવા દેતી નથી. સેવનોરોલાનો પ્રાણોત્સર્ગ અહીં આજ સ્વધર્મર્થ થયો હતો. ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓએ અહીં આજ કલામાં પ્રાણ પુર્ણ હતા. પોપોની સત્તાનો વિકાસ અને વિલાસ આજ સ્થિતિએ જોયા છે. મેડીસીઓનાં સત્તા અને તોર આજ ભૂમિએ સહ્યા હતા. વજીલ અને ડેન્ટે જેવાની સરજનદાર વસુંધરનો ભાગ્ય-શાળી ખુલ્યો આજ છે. મગરુર રામનોએ જગત ઉપર રાજ્ય કર્યું તે અહીં આથી જ. એમના સ્મરણાવરંધો રજમાં રંગદોગાય છે તો એ એમની મગરુખી હજી એટલાજ તોરથી એ સાચવી રહ્યાં છે. શાં કલા, વૈનવ, દમામ, ધમાંધતા અને શૌર્ય આ ભૂમિમા એક વાર દેખાતાં હતાં ! આજે અત્રે એના અવશેષો છે પણ એમાંનો પેલો જીવતો અગ્નિ નથી. સુડડું છે પણ આત્મા નથી. સાપ ગયા અને લીસેટા રહ્યા !

જગતભરના યાત્રાળુઓ ઇટલીની સુંદરતાની યાત્રાએ આવે છે. એના થંડાં પુતળાં, ઝાંખા થતા ન થતા ચિત્રસમૂહો અને સુંદર આકાશ (આપણે માટે તો નવાઇ વગરનું) જોઇ જોઇને વખાણે છે અને ચાલ્યા જાય છે. આ બધાની પાછળનો જીવંત ઇટલીનો ખાસ કોઇથી ક્ષેવાતો નથી. ધબકતું હૈય તોએ એનું હૈયું એટલું ધીમું છે કે આવનારના કાન સુધી તે પહોંચી શકતું નથી.

પણ આ બધાનું તત્વલેચન હું શા માટે કરું છું? જે નથી જોઇ શકતું તેનો શોક સુકી દધ જે ભૂતકાલને અત્રે જીવતો-લમણે લાથ સુકીને જોડેલો, શોકાતુર અને ગંભીર છતાં ભવ્ય તેમ આશ્ચર્યજનક-જેવો છે તેને જ હું તો વર્ણવીશ.

ઇટલીમાં આવનાર પ્રવાસી સૌથી પહેલાં તો એના કલાબંડારો નીરખીનેજ અંજાઇ જાય. આપણા દેશની મારફત અહીંની કલા સત્તા અને ધર્મે પોષી છે. એ કલાના પ્રતાપે એ બંનેની અસર પણ સામાન્ય જનસમૂહ ઉપર ઘણી વધી જતી. માઇકલ એન્જેલો, બર્નીની ને રાફેલ; ડીશીઅન અને ડીન્ટોરેટો; શીલીપો અને શીલીપીનો; લીઓનાર્ડો ડી વીંસી ને ક્રેનોવા; આ અને એવા એવા બીજા ઘણાએક સમર્થ ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓ છે. અહીં આ બધા જુના ઉસ્તાદો (Old masters) ગણાય છે. એક એક કલાસ્વામી-એ પોતાની પાછળ એટલું બધું કામ સુકયું છે કે દરેકનો સર્વાંગ અભ્યાસ કરતાં તો વર્ષો લાગે. ઇટલીની હવેની કલા તો આ બધાનું અનુકરણ છે. દરેક વસ્તુને પ્રકૃતિના એક જાતના ચક્રનો નિયમ લાગુ પડે છે. ટાંચ ઉપર પહોંચ્યા પછી પાછું તો ફરવુંજ પડે. અને 'સર્ચલાઇટ' ના પ્રકાશ પછી તો સામાન્ય વીજળીના દીવાઓએ ઝાંખાઝાંખા લાગે. આવું થયું હોય તો ના ન કહેવાય.

અહીંની કલા ધનવાનોની કલા છે. અહીંના કલાવિધાયકોએ કામ કર્યું છે તે ધનવાનો અને ધર્મના આશ્રય નીચે. પરિણામ એ

શયું કે સામાન્ય જનસમૂહના જીવનની સુંદરતાઓને એ કલામાં સ્થાન નથી મળ્યું. કાં તો બાહ્યબલતા જુદા જુદા પ્રસંગો ચીતરવામાં કલાની સફલતા મનાઈ છે કે કાં તો સત્તાવાનોની ધુન પોષવામાં—એમને દેવો કે અસલની દંતકથાઓનાં પાત્રો તરીકે ચીતરવામાં અથવા એ જેમા હતા એવાને અમર કરવામાં એમની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચાઈ ગઈ છે. ‘મેડોના ને ચાઇલ્ડ’ કે કાઇસ્ટતું ‘ક્રુસીફિક્શન’ ન ચીતર્યું હોય એવો તો કોઈ ચિત્રકાર બાગ્યેજ હશે. છેલ્લાંછેલ્લાં તો અમને એકનો એક વિષય જોતાંજોતાંએ કંટાળો આવતો. ‘Good things’ ની પણ કેં હદ હોય છે.

અહીંની ચિત્રકળામાં સૃષ્ટિસૈંદર્યને કેંજ સ્થાન નથી. પશ્ચાદ્ભુમિ (back ground) તરીકે પણ એનો ઉપયોગ બાગ્યેજ થાય છે. કુદરત એમને જોઈએ તે કરતાં ઘણી માયાવિની લાગી હશે, કે એમની કલાને ન્યાય આપવાને કે શોભાવવાને ઘણી ઉતરતી લાગી હશે? ગમે તેમ પણ સૃષ્ટિની ભવ્યતામાં દિવ્યતા અને દૈવત્વ કલ્પનારા આપણા આર્થહિન્યને તો આ ખામી તરતજ નજરે ચઢે છે.

અહીંની રંગપુરણી ઘેરી અને ઉડી વધારે હોય છે. પહેલી નજરે ધ્યાન નં જેએ એવા કોઈ ચિત્રને વધારે ને વધારે જોતા જઈએ તેમ તેમ એની વિગતો દૃષ્ટિ આગળ એક પછી એક ઉઘટે છે; અને એને વખાણ્યા વગર રહેવાતું નથી. અહીંના જુના કલાકારોની કલા આપણી ખંગાળી સ્કુલને કેંક મળતી આવે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં કલાના વિકાસ ને પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર એવી રીતે થતાં ગયાં છે કે બધું સામટું જોયા પછી એન્જોલો કે રાફેલની કલા માટેનું આશ્ચર્ય ઉડી જાય છે. આ સ્વતંત્રતાના યુગમાં ‘ઓલ્ડ માસ્ટર્સ’ (પુરાતન કલાસ્વામીઓ) ની સત્તા અને ધર્મની ગુલામી માટે જોમે તે મત આપીએ, તોપણ એમણે જે કર્યું છે તેને માટે ‘ઓહો’ થયા વિના રહેતું નથી. રંગોની સમૃદ્ધિ, ભાવોનું આલેખન, વિસ્તૃ-

તતા અને ગ્રીથવટ, સફાઈ (smoothness) અને આકર્ષકતા એ અહીંની કલાનાં પ્રધાન લક્ષણો છે. શિલ્પકલામાં પણ આ દેશે અદ્ભુત કામ કર્યું છે. આકૃતિઓની રેખાઓ રેખામાંથી જાણે સંપૂર્ણતા ઝરે છે ! કેટલીક આકૃતિઓના એકેએક નમુનામાંથી એકેએક મહાકાવ્ય નીતરે છે. કંઠણ આરસના ટુકડાઓમાંથી આ લોકોએ એવી ભવ્ય સૃષ્ટિ સરજી છે કે ધણી વાર તો એ મનુષ્યકૃત હોય એમ નથી લાગતું. આકારદ્વારા માણસ શું શું બનાવી શકે એની કલ્પના તો આ આકારો જોયા પછીજ આવે; પણ શિલ્પમાં તો આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વેનાં ગ્રીક અને રોમન પુતળાં જરાએ ઉતરતાં નથી. ગ્રીક અને રોમનોમાં તો શારીરિક આકારોની સંપૂર્ણતા એ જીવનનું લક્ષ્ય ગણાતું હતું. એમના આકારો બધા શારીરિક સંપૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ રચાતા; પણ કાવ્યમયતા (poetic conception) તો પાછળથીજ વધી લાગે છે.

કાંસામાં અને કાચમાં પણ આની આ કળા જુદે રુપે દર્શન દે છે, અને ‘ મોઝેઇક ’માંએ ગ્રીણા પથ્થર કે કાચમાંથી અદ્ભુત ચિત્રો ઉપજાવે છે. ‘ ફ્રેસ્કો ’ને જોતાં જોતાંએ આંખો થાકે છે. અને ‘ ટેપેસ્ટ્રી વર્ક ’ પણ એમાંની કલા કરતાંએ એની પાછળ રહેલી મહેનતનો ખ્યાલ આપી પ્રશંસા કરાવે છે. હવે તો અમારી પાસે વિશેષણોએ ખુટી ગયાં છે. માત્ર “ ધણું સરસ છે ” એ શીવાય બીજું કંઈ સુઝતું નથી. ભાઈ મુનશીને બીજાં સરસ વિશેષણો શોધી કાઢવા બેચાર વાર વીનબ્યા પણ ખરા, પણ એમને કહેવામાં પણ ‘ બીજાં કે’ સરસ વિશેષણો હવે શોધી કાઢોને ’ એમ ‘સરસ’નો બહિષ્કાર થયો નથી. અને ભાઈ મુનશી તો હમણાં એટલી શક્તિ સાચવી સમ્પવાનું કહે છે ને બીજાં વિશેષણો શોધવાની તસ્લી બેવાની નાજ પાડે છે. ચાલો શું કરીએ ? મોટા માણસ છે.

સ્થાપત્યમાં 'ગોથીક' નું સ્થાપત્ય પ્રાબલ્ય વધારે દેખાય છે. ગ્રીક અને રોમન સ્તંભો, આરકાઓ વગેરેના ઉપયોગ પણ ઘણો થાય છે. આરસ વગર તો વાત નહીં; અને તે પણ એક બે જાતના નહીં પણ જોડલા મળે તેટલી જાતના.

અહીંનાં દેવળોમાં 'ઓર્ગન' ની ગોઠવણ ઘણી સરસ હોય છે. એની નળીઓ છાપરામાં થઇ લગભગ આખા હોલમાં પથરાય છે, અને તેને લીધે આખા દેવળમાં સંગીતની ભવ્યતાની અસર છવાઇ જાય છે. રંગીન કાચની બારીઓમાંથી આવતો ધીમે પ્રકાશ એક પ્રકારની ખાસ આધ્યાત્મિકતાભર્યું વાતાવરણ પ્રસારે છે. દેવળમાં પ્રાર્થના કરતા પાદરીઓના અવાજ વેદોચ્ચારને મળતા હોય એવા લાગે છે અને મંદિરની બાધણી એવી હોય છે કે એનો અવાજ હવામાં તરતો તરતો મોજારુપે આવતો સ્પષ્ટ લાગે છે. પણ કોણ જાણે કેમ આ કલાના વારસો-છટાલીઓ-મને કે' ધણીજ શુષ્ક દેખાય છે.

એમના મુખ પર ગુલાબી છે, છતાં ગુલાબ સ્વાભાવિક કે તાજાં નથી હોતાં. બીજા યુરોપીઓને જેવા ટેવાએલી આપણી આંખમાં એમનું નાનું કદ કે' ધ્યાનમાં જ નથી ઉતરતું. કલામાં આટલું સૌંદર્ય ઉતારનાર લોકોમાં કે' સૌંદર્ય બહુ ઉભરાઇ જતું હોય એવું પણ નથી લાગતું. એમનું સુધરેલું ગંદાપણું આપણને મહાત કરે છે. આપણી માફક આ લોકોએ વાતોડીઆ હોય એવા દેખાય છે. ગરીબ પણ દેખાય છે. ધર્મ અને સત્તાના જોતરાંને લીધે એમનો વિકાસ વધતો અટકી ગયો છે, અને યુરોપના બીજા દેશોના પ્રમાણમાં અજાન પણ વધારે લાગે છે. ભાષાની મુશ્કેલીને લીધે એમના વીશે બીજું તો શું જોવાય ?

છટાલીઓ સંગીત આખા યુરોપમાં ખાસ વખણાય છે. અમે 'ઓપેરા' જોવાની જોટલી તક મળે તેટલી સુકતાં નથી. કૃત્રિમ અણે

કે ખરો ગણો પણ આ લોકો અવાજને શું કેળવે છે? આપણાં તાન ને મીંડ છે તેવાં પણ એમનામાં હોય છે. સંગીતમાં ભાવદર્શનની ખુબી તો આ લોકોએજ સિદ્ધ કરી છે; અને ‘ઓરકેરટ્ટા’ની ગોડવણ પણ આપણા સંગીતશાસ્ત્રીઓને મુંઝવણમાં નાખે એવી હોય છે. પોણોસો કે સો વાદ્યોનું સંમેલન જરાએ વિસંવાદ ન આવે એવી રીતે કરવું એ કેં નાનીસુની વાત નથી. આપણી માફક વાદ્ય સંગીતને અનુસરતું નથી પણ ભાવને અનુસરે છે; અને તેથી એની અસર કેં જુદીજ થાય છે. આ સંગીતથી ન ટેવાએલા આપણા કાનને પણ જરાક ટેવ પડે પછી તો એ છેક અંતરમાં ઉંડે જાય છે. અલખત, આપણે ‘સીમ્ફનીઓ’નો કે ‘વોલ્ટ્ઝ’ કે ‘માર્ચ’ વગ્ગેનો ભેદ ન પારખી શકીએ એ જુદી વાત છે, પણ એ આપણને ડોહાવે છે તો ખરુંજ.

હવે આ કાગળ ક્યારે પુરો થશે? મને ઉંધ આવે છે અને હજુ તો મારે કેટલું બધું કહેવાનું છે?

રામન ક્યોલીક અહીંના ખાસ સંપ્રદાય હોય એમ લાગે છે. અહીંના લોકો શ્રદ્ધાળુ પણ વધારે દેખાય છે. પણ મને એક પ્રશ્ન થાય છે. અજ્ઞાન લોકોનેજ ધાર્મિક થવાનો પરવાનો ખાસ મળતો હોય એવું કેમ દેખાય છે? ધર્મની સ્થાપના જ્ઞાનના પાયા પર રચાય છે. એને ટકાવવા માટે અજ્ઞાનની જરૂર કેમ પડતી હશે? અજ્ઞાનજન્ય શ્રદ્ધા ટકાવી રાખતી હશે પણ ઉદ્ધાર કરતી હશે કે નહીં?

પણ આવા આવા પ્રશ્નો નકામા ઉભા કરવા એ મારું કામ નથી.

અમે પોપને મળવા ગએલાં. અમારા અનુભવ કરતાં ત્યાં આવી વર્ણવતાં એ વાતમાં વધારે રસ પુરાશે. કેટલાક અનુભવોજ એવા હોય છે કે એમને દૂરથી જોતાંજ વધારે રસિક બને છે.

પણ પોપની સંસ્થા વીશે એક વાત કહેવા જેવી છે. મધ્ય-કાલીન ભપકો અને રીતભાત અમને ખીજે ક્યાંય આવી રીતે જોવા

ન મળત. પોપ બીયારો બહો માણસ લાગતો હતો. કેં નહીં લો દેખાતો તો હતોજ. એને મળવા જતાં બધાએ આખું શરીર ઢંકાય એવો કાળો પોશાક પહેરવો પડે છે. અમારી રંગીન સાડીઓથી અમે પતંગીઆં જેવાં લાગતાં હપથું કે કેમ એ સવાલ પર ચાર કલાક નીરાંતે વિચાર કરવાનો વખતજ મળતો નથી એટલીજ મુશ્કેલી છે. અમારું પ્રદર્શન તો શરુ થઇ ગયું હતું, પણ તે તો બધેજ થાય છે.

આ બધું જોયા પછી એક વિચાર રકુર્યા વિના રહેતો નથી. ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર અહીંના લોકો પર એ ધર્મમાં રહેલા સિદ્ધાંતોને આધારે છે કે આ કળા, દમ્ભ અને સત્તાના પરિણામરુપે છે? અસલ ઇટલીના દેવદેવીઓને પુજનારાને આ લોકો જંગલી અને નિર્દય કહી ધિક્કારે છે. આ લોકોએ નિર્દય અને જુલ્મ દેખાડેલાં તે તો જાણે લોકોના આત્માનો ઉદ્ધારાર્થે ન હોય! ત્રાસનાં સાધનો હજુએ ખાસ રસપૂર્વક બતાવાય છે. આત્માનો ઉદ્ધાર કરતાં દેહને ત્રાસ દેવો એ તો પુણ્યનું કામ મનાય છે. એ રીતે પણ કાષ્ટ-સ્થનો ધર્મ તો પ્રસર્યો!

ખ્રીસ્તી ધર્મને પ્રસારવામાં જુલ્મ અને સત્તાએ થોડો ભાગ નથી ભજવ્યો. કળાની મદદથી એનો દેહ શણગારાયો. લોકોને એણે નમ્રતા શીખવી. નમ્રતા શીખવનારાની નિર્દયતા પર અંકુશ મુકાવાનો ભય પણ ઓછો થતો ગયો.

પંથ કે સંપ્રદાયના બહારના ખોખાંએ કેટલા આત્માઓને કચડી નાખ્યા છે? ધર્મ ઓળખ્યા વિના લોકો ધર્મ પાળે છે. અંતરને શોધવાને બદલે અર્થવાણી કે અર્થ વિનાની ક્રિયાઓ એ જીવનનું મુખ્ય કર્મ મનાય છે. જેણે જેને શોધી હશે તેને બલે તેમાં અર્થ લાગતો હોય પણ એ અર્થનું ચોક્કડું બધાનાં અંતરને બંધબેસતું થતું નથી. ધર્મ કોઇનો આપેલો આવતો નથી. માણસ પોતે શોધે

નહીં ત્યાં સુધી તે તેને જડતો નથી. પણ જન્મના દ્વાર પર તો ખાટીઉં ચોઢેલું છે: ‘ધર્મ શોધવાની સખત મનાઇ છે;’ લુલ્હે ચુકે કોઇ તેને પોતાની મેળે શોધે તો તેને મૂર્ખ માનવામાં આવે છે.

ધર્મની માફક સત્તાની તોફ પણ કેટલાક જન્મે ત્યારથી તેમને ગળે ભેરવાએલીજ હોય છે. ગુલામ સ્વતંત્રતાને સમય નીહાળતાં શીખે છે તેમ લોકોનો મોટો ભાગ પણ નાની મોટી એમને વીંટતી સર્વ સાંકળોમાંથી બહાર નીકળવાના કોઇ રજાખજા પ્રયત્નનેએ બચપૂર્વક નીહાળે છે. જનસમૂહ તો માત્ર પૂજા કરવાનોજ સર્ગએલો છે. જે હાથ એમને ડામે એનેજ પ્રણામ કરવામાં એમને જન્મરો જાય છે. મેડીચીએએ અહીંઆ ત્રણસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું. યુરોપના સત્તા-ધારીઓ, મહારાણીઓ અને પોપોનાં પદ એમનામાંથી પુરાયાં, જો-હુકમી કરી અને હુગુણોને પોષ્યા. વૈભવ માણ્યો અને ગરીબોને કચર્યા. પણ એમનાં મંદિરો ને મહેલો, એમનાં કલાલુવનો અને વિહારસ્થાનો તો લોકોની પ્રશંસા અને પૂજાની નજરેજ જોવાશે. એ બપકો ને દોર-એ મોજશોખ અને સુંદરતા એટલાં આંજી નાખનારાં હોય છે કે એની પાછળ રહેલા બચંકર સત્યને તે સહેલાઇથી ઢાંકી દે છે.

ઇટલીનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય આપણા હીંદના કેટલાક પ્રદેશોને મળતું છે. પહાડોની વચ્ચે ટ્રેન પસાર થાય છે ત્યારે દક્ષિણના હુંગરાઓની હાર યાદ આવે છે. આપણાં ઝરણાં જેવી નદીઓ સફેદ કાંકરાઓ પરથી મૃદુતાથી સરતી જાય છે. કોઇ કોઇ ખીણો તો ધણી સરસ લાગે છે.

પણ આ સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોયા પછી ત્યાંનું સૌંદર્ય આપણે વધારે પીછાની શક્તિએ છીએ. આપણે ત્યાંએ સૌંદર્ય તો આથીએ વધારે અને વિવિધતા ભર્યું-વેરાએલું પડ્યું છે, પણ એને સાહિત્યમાં અમર કરવાને કે વર્ણવવાને-ખરે શબ્દ વાપરીએ તો જાહેરાત આપવાને-કોઇએ દરકાર નથી લીધી. આપણી ખીણો અને પર્વતોએ અહીંના લોકો આવીને આપણને બતાવે ત્યારે આપણે જોઇએ. હીંદુસ્તાનની

એક સારી માર્ગદર્શિકા (માઇડયુક) પણ કોઇ હોદીએ લખી નથી. આપણા કવિઓ અને લેખકો કાં તો સંસ્કૃત કવિઓનું ગાએલું ગાય છે કે અંગ્રેજી ભાવોના પડલા પાડે છે. પોતાની આખે જ્ઞેનાર અને પોતાની ભાષામાં કહેનાર કવિઓ આપણે ત્યાં ક્યારે પાકશે ?

અમે રોમમાં કીટ્સ અને શેલીની કબર જોઇ. નેપલ્સમાં વર્જિલની જોઇ હતી અને ડેન્ટેનાં સ્મરણોથી તો ફ્લોરેન્સ ભરપુર છે. શેલીને માટે તો કોઇ દહાડો નીરાંતે લખીશ. ડેન્ટે તો મેં વાંચ્યો નથી. ડેન્ટે વીશે મેં એક બે વાર્તાઓ વાંચી છે. એની જીવનકથા મેં કેંક વાંચી છે. એ તો હું ઘણી નાની હતી ત્યારની વાત, પણ ત્યારથી ડેન્ટે મારા પ્રિયજનોની યાદીમાં આવી ગયો છે. એના જેવા માણસની દયા ખાવાનો મને અધિકાર નથી, પણ સહાનુભૂતિ રાખવાનો તો છેજ. He moved me so deeply when I read his life's story that I almost loved him; and thought I would have tried to soothe him in a childish way, had he been still alive. (તેનું જીવન-વૃત્તાંત મેં વાંચ્યું ત્યારે મને એટલી લાગણી થઇ કે મેં તેને લગભગ ચહાવા માંડ્યું; અને મને લાગ્યું કે તે હજી જીવતો હોત તો બાલિશ-ભાવથી તેને શાંતવન દેવાનો યત્ન મેં કર્યો હોત.)

મેં હજી તમને વીસુતીઅસ-સ્રષ્ટાની અખંડ બળતી વેદી-માટે તો કેં કહ્યુંજ નહીં. અમે ગયાં ત્યારે સાંજનો વખત હતો. આકાશ વાદળોથી ઘેરાએલું હતું, પણ સૂર્યનાં કિરણો એક પાસ થઇ નીચેના એટમાં પડતાં. તેને લીધે જળમાં એક સોનેરી લીસોટો સ્વર્ગના માર્ગ જેવો પડ્યો હતો. ઉપર કુકસની 'શ્યુનીકયુલર રેલ્વે' મારફતે જવાય છે. સીધા ઢાળાવ પર ચઢતી આ ગાડીમાંથી નીચેનો પ્રદેશ અત્યંત સુંદર લાગતો હતો. સામે દેખાતું નેપલ્સ અને તળેટીમાં દેખાતું બાયા,

પાણીની વચ્ચે જરા દૂર દેખાતો કેપ્રીનો ટાપુ અને પેલો સ્વર્ગનો માર્ગ, વિધરંગી આકાશ અને પાણીઃ એ સર્વ આકાશમાં ધીમે ધીમે ઉપર ચઢતાં જોઈએ તેથી અસરકારક (impressing) લાગતું હતું. અમે તે વખતે બહુ તોણની મનોદશામાં ન હતાં. આવા સમયમાં ઘણી વાર આવે છે તેવા વિષાદથી અંતર ભારે લાગતું હતું. પણ તેમાંએ કેટલીક મીઠી વૃત્તિઓ કોઈ શીરસ્તો નરમાશથી આવે અને જાય અને પાછળ મૃદુતા અને સુમંધનું વાતાવરણ પ્રસારી જાય તેમ આવતી અને જતી. આખા દિવસના થાકને લીધે બહારથી જરાક અમે ઢીલાં (dull) લાગતાં પણ જેમ જેમ ઉપર ચઢતાં ગયાં તેમ તેમ એ વૃત્તિ ઓછી થતી ગઈ. આ રહેવેને બદલે જો પાંખો ઉડવાને મળી હોત !

ઉપર ચઢ્યા પછી સાંકડી પગથી પર ચઢને ચોડુંક ચાલતું પડે છે. એ પહાડ પર લાવાની ગંધ હતી. થંડીથી બધાનાં મોં લાલ થઈ ગયાં હતાં.

અમે જરાક દૂર ગયાં ને સામી ટેકરી પર વીસુવીઅસની અખંડ ધુણીનાં દર્શન થયાં. કોઈ સ્થળે મોતીની સેર જેવી લાગતી એ ધુણી લીલા, ભુરા, ગુલાબી રંગમાં ઉપર ચઢતાં ચઢતાં બદલાતી. એના મુખ પર રાતા પીળા બહકાની આંચ પણ દેખાતી. આ નિરંતરનેા યજ્ઞ જોઈને પ્રકૃતિ સ્તબ્ધ બની હોય તેમ ભય, માન અને આશ્ચર્ય દર્શાવતી એ ત્યાં સ્થિર ઉભેલી લાગતી. એ દિવસ અને એ સ્થળ તો કદી ભુલાય એવાં નથી.

અમારી સાથે કેટલાક અમેરીકન મુસાફરોનું ટે.ળું પણ હતું. દરેકના હાથમાં બીડેકર (મુસાફરીની માર્ગોપદેશિકા) અને કેમેરા તો હોયજ. કેમેરા વગર તો એમને ચાલીજ ન શકે. કે' સરસ જગા જોઈ કે એ લોકો ફોટો લેવાની ધમાલ કરવાના. અમે પણ કેમેરા હોઈથી આવતાં મુસાફરીની જરૂરીઆત તરીકે સાથે તો લીધે છે,

પણ કોઈ દિવસ હાથમાં લઈને હળુ ફેરવ્યો નથી. કુદરતની ભવ્યતા અને સૌંદર્યમાં ડુબી જવાને બદલે એ દૃશ્ય ક્યાંથી સરસ પકડાશે એના વિચારમાં, અને થોડો વખત મળ્યો હોય તો તે એ વિચારમાં-જ પુરો કરવામાં અમને 'કે' અર્થ દેખાતો નથી. અમે ફરેક સ્થળનાં 'પીકચર્સ' અને 'આદમ્-જસ' તો લઈએજ છીએ. અમારા કેમેરાથી એના સોમા ભાગની સફાઈ અમારાથી આવવાની નથી એ ચોક્કસ. આથી તો માત્ર કુદરતનું ધ્યાનજ કરે. વ્યાપારી રીતે એની તપાસ ન કરે. અને આર્થિકતા અમારા પગથી તે માથા સુધી વસે છે. આટલા યુગોની આર્થિકતાને અમે નિષ્ફલ કેમ કરીએ ?

પોમ્પીઆઈ પણ અમે તેજ સવારે ગયાં હતાં. એ દટાએલા શહેરમાં ધરતાં અમને પણ ધણું દટાએલાં સ્મરણો જાગતાં. એમાં ધરતાં તે વખતનાં વ્યાપારનાં સ્મરણો તો આવતાંએ નથી. પણ ત્યારની અદ્ભુતતાઓ (romances)ની કથાજ કદપના રચે છે. આજ ગલીઓમાં ધ્રુલ વેચનારી છોકરીઓ બંને પ્રકારના બ્રમરોને આકર્ષતી હશે. શણગારાએલા રથની હરીફાઈઓ આજ શેરીઓમાં થતી હશે; એજ હમામખાનાંઓમાં યુવાનીને સદજ કથાઓ અને સ્વપ્નોની છતી અને અછતી થતી વાર્તાના રસનો પ્રવાહ નિરંતર જામતો હશે. ચોક્કમાં ખેસી સંગીત ગાતી સુંદરીઓના કંઠના નાદ ઝીલવા.....પણ જવા દો, આ 'કે' વાર્તા નથી.

અમે વેનીસ જોયું પણ જરાક નિરાશ થયાં. ધણી વસ્તુઓ ચિત્રમાં જેટલી સરસ લાગે છે તેવી ખરી રીતે હોતી નથી. જલમાર્ગની ગલીઓમાં ધરોની વચ્ચે પસાર થતાં હોઈએ ત્યારે પાણીમાં દેખાતી લીલ. ક્યારે ને દુર્ગંધ ચિત્રમાં ન આવી શકે. પાણીના મારથી કાળી થએલી કોરવાળી બીંતો પણ ચિત્રમાં તો એક જાતનો સુંદર છાયાભાસ (shadow) જ આપે. દીવા અને પુલોથી શણગારેલી નાવોનાં દર્શન અમને ક્યાંએ ન થયાં. માત્ર એક વખત દીવાવાળી

બોટમાં બીખ માટે ફરતા ઇટાલીઓનો સંગીત અમે મોટરબોટમાં રાત્રે ફરવા ગયાં હતાં ત્યારે સાંભળ્યું. ગ્રાંડ કેનાલ શીવાયની મલીઓમાં તો બોટમાં જવું ગમતું પણ નથી.

પણ વેનીસ રાત્રે સરસ લાગે છે. દિવસ એની ઘણી ખામીઓને દયાહીન રીતે ઉધાડી કરે છે. રાત્રી એના રુપેરી પાતળા પડદાથી એની ઘણી ખુબીઓમાં નવો જાડુ ઉમેરે છે. અમે ગયાં ત્યારે શુકલ-પક્ષ હતો અને ચંદા તાળું સ્નાન કરી પ્રકુલ્લ થએલી કુમારિકા સમી એનાં ફિરણોરુપી કેશને સુકવવા આવતી હતી. જળના ઉંડાણમાં સર્પાકારે વાંકાયુંકા લહેરાઇ સ્નાન કરતા દીપકો અને સ્થિર અને ચંદા છતાં ભવ્ય લાગતા ગ્રાન્ડ કેનાલ પરના આરસથી શણગારાએલા મહેલો-માં રાત્રે નવી રમ્યતા ઉદ્ભવે છે. અમારી રાતની ચંદ્રિકામાંની કરેલી મોટર બોટની ટ્રીપ! જીંદગી કોઇ વાર જીવવા જેવી છે.

સૈકાઓ સુધી અહીંયાં સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય રહ્યું. આખી દુનીયામાં એક વાર આની કીર્તિ ગવાતી. કાવાદાવા અને ભયંકરતા એ અહીંના લોકોનાં સદાનાં સાથી રહેતાં. કોઇનું જીવન સલામત નહતું. કોઇના જીવને નીરાંત નહતી. કંઈક હૃદયના ડોહસની આરા એમને કોઇ ઓળખતું નહીં તોપણ સામા બોલ વગર પળાતી. કોઇને પોતાનું સુખ દેખાડવામાં કે ઓળખાઇ જવામાં સલામતી નહતી. ફર આત્માવાળા સુંદર દેહની માફક વેનીસ જીવ્યું ને તેણે રાજ્ય ક્યું. એની વેદી આગળ નિઃશ્વાસોના ધૂપ ચઢ્યા. આંસુઓએ તેને પ્રજ્વલિત કરી. હવે તો એનાં સ્મરણો નથી ધ્રુજવતાં કે નથી સહાનુભુતિ આકર્ષતાં. Thank God that I did not live in those days to witness all those things—(પ્રજુનો પાડ માનું છું કે એવું બધું જોવા હું એ સમયમાં પૃથ્વી પર નહોતી). વેનીસમાં કાચનું કામ અને લેસ સરસ થાય છે.

હવે તો મને ખરેખર ઉંઘ આવે છે. પાંપણો મારા હુકમનો અનાદર વારંવાર કરે છે અને કામગીર પર છેકા પડે છે. મીલાન અમે જોઈ તો નાખ્યું છે પણ હવે બીજી વાર. સૌ. અતિલક્ષ્મી બહેનની તબીબત સારી ન હોવાથી અમે મોંટે કાર્લો જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે; અને સીધા કેમો લુગાનો થઈ સ્વીટ્ઝરલેન્ડ જઈશું.

કુશળ હશે. લી.

લીલાવતીના વહેમાતરમ્.

સ્વીટ્ઝરલેન્ડથી પત્ર

ઇન્ટર્લાકન,

રા. રા. બાઈ શંકરલાલ !

મારો મીલાનથી લખેલો પત્ર મળ્યો હશે. તે પછી તો અમે ગણતાં ઘણું નહીં લાગે છતાં વગરમણ્યે ઘણું ઘણું લાગે એવું તો કેટલુંએ રહ્યું. અને હવે ઇન્ટર્લાકનમાં જરા થાક ખાઈએ છીએ.

ઇટલીથી સ્વીટ્ઝરલેન્ડ આવતાં એક ફાયરો થયો છે. મનુષ્યકૃત કલાને જોઈ જોઈને અમારાં શરીર અને મન બંને થાકા ગયાં હતાં. મીલાન મુક્યું ને કેમો આવ્યું ત્યારથી પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક લાલિત્ય શીવાય બીજી વસ્તુઓ અમારે હવે વખાણવી નથી પડતી. પ્રદેશ બદલાયો છે. દૃશ્યો પણ બદલાયાં છે. જોવાની વસ્તુઓએ બદલાઈ છે. ભૂતકાલમાં જીવતા ઇટલીને પાછળ મુકી અમે વર્તમાનની જીવંત પ્રકૃતિમાંથી નવું બળ લઈએ છીએ. પણ તે છતાંએ અમને નીરાંત તો નથીજ. જાનાર અને રહેનાર વચ્ચેનો ભેદ અમારે રોજ યાદ રાખવો પડે છે. સમયનો સંકોચ અમારી સામે ડોળા કાઢીને ઉમેક

રહે છે. આ યુગનો એપી રોગ-ચોડા વખતમાં બધું જોષ લેવાની વૃત્તિ-નાં અમે પણ ભોગ થયાં છીએ; તેથી આળસુ થવાનું બહુ મન થાય છે છતાં થવાનું નથી. બાઇ મુનશીની નજરમાં મારે માટે રહું સહું કેં માન હોય તેટલું સાચવી રાખવા માટે જરા પણ બેદર-કારી વિના હું દરરોજ તૈઆર થાઉં છું. એમની દશા પણ મારા કરતાં કેં સારી નથી. પણ કોઇને હાર ક્યુલવી ગમતી નથી. પણ ઇન્ટર્લોકનમાં છ દહાડા નહીં રહ્યાં હોત તો આ રમત બહુ નહીં ચાલત. તમે માનશો? અહીંયાં અમે બે આખા દહાડા આળસુ રહ્યાં. આળસુ થવામાંએ શો લહાવો સમાએલો છે? કોઇ આ ધડીએ પુછે તો એની તરફેણમાં મત આપવાને હું તદ્દન તૈઆર છું.

ઇન્ટર્લોકન છેક છેડે આવવાને બદલે એનાથીજ વાતની શરુ-આત કરવી એ કેં શુભચિન્હ ન કહેવાય. સ્વસ્તિ શ્રી મીલાન ગામથી મારે ગણેશ બેસાડવા જોષતા હતા. સૌ બાબતમાં અનુકૂળ સાચવનારા આપણા આર્ય સ્વભાવમાં આવું અનાર્યત્વ કેમ પેસવા માંડયું? હાય હાય, હવે? મારી અનાર્યતાની બીક આ શબ્દો પછી હવે તદ્દન જતી રહે છે.

Attention please!

(જરા ધ્યાન આપો હવે)

મીલાનના ભવ્ય કેથીડ્રલ માટે તમને મેં કેં લખ્યું છે કે નહીં?

મીલાનનું કેથીડ્રલ આખી દુનીઆમાં ગોથીક સ્થાપત્યનો સર્વો-ત્તમ નમુનો છે. એને જોવું એટલે વખાણવું; અને વખાણવું એટલુંજ નહીં પણ એનું ચિત્ર મગજમાં રોજ સાથે લઇને ફરવું. એ એટલું મોટું છે છતાં એટલું નાબુક લાગે છે કે રખેને એને કેં ઇળ તો નહીં થાય એવો ભય લાગે છે. એની બાંધણી, એના 'Spires' ની અણીઓ, એના પર મુકેલાં પુતળાં, એના પર ચઢવાનો મીનારો એ

બધાં નાજીક ને સાથે એવાં મન્યુત લાગે છે કે એને જોઈ રહેવા-
નુંજ મન થાય. દેવળની અંદરની રચના ઘણીજ ગંભીર અસર કર-
નારી છે. બીજા બધાં દેવળો કરતાં મીલાનના કેથીડ્રલનું અંદરનું
વાતાવરણ ખાસ એનું લાક્ષણિક છે. સેન્ટ પીટરમાંએ કલા તો ઘણીએ
છે પણ એ બહુ અલંકૃત લાગે છે. મીલાનના કેથીડ્રલની અસર શાંત,
ગંભીર, અને ગૂઢ ભાવોને જગાડનારી છે. કદાચ અમે એવી
મનોવૃત્તિમાં પણ હોઈએ.

મીલાનની બીજી સરસ વસ્તુ એ ત્યાંનું કથસ્તાન. શી કલા
અને ભાવનાઓ ત્યાં વેરાઈ રહી છે ? ત્યાં સુવાને માટે તો મૃત્યુની
સાથેએ પ્રેમમાં પડવાનું મન થાય. મૃત્યુને દારે આંસુ કરતાંએ અમૂલ્ય
ભાવોની ભેટ વહાલાઓને કાળે લાં ચઢાવેલી છે. મૃત્યુએ ત્યાં એની
ભયંકરતા યુકી દીધી છે; પણ એના લલચાવે એવા બાગમાંથી એ
આમંત્રણો તો રોજ કાઢેજ નાય છે. અમારામાં મરતી વખતે 'સિદ્ધક્ષેત્રમાં
વાસ હજો' એમ મરનાર આગળ કહેવાય છે. મીલાનના કથસ્તાનનું
નામ એને બદલે કોઈ મારે માટે ઉચ્ચારે તો મને જરાએ વાંધો નથી.

મીલાનથી થોડે દૂર 'શર્ટોઝા ડી પાવીઆ' નામનો એક
સાધુઓનો સુંદર મઠ છે. ત્યાંના સાધુઓએ ચિત્રો અને આરસની
આકૃતિઓ કાઢીને સુંદર કામ ત્યાં કરેલું છે. દિવસ ને રાત મઠના
કેદખાનામાં એમને આ પડછાયાઓ ઘેરતા હશે. આ જીવતા માણસ-
ની ઘોરમાં (કાણુ જણે કેમ પણ અસલના મઠો મને એવોજ
ખ્યાલ આપે છે) આ ચિત્રોને બહારની દુનીઆમાં કોઈ પણ રુપે
આકાર લેવાની પરવાનગી ન હતી. યુગ્મળાઈ જતી એ શક્તિઓએ
છેવટે આ મઠના ખુણેખુણા પર આકાર લેવા માંડ્યો. માણસો પોતે
પથર જેવા થયા ત્યારે પથરમાં એમણે જીવ આપ્યો. એમને એથી
શું આશ્વાસન મળતું હશે ?

પણ જેમને માટે જીવનનાં દાર સીધી રીતે ઉઘાડાં ન હતાં

તેમની પાસે જીવન પાછલે ખારણેથી ચોરની માફક આવતું. અને સાધારણ માણસને જે વસ્તુ પવિત્ર રાખે તે એમના પર ગુનેહગારની છાપ દબને જતી. આપણા સામાન્ય જીવનમાંએ કેટલીક નિર્મલ મળ-હોએ ચોરીનું રૂપ લીધું છે ?

મીલાન છોડ્યા પછી તો અમે ધણોખરો સરોવરોનો પ્રદેશ જ ર્યો છીએ. દરેક સ્થળે એકની એક છતાં નવી નવી રીતે ઉધડતી સુંદર તાનું તે શું વર્ણન લખું ?

સૃષ્ટિની સુંદરતા જોવાને માટે તો અનુકૂલ મનોદશા જોઈએ છે. ધણી વાર ખામી વગરની સુંદરતા નજર આગળ આવીને અથડાય છે પણ તે વખતે જરા આડી આંખે જોઈને ચાલ્યાં જવાનું મન થાય છે. તે વખતે ‘ એક પણ ખામી એમાં કેમ નથી ’ એ વિચારે ગુસ્સે થવાનું મન થાય છે. કુદરત એટલી સંપૂર્ણ હોય ત્યારે તમને એમ લાગે કે તમારું ત્યાં સ્થાન નથી. તમે એની ખામી કાઢી શકતા નથી. તમે એમાં કેં ઉમેરી શકતા નથી. એ ધડીએ, ધારે કે તમને સ્પષ્ટાની પદવી મળે તો તમારે માટે કેં જ કરવાનું બાકી રહેલું નથી હોતું. તમે એને જુઓ અને વખાણો. તમારાથી એની અંદર કેં જ ફેરફાર ન સુચવી શકાય. તમે એને બનાવી કે આકાર અર્પી ન શકો. માણસના અભિમાનને તેથી ક્ષોભ થાય છે, અને તે ચીઠવાય છે. તેની શક્તિની વાંછના તેથી સંઘોષાતી નથી. મુખ ફેરવીને તેને જતા રહેવાનું મન થાય છે. શા માટે તે આવી ખામી વગરની ને સુંદર થઈ ?

પણ જ્યારે તે ચપલ અને બદલાતી હોય અને તેના સામઠા બળથી થકવતી હોય ત્યારે તમને એના તાલમાં એકતા સાધતાં સંકાય નડતો નથી. એના ફેરફારોથી પર હોઈ તમે એની પ્રતીક્ષા કરી શકો, અને લોલ પ્રકૃતિનાં બદલાતાં સ્વરૂપો જોઈ આનંદ માણી શકો. મસ્તાન બાલકની માફક કારણ વગર તે ગુસ્સે થાય છે. પણ

તેની સ્થિરતા કરતાં તેની બદલાતી વૃત્તિઓ અને મરડાટ વધારે આકર્ષક લાગે છે. ત્યારે તે સ્થળે વર્ણવે તે કરતાંએ વધારે સુંદર લાગે છે. ફેરફારોથી પર રહેવાનો હક તો માત્ર તે પરમ પુરુષને એકલા-નેજ છે. આપણે અસ્થિરતાથી થાકી જઈએ ત્યારે એની અખંડતામાં વિશ્રામ લેવા માટે આપણે એને અંજર અને અમર કહીએ છે, કારણ કે આ વિવિધતાઓથી થાકીને કોઈ દિવસ આપણને વીસાંમે જોઈશે એમ આપણને ખાતરી છે. અને પ્રકૃતિના ઉદય કે પ્રલય વખતે સર્વથી પર કોઈ એક વસ્તુ એવી છે કે એ સર્વ વિવિધતાઓમાં અચલ અને અસ્પર્શ્ય રહી શકે; એવું માનવામાં આપણને નિરાંત વળે છે. આ અનિત્ય સંસારમાં પકડી રાખવા-ને-વળગી રહેવાને-એ એક નિત્યસ્થાન છે. નિરાશા અને દુઃખથી એના વિના આપણે રૂઝળી ગયાં હોત !

પણ તમે કહેશો કે આ તો બધી શીલ્સુધી છે, અને મારે ને એને તો બાર ગાઉનું છેડું છે. કોઈ મહર્ષિનું પદ મળે નહીં ત્યાં સુધી મેં એની સાથે દોસ્તી ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. કોઈ વાર આવી રીતે છાનીમાની આવી જાય તો એને કાઢી મુકવાને હું વાર લગાડતી નથી.

ઘટલી અને સ્વીટ્ઝરલૅન્ડનાં સરોવરો રચતી વખતે સ્વપ્નાને ધણી પુરસદ હતી એમ લાગે છે. એ પરમેશ્વર જરા ફાંટાબાજ તો ખરોજ કે આવી રીતે આ પાણી અહીં બધું રેડી દીધું અને પાણી વિના આપણા કુચ્છનાં ગામડાં ઉનાળામાં ખીચારાં ટળવળે છે તોએ ત્યાં થોડું મોકલવાની દરકારે કરી નહીં. શું સૃષ્ટિ રચવા બેઠા છે તે એક જગાએ બોળે બરી સુંદરતા વેરી દીધી ત્યારે ખીજા સ્થળમાં તદ્દન ઉજ્જડ ! ‘સીમેટ્રી’ કે સરખાપણું તો મળેજ નહીં. એક રથને મોટા ટકરો ત્યારે ખીજા મોટા પાર વિનાનો ખાડો. એના કરતાં તો આપણે માણસો સારાં કે એક નાનો સરખો બાગ બનાવીએ તોએ કેવો સરસ ને માપસર કે એક ખુણી ન વધારે કે ઓછો. આપણી

સરખી કરેલી વાડોની ભાત જોવા એક વાર જરૂર એણે અહીં આવવું જોઈએ. શું ધારો છો ?

પહાડોની વચ્ચે આ સરોવરો આવેલાં છે. દરેક સરોવરની બંને પાસ કીનારા પર ગામો આવેલાં છે. સફાઈ અને સ્વચ્છતા રાખવાની તો આ લોકોને ઘણી ખરાબ ટેવ છે. આપણે ત્યાં તો એ ઘણીજ અક્ષમ્ય ગણાય. પણ અનાયોગે બહુજ કરવાની છુટ છે. પવર્તના એક દૂરના છેડાના ગામડામાંએ આ લોકોએ અર્વાચીન જગતનો ખ્યાલ આપે તેવા ‘શે રુસ્સ’ અને દુકાનો વસાવેલાં છે; મોટા શહેરમાં મળી શકે તેટલીજ સગવડવાળાં ઘરો ને હોટેલો બાંધેલાં છે; ખરફનાં ઉંચામાં ઉંચાં શિખરો પર જવાને રેલ્વેએ બાંધેલી છે, અને મોટરોને માટે સરસ સસ્તા બાંધેલા છે. આપણા રસ્તાની તો મુંબઈની મ્યુનીસીપાલીટી સંભાળ નહીં રાખે ત્યાં બીજાની શી આશા ?

લોકો સુંદર ન કહેવાય પણ તંદુરસ્ત, મનોહર ને આંખને ગમે એવા છે. માતેલાં ઢારો જોઈ આપણાં મુડદાલ ઢારોની સાથે સરખાં-મણી કર્યા વિના રહેવાતી નથી. સ્વીટ્ઝરલંડમાં જર્મન, ફ્રેંચ, ઇટાલીઅન અને સ્વીસ એ ચાર ભાષાઓ તો સાધારણ રીતે ચાલે છે. સ્વીટ્ઝરલંડનાં બધાં પ્રગણાંઓ જુદાં છે, ભાષાઓમાં ફેર છે, આધિપત્ય જુદાંજુદાં છે; છતાં એકબીજા અને સ્વતંત્રતાની ભાવના એમની રજોરગમાં ઉછળે છે. એમને નથી ભાષાનો વ્યાધ નડતો કે નથી ધર્મનો. સ્ત્રીઓ લોકો! આપણી દશાની એમને શી ખબર ?

અમે યુગક્રાંતિ અને મીન્ડલવોલ્ડના ખરફના શિખરો પર જઈ આવ્યાં. હિમલયની કદખ્યા કરતાં જોવામાં વધારે મજાહ છે. મીન્ડલવોલ્ડમાં તો અમે ‘આઇસ ગ્રોટો’ (ખરફની શુદ્ધ) માં ગએલાં. સંસ્કૃત કવિઓએ હિમાલયના શિખરોનાં વર્ણન લખેલાં છે પણ કોઈ દિવસ હિમાલય પર ચઢવાની તસ્દી લીધી હશે કે નહીં ? આ શિખરો તો ચંદ્રમૌલિની ચંદ્રલેખાના પ્રકાશથી પાવન નથી થયાં, કે કિરો-

નાં મણુ અહીંઆ વસતા જણાતાં નથી. દેવદારનાં વન છે, પણ અમરી ગાયના શરીરની એળ ઉતારવાનું સહભાગ્ય કોઇ દિવસ એમને મળ્યું હશે કે કેમ એની મને શંકા છે. પણ છતાંએ-થું કહું-સરસ ? તે શીવાય બીજો શબ્દ મને જડતો નથી-ધણુંજ સરસ લાગતું હતું. પ્રકૃતિનાં 'Wildness' અને 'Abandon' વિના આવો આનંદ બીજો ક્યાં જડે ?

અહીંનાં બરફ વિનાના શિખરો પણ સુંદર લાગે છે. તેજ અને છાયાના ભેદ જેવા આવા સ્થળોમાં આંખે ચઢે છે અને અનેક પ્રકારની સુચનાઓ કરી આકર્ષણ કરે છે તેવા બીજો કોઇ સ્થળે નથી થતા. બરફ અને પર્વતો, પાણી અને જમીન, કીનારા અને ગામો એ સર્વનો સંગમ અહીંઆં એટલી સુંદર રીતે થયો છે કે બધાંથી આ સ્થળો વધારે અદ્ભુત બન્યાં છે. લોકો એમનાં ઘરો ને ગામો સગવવામાં રસવૃત્તિ દેખાડે છે ને તેથી બધાંની વચ્ચે સંવાદિતા રહે છે.

લ્યુસર્નમાં અમે અસલના સરોવરગૃહોના યુગમાં લોકો કેમ રહેતા અને 'એશીઅલ પીરીઅડ' (બરફમય યુગ) કેવો હતો તેનું એક સંગ્રહસ્થાન હતું તે જેવા ગયાં હતાં. ત્યાંની ગોડવણુ ધણી રસ પડે એવી છે. એને માટે વિસ્તારથી લખવા જેટલી ધીરજ તો મારામાં અત્યારે નથી. પણ ત્યાંની 'મુરીશ' ભુલભુલામણીઓમાં એવી મગ્નહ પડી હતી ! તમે આ વાંચશો ત્યારે મને ખાત્રી છે કે એ જેવાની ઉત્સુકતા તમને થયા વિના રહેવાની નથી. તમે જ્યાં સુધી નથી જોયું ત્યાં સુધી ખુબ બાર દઢને એના વખાણુ કરવામાં મને બમણો રસ આવવાનો.

ઇન્ટર્લાકનમાં અમે બે મોટા ધોધ અને ગુફાઓ જોયાં. એક ગુફા તો એવી મોટી હતી કે અંદર ને અંદર અમે એક કલાક તો આપ્યાં. એમાંથી એક મોટો ધોધ જોરથી બહાર નીકળે છે. અંદર

ઠેકઠેકાણે પથરમાં સ્વાભાવિક આકારો થઇ ગયા છે. કેટલાં તો શિવ-લિંગો બન્યાં છે. આપણે ત્યાં હોત તો એ જાત્રાનું ધામ બનત, કેટલાંએ ભાવિક ભકતો આવીને કૃતાર્થ થાત અને હૈયાં પાવન કરત. આ દેશમાં બીચારાને યુગો સુધી ભકતો માટે વાટ જોયાજ કરવી પડશે. આટલી બધી મૂર્તિઓ અને કોઇ એમને નમનાર નહીં! આટલી બધી પૂજ્યતા છતાં કોઇને અહીં આ સંસારસિંધુ તરવાની દાનત નહીં. અફસોસ !

અમે અહીં આ સવાર સાંજ ફરવા જઈ શકીએ છીએ. કોઇ-કોઇ વખત તો આકાશમાંથી કુલો ગરતાં હોય તેવા બરફ પડે છે ત્યારે તો ખુબ મજા પડે છે. છત્રો પર ને કોટ પર એનાં બિંદુઓ એવાં સરસ બાહે છે કે મોતી ટાંક્યાં હોય એવું લાગે છે અને અમારો પોશાક મહારાજાઓ કરતાંએ મહા મૂલ્યવાન બની રહે છે.

પણ ધણી વાર મને સ્વર્ગ કરતાં નરક વધારે પસંદ પડે છે. સ્વર્ગમાં જોવા માટે સ્વર્ગ એ ધણી સરસ જગ્યા છે. વાદળાના રથમાં ઉઠવામાંએ એક જાતનું સંવેદન થાય છે, પણ જમીન પર ચાલવાની મજા સાદી છે છતાં ઉતરતી નથી. સ્વર્ગમાં તમે શું કરો ? કોઇ વૃક્ષની છાયામાં લાંબા પગ કરીને બેસો અને એક જાતનો સંતોષ અનુભવો, કે પરીઓની વાતમાં આવે છે તેવા સોનારુપાના મહેલોમાં રહી કે કામ વગર શું કરવું તે સુઝ ન પડવાથી બગાસાં ખાયા કરો. ત્યાં તમારે નથી કે શીખવાનું કે જાણવાનું હોતું. કારણ કે તમે તો જ્ઞાનની જરૂર ન પડે એવા સ્વર્ગના ભોક્તા છો. ત્યાં દુઃખનો અભાવ હોય એટલે સુખ કીંમત વિનાનું થઇ જાય છે. ત્યાં સદા પ્રકાશજ હોય એટલે અંધકારના અતલ ઉંડાણમાં રહેલી અદ્ભુતતાઓ નીરખવાની તક તો કદી મળેજ નહીં. હેવટ તો તમે કંટાળો ને શું કરવું તેએ સુઝે નહીં. માણસથી વિલક્ષણતા વગર સુખીજ નથી થવાતું.

પણ નરકમાં તેમ નથી. વેદનાઓ સહન કરવા ત્યાં રોજ તૈઆર રહેવું પડે છે. સમરાંગણમાં જુઝવા ત્યાં સદા બ્યવસાયી રહેવું પડે છે. શક્તિઓને કટાવા દેવી ત્યાં પાલવતી નથી. થાક ખાવાનો સમય નથી હોતો એટલે થાકવાનો વિચાર સરખોએ ત્યાં નથી આવતો. ત્યાં શક્તિઓ રોજ સરાણે ચઢેલી રહે છે. ત્યાં તમારી શક્તિઓનું સદા તથને બાન હોય છે, There you can act, you can live, and not die a death of boredom ! (ત્યાં તમે કૈંક પ્રવૃત્તિ કરી શકો. કંટાળાના માર્ગ ત્યાં મરી જવું નથી પડતું.) સ્વર્ગ એ હવા ખાવાની, સ્વપ્નાં જોવાની, થાક ખાવાની જગ્યા છે. રહેવાને માટે તો નરક વધારે સુયોગ્ય રથલ છે. સ્વીટ્ઝરલૅન્ડના આ સુંદર સ્વર્ગમાંએ આવી જાંઘી જીવવાનું નહીં પાલવે. મન અને શરીરના ધસારા પુરવાજ અહીં તો આવી શકાય.

આ કહ્યા પછી એ શબ્દો ઉમેરું નહીં તો તમારા સાક્ષર આત્માને એવ નહીં પડે. સુંદર સ્થાનનાં માત્ર વખાણજ કરવાં જોઇએ એ આપણી જીની પ્રણાલિકા મેં બરાબર સાચવી નથી, તેથી તમારા આત્માને બહુ દુખાવા નહીં દેશે એવી આશા રાખું છું.

સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ સુંદર છે. શબ્દોથી કહી શકાય તે કરતાં પણ વધારે સુંદર છે. અમારી ત્રિમૂર્તિના જીદા જીદા દૃષ્ટિકોણથી એને આમે જીદી જીદી રીતે જોઇ શકીએ છીએ. સૌ. અતિલક્ષ્મી બહેન સાદી ઉપમાઓથી એને ‘Homely’ (જણે આપણું) બનાવે છે, તેથી સંકોચ વિના અમે એની સાથે સંબંધમાં આવી શકીએ છીએ. બાધ મુનશી એમની રીત પ્રમાણે એનામાં ભવ્યતા અને ચૈત્ત્ય અર્પે છે તેથી એની ગૂઢતા વધારે સક્ષમ રીતે જોઇ શકાય છે. અને હું તો ઘડીઆળના લોલકની માફક બને છેડે અઠકી કૈંક નવું કૈંક છું કે કૈં નવું લેઇ આવું છું.

ત્યાંના ખખર તો તમે લખતાજ નથી. હવેથી જરા વધારે વિગતવાર લખશો.

હી.

હીલાવતીના

વંદેમાતરમ્.

પેરીસથી પત્ર

પેરીસ,

રા. બાઇ શંકરલાલ !

દુનીઆની સર્વોત્તમ નગરી પેરીસમાં અમે એક અઢવાડીઉં થયાં આવ્યાં છીએ. જેના સ્વમાં જોધ જોધ થાકી ગયાં હતાં, વર્ણનો વાંચી જેને જોવાને મન તલપાપડ થઇ રહ્યું હતું તે પેરીસ તે આજ કે ખીજું ?

એક વરસાદવાળી સવારે અમે ઉંઘતા પેરીસમાં આવી પહોંચ્યાં. સ્ટેશન આવ્યું ને હૃદય કુદી ઉઠ્યું. હી-સાલોમાં આખી રાત મુસાફરી કરી અમે કંટાળી ગયા હતાં. પેરીસીઅનોને હી-સાલોં ગમે તેટલો અનુકૂલ અને સગવડવાળો ડખ્ખો લાગતો હશે, પણ ખીજાનાં પાથરી હીંદુસ્તાનમાં નીરાંતે મુસાફરી કરનારને વગરખીજાને હી-સાલોંની કંઠણ બેઠક પર સુવું એ કેં ઘણો સુખકારક અનુભવ નહીં લાગે. અને અમે એક એક બંસુસ સાથે રાખ્યું હતું તે અમારે માટે પુરતું નહતું. ગમે તેમ, અમે યુરોપના હી-સાલોંમાં તો બેઠાં.

ઉતરતી વખતે આશ્વા આવી કે હોટેલમાં ઝટ જઇ સરસ ખીજાનામાં તરત બરાઇ જવાનું મળશે. પણ ધરણીધરે અમારે માટે નશીબમાં તે દિવસે તે નીર્ધાર્યું નહોતું. સ્ટેશન પર ઉતરી અમે કસ્ટમ-હાઉસમાં ગયા ત્યાં અમારે 'લગેજ' કરેલો સામાનજ મળે નહીં. માત્ર પહેરેલાં કપડાં સીવાય અમારી પાસે ખીજું કેંજ નહોતું. લગેજ

કરેલો સામાન સરહદ પર અટકાવ્યો હતો. સરહદ પર સામાન દેખાડવો પડે છે એ બાન છેક અત્યારે આવ્યું એટલે નકામું હતું. હોટેલમાં તરત પહોંચી જવાની આશાએ મારા માથા પર શરીર ધારણ કરી ઝાળગાળ ફરવા માંડ્યું. એને ઠપકો દેતી હોડિંગ તેમ હવામાં હું જોઈ રહી. પેરીસપ્રવેશનો આ પહેલો અનુભવ.

કુક્સને લાંથી પોન્ટરલીઅર તાર કરાવવાનો વિચાર કરી ત્યાંથી તો જેમતેમ નીકળ્યાં. બીનો રસ્તો, ધનધોર આકાશ અને ઉંઘતું પેરીસ એ તે વખતે તો ઘણુંજ અનાકર્ષક લાગ્યાં. લગભગ અડધા કલાકના ‘ડ્રાઇવ’ પછી અમે હોટેલમાં પહોંચ્યાં. ‘કોન્ટીનેન્ટ’ માં રાજમહારાજ જેવા માનપૂર્વક અમારું સ્વાગત થતું તેને બદલે અહીંના ‘કોન્સીઅર્જ’ અમારી ખાસ દરકાર કર્યા વગર નામઠામ લખાવી રુમની ચાવીઓ સાથે માણસ મોકલ્યો એ અમને કે’ ઘણું પસંદ પડ્યું નહીં. અમે કેવાં મોટાં માણસ છીએ તેની એ બીચારાને શી ખબર? કદાચ અમારો ઉંઘરેટો દેખાવ અને રાતનાં ચોળાએલાં કપડાં જોઈને એણે ભુલ કરી હશે. વખતે કે’પણ સામાન વિના આવનાર તરફ એની માનવૃત્તિએ એકદમ ધસારો નહીં કર્યો હોય. ગમે તેમ પણ બહારના દેખાવને આટલું બધું મહત્ત્વ આપવાથી ફુનીઆમાં ઘણા સારા માણસોની કીંમત થતી નથી. છેવટે એ તો ગરીબ બીચારો કોન્સીઅર્જ કેની? હશે.

મીલાનથી અમારી મોટી કેબીન ટ્રુકો કુક્સમાં અહીં સીધી મોકલી આપી હતી એટલે છેક રખડી નહીં જવાય એવી થોડી ઘણી તો આશા હતી. રુમમાં જઈ બીજાનામાં પડવાને બદલે ગરમ પાણીનો ‘બાથ’ લીધો અને નાસ્તો કરી બાઇ મુનશી એ પેટીઓની તપાસમાં સીધાવ્યા. એમને કુક્સને લાંથી ખબર મળી કે અમારાં કપડાં પહેરવાના કપડાં હોઇ શકે નહીં પણ વેચવાનાં છે, એમ જાણી કસ્ટમહાલિસમાંથી લઈ જવા દેવામાં નહોતાં આવ્યાં. તેને ખાતરી કરાવવા બાઇ મુનશી અમને લેવા પાછા

આવ્યા. વળી પાછા અડધા કલાકે અમે ત્યાં પહોંચ્યાં, અને અમારી હાજરી અને કપડાંના દર્શન કરાવી ત્યાંના અમલદારનો સંશય છેદવા-નું મહાકાર્ય કર્યું. વગરબોલ્ડે બીચારાએ પેટીઓ સોંપી દીધી, અને અમે ડાહ્યા માણસોની ગણતરીમાંથી નામ છેકાઢી જાય એટલું હસતાં-હસતાં પાછાં આવ્યાં. કેટલીક વિધિ પછી ચાર દહાડે પોન્ટરલીઅરથી પેટીઓ આવી, પણ તે પહેલાં તો ફ્રાન્સ દેશના વ્યાપારને હીંદુસ્તાનની સહમાઇના પૈસાથી કેટલુંક ઉત્તેજન આપવું પડ્યું હતું. મુસ્કેલી-માંથી આમ અકસ્માત બચી જવા માટે ત્યાં આવ્યા પછી બે પૈસાનું તેલ હનુમાનજીને ચઢાવવાની મેં માનતા રાખી છે.

પેરીસ વીશે મારા મનમાં કેં અજબ ખ્યાલ હતો. એ શહેરની કલા અને સુંદરતા માટે એટલું એટલું ધારી મુક્યું હતું કે એ પણ આ યુગનું એના છેલ્લામાં છેલ્લા ‘સુધારા’ સહિતનું શહેર છે એ હું છેક ભુલી ગઈ હતી. મેં જ્યારે અહીંયા લાલ પીળાં બચકર લગતાં પોસ્ટરો ઠેકઠેકણે જોયાં અને ટ્રામેના ગડગડાટનું સંગીત સાંભળ્યું ત્યારે એકદમ સ્વપ્નામાંથી જાગતી હોઈ એમ ચમકીને જોયું. ‘આ પેરીસ ! પેરીસ તે આજ ? એ આવું હોઈ શકે ?’ કેમ ખાત્રી કરવી કે પેરીસ તે આજ હતું ?

પણ આ અઠવાડીડે રહ્યા પછી હવે તો ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે પેરીસ તે આજ છે. સુવાના અને જમવાના સમય સીવાય અમે મોટરને અમારું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે, અને એની મદદથી પેરીસના નેટલા ખુશ્કા ફરાય તેટલા ફરવામાં બાકી નથી રાખ્યા. પ્રખ્યાત માર્ગોમાં શ્રેષ્ઠ શાંઝ-એલીસી કેટલીએ વાર પસાર કર્યો, અને બાસ્ટીલનો કીલ્લો જ્યાં હતો તે નગરચોક કેટલીએ વાર ઝોળાંઝોળાં નોતરદામના ટાવર પર ચઢી આવ્યાં; અને ઝોરીઅલ ટાવર પર ચઢી પેરીસ જોયું. માલ્મેઇડનું જઈ જોસફાઈન અને નેપોલીઅનનાં સ્મરણો પર ઝોપ આપ્યો; અને વેરસાઈ જઈ લુઇઝોના વિલાસોની ઝાંખી કરી આવ્યાં.

ભેટીન ક્વોર્ટર્સના દૂરથી દર્શન કરી ત્યાંના જીવનનાં કેં કેં છાયાચિત્રો દર્શાવે; અને લુપ્તમાં ફરી આંખો, પગ અને બુદ્ધિને થકવી આવ્યાં. પેરીસ આવીને કરવા લાયક અને શું શું નથી કર્યું ?

ઇતિહાસને જીવંત રાખવાની આ લોકોની શક્તિ માટે શું કહેવું ? લુપ્તઓનાં સારા ખોટાં સ્મરણચિન્હો હજી અહીં મોજીદ છે. કેથીરાઇન હી મેડીચી અને એન્ટોઇનેટ, પોમ્પાદુર ને માદામ ડુઆરી, મારગરેટ અને એન ઓફ ઓસ્ટ્રીઆનાં પરાક્રમો (!) આ લોક હજી જીવી નથી ગયાં. ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનના સેંકડો અવશેષો હજી એમ ને એમ છે. નેપોલીઅન ને જોન ઓફ આર્ક તો હજી સદેહે અહીંઆ જીવે છે, અને જોસફાઇન ને કેટલેક અંશે મેરીઆ પણ એની સાથે-સાથે જીવ્યાંજ કરવાનાં. નેપોલીઅન ત્રીજો અને તેની રાણી તો હજી જીવતાંજ નથી થયાં. વોલ્ટર, રુસો ને ડીડેરોટ, મીરાબો ને ડેન્ટન, લુજો અને ડુમાઃ એ સૌ પોતપોતાના ક્ષેત્રોમાં હજી એમ ને એમ અવિધ્યકાળમાં દૃષ્ટિ નાખતા ઉભા છે. લોકો એ બધામાંથી હજી પ્રેરણા લે છે. નિત્ય વિવિધતા દાખવતા ફ્રેન્ચ સ્વભાવના આ બધા વળગી રહેવાના ખીલાઓ છે. એને બંધાઇને એ બધાં ગમે તેટલાં કુદે તોએ સ્થાનબ્રષ્ટ થતાં નથી કે પ્રગતિની કુચમાં ખોવાઇ જતાં નથી. આવી પ્રજા ધા ઝીલતાં ઝીલતાંજે ધસાય નહીં અને પડે તોએ પાછી ઉઠે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

અહીંના લોકો આનંદી અને મોજીલા છે. વિવિધતાની પાછળ દોડનારા છે. શોખીન અને વિનોદપ્રિય છે. દર દહાડે એમને વાત બદલવા જોઇએ છે. દર અઠવાડીએ એમને નાટક જોવા જોઇએ છે. દર મહીને એ પોતાના કપડાંની ફેશન બદલે છે. દર વર્ષે એમના સાહિત્યમાં નવાં પુર આવે છે. દર દસકે એમની સંસ્કૃતિના રુપરંગ બદલાય છે. પેઢી બદલાય તે પહેલાં એમની શીલસુશી નવી દિશા શોધે છે. સૈકા પુરો થાય તે પહેલાં એમના રાજ્યબંધારણમાં ઉચ્ચ-

પાથલ થયા વિના રહેતી તથી. અને તોએ આ બધા ફેરફારોમાં એ લોકો તદ્દન ફ્રેન્ચ રહે છે. એમનું દેશાભિમાન, એમનું જાતિઅભિમાન, એમનું ભાષાભિમાન દરેક ફેરફારના વા ખાવા છતાં અચલ રહે છે. એને લીધે એ નથી ખોવાઈ જતા કે નથી ખરાબે ચડતા.

ફ્રેન્સ સંસ્કૃતિ બીજા બધાથી તદ્દન જુદીજ પરખાઈ આવે છે. એની ભાષા દરેક સૂક્ષ્મભાવને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે અથવા એ ભાષાને લીધેજ એની સૂક્ષ્મતા વધારે સમજાય એટલી સમૃદ્ધ છે. લોકોના વર્તનમાં પ્રજાની ગૃહસ્થાઈ જણાઈ આવે. એમની કલાપ્રિયતાએ એમના વ્યક્તિત્વમાં પણ કલામયતા આણી છે. એમના સૌંદર્યપ્રેમે એમના સ્વાભાવિક સૌંદર્યમાં ઉમેરો કર્યો છે. ગંભીરતા કરતાં એમનામાં આંજી નાખવાની શક્તિ ચમત્કાર-વધારે હોય છે. કુરુપતાનો અને ગંદાપણનો એમને ધણો તિરસ્કાર છે. નૂતનતા અને નૈસર્ગિકતાની ખેળમાં એ લોકો સદા જીવે છે. કંટાળા વગર જીવવું એ એમનો મુદ્રાક્ષેપ છે.

નાટકો એ ફ્રેન્ચોના જીવનની ખાસ આવશ્યકતા છે. ફ્રાન્સને બારણે યુદ્ધની નોખતો ગગડતી હોય કે શાંતિ અને આબાહીના સમય-માં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો દોર દેશમાં ચાલતો હોય પણ ફ્રેન્ચો તો નાટક જોવાનાજ. મૃત્યુ પછી (ક્યામત) Judgment day આવતાં સુધી ફ્રેન્ચોથી નાટક જોયા વિના કેમ દટાઈ રહેવાતું હશે એ કોયડો કોઈથી ઉકેલે તેમ નથી. રંગભૂમિ પાછળના આ ગાંડપણે એમની રંગભૂમિમાં જીવન રેડયું છે. ખરી જીંદગીમાં તો ઘણાં માણસો પોતાનો વેષ પુરેપુરો ભજવી શકતાં નથી. એમનાં નાટકો એ જીંદગીનું સુધરેલું સ્વરૂપ છે. માનવસ્વભાવ અને ભાવોને ત્યાં સંપૂર્ણ ન્યાય મળે છે. અસ્થાને ત્યાં કર્યુંજ હોતું નથી.

પણ આ તો ઉંચી પ્રતિના નાટકો વીશે કહ્યું. કેસીનો વગેરેમાં જ્યાં *bravado* *fiore* (મનુષ્ય દેહ) નું પ્રદર્શન થાય છે ત્યાં તો

એની પાછળની ભયંકરતાનો વિચાર કરતાંએ કંપારી આવે છે. પણ માત્ર કળાનીજ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ રચના ને અભિનય, એ નૃત્ય ને ડ્રેસ, રંગભૂમિ પરની ગોઠવણની ખુબી, દરેક દૃશ્યની પાછળ રહેલો નવો વિચાર, અને એ બધાંની ગોઠવણમાં આવતી સપ્રમાણતા એ સર્વની સામટી અસર અહ્લુત થાય છે. ઘડીભર તો એની પાછળની ભયંકરતાએ લુલી જવાય છે. માણસ માત્ર કળાને જોઈનેજ રાયતો નથી પણ એના ઉપભોગમાં-એની વિકૃતિ કરવામાંજ-આનંદ માણે છે તેનું શું કારણ ? મને તો આ જોયા પછી પણ સમજ નથી પડતી કે એનો એટલો આવેશ કેમ પહોંચતો હશે ?

ફ્રેન્ચ ઓપેરા છટલીના ઓપેરાથી ચઢતો ન કહેવાય. સંગીત અને ઓરકેસ્ટ્રાની ગોઠવણ બંને ઉતરતા પ્રકારનાં. હવે ઓપેરા જોવાનો ખાસ શોખ થતો નથી. ઓપેરા સંગીતથી પરિચિત થયા પછી એની નૂતનતા જતી રહે છે. અને એના એ સૂર ઓછા આકર્ષણ સહિત કાનમાં અથડાયા કરે છે.

લુપ્ર જોવામાં અમે બે દિવસ લીધા. તમે કહેશો કે લુપ્રને ફક્ત એજ દિવસ ? પેરીસ આખું ભસે જોયા વિના રહી જાય પણ લુપ્રમાં એજ દિવસ તો નજ પોસાય ! એને માટે બચાવ કર્યા વિના અમારી કળા પારખવાની વૃત્તિનો અભાવજ સ્વીકારી લઉં છું.

લુપ્ર એટલે કળાનું એક મહાવન. કોઈ એને જોવામાં જોવાઈ જાય, કોઈ એમાં સહેલ કરી આવે, કોઈ એમાં થોડા દૃષ્ટિપાત કરી પાછા આવે, અને કોઈ એનાથી ભય પામે કે એની પાસે પણ ન જાય. (મેં એવો પણ એક નમુનો જોયો છે.)

ફ્રેન્ચ સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ ફ્રેન્ચ કળામાં પણ પડે છે. છટલી જેવા અહીંના રંગ ઘેરા નથી હોતા. બાહ્યલ શીવાય બીજા સામાન્ય જીવનના પ્રસંગોમાં રસ લે એટલી માનવતા અહીંના ચિત્રકારોમાં છે. આ દરબારમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યે પણ પોતાનું સ્થાન જોળી કાઢ્યું છે,

પણ તે મુખ્ય સ્થાનોનું અધિકારી નથી. ઇમે, રુએન્સ, પુસો, ડેવીડ વગેરે નામાવલિને પ્રખ્યાત ઉપનામ શલુગારનું દેખાય છે. ઇટલીના માસ્ટર્સનાં (ઉસ્તાદોનાં) ચિત્રોને પણ અહીંયાં લાવીને રાખ્યાં છે, પણ તે ઇટલી જેટલાં સરસ કે પ્રથમ પંક્તિનાં આવેલાં હોય એમ દેખાતું નથી. ચિત્રો સીવાય તો બીજા કેટલાંએ વિભાગો લુપ્તમાં છે, પણ હવે તો કંટાળો આવે છે. એ જુનાં દટાઇ ગયેલાં પુતળાંને પથરો કરતાં અમે વધારે સારાં જોયાં છે. બધું સરસ લાગે છે એ નિર્વિવાદ પણ એ ધણું સરસ છે માટેજ થાકી જવાય છે. સરસ હોય એટલે ધ્યાન જોડે, ધ્યાન જોડે એટલે વખાણવું પડે; અને વખાણવાને માટે તરફી ભેવી પડે. આપણા જેવા ઉપશુબ્રેશવાસીઓને ઘણી તરફી ભેવી કેમ પરવડે ?

ફ્રાન્સમાંએ ‘ ફેરકો ’ ને ‘ ટેપેસ્ટ્રી ’ વખણાય છે. ધરમાં ‘ ટેપેસ્ટ્રી ’ રાખવી એ સંસ્કૃત ગણાવાનું ચિન્હ છે. આપણે સાંએ કાશીના ત્રાંબા પીતળનાં ભાંગેલાં વાસણો અને ભરવાડણોના અગરખભરેલા પછેડાના નમુના ધરમાં રાખવા એ સંસ્કારિતા દર્શાવવા માટે આવશ્યક મનાય છે. જનસ્વભાવ તો બધે એક સરખોજ ક્ષી ?

વેરસાઇમાંએ કલાઓનું સુંદર સંગ્રહસ્થાન છે. પણ મને તો એના મહેલ કરતાં ત્યાંના બાગ વધારે ગમ્યો. ત્યાંના ફુવારા અને ઢોળાવ પડતું દૂર સુધી લંબાતું ઉપવન એ અત્યંત રમણીય લાગતાં હતાં. વખત હોત તો હું એ વાટિકામાં આખો દિવસ ધુમ્મા કરત અને એની ગલીએ ગલીની મનોહરતાઓનાં સ્મરણો લઇ આવત. પાણી ભરેલાં વાદળમાંથી તેજ ભારતા આકાશે આખી વાડીને કે અનેરા પ્રકાશથી રસી દીધી હતી. વસંતની નવી કુંપળો ઉધડેલાં વૃક્ષો તરતનાંજ ધોવાઇને ચળકતાં હતાં. ફુવારાની પાળ પર નદીઓ અને સમુદ્રના માનવસ્વરૂપની કાદપનિક મૂર્તિઓ મને ઘણીજ ગમી.

નેપોલીઅનની સમાધિનાં દર્શન અમે ગઇ કાલજ કરી આવ્યાં.

એની સમાધિ પરનો કીંમતી આરસ યોદ્ધાને શોભે એવો ભવ્ય છતાં સાદો છે. સોરથોનની મહાપાઠશાળાએ અમે જોઇ આવ્યાં. નોત્રદામનું મંદિર મીલાનના મંદિર જેટલું સરસ નથી. એમાં રાખેલાં પોપોનાં વસ્ત્રો અને જુદાજુદા રાત્રીઓએ આપેલી જવાહીરની ભેટોનાં વર્ણન સાંભળવા માટે તો તમે ભાગ્યેજ ઉત્સુક હશો.

એક પ્રો. શાલાઇ જેની મારફતે અમારે પ્રખ્યાત નવલકથાકાર આનાતોલ ફ્રાન્સનું ઓળખાણ થવાનું હતું તેને ત્યાં અમે મળવા અને એક વાર જમવા ગયાં હતાં. આનાતોલ ફ્રાન્સ તો હમણાં પેરીસમાં જ નથી એટલે એ આશા તો નિરર્થક થઇ. એક વાર માદામ અને મોં. શાલાઇને અમે પણ તેડયાં હતાં.

પ્રોફેસર શાલાઇ એક Typical (નમુનારૂપ) ફ્રેંચ પ્રોફેસર છે. પ્રોફેસરો ઘડવામાં પૃથ્વીના પડ પર દરેક ભાગમાં પરમેશ્વર થોડાં ધણાં મિશ્રણો તો એકજ જાતની ટ્યુબોમાંથી વાપરતો હોય એમ લાગે છે. સાદી ભાષામાં કહીએ તો પુસ્તકોના અપરિમિત જ્ઞાનના ઉપાસક હોવાથી વ્યવહારના પરિમિત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સમય અને શક્તિની સગવડ વિનાના; આપણી ગ્રામ્ય ભાષામાં, ભણેલા પણ ગણેલા નહીં; વાળ કેમ ઓળવા એમાંએ સિદ્ધાંતો અને પુસ્તકોની સલાહ લેનારા, મરેલાંઓના નિત્ય પરિચયથી સમકાલીન વ્યવસ્થાઓ માટે બહુ સારો અભિપ્રાય નહીં રાખનારા; એવાં એવાં ખાસ લક્ષણોથી પ્રોફેસરો અંકિત હોય છે. સરલતા એ એમનો ખાસ ગુણ હોય છે. મગજ બહુ વ્યવસ્થિત હોવાથી પોતાની આસપાસની બહારની અવ્યવસ્થાઓ એમને બહુ સાલતી નથી.

પણ આ ગુણો સામાન્ય માણસોમાં અનાકર્ષક થઇ પડે તે પ્રોફેસરોમાં ખાસ આકર્ષણનાં સાધનોરૂપ બને છે. અને તેમાંએ હૃદયનો ભાવ, ઉમળકો અને નીખાલસતા ભણે તો તો એ બેવડા બળથી ખેંચે છે.

પ્રો. શાલાહની મુખમુદ્રા રુપાળા કહેવરાવવાના કશાએ આડંબર વગરની છે. પણ લોળા, આનંદી અને હસમુખા સ્વભાવની ત્યાં છાપ છે એટલે પહેલી અસરમાંએ અભાવ નથી થતો. એમની વાત કરવાની રીતમાં નથી કે અસાધારણતા કે નથી છેક સામાન્યતા. પ્રોફેસરોની રીત પ્રમાણે એ લંબેશાં પુસ્તકો, ચોપાનીઆંઓ, એકેડેમીઓ અને રોમે રોલાં કે આનાતોલ ફ્રાન્સ જેવા છવતા સાક્ષરોની વાત કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે હીંદુસ્તાન વીશે જાણવાની ઉત્સુકતા બનાવે છે. અંગ્રેજ બહુ ભયંકર બોલે છે. ઘણી વાર કે અભિપ્રાય આપતાં પહેલાં કે કશાનો નિર્દેશ કરતાં માદામ શાલાહનો અભિપ્રાય પુછે છે. અને કોઇ કોઇ વાર માદામ શાલાહને અમારી કહેલી વાતનું ભાષાંતર ફ્રેન્ચમાં કરી સમજાવે છે. તેથી માદામ શાલાહ ફરી વાર અમારા તરફ નેઘ દસે છે, અને એના જવાબમાં અમે ફરી મુખ મલકાવીએ છીએ.

અમને એમણે કલબમાં લંચ આપ્યું ત્યારે તો એમણે બીજાં ત્રણ ચાર જણને નોતર્યાં હતાં, પણ ભાષાના અભાવથી માત્ર એક એન્થ્રોકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર શીવાય બીજા કોઇની સાથે સીધી વાત થઈ શકે તેમ ન હતું.

આ લોકોનું ભાષાનું અભિમાન કે અજ્ઞાન છે. બીજીઓથીક નેશીઓનાલ—આંહીની મહાપુરતકશાળા—નો મુખ્ય અધિકારી પણ અંગ્રેજ નહીં બોલે. ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ આટલાં પાસે પાસે છે તોએ અંગ્રેજ ભાષા જાણનાર બહુજ થોડાં માણસો જેવામાં આવે છે. પણ તેનોએ ખાસ જરૂરને વખતેજ એ ઉપયોગ કરવાનાં. એમના પરસ્પરની વાતોમાં તો કદીએ અંગ્રેજ વપરાતું હશે કે કેમ એ સંશય પડતી વાત છે.

હીંદુસ્તાન છોડ્યા પછી બે મહીને અમારા નિલકમમાં યુનરાતી-ઓનો પ્રવેશ એ એક અગત્યની બીના ગણાય. વસુંધરાના એક

છેડા પર હીંદીઓ વસે છે એ તો અહીં આવ્યા પછીજ યાદ આવે છે. યુરોપના બીજા ભાગોમાં હીંદીઓ કવચિતજ દેખાય છે અને ગુજરાતીઓને મળવાનું સહભાગ્ય તો અમને બીજે ક્યાંય ન મળ્યું. અહીંયાં સૌથી પહેલાં એસ. આર. ખમનજીથી શરુઆત થઇ. હોટેલ-માં તે અર્ચીત્યાજ મળ્યા. બીચારા રાજકીય ચળવળથી થાકી ગયા છે કે લગભગ થાકી જવાની તૈયારીમાં છે એની મને સમજણ ન પડી. એકલે હાથે એ શું શું કરતા હતા તે કહ્યા પછી નિરાશા અને આશા બંનેનો સૂર એમણે સાથે વગાડ્યો. હવે એ પરવારી ગયા લાગે છે.

તે પછી બીજો નંબર રા...નો. બાદ મુનશીના એ મિત્ર થાય છે એટલુંજ હું એમને માટે જાણું છું. મેં એમને એક વખત પુછ્યું કે 'ફ્રેન્ચ લાઇફ' (ફ્રેન્ચોનું જીવન) તમને કેવી લાગે છે? 'ફ્રેન્ચ લાઇફ' શબ્દથી કેંક ભડક્યા હોય એમ એમણે ધારી ધારીને મારી તરફ જોયું. એનો જવાબ એમણે એ વખત તો ખરાબર ન આપ્યો પણ એક બીજીવ ખત અમને એક કાફેમાં એ લઇ ગયા અને ત્યાં આસપાસ ચાલતું ડાન્સીંગ, ટેબલો આગળ ફરતા વેઇટરોના પડછાયા અને કોઇ કોઇ ખુલેથી આવતો ખુચનો અવાજ, આનંદી અને રંગીલી મુખમુદ્રાઓ અને સંગીત સાથે ડોલતક અવયવો: એ સર્વ ખતાવતાં એમણે મને એકદમ કહ્યું કે આનું નામ તે 'ફ્રેન્ચ લાઇફ'. પ્રો. શાલાઇનું જ્ઞાત ધર મને તરતજ યાદ આવ્યું. બીજાં હજારો કુટુંબોના ધોંધાટ વિનાની ટ્રોઇગિ રુમ્સનાં કલ્પનાચિત્રો ત્યાંજ હવામાં અદ્ધર ઝુલતાં હોય તેમ નજર સામે તર્યાં. અને 'ફ્રેન્ચ લાઇફ' તે આજ એમ માનનારા એ બાઇ સામે એક રિમ્ત ફેંકી એમની દેખાડેલી આસપાસની ફ્રેન્ચ લાઇફ જોવામાં હું ગુંથાઇ મઇ.....આપણા લોકો અહીંયાં વસે છે પણ કાફે શીવાય અહીંની સંસ્કૃતિ કે સમાજ-જીવનમાં એક નાની સરખી ડુબકીએ એમનાથી મરાતી નથી. યુરોપ આવનારાઓ માટેનો મારો મોહ હવે ઉતરવા માંડ્યો છે.

એક શુન્નરાતી કુટુંબમાં અમે જન્મવા ગયાં હતાં. ધરના મુખ્ય પુરુષે અમને ધરમાં આણ્યાં અને બેસાડ્યાં; પણ સ્ત્રીઓના સ્વાગતનો લાભ તો ધરમાં બેઠા પછી અડધા કલાકે છેક જન્મવાના વખતેજ મળ્યો. ફ્રેન્ચ લાઇફનું આ અનુકરણ છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી; પણ અમે એ લોકો (ફ્રેન્ચો) સાથે વસ્ત્રા વિના કે' જુદોજ ખ્યાલ ફ્રેન્ચ લાઇફ માટે બાંધી દેવાની ઉતાવળ કરી છે એટલે આ રીત જરા વિચિત્ર લાગી એટલુંજ.

આવા લાંબા પત્રો વાંચતાં કંટાળો તો નથી આવતોને ? અમે આવતી કાલે નાકળી લાંડન જઈએ છીએ. ભાઇ મુનશી પાછા આવશે તે પછીએ હું તો બેએક માસ રહીશ. કાગળો કુરસને સરનામેજ લખશો.

આવતી કાલે તો પેરીસને છેલ્લી સલામ. જે કે મારસેલ્સ જતાં પાછું આવવું પડશે. પણ જતાં બેઠ નથી થતો. પેરીસ ગમે તેટલું સરસ હોય પણ મારા માટે નથી. મને લાગતું નથી કે અહીં રહેવાનું શક્ય હોય તોએ મને અનુકુળ આવે.

તમારી સાહિત્યની દુનીઆ કેમ ચાલે છે ? આ અડવાડીએ તમારો પત્ર નથી લાંડનમાં એ વાટ જોતોજ હશે. બધાંની ખબર લખશો. એજ.

લિ૦ લીલાવતીના

વંદે માતરમ્.

લાંડનથી પત્ર.

રા. રા. ભાઇ શંકરપ્રસાદ !

ભાઇ કાંતિલાલ પંડ્યાના સ્વાગતની વિધિપૂર્વક અમે લાંડનમાં આવી પહોંચ્યાં છીએ એ તો તમે ક્યારનુંએ જાણ્યું હશે. અમે આવ્યાં તે રાત લાંડનના પ્રમાણમાં તો ઘણી નિર્મલ કહી શકાય.

સેસીલ હોટેલના છગ્ગમાંથી અને ટેમ્સના દીવા નદીમાં તરતા બેચા અને ડોહીઆ કરતા ઉડુગથુને મેં સાક્ષરોની સંગતિમાં હોવાથી સાક્ષરી રીતે વખાણ્યા. પણ જીખ લાગી હતી એટલે તે વખતે ન કવિતાના બજુકાર સંભળાયા કે ન આત્માની વીણાઓ વાગી. લંડન જાહેરની આવી સરસ રાત કુધાને શાંત કરવામાં, પરસ્પરની ખબરો પુછવામાં અને વિગતો અને સગવડોની અરસિક વાતો કરવામાં ગુમાવી દીધી. અરેરે !.....

આવીને ત્રણ દિવસ તો અમે સત્યાગ્રહ કર્યો. બડકશો નહીં. ત્રણ દિવસ કાંતો હોટેલમાં બેસી આરામ લેવાનો કે કૈંપણ જીવાના બહાના વિના ટેક્સીમાં બેસી આમ તેમ રખડી આવવા સીવાય કૈં પણ ન કરવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. અને જાણીને આનંદ પામો કે તે અમે બરાબર પાળ્યો. તે પછી કૈંક માણસ બન્યાં હોષએ એવાં લાગીએ છીએ. એ ત્રણ દલાડામાં ઘણામાં ઘણું કામ કર્યું હોય તો રવિવારે પટ્ટની જમવા જવાનું, કાંતિલાલને ત્યાં તે આખો દિવસ ગુજરાતીઓના સહવાસમાં ગાળવાનું, અને જુલાબાઇ દેસાઇને મળી આવવાનું કર્યું છે. સીનેમા જોયો તે વધારામાં. તમે કહેશો કે શું સરસ ?

અમારી સેસીલ હોટેલ સ્ટ્રેંડના મધ્ય ભાગમાં ચેરીંગક્રોસ સ્ટેન્શનથી થોડેજ દૂર આવેલી છે. સ્ટ્રેંડ એટલે લંડનનો સૌથી ધમાલ-વાજો ભાગ. હોટેલનું કંપાઉંડ છોડી બહાર નીકળીએ કે બસ, અને ટેક્સી ને લોકોના ઉછળતા પ્રવાહમાં ક્યાંએ ગુમ થઇ જવાય. સ્વ. ગોવર્ધનરામની “ મચી રહ્યો કોલાહલ આજે દશ દિશ ગાજે ” એ પંક્તિએ જીદારુપે વિરાટ વિશ્વના કોલાહલને બદલે સ્ટ્રેંડના કોલાહલમાં મળી જતી હોય એવી લાગે છે. અને એમાંએ ઉંડા ઉંડા ડુખી જવાય છે.

અહીંમાં દરેક માણસ આ કોલાહલની વચ્ચે વસે છે છતાં એનાથી એ ધણોજ દૂર હોય છે. આખી જીંદગી તે એક ઠેકણે ગાળે છે છતાં સામે બારણે કોણ રહે છે એ જાણવાની તક તેને બાગ્યેજ મળે છે. દરેક માણસ એટલો આત્મનિમગ્ન હોય છે કે એ નથી કોઇની વિચાર કરતો, નથી કશાની પરવા કરતો કે નથી કોઇને પોતાના વર્તુલમાં આવવા દેતો. સૌ પોતપોતાના તાનમાં મસ્તાન રહે છે.

અંગ્રેજો સામાન્ય રીતે અતડા અને ગંભીર હોય છે. અભિ-
માની તો છેજ. અને તેને લીધે પ્રતિબંધ વિના એમનાથી કૈંજ
કાર્ય થઇ શકતું નથી. નિયમો અને કાયદાઓને એ બહુ આગ્રહપૂર્વક
વળગી રહે છે. દરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ (form) સાચવવામાં એ બહુ
સાવધ રહે છે, ધંધો કરવામાં એ વ્યવસ્થા સાચવશે.
કાગળ લખવામાંએ પદ્ધતિ વિના એમનાથી ડગલું નહીં
બરાય. ઓળખાણ કે વાત કરવામાં એ આચાર કે મર્યાદાને વીસરી
નહીં જાય, રમત રમવામાંએ એ ક્રમને બરાબર સાચવાના. એમના
આનંદ કે તોફાન પણ વિધિઅનુસારજ થવાનાં. ઇંગ્લીશમેનની સ્વ-
તંત્રતાની બહાલ આ ' form ' ના ભૂત પાસે કૈં કામની નથી.

આ દેશમાં પૈસા વિનાનો માણસ ગુનેહગાર કરતાં વધારે સારો
મનાતો હોય એમ લાગતું નથી. આપણા દેશમાં દારિદ્ર્ય વધારે છે
તેથી આપણે તેને કીર્તિમાન બનાવ્યું છે. આ દેશમાં સમૃદ્ધિ વધારે
છે તેથી લક્ષ્મીદેવીની પૂજામાં દરિદ્રીઓના ખાલી થાળ જોઇ એમનાથી
તિકરકાર સંતાડાતો નથી. એમની સમ્યક્તાની વ્યાખ્યા એવી વિશાલ
છે કે એ તિરસ્કાર પર પણ એ ભોંકે એનાથી ધણો ઢોળ આપી શકે છે.

સારી રીતે ' ડાન્સ ' કરવો એ સદ્ગુણી થવા કરતાંએ આ દેશમાં
વધારે જરૂરનું છે. સારું ડીનર (ભોજન) ખાવું એ સારા ડહાપણની
નીશાનીરૂપ અહીંઆ ગણાય છે. મુદાસર અને જુલ વિના વાત કરનારને

લક્ષ્યકાંત માટે બીજા પ્રમાણપત્રની જરૂર નથી પડતી. અને દરેક માણસને પોતે કૈંક છે એવું અંતરનું ભાન તેને હોય છે.

ધર્મથી બીજા નંબરનું સ્થાન અહીંમાં સ્વચ્છતાને મળે છે. Cleanliness is next to Godliness (સ્વચ્છતા પ્રભુતા થી બીજી નંબરે છે) એ આ લોકોનું સૂત્ર દેખાય છે. ધર્મને એક આસન પર બેસાડી સ્વચ્છતાને એની પાસે 'કુટસ્તુલ' પર ગોઠવી કોષ કલાકાર એને દેવળમાં મુકે તો ધર્મના ગૌરવમાં એથી જરૂર વધારો થાય એવો મારો નમ્ર મત છે. દુનીઆને એ રીતે એક નવો દેવ પણ મળે.

ડીનરથી સહેજ ઉતરતી અમત્ય અહીં છાપાને અપાય છે. છાપાં એ આ લોકોનો માનસિક ખોરાક છે. એક વાર ગટર આગળ પડેલા મંદા છાપાને ઉંચકીને ઘડી વાળી સમારીને વાંચતો એક માણસ જોયો ત્યારેજ એની ખરેખરી અમત્ય તો સમજાઇ. શું આ લોકો! એ કોષની જોડે ભજતા નથી છતાં આખી દુનીઆની ખબર રાખે છે. પોતાને સૌથી મોટા માને છે છતાં નાનામાં નાનું કામ કરતાંએ શ્વરમાતા નથી.

પણ તમે કહેશો કે અંગ્રેજો માટે મારો પક્ષપાત કૈં ધણો વધી પડ્યો લાગે છે. હું એ લોકોને વખાણું છું, પણ મારાથી એ તફાવત જુદા છે એ હું વીસરી જતી નથી. એમનો સત્તાનો લોભ એમનાથી ઘડીમર વીસરાતો નથી. એમના સામ્રાજ્યના રથમાં કચડાઇ જતા લોકોનો શુભળાટ એમની કાર્તિનાં ચિન્હો જેમ જેમ વધારે જોઇએ છીએ તેમ તેમ વધારે સ્પષ્ટતાથી સંભળાય છે. ભારતવર્ષ ત્યારે જેટલું સાંભરે છે તેટલું બીજી કોષ વખત નથી સાંભરતું.

પણ આ તો ધણું ગંભીર ચમત્ત્વ ગયું. જરા વાત બદલીએ.

રોજ ને રોજ દહાડામાં એ વાર દ્રેસ કરવાનો ધર્મ પાળવો એ અમારા પર ધણો મોટો જુલમ હોય એમ અમને લાગે છે. માંહોમાંહે

રોજ એ સામે વાંધો ઉઠાવીએ છીએ છતાં દરરોજ તેટલીજ સંભાળ-પૂર્વક ટ્રેસ કરવાની કુટેવમાંથી મુક્ત થઈ શકતાં નથી. નાટકમાં જેમ રાજરાણીઓ સારાં સારાં કપડાં પહેરી રંગભૂમિ પર આવે છે અને જેયાર ગાયન ગાઈ જાય કે નાટકનાં સુખદુઃખ પ્રમાણે હસી કે રડી જાય તેમ અમે રોજ ભપકાબંધ કપડાં પહેરી હીનર-ટેબલ પર અમારી હાજરી આપવાનું મહાકાર્ય કરીએ છીએ અને ટેકસીમાં જેસી દોડાદોડ કરવાનો અમારો ભાગ ભજવીએ છીએ. હીંદુસ્તાનની વાતોમાં છેવટે ‘ખાધું પીધું અને રાજ કીધું’ આવે તેમ અમારી વાતમાં પણ રોજ ખાધપીને મગ્નહ કરવાનું આવે છે. સરસ કેની ?

પણ આવી જીંદગી ધણી દહાડાની હોય તો મને તો માફક નજ આવે એની મને ખાત્રી છે. રોજ ભપકો મારવો, નાટક જોવા જવું અને ટેકસીમાં દોડાદોડ કરવી એ ધણું સરસ થોડા વખતને માટે તો જરૂર લાગે. મુંબાઈમાંએ કારમાં જેસી બાઈ સાહેબ થવાનું મને ધણી વાર ગમે છે, પણ તેના કરતાંએ વધારે નેપીઅન્સી અને તોપખાનાના દરીએ એકલું આથડવાનું કે અમદાવાદનાં કોચરખના ખેતરોમાં દૂર દૂર વાડોમાં ને ખમયાઓમાં થઈ રખડવાનું મને વધારે ગમે છે. આ લોકોની રીતે સંસ્કારી થવાની આશા તો મેં ક્યારનીએ મુઠી દીધી છે. “Hopeless case” લાગે છે ને !

આ અઠવાડિયામાં અમે લંડન જોવાનું ક્યારનુંએ શરૂ કરી દીધું છે. સાથે સાથે જાતજાતના ડોક્ટરોનાં દર્શન પણ ધણુંખરું કરવા નાંજ હોય છે. એક સ્પેશ્યાલીસ્ટ કે’ ને કે’ નવું દરદ કે પોતાના જ્ઞાનબહારનો પ્રદેશ જરૂર શોધી કાઢે છે અને એના કલા પ્રમાણે ધકેલાતાં હોઘએ એમ અમે બીજાને ત્યાં જઈએ છીએ. અને વિધિએ એના નામની અનામત મુકેશી ગીનીઓ આપી દરેકનું પૂર્વજ-મનું મંથન અદા કરીએ છીએ. અમારે માટે મુંબાઈવા કોઈ પણ ડોક્ટર

માટે હવે કેં પણ અભિપ્રાય આપવાનું બાકી રહેતું હોય એમ લાગતું જ નથી. રહે તો તો ઢાંકણીમાં પાણી નાખીને યુદ્ધી મરવું પડે.

આલો, આજ તો ઘણું મોડું થયું. અહીંઆ થું થું જોયું તે જોશે તો આવતા મેલમાં લખી શકીશ.

સૌ. અતિલક્ષ્મીબહેન અને ભાઈ મુનશીએ તમને સ્મરણ કરાવ્યાં છે.

ચિ. બાળા ગિરનાર ગઘ છે કે નહીં તે લખશો. એજ.

લિ. લીલાવતીના વંદેમાતરમ.

લંડન, તા.... ..

રા. રા. ભાઈ શંકરપ્રસાદ !

મોટા માણસના અભિપ્રાયોથી દોરવાવાનો લલાલો તમે કદા જાન્યો છો? જીંદગીમાં લગભગ દરેક જણને એની સરખામણીમાં મોટા લાગતા મનુષ્યોની શીખામણનો લાભ અમૂલ્ય છતાં વિના મૂલ્યે મળે છે. અમને એવો લાભ મળ્યો છે અને તમને એમાંથી કેં જાણવાનું જણશે જણી એ અભિપ્રાયોનો લાભ તમને પણ હું આપું છું.

સૌથી પહેલાં તો લંડનમાં આવી ક્યાં ક્યાં નાટકો જોવાં તેમાં અમે એક મોટા માણસની સલાહ માગી. જેઘટીની જેસી કોલીન્સનાં એમણે એટલાં વખાણુ કર્યાં કે અમે સૌથી પહેલાં એનાજ દર્શનથી અમારી નાટક જોવાની કારકીર્દી શરુ કરી. પણ અભિનય અને સૌંદર્યની અમારી ભાવના એટલી લાડકી થઈ ગઈ છે કે મોટા માણસના અભિપ્રાયનો સખલ ટેકો હોવા છતાં એણે અમારું કહ્યું માન્યા વગર અસંતોષજ દર્શાવવા માંડ્યો અને અમે એને કોઈ પણ રીતે જાનાવી શક્યાં નહીં.

એક બીજો દાખલો. લંડનનું સેઈટ પોલનું દેવળ એ સ્થાપત્યનો એક સરસ નમુનો ગણાય છે. અને રૌમનું સેઈટ પીટરનું દેવળ

કલા અને બપકાનું એક અપૂર્વ સંમેલનસ્થાન છે. લેખાય છે લંડનના સેઈટ પોલને જોયા વિના એક મોટા માણસ પાસે સેઈટ પીટરના ધણું-જ વખાણ કરવાની અમને કોણ જાણે શાથી મતિ સુઝી. “અરે ! સેઈટ પોલ આગળ સેઈટ પીટર તો કેંજ હીસાબમાં નહીં. તમે હજી સેઈટ પોલને જોયું નથી તેથીજ સેઈટ પીટરનાં આટલાં વખાણ કરો છો.” થયું. મોટા માણસના અભિપ્રાય સામે ઉત્તર આપવાની અમારી હીમન તો ક્યાંથી હોય ? અને તેએ સેઈટ પોલને જોયા વિના ! તે પછી, સેઈટ પીટર કરતાંએ અદ્ભુતતામાં ચઢી જાય એવા સેઈટ પોલને જોવા ઉત્સાહથી ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં અમે એક સવારે નીકળ્યાં. સેઈટ પોલના બારણામાં પેઠાં ત્યાં સુધી તો અમારો એ ઉત્સાહ પહોંચ્યો; પછી અમે સેઈટ પોલ કેવી રીતે જોયું તે જાણવું છે ? થોડી વાર તો કોઇને કેં જોલવું સુજ્યું નહીં. પણ પછી તો દરેક ખુણે ફરતાં ફરતાં ‘આ સેઈટ પીટર જેવું નહીં, પેલું સેઈટ પીટર જેવું નહીં’ એમ ફરતાં કરતાં આખું દેવળ પુરું કીધું. સેઈટ પીટર સાથે સરખા-મણી ન થઇ હોત તો સેઈટ પોલને ધણી સરસ રીતે અને વખાણીને જોઇ શકાત. એક બંડખોર કલ્પના ધણુંએ ના કહેવા છતાં આવ્યા વિના રહી નહીં: મોટા પેલા માણસે સેઈટ પીટર જોયું હશે ખરું ?

અમે અત્યાર સુધીમાં વીંડસર કેસલ, વર્જનીઆ વોટરફોલ્સ, હેમ્પ્ટન કોર્ટ, મેડમ ટુસોનું મીણનાં પુતળાંનું પ્રદર્શન, પાર્લમેન્ટ હાઉસ, વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી, હાઇકોર્ટ, વગેરે વગેરે જોઇ આવ્યાં છીએ.

એક વખત ઇસ્ટ એંડમાં ગયાં હતાં. ભાઇ મુનશીનો એને માટે એવો અભિપ્રાય છે કે, ઇસ્ટ એંડમાં વસતા લોકો આપણા મજુરો કરતાંએ વધારે દુઃખદ દશામાં રહે છે. અને જો કે હીંદના પ્રમાણમાં અહીંના મજુરોની આવક અને તેમને માટેની સગવડો વધારે હોય છે ખરી પણ અહીંની જીંદગીની જરૂરીઆતો અને સખત થંડી જોતાં એમના દુઃખની તીક્ષ્ણતા એમને વધારે લાગે એ સ્વાભાવિક છે. હીંદુ-

સ્તાનના મજુરને ટાઢ પડે તો તડકામાં બેસવાનો સંતોષ સ્વાભા-
વિક રીતેજ કુદરતે પુરો પાડ્યો છે. એમની ક્ષુધાનો સંતોષ બહુ
થોડી વિધિથી અને અહીંના પ્રમાણમાં બહુ થોડા અનાજથી એ
સાધી શકે છે. બાઈ મુનશીનો આ અભિપ્રાય ખરો છે એમ લાગવા
જતાં કાણુ જાણે કેમ મને આમના કરતાં આપણા મજુરોના દુઃખનું
પ્રમાણુ એણું હશે કે નહીં એ વીશે શંકા લાગે છે. કુદરતી જરૂરી-
આતોને માણસ જ્યાં સુધી સંતોષી ન શકે ત્યાંસુધી એને સરસ
રીતે રહેવાનું કે મોજશોખ કરવાનું સુઝતું નથી, અને આ લોકોનું
તો રહેવાનું ધોરણજ એટલું ઉંચું છે કે ઇસ્ટ એ'ડમાંએ ખારીખારણાં
પર બેસના પડદા હોય તેવા આપણાં મધ્યમ સ્થિતિનાં ઘરોમાંએ
વપરાતા નથી.

વેસ્ટ મીનસ્ટર એખી એ ઇંગ્લાંડનું ધણું જાણીતું ને ધણું
માનીતું દેવળ છે. ત્યાં જેમનાં નામ ક્ષીટીશ પ્રજાને સાચવવા જેવાં
લાગ્યાં હોય એવા રાજ્યદારીઓ અને લેખકો, કવિઓ અને વૈજ્ઞાનિકો,
તત્ત્વવેત્તાઓ અને ઉમરાવો વગેરેના દેહ દાટવામાં આવ્યા છે કે કાંતો
તેમના અવશેષો આણી રમારક ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે. ત્યાં દરેકના
જુદા જુદા ખુણા પાડ્યા છે; જેમકે કવિઓનો ખુણો, લેખકોનો ખુણો,
રાજ્યદારીઓનો ખુણો વગેરે વગેરે. રમારકો મુકવામાં નથી કે' વગ
કે ગોઠવણ. નાના ઘરમાં ઘણી વસ્તુઓ એકઠી થાય ને તેને જેમ
ખડકાય તેમ અહીંઆ પથ્થુ થયું છે. ક્ષીટીશ પ્રજાની માફક આ દેવળ-
ની સામટી અસર પણ 'dignified but stiff and cold'
(ગૌરવશીલ પણ અતડી અને ઠંડીમાર) હોય એવી જણાય છે.

મેડમ ટુસોનાં મીથુના પુતળાંના પ્રદર્શનને કલાની સરલતાનો
નમુનો કહી શકાય. ઇંગ્લાંડનાં જુનાં રાજરાણીઓથી માંડીને હાલના
રાજરાણીઓ, પ્રધાનો, મહાપુરુષો, રાજદારીઓ વગેરે પ્રતિમાઓએમાં
છે. તેમજ સીપાઇઓ, ખુનીઓ, હુ'ટારાઓ અને બીજા કેટલાક નાના

મોટા ઐતિહાસિક પ્રસંગોની રચના પણ એમાં કરી છે. દરેકનું ભાવપ્રદર્શન એવી ખુબીથી કર્યું છે કે એને વખાણવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી.

પણ હું દરેક સ્થલની વિગતોના વર્ણનમાં નહીં કિતરું. વીંડસર કેસલની 'ડ્રાઇવ' વખતનો સૂર્યાસ્ત ને વર્ણનીઆ વોટર ફોલ્સ આગળ તું રમણીય સ્થલ, તેમ ઈંગ્લંડના જનપદની સુંદરતા વગેરે વર્ણવવાને તો કોઇ કવિ જોઇએ. અને પાર્લામેન્ટ હાઉસમાં પેસતાં થતી ભવ્યતાની લાગણી અને હાઉસ ઓફ કોમન્સના કસાઇખાનામાં હીંદના બકરાં કેમ રેંસાય છે તે બધુંએ વર્ણવવાને કોઇ સમર્થ લેખક જોઇએ. હું એમાંની એકે નહીં એટલે કે' ન લખું તો એમાં કે' મારો વાંક નહીં.

અમે દર રવિવારે પટની જમવા જઇએ છીએ. પટનીને તો બાઇ કાંતિલાલે એટલું પ્રખ્યાત કરી મુક્યું છે કે તમે તો એ નામથી ક્યારના પરિચિત હશે. પણ પટનીની મારી થોડીક વ્યાખ્યા પણ સાંભળવા જેવી છે. પટની એટલે ચટણી ખાવાનું સ્થલ. હીંદુસ્તાનની ગરમાગરમ અને સ્વાદુ રસોઇ માટે વખણાએલું અને મીસ મીરટલને આશીર્વાદ દેવા યોગ્ય તો ખરું જ. રા. કુંવરજી નાયકે ત્યાં પાકશાસ્ત્રનો સંપ્રદાય સ્થાપેલો. રા. કાંતિલાલ પંડ્યાએ તેને પ્રખ્યાત કરેલું. અને હીંદી વિદ્યાર્થીઓ અને સહેલાણીઓને એટીકેટનાં ભૂત વગર મળવાનું એ સ્થાન. આટલામાં એકાદ મંદિર બંધાય તો હીંદી સંસ્થાન પુરું થઇ શકે ખરું.

બાઇ કાંતિલાલ સાથે એકંદરે અમે સારો વખત ગાળી શકીએ છીએ. પટનીનું ખરું આકર્ષણ તો એજ છે. પણ અઠવાડીયામાં એમને તો એક રવિવારજ મળે. કદાચ એમના વખત ઉપર વધારે દબાણ તો અમે નહીં કરતાં હોઇએ એમ પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. બાઇ મુનશી જશે એટલે મારે એમને વધારે ત્રાસ આપવો પડશે.

લંડન, તા.૦.....

મયા મેલમાં આ પત્ર અધુરો રહ્યો એટલે મોકલી ન શકાયો. પણ તેટલામાં તો કેટલું થયું ? ત્યાંના બંને તારો મળ્યા. હું અર્થ મળશે તો ભાઈ મુનશીની સાથે નીકળીશ. નહીં તો તે પછીના મેલમાં. મારા તારનો જવાબ આપતાં આટલો વખત કેમ થયો તે સમજાયું નહીં.

લંડનમાં રહેવાનાં રમેલાં સ્વપ્નાં બધાં વ્યર્થ થયાં. પાછળનો મેં કેટકેટલો કાર્યક્રમ કરી રાખેલો તે પણ રદ થયો. કદાચ હું સ્કોટ-લેન્ડ પણ જાત.

આ વખતે અમે ‘ શેક્સપીઅર હટ ’ની એક મીટીંગમાં જઈ આવ્યાં. ‘ શેક્સપીઅર હટ ’ એ જ્ઞાનું સ્થલ છે એ કદાચ તમને ખબર નહીં હોય. શેક્સપીઅર હટ એ એના નામ પ્રમાણે નાનું સરખું ‘ હટ ’ (ઝુંપડું) દેખાય છે, અને ત્યાં દર રવિવારે હીંદીઓ એકઠા થાય છે. ઘણી વાર બાપણે સંગીત વગેરે રાખે છે, અને બહારના વક્તાઓને પણ બોલાવે છે. ત્યાં હીંદી વિદ્યાર્થીઓને સસ્તા દરે રહેવાની પણ સગવડ છે. આની સર્વ વ્યવસ્થા Y. M. C. A. તરફથી ચાલે છે. કેટલાક એ મંડલ તરફ શકની નજરે પણ જુએ છે કે આ સંસ્થા ઉભી કરવાનો મુદ્દો આ રીતે હીંદીઓ ઉપર સારી રીતે નજર રાખવાનો છે. છતાં હીંદીઓને પરસ્પર મળવાનું આ એકલું જ સ્થલ છે. આવડા મોટા લંડન શહેરમાં કે હજારેક હીંદીઓ વસતા હશે, પણ નથી એમની પોતાની કલબ કે નથી એમને કે સામાન્ય પરિચયનું સ્થાન. સાધારણ રીતે તો હીંદીઓ એક બીજાને બહુ મળવાની દરકારજ કરતા નથી. અને પરસ્પરને ‘કાળા’ વિશેષણથી સંબોધે છે. ‘ પેલો કાળો ચાલ્યો ’ માત્ર કહેનારજ ગોરો થઈ ગયો હોય તેમ ! કહે છે કે હીંદીઓ તરફ અંગ્રેજ લોકોને અહીં આ અભાવ બહુ છે. અને સારા કુટુંબોમાં કે સારી હોટેલોમાં તેમને સ્થાન આપવાને કોઈ રાજી હોતું નથી.

પણ આ તો મેં આડી વાત કરી. ચાલુક્યના વખતમાં વણિકો વાઝોપ કરતા. હવે આવો કલમદોષ થઇ જાય છે.

અમે 'શેક્સપીઅર હટ'માં ગયાં તે દિવસની સભા શ્રીયુત શાસ્ત્રીજીના માનમાં હતી. રા. જમનાદાસ, શ્રીયુત કામટ અને તદ્દન બીનજેખમદારીના દેખાવ સાથે કેનીઆના પ્રતિનિધિમંડળના સઘળા પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા. શ્રીયુત એન્ડ્રુસ પણ હતા એટલે પ્રસંગનું માહાત્મ્ય વધ્યું હતું. પ્રમુખસ્થાને મી. સ્પેઇક કરીને કોઇ ગૃહસ્થ હતા.

કાર્યક્રમ સંગીત સાથે શરુ થયો. સાધારણ રીતે બને છે તેમ કેટલાક બંગાળીઓએ ગાયું. બંગાળ સાથે તો ગુજરાતે સંસ્કૃતિની સ્પર્ધા માંડી લાગે છે. ગુજરાત તેનાથી પછાત નથી પણ શરમાળ વધારે છે એટલે એ તો જ્યાં ત્યાં બીચારું ખુણામાંજ બેસી જાય છે.

સભામાં સંખ્યા સારી હતી. એક કોઇ મદ્રાસી કમલાદેવીએ વીણા વગાડી. બે બસુરા અવાજના પાદરીઓએ પીઆના પર કે' ગાયું; અને એક ડોસીએ કશામાંથી મુખપાઠ કર્યો. પોતાના અભિનય માટે એને ધણોજ સારો મત હોય એમ એની મુખમુદ્રા ઉપરથી દેખાઇ આવતું હતું.

પણ આ બધાં વર્ણનોથી તમને કંટાળો નહીં આવ્યું. કેનીઆના પ્રતિનિધિમંડળના એક સભ્યે એવું સરસ ભાષણ કર્યું કે એ અમારો પ્રતિનિધિ છે એ વિચારે મને શરમ આવી. શાસ્ત્રીજી ઠીક બોલ્યા. શ્રીયુત એન્ડ્રુસને પેલા ભાઈની અસર જુસી નાખવા હીંદુસ્તાનમાં પણ અત્યજે છે ને હીંદુસ્તાનને આંતર સુધારણા કરવાની પહેલી જરૂર છે એવું એવું કહેવું પડ્યું. ઘેર આવતાં હીંદના ભાવિ માટે કે' એવી દીલગીરી લાગતી હતી ! આમ નીચે મસ્તકે ને ટુકડા માગીને આપણે ક્યાં સુધી જીવવાનાં ? નથી આપણામાં તાકાત કે નથી આપણામાં ગૌરવ સાચવવાનો ટેક.ઓ ભગવાન ! એ દિન ક્યારે આવશે ?

એક દિવસ અમે નેશનલ લીબરલ કલબમાં રા. ભોટવાળાએ

અમને 'દીનર' પર તેડયાં હતાં ત્યારે ગયાં હતાં. ગોઠવણ સરસ છે ને એ કલ્પમાં હીંદીઓ સન્માન અને સગવડથી રહી શકે છે. ત્યાં હીંદીઓ પ્રત્યેના બેદભાવ પાળવામાં આવતો નથી. આપણા ધણી-ખરા સારા હીંદીઓ ધણી વાર ત્યાંજ ઉતરે છે.

એક રસુજી પ્રસંગ કહું કે નહીં કહું ? રા. લોટવાળાએ અમને આખી કલ્પ ખતાવ્યા પછી એમના રહેવાના ખંડ દેખાડવાનું આમંત્રણ કર્યું. રા. લોટવાળા આ કલ્પમાં બે ત્રણ વાર રહી ગયા છે, પણ એ ભાઇને અલાર સુધી કોઇ સ્ત્રી મિત્રોને નોતરવાનો પ્રસંગજ કદાચ નહીં આવ્યો હોય. અમે લીફ્ટમાં ચઢ્યાં અને લીફ્ટમેન કહે કે સ્ત્રીઓને ઉપર લઇ જવાનો કાયદો નથી. લીફ્ટ ચોથા માળેને બદલે પહેલે માળ પાછી આવી અને બધાં હસતાં બહાર નીકળ્યાં.

આ અટવાડીઆની અગત્યની વાત તો લખવાની રહીજ ગઇ. અમે આ વખતે નેશનલ પોર્ટ્રેઇટ ગેલેરી, પીકચર ગેલેરી ક્રીડીશ મ્યુઝીઅમ વગેરે સ્થલો જોઇ આવ્યાં.

નેશનલ પોર્ટ્રેઇટ ગેલેરીમાં પ્રજાની પ્રગતિને એક ડગલુંએ આગળ વધારવામાં મદદ કરી હોય એવા સર્વ વિષયોના અને સર્વ શાખાઓના મહાપુરુષોને સ્થાન મળેલું છે. સાહિત્ય ને વિજ્ઞાન, રાજ્ય કે ધર્મ: એ સર્વના પ્રતિનિધિઓ કાળની વિનાશકતાને પડકારતા ત્યાં વિરાજે છે. કોઇ કાળે અંગ્રેજ પ્રજાનો નામશેષ થઇ જાય તોએ એમના સ્મરણે તો રહેશેજ.

ક્રીડીશ પીકચર ગેલેરીમાં અમે નિરાશ થયાં. અંગ્રેજોની ચિત્ર-કલામાં હજી ઇટલીની ભવ્યતા ને સફાઇ કે ફ્રાંસનું સૌંદર્યદર્શન ને રંગીલાપણું જરાએ દેખાતાં નથી, પણ કદાચ અંગ્રેજોના સ્વભાવ-માંજ એવાં ચિત્રો નીપજાવવાને જોઇએ તેટલી સ્થિરતા કે સૌંદર્ય-બક્તિ ઉત્પન્ન નથી થઇ. અંગ્રેજોના સ્વભાવમાં કલા કરતાં ભવ્યતા

વધારે છે. કલાવિદોનો દરબાર ભરી એમની ચર્ચાઓથી સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિનું શિખર માપવા કરતાં નાવિક થઇ તોફાનમાં શક્તિ અજમાવવી એમને વધારે ગમે છે. તમે તોફાનમાં હોડી લઇ જતા અંગ્રેજ યુવકોનું એક અંગ્રેજ ચિત્રકારનું ચિત્ર જોયું છે? અંગ્રેજોના સ્વભાવમાં ધીરજ કરતાં સાહસિકતા વધારે છે અને કલ્પના કરતાં ગણતરી કરવાની વધારે ટેવ છે તેથી એમની કલામાંએ શક્તિ છે પણ સૌંદર્ય ઓછું છે. કઠણાઇમાં શક્તિ વધે પણ સૌંદર્ય ખીલતું નથી. અંગ્રેજોના જીવનોમાં અને ભાવનાઓમાં જ્યારે મૃદુતા આવશે ત્યારે એમની કલામાંએ સરાઇ ને સૌંદર્ય જરૂર વધવાનું, પણ શક્તિ ઘટવાની.

સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિ અહીં ઇંગ્લંડમાં ધણી આગળ વધેલી છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અહીંની સ્ત્રીઓ હીરસો માગે છે ને ભાગ લે છે. ફ્રાન્સની સ્ત્રીઓ રાજકીય બાબતોમાં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ જેટલી આગળ પડતી નથી. કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓને હાથે ચાલતાં અથવા સ્ત્રીઓનાં ચોપાનીઆંની સંખ્યા ફ્રાન્સ કરતાં ઇંગ્લંડમાં વધારે છે. મારે સ્ત્રીઓની કેટલીક સંસ્થાઓ અહીંઆ જોવી હતી. પણ રોમમાં સ્ત્રીઓની પરિષદ છે તેમાં ધણીખરી સ્ત્રી સંસ્થાઓની અધિષ્ઠાત્રીઓ ગએલી છે અને અમે અદારમીએ તો અહીંથી નીકળવાનાં છીએ. અને એ પહેલાં ઓક્સફર્ડ અને સ્ટ્રેટ્ફર્ડ-ઓન-એવન-શેક્સપીઅરની જન્મભૂમિ-જોવા જવાનાં છીએ, એટલે આ સંસ્થાઓ જોવાનો મારો કાર્યક્રમ તો બધો રદજ થયો.

અહીંઆ પણ દર ત્રીજે દહાડે અમે નાટકમાં જઇએ છીએ. અહીંના નાટકો વીશે પણ ઘણું કહી શકાય એમ છે. નાટકોમાં સ્વાભાવિકતા અને અભિનયની ખુબી આ લોકોએ ધણીજ કેળવી છે. પણ આજની મારી મનોવૃત્તિ રંગભૂમિના રંગમાં ડુબે તેવી નથી એટલે આ વીશે આજ કે લખતી નથી.

હવે કદાચ એકજ મેલમાં તમને કામગી મોકલી શકાશે. અમે ફ્રાંસ જતાં એરોપ્લેનમાં ઉડવાનો વિચાર કરીએ છીએ. અને મોટે કાલે પશુ જતાં આવીશું. એજ.

લી૦ લીલાવતીના વંદેમાતરમ્.

મોટકાલો

૧

લંડનમાં અમે ધણું જોયું, પશુ ધણું જોવું રહી ગયું. એ નગરી એવી છે કે એમાં જીવન પર્યંત રહો તોએ જોવાનું ને જાણવાનું તો રહીજ નાથ.

આ ઢાલની એક બાજુ. બીજી બાજુનું વર્ણન કોઇ પુછે તો આમ કરું:

લંડન અમને ધણુંજ અનાકર્ષક લાગ્યું. એના ધમધોર આકાશ અને અતડી સૃષ્ટિ અમને કેં ગમ્યાં નહીં. અને આ સ્વતંત્ર લોકો આપણને નિર્બલ રાખવા મથે છે અને આપણી અશક્તિ પર એમની મહત્તાના પાયા રચે છે એ વિચારે એમની મહત્તાની નીશાનીઓ જોતાં જોતાં શક્તિ, સુંદરતા કે મહત્તાને જોઇ થતો સ્વાભાવિક આનંદ અમને કદી થતો નહીં.

પશુ લંડન હવે ધણું થયું. એને પાછળજ સુકીએ તો કેમ ?

એક સવારે દસેક વાગતા અમે લંડનથી પારીસ ઉડવા હેંડલે-પેજના ઉડવાના સ્ટેશન તરફ રવાના થયાં. લંડન વહેલું છોડવું પડવા-થી મારા નિષ્ફલ થએલા મનોરથોના આકારો મોઢરને લીધે દોડતાં જણાતાં વૃક્ષોમાં જણાતા હોમ એવું લાગતું. શું શું કરવાનું રહી ગયું

તેની યાદીના મધ્યકા તુટેલી માળા માફક વેરામ્ જતા હતા. ત્યાં રસ્તામાં એક કુતરું મોટર તળે આવી ગયું તેની હૃદયભેદક ચીસે મને જગાડી. મારે અહિંસાધર્મી આત્મા ડુખાયો. પણ મોટર તો સુસવાટ કરતી ચાલીજ મધ અને પૂછવરે એક વાર પાછું વાળીને જોયુંએ નહીં

એરોપ્લેનના રેશન આગળની બધી વિધિ પુરી કર્યા પછી અમે એરોપ્લેન તરફ જવા પગ કપાડયા. પણ તેટલામાં થએલી આતુરતાની કેં સીમા ! પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને રામ ખરેખર આમજા હોયા હશે ! પણ એમનું વિમાન આથી જરા વધારે ડાહ્યું હશે તેથી તે “ વિમાનરાજ ! આ માર્ગે, આમ ” એવું કહેતામાંજ એમને જોઇએ ત્યાં જાય. અને આ તો યંત્રાથી ધમધમી રહે ને એને કાણુમાં રાખવાને તો કળા અને બળ બંને જોઇએ. ને તોએ એ તો પવન કે ધુમ્મસમાં અટવાઇ જાય ને અગ્નિથી બળી જાય. આપણે કલિયુગમાં જન્મ્યાં ત્યારે કની ?

વિમાનમાં ઉડતાં પહેલો બાવ તો જાણે ધરણી ડોલની હોય એવોજ થાય છે. તેમાં થોડું આશ્ચર્ય, થોડી ગભરામણ, થોડો આનંદઃ એવી એવી બધી વૃત્તિઓ બળે છે. પણ થોડી વારે વિમાન વંચે ને ઉંચે ચઢતું જાય છે અને સ્થિર થઇને હોવા માંડે છે ત્યારે આસપાસની રચના જોવાની કુતૂહલવૃત્તિ પ્રધાન પડે હોય છે. કેડીઓ જેવા રાજમાર્ગો અને વાડીઓ જેવાં જંગલો જોઇ ત્યાં રમવા ઉતરી પડવાનું મન થાય છે. રમકડાં જેવી ગાયો ને ઘેટાં, કાર્ટપોર્ડ પર ચીત્રી કાઢ્યાં હોય એવાં ખેતરો, રમતમાં ઢગલીઓ કરી મુકી હોય તેવી ટેકરીઓ ને કીંડરમાર્ટનનાં બનાવેલાં હોય એવાં નાના લાગતાં ધરો જોઇ બાલક થઇ એ બધાંનો ઉપયોગ કરવાનું, તેને તોડવાનું ને ફરી મોઢવવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી. આ બધાંનો બનાવનારે

કોઇ હોય તો તે પણ મોટા કદનો ને પ્રમાણનો કોઇ બાળકજ હોવો જોઇએ.

પણ ઇંગ્લીશ એનલ પૃથ્વી ઉડતાં સૌથી સરસ તો દરીઓજ લાગે છે. તોફાની સામરને બદલે જાણે જુરા કાચનો સ્થિર અરીસો પથરાયો હોય ને મોટીમોટી સ્ટીમરોને બદલે છોકરાંને રમવાની સ્ટીમરો થોડે થોડે અંતરે ગોઠવી હોય એવુંજ કંઈ લાગતું. એના આસપાસ અને કીનારા દેખાતા અને રેતીમાં પથ્થરની કાળી ભાત પણ સ્વેત ચિત્રશ્લોક પર કાળી આકૃતિઓ ઉપજાવી હોય તેવી અતિ રમ્ય લાગતી.

એકધારી ગતિએ જવા છતાં જાણે દરેક વખતે જુદા જુદા પ્રદેશમાં વીચરતાં હોઇએ એમ લાગતું. ધડીમાં અમે બાનુના પ્રકાશથી પાવન થએલા માર્ગમાં વિહરતાં ને ધડીમાં ઝનુમતા ધનના પ્રદેશમાંથી પસાર થતાં હોઇએ એવું લાગતું. મેઘ અનેકરૂપે અનેક પ્રકારની કીડા કરતો રથજે રથજે રમતો. એક વિચાર આવ્યોઃ ધમધોર આકાશની વચ્ચે રાત્રીને સમયે આમ ઉડવાનું હોય ને ઝળકતી વીજળીનું કારમું રૂપ જોવાનું હોય તો શું સંવેદન થતું હશે? વીજળીને પ્રશ્ન પુછવાનું સાહસ કરવાની હીંમત કોઇની તે વખતે આલે ખરી?

લંડનથી અમે બાર વાગે નીકળ્યાં અને પેરીસમાં અમે અઢી વાગે પહોંચ્યાં. કેલ્સે આગળથી ફ્રેન્ચ અને ઇટીશ સરહદ જુદી પડે છે. ત્યાં ધડીઆળોના ટાર્મિસ પણ બને જુદા રાખે છે અને લગભગ એક કલાકનો ફરક હોય છે.

પેરીસમાં અમે રેલ્વેન પરનીજ એક હોટેલમાં ઉતર્યા. માત્ર રાત રહી સવારે મોટેકાર્સો જવા નીકળવાનાં હતાં.

૨

મોટેકાર્સો એ એક અતિ સુંદર ગામ છે. લાંબા રસ્તાઓ સ્વચ્છ ને શોભીતા છે, લાંબી હોટેલો સુંદર ને સગવડખરી છે ને લાંબા

અપકો કે ન્યારોજ છે-મળે વિશ્વકર્માએ આદર્શ શહેરનો 'મોડલ' (નમુનો) કરી મુક્યો હોયની!

પણ આ સુદરતાનો રચનાર સ્વર્ગનો વિશ્વકર્મા નથી, પણ મોં, બ્રાંક ઉર્ફે હેર વીસ કરીને કાકો મુશીઅન યુદ્ધ વખતે જર્મનીમાંથી દેશપાર થએલા એક સહૃદય છે. એમણે ઘણા દેશોમાં નશીય અજમાવવાના વિચારો કાઢ્યા, પણ છેવટે મોનાકોમાં વસવાનું એમને વધારે સુયોગ્ય લાગ્યું. મોનાકોમાં ગરીબી હતી. મોનાકોની આસપાસનો પ્રદેશ સુંદર હતો. એમની શક્તિને ખીલવવાનું આથી વધારે કયું સ્થાન મળતે ?

મોનાકોના રાજ્યકર્તાઓ-ગ્રીમાલ્ડી કુટુંબના વંશજો-ઘણા અસહી ખાનદાનીના કહેવાના, પણ ક્રાંતિવાદીઓની ચળવળને પાર-ણુમે આવી જુની ખાનદાનીમાંએ ગરીબાઇએ પ્રવેશ કર્યો હતો. ત્યાંના રાજા ચાર્લ્સ ત્રીજે તો એના ઐતિહાસિક સ્મરણોથી ભરપુર મોનાકોના ખડક પરના મહેલમાં-જ્યાં એક વાર હરક્યુલીસે રાજ્ય કર્યું હતું ત્યાં-સંસ્થાન વસાવી રહેલા મૂષકોના મહારાજ્યની વચમાં જાંગી ગાળતો હતો. ત્યાં એક નાનું સરખુ જુગારખાનું તો હતું. પણ નહોતાં તેમાં માણસો કે નહોતાં તેમાં સાધનો. મોં. બ્રાંકના કીસ્સાબાજ મગજમાં આ નાનકડા સ્થળના રમરૂપ ફેરવી નાખવાનો વિચાર થયો. એમણે રાજા સાથે હોંશીઆરી વાપરી વાત કરી, ખુશામત પણ કરી ને છેવટે બંને બાજુને પુષ્કળ નફો થાય એવો કરાર કર્યો. પણ 'રટોક કંપની' છેક ૧૮૧૮ માંજ સ્થપાઇ. આ કરારને પરિણામે ત્યાંના પ્રીન્સને દર વર્ષે વધારી અમુક રકમ કરાર પ્રમાણે આપવી પડે છે. ૧૯૭૭ માં આ રકમ વધીને મયાસ લાખ ડોલર થશે.

મોટેકાસો એ આ મોનાકોનું મુખ્ય શહેર છે. જુગારખાનાની શરૂઆત મોનાકોમાં થઇ, પણ પાછળથી મોટેકાસો વધારે ને વધારે

પ્રખ્યાત થતું અર્થ. રમણીય ફરીઆ ઈનારો, સુંદર બગીચા અને અદ્ભુત રીતે ગોઠવાયેલી ટેકરીઓ ને ખડકોને લીધે આ શહેરનું લાલિત્ય થઈ મોહક લાગે છે. પ્રવાસીઓ આ રથળની ખ્યાતિ સાંભળી જોવા આવે છે. કોઇકના ઉપર અહીંઆ નશીબદેવી પ્રભુ થાય છે. ધણાને રહાવે છે ને ફેટલાક તો પાયમાલ થઇને આપઘાત પણ કરે છે. આપઘાત કરવાની નવાઇ મોટેકાશોમાં નથી.

મોટેકાશોનું જુગારખાનું-કેસીનો-એક ભવ્ય મકાનમાં છે અને સગવડ અને કળાથી તેને શણગારેલું છે. દુનીઆના શાહો ને સરદારો, ધનપતિઓ અને શોખીનેનાં પગલાંથી આ રથળ પાવન થએલું છે. લક્ષ્મીદેવીના નૂપુરઝંકાર દરેક ખુણેખુણેથી આવતા હોય એવો એમાં ભાસ થાય છે. દરરોજ કરોડો રૂપીઆની લારજત ત્યાંના ટેબલ પર થાય છે ને લગ્નરોના નશીબનું ચક્કર એ ટેબલ પર મુકેલા રહેટના ચક્કરની સાથે ફરે છે. અહીંઆ આવી રમનારાઓમાંના ધણાને કપાળે હસતા આવી રહતા જવાનો વિધિવેષ હોય છે.

અહીંઆ સેવા કરતા સેવકવર્ગને ખાસ તાલીમમાંથી પસાર થવું પડે છે. ઝડપ, ચપલતા-એવા એવા ખાસ ગુણો ઉપરાંત મને તેવા પ્રસંગમાં પાંપણે ન હાલે એવું થંડું બરફ જેવું હૃદય રાખતાં પણ એમને શીખવું પડે છે. વખતે ત્યાંને ત્યાંજ બારણા પાછળ જઈ કોઇ આત્મઘાત કરે તો એક પક્ષે તેને ખસેડી બીજી પક્ષે જાણે કે ન બન્યું હોય તેમ પોતાનું કર્તવ્ય કરવ.નું તેમને હોય છે.

પણ ત્યાંના અધિકારીઓને ન્યાય આપવા એક વાત તો કહેવી જોઇએ. ત્યાંની રમતમાં પક્ષપાત કે પહેલથી જાણી શકાય એવું કેં હોતું નથી. અને કોઇ પોતાનું સર્વસ્વ હારી ગયું હોય ને ત્યાંના અધિકારીને જાહેરે વીનંતી કરે તો નુકસાનના પ્રમાણમાં તેને કેં તો પ્રાપ્ત મળેજ છે. છેવટે કેં નહીં તો ધર સુધી પહોંચવાની ટીકીટ અને વાટ ખર્ચી તો મળેજ. મને તો તે દુનીઆને છેડે રહેતો હોય !

પણ એ પૈસા લીધા પછી ફરી કેમીનોમાં ન આવવાની ખાત્રી આપવી પડે છે. ને કોઇ પાછું જાહેર એ પૈસાથી રમે તો ત્યાંના જાસુસોની નજરમાંથી ભાગ્યેજ તે છટકે છે.

અમે ત્યાં ગયાં ત્યારે જુમારનું આ મહા યાત્રાસ્થળ જોવાની અમારી આતુરતાની કેં સીમા ન હતી, પણ અંદર ગયા પછી આ આતુરતા ટકી નહીં. મને જરા મન થયું, ‘માત્ર ગમ્મતને ખાતર એક પાકુંડ બગાડીએ તો કેમ ? બાઇ મુનશીને પણ અડધો વિચાર થયો, પણ અતિલક્ષ્મી બહેનને એ વાત કેં રમી નહીં અને છેવટે અમે એક પણ ફાંક મુક્યા વગર પાછાં આવ્યાં. ઓછામાં ઓછો પાંચ ફાંકથી ઓછો દાવ ત્યાં ખેલી શકાતો નથી. ત્યાં ટેબલની આસપાસ ખેડેલાં નરનારીના મુખ પરના ભાવો તો કોણ વર્ણવી શકે ? દરેક હૃદયમાં આશા નિરાશાના સૂર ગાજતા હોય છે. ચિતા અને ઉલ્લાસનાં ભરતી ઓટ, બુદ્ધિના અંકુશની અવગણના કરતી ઉત્કંઠા, આતુરતા અને તૃષ્ણાનો પ્રબળ સપાટો, શંકા અને ભયની વ્યથાઓ— એ બધાનું સંપૂર્ણ માપ એક રાત્રિના અનુભવમાં કેમ આવી શકે ? ને તોએ દષ્ટિ આગળથી એ ચિત્ર ખસેડતાં બહુ વાર લાગે છે.

મોટેકાશેની આસપાસ રીવીએરામાં મોટરકારમાં અને મોટર-બોટમાં ફરવામાં મજલ ઘણી પડે છે. મહાસેના માઈલ સુધી પર્વત ને સમુદ્રની રમણીયતા જોતાં જોતાં ફરી શકાય છે અને શાંત અખાત-માં સમુદ્ર પર જમીનથીએ વધારે નીરાંત અને આસ્વાદ સાંપડે છે. અમને સૌથી વધારે આનંદ તો આમ ફરવામાંજ મળ્યો.

“આવા સુંદર ધામને આદમના અટકચાળા પુત્રાએ સુંદર પડમાં સંતાએલી વિરુપતા જેવું ન બનાવ્યું હોત તો ?” નીતિસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધાશીલ આપણા હીંદુસ્તાની મમજમાં પહેલો વિચાર આવે. “મોટેકાશેને વિખ્યાતિ તો અમારા અટકચાળાપણાએજ આપી

હે." રમતના ટેબલ પરથી નજરે ઉઘી કરવાની તસ્દી ન લેતો કોઇ આદમનો પુત્ર આવોજ જવામ આપે.

x

x

x

તા. ૨૪ મીએ અમે મોટેકારોથી નીકળ્યાં. જે યુરોપમાં અમારી ત્રિપુટીએ વિવિધ આનંદ ભોગવ્યો હતો અને પરસ્પરનાં પરમ સ્નેહ ને સૌજન્ય પામી હતી તેનું પર્યટન પુરુ થતું જોઇ દરેક પર ફરી ફરીને અધીરી દષ્ટિ નાખવાનું મન થતું. યુરોપ જવાનું ખરું સંભારણું તો આવા સરસ મિત્રોનો સ્નેહ પામવો તેજ હતું.

નાંધ:

અમારા યુરોપના પ્રવાસને લગભગ એક વર્ષ થયું. દસનાં રમતાં અમારી ત્રિપુટીએ એ પ્રયાણ આદરેલું ને નવા પહેલા સંસ્કારો ને કે કે દિશાઓમાં ઉપયોગ કરવાની યોજના કરી તેથીએ વધારે ઉત્સાહભરે ધરભણી પાઠાં ફરેલાં. પણ બાર મહીના પુરા થાય તે પહેલાં અમારા પ્રયાસો સફળ થતા જોવા ને કરવા સૌ અનિલક્ષમી બહેન રહ્યાં નથી, અને તેની સાથે એ યોજનાઓનો ઉત્સાહ પણ રહ્યો નથી.

પ્રવાસમાં અમને એક ટેવ પડી ગઇ હતી. અમારા ત્રણેને જે કે નવા વિચાર થાય તે બધાની ચર્ચા અમે બધાં ભેસીને કરતાં અને મારા ને બાઇ મુનશી વચ્ચેના મતભેદનો ચુકાનો ઘણી વાર અતિલક્ષમી બહેન આપતાં. બનતાં સુધી એ પક્ષપાત નહીં કરતાં, પણ એ જ્યારે બાઇ મુનશીની તરફેણમાં ચુકાદો આપતાં ત્યારે તો મને એમનો ચોખ્ખો પક્ષપાતજ લાગતો. અને એ પક્ષપાતની ટીકા કરતાં કલાકો વહી જતા.

મુભગ અનુભવોનાં આયુ ટુંકાં કરવામાંજ વિધિ પોતાની કલાની સરલતા માનતો લાગે છે. એણે મુખની સર્વોત્તમ ધડીમાંજ એકને ક્ષેપ લીધાં; બીજાને એકલવાયા કર્યાં ને મારી ટુંકા વખતની મુસાફરી.

ની સ્નેહમય સ્મરણસૃષ્ટિમાં કરુણ રસ બેળવી જીવનના એક પ્રકરણ-
ની સંપૂર્ણતા લઈ લીધી. આવા પ્રસંગે ‘કથામાંએ સંપૂર્ણતા
જાળતી નથી’ એવી શોકવાણી સાંભર્યા વિના રહેતી નથી. પણ
વિધિને શું કહેવું ?

એમનું વ્યક્તિત્વ કેમ વીસરાય ? એમનામાં મેં કદી શોક કે
કંટાળાનો નિરુત્સાહ જોયો નથી. ને એમનો ઉત્સાહપ્રેરક પ્રમંગ-
સરનો વિનાશ સર્વના અંતરની પ્રકૃષ્ટતા જળવવામાં કદી નિષ્ફળ
નીવડ્યો નથી. એમનામાં આર્યાના હૃદયની ઉદારતા અને પતિભક્તિનો
મેં સાક્ષાત્કાર કર્યો. એમનામાં મેં પ્રસન્નમુખી ગૃહિણીની અદૃશ્ય
અસરનો ચમત્કાર જોયો. એમનામાં મેં સ્વાર્પણથી પ્રાપ્ત થતા પરમ
બલની પરિસીમા જોઈ.

એમની નાની સુંદર દેહવેલ સર્વમાં વધારે ઉત્સાહ અને શક્તિ
દેખાડતી આજે પણ હું જોઈ છું ને એમના પ્રસન્નમુખનો સ્મિતભર્યો
સત્કાર હજીએ હું પામતી હોઈ એવું બાન મને ઘણી વાર થયા વિના
રહેતું નથી. પણ એ તો નિર્દોષ બાળકોને નમાયાં કરી રડતાં મુકીને,
પતિના મુખી અને સંપૂર્ણ સંસારમાં વિષમતા આણીને, સ્વજનોને
શોકપ્રસ્ત કરીને ને ટુંકા સમાગમમાં મારા સમા અશ્રદ્ધાળુ અંતરમાંએ
શ્રદ્ધા અને માન પ્રમટાવીને ગયાં તે તો ગયાંજ !

નિબંધો.

ગુજરાતી કલ્પના—સાહિત્યનાં કેટલાંક સ્ત્રી-પાત્રો.

દેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ દેશના સ્ત્રીજીવનના વિકાસ પર વધારે આધાર રાખે છે. તેમજ ભાષાની સાહિત્યલક્ષ્મીનું ગૌરવ અને લોકહૃદયનો આદર્શ એનાં સ્ત્રીપાત્રોની પ્રતાપી સંસ્કૃતિ પરથી મપાય છે. સ્ત્રીઓના અનુભવની પ્રણાલિકામાંથી પસાર થયા વિના પુરુષોનાં બુદ્ધિજલ કીનારા વિનાનાં જરણની જેમ છીછરાં બને છે. જેટલે અંશે એ કીનારા સુઘટ અને વ્યવસ્થિત હોય તેટલે અંશે એ જળ નિર્મલ અને અખંડિત રહેવાનાં. પણ એ સુઘટતા પ્રજાજીવનની સખળતા પર આધાર રાખે છે.

કેટલાક અપવાદ શીવાય લેખકો એમના સમયના સંસ્કારોથી પર નથી જઇ શકતા. જનહૃદયને સારામાં સારી રીતે પ્રતિબિંબિત કરી શકે એ સારામાં સારો લેખક એવી એક વ્યાખ્યા ધણા જણને સ્વીકાર્ય છે. અને જે દેશ કે કાલમાં જન્મ લીધો હોય તેનામાં એકરુપતા સાધ્યા વિના એ કાર્ય અશક્ય છે. કદાચ એ થોડાંક ડગલાં આમળ જઇ શકે. પાછળ આવતા લોકદલ અને એને સ્પર્શતા કાલના આરાતે એની શક્તિ પ્રમાણે એ માપી શકે. આમળ ધસતાં કોઇ નૃંગોનાં થએલાં દર્શનને એ કેટલેક અંશે કહી પણ શકે. પણ એના કાલની અસરમાંથી એ સર્વથા મુક્ત તો નજ થઇ શકે.

ગુજરાતના કેટલાક સમર્થ લેખકોની ભાવનાઓ અને બુદ્ધિના સંયોગથી ઘડાએલી અને એમની લેખનીદારા મૂર્ત સ્વરૂપ પામેલી સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં દર્શન કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. સર્વનાં સમય

દર્શન કરવાની ધારણા નથી. માત્ર સાહિત્યના ઉદ્ધાનમાંથી થોડાંક સૌરભભર્યા પુષ્પો જોઈનેજ સંતોષ માનવાનો છે.

ગુજરાતમાં લોકજીવનના રસપહેલુ સુકાએલાં હતાં ત્યારે ગુજરાતી વાર્તાઓનું સાહિત્ય બહુ આદર નહોતું પામતું. રંગ સાક્ષર શ્રી. મણિલાલ નલુભાઈ પહેલાં એ દિશામાં સમર્થ પ્રયત્ન થયો હોય એવું જાણવામાં નથી. એમનું પ્રિય તત્ત્વજ્ઞાન એમને અરસિક કરવામાં સમર્થ નીવડ્યું નથી લાગતું, અને પરિણામે એમની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિમાં નાટકો અને વાર્તાને પણ સ્થાન મળ્યું.

ગુજરાતનું સ્ત્રીજીવન તે વખતે પ્રેરણા અર્પે એવું નહોતું, અને તેથીજ સા. મણિલાલને એમની સ્ત્રીચૃષ્ટિ અન્ય ભાષાના કલામંડારો નીરખી રચવી પડી છે. જે ભવ્યતા અને ઓજસ્વિતા એમણે ત્યાં નીરખી હશે તે એમના કાલમાં કલ્પનાની બહારના પ્રદેશમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થવી શક્ય ન હતી. પણ એમના કાલની સ્ત્રીજીવનની નિરાધારી-તની અસરમાંથી એ છટકી શક્યા નથી. એમણે સ્ત્રીજીવનમાં કવિતાના રંગ પુરી નિરાધારીને વધારે મોહકરૂપે બતાવી.

એમના ‘ગુલાબસિંહ’માંની રમા આની સાક્ષી પુરે છે. એનોની-નું મુગ પુરુષ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું ગણાતું નથી પણ એમાંની મુખ્ય નાઈકાની મીઠી નિરાધારી અને એની આસપાસ પ્રસરેલું યોગનું વાતાવરણ એ માણુલાલભાઈના તત્ત્વજ્ઞાની પણ રસિક મન પર વધારે અસર કરી શક્યાં હશે. એમની આસપાસ કચરાઈ જતું અને એના બોજમાં કચરી નાખતું સ્ત્રીજીવન એમણે જોયું હશે. એની ભયંકરતા પર એમને કંટાળાએ આવ્યો હશે. પણ એ ભયંકરતા કાઢી નાખતાં બાકી રહેતી નિરાધારતા એ એમને વધારે અસરકારક લાગી હશે.

અસહનના રજપુત વીરોની માફક કેટલાંક પુરુષ-હૃદયોને સ્ત્રીઓની નિરાધારી જેટલી પ્રેરણા અર્પે છે તેટલી બીજા કશાથી નથી મળતી.

એમનું પુરુષત્વ એથી વધારે જાગૃત થાય છે. એમની રક્ષકવૃત્તિ અને અભિમાન અજળજીમાંથી પોષાય છે. એમને સ્ત્રીઓના હક્કનો સવાલ અપમાન કરે એવો નામે છે. એમને એમ લાગે છે કે એમની હૃદયની દેવી માટે એથી જોટલું જોખમ તોટલું કરવાની એમની તક અને એ દ્વારા મળતો આત્મસંતોષ ઝુંટવી લેવામાં આવે છે. રા. મણિલાલ બાદના સમયમાં તો દક્કનો સવાલ ઉપરિચિત જ નહોતો થયો. અને પરિણામે એમની કલ્પનામૂર્તિ રમાને, મીઠી, મોહક, વૃક્ષને આધારે ઝુકી રહેતી વેલી સમી નિરાધાર સ્ત્રીવૃત્તિ ભરપુર અને તેથી વધારે આકર્ષક બનવાનું સહજાગ્ય મળ્યું છે.

રમા મધુર છતાં અંજલિ આપી નથી. એની મૃદુતા ગમે એવી છે છતાં એને આદર્શનું સ્વરૂપ ન આપી શકાય. એનામાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ છતાં અસ્થિરતા અને અજ્ઞાન સ્પષ્ટ દેખાય એવાં છે. રમા હૃદયમાં વસે છે, પણ યુદ્ધિ આગળ ટકી શકતી નથી. અને તોએ એનામાં એક પ્રકારની સુવાસ છે જે ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે.

હૃદય એના પરના દયાથી દાઝે છે પણ એની સાથે રમત નથી કરતું. રમા જેવી સ્ત્રીની જરૂરીઆત એને પુછીને નહીં પણ તમે એને માટે યોગ્ય ધારો એ રીતે પુરવાની હોય છે. એની નિર્મલતા અકળાવે છે પણ તેથીજ એ હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી બને છે.

ગુજરાતની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં એણે અવતાર લીધો ત્યારે પૌર્વાત્ય આભૂષણથી શોભતી એ પશ્ચિમની સુંદરીએ વિદ્વાનનાં ચિત્તને વશ કરીધાં. એના જન્મદાતા પિતાના યુદ્ધિવૈભવને શોભાવે એવું એ બાલક હતું એમ સર્વેએ શંકા વિના કયુવ કરીધું. આજે એની નૂતનતાને બીજી એવી ધણી અવતારી સુંદરીઓએ જાંખી કરીધી છે પણ છતાંએ એ મીઠી સુંદરીની મોહકતા ધણીને આકર્ષે છે. સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં રમા હજીએ પ્રકૃષ્ટિત વેલડી સમી વિરાજે છે.

તે પછી સ્વ. સા. ગોવર્ધનરામનો કાલ આવ્યો. એમની મધુર કુસુદ અને લાડકી કુસુમનાંજ આપણે અત્યારે દર્શન કરીશું.

ગોવર્ધનરામભાઈએ જીવનના અનેક રંગોથી રંગાયા પછી એના સારરૂપ લખેલો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા કરતાંએ પુરાણ વધારે લાગે છે. એમાં શ્રીમંતના ગૃહમંસાર અને રાજ્યનંત્રના બેદ છે; જુના ઉડી જતા સંસ્કારની છાયાભૂતિઓ અને નવા સંસ્કારોના આગમનની છાપ છે. નાગર ગૃહસ્થની આંખે એમણે સંસાર જોયો છે. વહીલની મારક એમણે કેસ રજુ કર્યો છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના અધ્યાય જુનામાંથી નવા યુગમાં પ્રવેશ કરવાના કે જોડનારા પુલ જેવા લાગે છે. કથાના કાલ પ્રમાણે કુસુદ કુસુમ પણ સંકાન્તિકાલની નાગર કન્યાઓજ છે.

કુસુદમાં ભાવનાઓ છે પણ એને પાર ઉતારવાનું બલ એનામાં નથી. એનો આત્મા જુનાં બંધન તોડવા મથે છે પણ નવી પરિસ્થિતિ સ્વીકારવા તત્પર નથી. ચંદ્રવિકાસી પોયણાની માફક એને જરાક તાપ લાગતાં એ કરમાઇ જાય એવી કેમળ છે. એ સુંદર છે પણ કઠણ નથી. એના તરફની અનુકંપાથી આપણું હૃદય ચીરાય છે. એના અંતરના તરફડાટ જોતાં આપણું મન પણ દુઝ ઉઠે છે. કલાદેવીના એક સુંદર અવતાર સમી એ ચિત્તને બાધે છે. પણ એનું જાદુ કિતરે કે તરત એનામાં એક પ્રકારનું જોમ નથી એમ લાગવા માંડે છે.

એના નિઘ્રહમાં એક પ્રકારના ગૌરવનું ભાન થાય છે પણ સાથે દયાએ આવે છે. એનો ભોગ આવશ્યક છે પણ તેથી એ સુંદર નથી બનતો. પરિસ્થિતિની એ સ્વામિની નથી થઇ શકતી પણ એની સાથે એ ધસડાય છે. એનું દુઃખ એનું પોતાનુંજ નથી રહેતું પણ વાચકના ચિત્તને પણ વશાવી નાખે છે અને તેથીજ એની નિર્બલતા પર એ ચીડવાય તો ક્ષમાને પાત્ર છે, અને છતાંએ એ સર્વની સહાનુજીતિને એક સુધી પુરેપુરી આકર્ષે છે.

કુસુમ એનાથી વધારે અર્વાચીન છે. એની બાલિકાતા અને તોફાન ભરતી સુઝાડે એવાં છે. એના રમતીઆળપણાથી એ પ્રિય બનતી જાય છે. પ્રેરણા અર્પે એવાં એનાં સુંદર મન અને શરીર એના સર્વ સંબંધીઓને સમાજના એ બંધનકાલમાં ચિંતા કરાવે એ સ્વાભાવિકજ લાગે છે.

પણ કુમુદ કરતાં કુસુમ દઢ થઇ શકે એવી છે. કુસુમ કુમુદ હોત તો એ પ્રશ્ન ધણી વાર ઉદ્ભવતો નથી લાગતો? પુખ્ત સમી એ કેમળ કળીની આસપાસ એક પ્રકારની કવિનાતું જાડુ છે. કુસુમ કુમુદ હોત તો એની દઢતા અને જોમે સરસ્વતીચંદ્રની કથા કે જુદાજ સ્વરૂપની કરી મુઠી હોત. એમાં ઉન્માદ નહીં આવત; પણ નિરાધારીએ આટલો પ્રવેશ નહીં કરી શકત.

કુસુમ અને કુમુદ બંને સુંદર છે; બંને આકર્ષક છે. પણ કુમુદ મધુર છે અને કુસુમ પ્રતાપી બનત. કુમુદ જાદુ સમી સુવાસિત અને નાજુક છે. કુસુમ ગુલાબની ઉઘડતી કળી સમી ઉગ્ગસભરી પણ તરત કરમાઇ ન જાય એવી છે. કુમુદ સૌંદર્ય છે અને કુસુમ સૌંદર્ય અને શૈભામાં બંને થાત.

પણ કુમુદ અને કુસુમનો દોર એક કાલે લોકહૃદય પર થોડો નહોતો. કુમુદ-કુસુમની કલ્પનામૂર્તિઓએ ધણા યુવાનોના ચિત્તને ચક્રોળે ચઢાવ્યાં હતાં. પોતાની જાતને સરસ્વતીચંદ્ર સમા કલ્પનાર ધણા ઉજરતા કહેજીઓ. 'મારી પત્ની કુમુદસુંદરી સમી નથી' એ વિચારે સંસારને ખારો કરતા. કેટલી મુગ્ધા અને નવોદાઓ એમના અનુકરણથી પતિને પ્રસન્ન કરી ચકાશે એમ ધારતી. પણ એમની અપૂર્વતા સર્વને મહાત કરતી.

આજે તો એવી એક નહીં પણ અનેક કુમુદ અને કુસુમ સમી ફેડીલી કન્યાઓ દૃષ્ટિમાં તરવરે છે. કેટલીકનો વિકાસ તો એથીએ આગળ વધ્યો છે. સ્ત્રીઓ માત્ર બાવનાના પ્રદેશમાં વસતી હતી તે

હવે બુદ્ધિક્ષેત્રમાં પણ ઝુકાવા લાગી છે. પણ એ સર્વનો આરંભ તો સા. ગોવર્ધનરામની કીર્તિમૂર્તિઓના જ્યોતિર્દેહમાંથીજ થયો. સરસ્વતીચંદ્રની કથાની નવીનતા બહુ લાખા કાળ લગી ટકી છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ન વાંચ્યો હોય તેની સાક્ષરતામાં પણ એક કાળે શંકા કઠાતી. અને હજુએ એનો દેહ જીર્ણ થયો નથી.

સાક્ષરશ્રી નાનાલાલ દવિનો કાળ ગોવર્ધનરામ પછીનો હોવાથી એમનાં સ્ત્રીપાત્રો વધારે નિશ્ચયાત્મકબળવાળાં હોવાં જોઈએ એમ આપણને સહજજ લાગે. આપણે એમનું અકજ પાત્રતેજ્યાનેજ કેંક નીરખી લઇશું.

કાઠીઆવાડની સશક્ત સ્ત્રીજીવનના અનુભવી રા. નાનાલાલની જ્યા એ શિખરો કુદી શકે એવી નાજુકાઇના ડોળ વિનાની ને સશક્ત છે. ભાવનાના નાથને પસંદ કરવાનું બળ પણ એનામાં છે. પણ આપણા આર્ય જીવનની મદત્તા, આદર્શને પામવાનું બળ કેળવવા કરતાં આદર્શ રચી ન પમાય ત્યારે આત્મભોગ આપવામાં વધારે મનાઇ છે.

જ્યામાં સુંદરતા જોટલીજ સ્વાભાવિકતા નથી. હિમાચલનાં શિખરોમાં વસતી એ બાળા જગતને આંગણે પધારે તો પાવન તો જરૂર કરે પણ પ્રસન્ન કરી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. માનસ-શાસ્ત્રની અભ્યાસ (Psychological study) એમાં અધુરો છે એમ કહેનારને તો કદાચ રા. કાવ ભાગ્યેજ ક્ષમા કરે. પણ એ અભ્યાસ ઘણી વાર અગમ્ય થઇ પડે છે. કદાચ સૃષ્ટિનાં સામાન્ય શસ્ત્રો સાથે એ બંધબેસતો થતો નથી એમ કહેવાય. જગતવાસીઓની જડતા એની દિવ્યતા જોઇ આશ્ચર્યમાં નથી પડે છે પણ એને જીવનમાં ઉતારવાના વિચાર થોડાજ કરે છે. એની તેજસ્વી પાંખોનાં તેજ સ્પર્શ કરતાંજ ખરી જશે એવી કેંક બીક લાગે છે. પરિણામે જ્યાની સાથે માનુષી (human) મૈત્રી સાધવાના કોડ કોઇકજ રાખતા હશે.

જ્યામાં એક પ્રકારની અપારિવૃત્તા છે. એને લીધે એ સખી થઇ શકે એવો વિચાર કરવામાંએ ધૂંટતા લાગે છે. એને તો દેવી તરીકે પુજી શકાય. એ માનુષી છે એમ તો જ્યારે એ જીવંત હોડલાં તરાવે છે ત્યારેજ લાગે છે. માનવહૃદયની સ્વાભાવિક ગંગા કરતાં આકાશની સ્વર્ગગંગા જેવા એના યોગ સૂક્ષ્મતેજબર્યા વધારે લાગે છે. એમાં કલ્પનાનાં મધુર ઉડ્ડયન છે પણ જીવંતની અનિવાર્ય જરૂરી-આતોનું ત્યાં લેખું નથી. સ્વર્ગગંગાના રૂપેરી લીસોટા કરતાં ગંગા-એનાનો મધુર પ્રવાહ તૃપ્તિને છીપાવવાને વધારે સમર્થ નીવડે છે. સ્વર્ગગંગાને નીરખી રહ્યા પછી સ્નાન કરી શુદ્ધ અને શાંત થવાને જમતની ગંગા તરફજ માનવહૃદયને વળવું પડે છે. રા. કવિ જેવી પ્રભાવશાળી બુદ્ધિથી આ સત્ય અજ્ઞાત ન રહી શકે એ સ્વીકારવા સર્વકોષ તત્પર છે. એમના ઉન્નત આત્માને કદાચ સૌંદર્ય આગળ સત્ય ઝાંખું લાગ્યું હશે.

આ કોલાહલબર્યા પ્રગતિના જમાનામાં જ્યા સદેહે સંસારમાં ઉતરે તો એના તેજ ઝાંખા થઇ જાય એવો ભય લાગે છે. એના તેજસુશરીરની પારદર્શકતા જગતમાં આવતાં જતી રહે એવા અદેશ રહે છે.

પણ કલ્પનાના મોહમય પ્રદેશ માનવી જડજગતથી કંટાળે ત્યારે વધારે ઝંખે છે. જ્યાના અહ્ભુત પરંતુ અસ્પર્શ આત્મસૌંદર્યને ચકિત થઇને આપણે નીરખી રહીએ છીએ. એ આત્મસૌંદર્ય જડવાડના આ રાત્રિ સમા અંધકારમાં પ્રકાશના દીવડા સમું છે. અગ્નિયું નહીં પણ નવીન એવું એ સૌંદર્ય મગજની પૃથક્કણશક્તિને માટે નથી. સુંદર સ્વપ્નસમા એના પડછાયાજ માત્ર આપણને ઘેરે છે.

રા. કવિના શબ્દો અને શૈલીમાં નવીનતા છે અને એ નવીનતાએ જ્યાના સૌંદર્યમાં ભભક પણ ભરી છે. જ્યાએ હૃદયને આકર્ષ્ય નથી પણ ત્રિચારને રહુરાવ્યા છે.

દિવ્યલોકની વસનારી એ બાળાએ આપણા સદિત્ય-કિદાનમાં વીસરી આપણને મહદ્ભાગ્યના અધિકારી કર્યા છે એમ કહીએ તો અતિશયોકિત નથી.

રા. કવિ પછી અત્યારે તો વાર્તાના સાદિત્યમાં મુનશીયુગ પ્રવર્તે છે એમ કહીએ તો ચાહે. એમની સખળ લેખિનીએ એક કરતાં અનેક પ્રતાપી મૂર્તિઓમાં જીવંત ચેતન પ્રસાર્યાં છે. એમનાં સર્વ પાત્રોની ખંખર લાઇ એમના અહંભાસને પોષવાનું પાપ આપણે અત્યારે નહીં કરીએ. એમની માઠી રમા ને જનજરમાન શીરીન, સત્તાની શોખીન મીનળદેવી કે મૃણાલ, કે નિર્દોષ વનપુષ્પસમી વિલાસને અત્યારે આપણે વીસરી જવાનો રોગ કરીશું. અત્યારે તો માત્ર ચમકારા કરતી પ્રસન્ન, કોડીલી, ગૌરવભરી તનમન અને મદભરી મંજરીનાં અંતર સમજવાનો યત્ન આદરશું.

રા. મુનશીનાં સ્ત્રીપાત્રોની આસપાસ એક પ્રકારનું 'Romance' હંમેશાં હોય છે. એમની નાયિકાઓ જગત્ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ બાંધવા કરનાં પ્રેરણા અર્પનાર શીરસ્તાને રસસાગરની અધિષ્ઠાત્રીઓ. બનવાનું વધારે પસંદ કરે છે, આંસુ સારવા કરનાં એમને હોડ દાખી તિરસ્કારનાં બાણ ફેંકવાં વધારે ગમે છે મોહક પરંતુ પ્રતાપી, નિશ્ચય અને ગૌરવભરી, ઉર્મિઓ અનુભવે એવી છતાં સ્વસ્થ એમની નાયિકાઓનાં લગભગ ખાસ લક્ષણ ચઢ ગયા હોય એમ લાગે છે.

રા. મુનશીની પ્રસન્ન અપ્સરા સમી ધણીવાર દુર્જેય થઇ પડે છે. એનો મોહ કોઇ વાર અનિવાર્ય હોય છે. અને એ આંજીએ સહેલાઇથી શકે છે.

પણ સર્વ કાર્યો એ પ્રેરણા દ્વારાજ કરી શકે. એની કીકીના કામણમાં જાડ છે. પણ જે જીએ તને માટે. પણ એ છેતરી. શકાય એવી બોળી હોય એવી પણ કોઇકવાર લાગે છે. એનો તનમનાટ એના ઉજળતા હૈયામાંથીજ પેદા થાય છે.

એની ભમ્ભરની કમાનથી એ વીંધી શકે અત્રી છે. એની આંખના તોફાનથી એ જીવી શકે એવી છે. એની તાત્કાલિક બુદ્ધિના પાશમાં એ બાંધી શકે એત્રી એ છે.

તનમન એના કરતાં કેંક જુદીજ છે. રા. મુનશીની નાવિકા-એના સામાન્ય ગુણો તો એનામાંએ છે. પણ છતાંએ એના લેચનના પ્રતાપમાં વધાર નિશ્ચલતા અને સામર્થ્ય છે. સંસારની પુનગ્મીએ જોવાને ટેવાએલી આંખને એનો ગર્વ કંપાવે એવો જણાનો હશે. અને છતાંએ, એ ગર્વિષ્ઠ હોવા છતાંએ આઘાત નથી પહોંચાડતી. એની તીક્ષ્ણતાજ એના પ્રતિ માનની ભાવના પ્રેરે છે.

મંજરીએ ખરું દહીએ તો તનમનનો વધારે વિકાસ પામેશે પુનરવતાર છે. પ્રકૃતિની કો અનુપમ કલા સમી એ અદ્ભુતતાભગી છે. એના અંડખેર આત્માનો સખળ આવિર્ભાવ એને એના સંયોગોની સામ્રાજી બનાવે છે. માત્ર રા. મુનશીના પુરુષત્વના અદ્ભુત આવી મૂર્તિ ધડી એને નમાવવાના અભિમાનભર્યા સંતોષ વિના એન નથી પડતું.

આ સુંદરીએનાં નિરસ્કારભર્યા હાસ્ય ચોદ્દાએના માન મુકાવે એવાં છે. એમની દૃષ્ટિની અણીએ ભલભલાના અંતરની આરપાર ઉતરે એવી સખત હોય છે. એમનાં હાસ્યના ટંકાર ચમકાવી નાંખે છે. એમના શબ્દના રણકાર વાતાવરણમાં મધુરતા પ્રસારે છે. કંઠજી છતાંએ કોમળ છે. મીઠી છતાંએ પ્રતાપી છે.

આત્માનાં ઐક્ય સાધે ત્યારે પૃથ્વી પર સ્વર્ગનાં દર્શન એ સહજમાં કરાવે છે. એમની આંખ ફરે તો જગદંબા થઇ પ્રલય કરતાં એમને વાર નથી લાગતી.

પણ આ સર્વ છતાંએ એમનામાં કેંક નથી-કશાકની ઉણપ છે, એમ કેણુ જણે કેમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું. એમની મૃદુતામાં એક પ્રકારની કૃત્રિમતા લાગે છે. એમના વિકાસમાં ક્યાંક અધુરાપણું

છે એમ કહેવું એ તો સાહસ ગણાય. મુનશીની કલાના ચમકાર નીચે એ ઉણપ ક્યાં છે એ શોધતાં બુદ્ધિ ભ્રમનાં પડે છે.

પણ રા. મુનશીનાં સ્ત્રીપાત્રોને માયા કરતાં શક્તિની આવિર્ભાવ રૂપ વધારે લેખાય. એમની શક્તિનો અમલ એ હૃદય પર રાજ્ય સ્થાપી કરી શકે છે, મગજ દ્વારા નહીં એ ખરું, પણ એ ઇદ્રિયો-દ્વારા બુદ્ધિને અંધ કરીને નહીં પણ એ બુદ્ધિ પર ભાવનાની આણુ વર્તાવીને. અને તેથીજ એ આપણા ઉમળકાને પાત્ર અને છે.

અને એમને બુદ્ધિપ્રધાન નહીં પણ બુદ્ધિશાળી કહ્યા વિના તો કેમજ ચાલે?

અને મંજરીમાં તો એથીએ કેંક વધારે છે. રા. મુનશી હજી તો એના વિકાસમાં નવાં તત્ત્વો ઉમેરે છે. અત્યાર સુધીમાં એણે જેટલાં મુગ્ધ કર્યા છે એથીએ વધારે આશા રાખવાનાં સૂચન એ કરતી જાય છે. એની પકવતાની મીઠાશ વધતી જાય છે. એના અનુભવનાં પાના વધારે ધારદાર થતાં જાય છે. એના યોગ ક્યાં અટકશે એ કેમ કહેવાય?

આપણી સાહિત્યવાટિકાની આ કેટલીક મદભર નયનાં સુદાગી સુંદરીઓ. એમની મનાહરતાથી મોહાઈ એમની શોભાને નીરખતાં જીવનની કેટલીક ક્ષણો પ્રમત્ત બનાવી હોય એવા ઘણા ભકતોની પૂજા એમણે સ્વીકારી હશે. મારી એ કૃતજ્ઞતાની સાક્ષીરૂપ આ અલ્પ પત્રે પુષ્પં ફલં તોયં આપી વીરમું છું.

ગુર્જર સ્ત્રી જીવનનના કેટલાક પ્રશ્નો

જગત્ પ્રગતિપથે ગતિ કરે છે. આર્યાવર્તે પણ પ્રગતિની કુચમાં સૌની હારમાં રહેવા કમ્મર કસી છે. પણ એનો આધાર એના સૌ પ્રાંતરૂપી અવયવોના બળ પર રહેલો છે.

ગુજરાત એ આર્યાવર્તનું અગ્ર્યનું અંગ છે. સંસ્કૃતિની આપણે ગુજરાત બીજા સૌ પ્રાંતો કરતાં વધારે કરે છે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓ હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોની સ્ત્રીઓના પ્રમાણમાં ઘણી વધારે છુટ ભોળાવે છે. ગુજરાતના પુરુષો દુનીઆના સર્વ ભાષોની સર કરે છે અને દૂર દૂર જઈને વસે છે. ગુજરાતની વ્યવહારનિપુણતા અને વ્યાપાર પ્રીતિ બધાં કરતાં ચઢી જાય છે. લક્ષ્મીદેવીને ગુજરાત નિવાસ-સ્થાન તરીકે વધારે પ્રિય છે. અત્યારે ભાવનાશીલતા ને સ્વાર્થત્યાગ પણ ગુજરાતમાં દેખાય છે. આ બધી સામગ્રી અને સંયોગો ગુજરાતની પ્રગતિને વેગ આપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. દૂરના ક્ષિતિજ પર ઉજ્જવલ ભાવિનો પ્રકાશ પથરાતો લાગે છે. એ પ્રકાશ આવે ત્યારે તેને ઝીલવા જેટલું આપણી શક્તિઓનું માપ આપણે કાઢીએ તો અસ્થાને નથી.

પણ આ લેખનો ઉદ્દેશ ગુજરાતની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરવાનો નથી. ગુજરાતની સ્ત્રીઓ દાલ ક્યાં છે, ઉત્તતિમાર્ગમાં એમને શાં શાં વિધ્નો નડે છે, અને એ વિધ્નો દૂર કરવામાં આવે તો એ કેટલો ઉત્કર્ષ સાધી શકે એ વીશે કેંક વિચાર કરવાનો પ્રયાસ આમાં કરેલો છે. કયી જાતનો વિકાસ એમને અનુકૂલ આવશે એની એક ટુંકી રુપરેખા દોરવાનો યત્ન પણ આમાં કરેલો છે. શિષ્ટ-વર્ગમાં અને તેમાંએ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં આ પ્રશ્નો ચર્ચાય એ ઘણું ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

કેટલાક પ્રશ્નોએ ચર્ચા વિનાજ એમનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપણે ત્યાં પ્રાપ્ત કર્યું છે. આપણે પ્રશ્નો ચર્ચવા કરતાં અભિપ્રાયો આપવાની ઉતાવળ વધારે કરીએ છીએ. દરેક વિષયનો કે પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરીઆતને આપણે ઘણી અગત્ય હજી આપી નથી. સમાજ એની મેળે ન છુટકે કેં માર્ગ ન શોધે ત્યાં સુધી આપણે વિચાર કરીને પરવારતા નથી. આપણા સમાજજીવનના કેટલાક પ્રશ્નોએ

પ્રશ્નો નિર્ણય થયા વિના હુંદે છે. આ જાતની વૃત્તિ આપણી વ્યવહારશુદ્ધિને શોભાવે તેવી ન કહેવાય.

આ વસ્તુસ્થિતિનું એક ખીજું પણ કારણ છે. દરેક પ્રશ્નનો નીકાલ કરવા જતાં વખતે આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં દોષો દેખાશે તો તેને બદલવી પડશે એવો કેટલાકને ભય લાગે છે. જુની પ્રણાલિકાએને સાચવી રાખવાનો મહાધર્મ પણ એથી સચવાશે નહીં એવો ભય પણ કેટલાકને આ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં અટકાવતો હશે. તેથી પ્રવાહ અટકાવી, તીર્થના સંધરેલા ગંદા પાણીની માફક અત્યારે મત-રુઢિના રુપમાં પ્રણાલિકાઓ જીવે છે, છતાં એમને બદલવાનો આપણો જીવ ચાલતો નથી. વળી જીવનમાં રસની ખામી પણ આપણને એટલી છે કે તેથી પણ કેટલેક અંશે આપણી આ મંદતા વધી છે; અને પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક ક્રમમાં આપણને જોઈએ તે કરતાં વધારે વિશ્વાસ રાખવાની ટેવ પડી છે. આ બધાં કારણો આપણી હાલની અક્રિય સ્થિતિ માટે ધણે અંશે જવાબદાર છે.

પણ આ વસ્તુસ્થિતિ ધણે વખત ચાલી ન શકે. બદલાતા સંયોગોની સાથે આપણા જીવનની રચના અને ભાવના બંને ફેરવાતાં જાય છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો શોખ આપણામાં વધવા માંડ્યો છે, અને તેમાં સ્ત્રીઓનાં કાર્યક્રમ અને સ્થાન નક્કી કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. સમાજના આર્થિક પ્રશ્નોનું સ્વરુપ પણ ઉગ્ર થવા માંડ્યું છે, અને આપણી વિનાશ પામતી સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાની સાથે અને નવા યુગની વધતી જરૂરીઆતોને લીધે સ્ત્રીઓની આર્થિક દશાનો વિચાર પણ ઘણી વાર હવે આધો ઠેલાય કે ઉભો રખાય તેમ નથી. પરદેશી ભાવનાઓના સહવાસથી આપણા જીવનમાંજે ધણા ફેરફારોએ સ્થાન લેવા માંડ્યું છે. વ્યક્તિત્વ અને સમાનતાની ભાવનાનો પ્રવાહ થોડે કે ધણે અંશે સમગ્ર ગુજરાતમાં પ્રસરી છે, અને એનાં પુરઠાડે દહાડે વધવાનાં. કેળવણીએ-સ્ત્રીકેળવણીએ-સ્ત્રીઓના માનસિક

વિકાસને માટે નવાં દ્વારો ઉઘાડ્યાં છે. લગ્નની સંસ્થામાં સામાજિક વ્યવસ્થાને બદલે વ્યક્તિઓનાં સગવડ અને સુખદુઃખના વિચાર વધારે કરાતા જાય છે. પ્રેમની ભાવનાને પુસ્તકોને બદલે હવે જીવનમાં કિતાર-વા લોકો મળે છે. આ બધા નવા સંયોગોથી ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલીઓ જીની પ્રશ્નાલિકાઓના ખીખામાં નહીં સમાય. નવી ભાવનાઓનાં પુર આવવા માંડ્યાં છે તે તો રોક્યાં રોકાવાનાં નથી, એટલે-વ્યવસ્થાઓના વિનાશને બદલે આપણને એ ઉપયોગી કેમ થઈ શકે એવી તૈયારી કરવાની રીત આપણે રાખવીજ જોઈએ.

લગ્નની આપણી પુરાતન ભાવના તે સમયના દેશ, કાલ અને આચારની મુશ્કેલીઓને લીધે કબી થઈ. આર્યા જ્યારે પહેલાં આર્યા-વર્તમાં વસવા આવ્યા ત્યારે એમને પહેલી જરૂરીઆત તો વીખરાઈ જતાં ટોળાને સંગઠિત કરવાની હતી. દુશ્મનોની સાથે લઢવામાં પુરુષો-નું શારીરિક બળ વધારે ખપમાં આવતું અને એને લીધે પુરુષ-વર્ગને પ્રાધાન્ય મળ્યું. આર્યોની પિતાની આસપાસ (પિતૃમૂલ) કુટુંબ રચવાની ભાવનાને લીધે પણ સ્ત્રીઓની પદવી એમને કેંક ગૌણ કરવી પડી; અને ટોળાંની અભેદતા બળવવા સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને પદવી ઘટાડવી એ એમને જરૂરનું લાગ્યું. વિકાસ થયા પછી એ સ્વતંત્રતા ઓછી કરવાનું અશક્ય લાગવાથી બાળલગ્નો સુચવાયાં અને અમલમાં આવ્યાં. બીજી જાતિઓના સંસર્ગથી સંકરતા વધે માટે ન્યાતો બંધાઈ અને બચાવ માટે વિધવાવિવાહનો અટકાવ જરૂરનો જણાયો. પરિણામે દહાડે દહાડે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને મહત્તા ઘટી ગઈ, અને કાનણે ફેરવાયાં પણ એ ખોએલું સ્વા-તંત્ર્ય તો દૂરનું દૂરજ રહ્યું. સમાજમાં એમની પદવી હલકી ગણાઈ, કાયદા રચાયા તેમાંએ એમના હક માણસ તરીકેના નહીં પણ પુરુષો-ના તાબાની વસ્તુઓ અથવા એમની મીઠકલ જેવા ગણીનેજ ગણાયા, અને સ્ત્રીઓ અને તાબામાં રહીને સ્ત્રીઓની માનસિક દશા

પણ એટલી ફેરવાઇ ગઇ કે એ પોતે પણ પુરુષોની ચરણરજ દાસીઓ શીવાય બીજી કંઈ હોય એવું વિચારવાની પણ ના પાડતી થઇ.

સતિત્વની ભાવનાનો વિકાસ પાછળથી થયો લાગે છે. આપણી ઐતિહાસિક જરૂરીઆતોને લીધે એ ભાવના વધારે ઘડાઇ અને પ્રચાર પામી. જાતિ અને વંશની શુદ્ધિના મહિમા આર્યોએ સદા સ્તુત્ય ગણ્યો છે. પિતાની આસપાસ કુટુંબરચનાને પરિણામે પિતાનું બીજ અમર કરવાની ભાવનાઓ પોષાઇ. ભટકતા આર્યોને સ્થિર થવાની અને એમની જાતિના સંરક્ષણની એટલી ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષા હતી કે એની આસપાસજ એમણે દરેક ભાવના અને વ્યવસ્થાનાં જાળાં રચ્યાં. વળી સ્ત્રીઓ કેન્દ્રિત કરનાર બલ છે એમ લાગવાથી ગૃહને મધ્યબિંદુએ રાખી, એમને બળ આપવામાં એમની શક્તિઓનો ઉપયોગ વધારે ફળદાયી થતો લાગ્યો. સતિત્વની ભાવના પોષાય તોજ આ બધી ભાવનાઓને સફલતા મળે તેમ હતું. એ પોષાઇ અને એક કાળે આર્યાવર્તનો ઉત્કર્ષ એથી સધાયો. પણ જીવતી ભાવનાઓએ જ્યારે રુદ્ધિનું સ્વરૂપ લીધું ત્યારે એમાં રહેલો આત્મા ઉડી ગયો, સ્ત્રીઓ ઉપર ભાવનાને નામે બેઠી રહી, અને એમનો અંતરનો અવાજ દબાઇ ગયો.

પણ પુરુષને એક કરતાં વધારે પત્નીઓ પરણતાં આ બધા વાંધા નડે તેમ ન હતું. સમાજમાં એની પદવીને પ્રાધાન્ય મળ્યું તેમ એની સત્તા પણ વધી ગઇ. ગૃહના મધ્યબિંદુમાંથી નીકળી એને તો બહાર પથરાવાનું હતું. પોતાના વંશની અમરવેલ એ ગમે ત્યાં અને ગમે તેટલે સ્થળે ઉગાડે તેથી એના નામને, પિતૃપદને કે વંશને હાનિ થાય તેમ ન હતું. કાયદા તો એણેજ કર્યાં એટલે એના હકમાં કંઈ વાંધો આવે તેમ પણ ન હતું. બહુપત્નીવાદ કોઈક કાળે જરૂરી-આતને લીધે ઉત્પન્ન થયો હશે; તેણે દહાડે દહાડે અભિમાનનું રૂપ લીધું. એક કરતાં વધારે પત્ની કરી એ કુળવાનનું લક્ષણ અને ગૌરવ

મળ્યાં. એમ કરવામાં કે ખોટું છે એનો તો એને વિચાર સરખોએ આવતો બંધ થયો.

પતિવ્રત અને પત્નીવ્રતનો પાયો પ્રેમ પર રચાએલો છે. જ્યાં એ ભાવના પ્રબળ હોય છે ત્યાં બહારનાં બંધનોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. રામાયણે એ ભાવના બહુ સખળરૂપે ગાંધ છે. રામાયણ ધણે જોડકપ્રિય ગ્રંથ છે, કારણ કે આર્યોની લગ્નભાવનાનું એ એક જીવંત સ્મારક છે. પાછળથી એ ભાવવાનું ખોખું રહ્યું પણ પ્રાણ ગયો તેથીજ એની મહત્તા આપણાથી સચવાઈ નહીં. અંતરનાં સૂત્રોને બદલે આપણે મુખનાં સૂત્રોદ્ધાર એનો આકાર સાચવી રહ્યા છીએ. એ ભાવનામાં નવા પ્રાણ પુરતાં આપણને આવડે તો એના ધસાઈ જતા રુપરંગમાં નવી ચેતના આવશે.

નવયુગની ઉગતી સ્ત્રીત્વની ભાવનામાં સમાનતાનો મનોરથ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. એ મનોરથના વિકાસની સાથે સાથે સ્ત્રીઓની શક્તિઓનો પણ વિકાસ થતો જશે એ નિઃસંશય, પણ એ મનોરથની સિદ્ધિમાં આડે આવતાં કારણો પણ આપણે તપાસવાં જોઈએ. સ્ત્રીજાતિમાં રહેલી સ્વાભાવિક અશક્તિ (Sex-incapacity) સ્ત્રીજાતિને જીંદગીનાં ઘણાં કઠણ કાર્યો માટે નાલાયક નહીં પણ અશક્ત તો જરૂર બનાવે છે; અને પગલું સંરક્ષણ કરવાના કર્તવ્યે આધુનિક સારાંમાં સારાં વર્ષોની શક્તિ અને સમય એ કાર્યની પાછળજ એને રોકવાનાં હોય છે.

સ્ત્રીઓ સ્વભાવે રચનાત્મક હોવાથી બહારની ખરબચડી દુનીયાનાં વિનાશક વાવાઝોડાં સહેવાં એમને બહુ ભારે પડે છે. વસ્તુઓ આણુવા કરતાં એમને ગોઠવવાનું કામ શરૂ છે, અને એમની પ્રકૃતિમાં રહેલી સંરક્ષક શક્તિના બલ વડે એમની રચેલી દુનીયાને એઓ સરસ રીતે સાચવી જાળવે છે. સ્ત્રીઓ કાર્યોની સમાનતા કરતાં જીવવાની સમાનતા ધૂંટે એજ વધારે ઈષ્ટ છે. પુરુષોને વસ્તુઓ

પેદા કરતાં આવડે છે પણ એમની રચના-એકવણી-એમને નથી આવડતી તેથી એમની સમાનતા ઓછી થતી નથી. સ્ત્રીએને રચતાં આવડે છે પણ ઉપજવતાં નથી આવડતું તેથી એમની સમાનતા પણ ઓછી ન થઈ શકે. બે મિત્રોમાં એક વકીલ અને બીજો ડાક્ટર હોય; બંને એક બીજાના કાર્યોથી અજાન હોય છતાં જેમ તેમની સમાનતા ધરતી નથી તેમ એમનાં કાર્યક્ષેત્રો જુદાં હોય છતાં ભાવનાની સમાનતા તો રહી શકે.

સમાનતાની ભાવનાએ કેળવણી, લગ્ન વગેરે દિશાઓમાં દષ્ટિ-મર્યાદાના ધણા નવા પ્રદેશો ઉઘાડ્યા છે. પરણવું એટલે નૈસર્ગિક જાતિ-ભાવને સંતોષવો એટલો અર્થ હવે કોઇને સંતોષ આપતો નથી. હવે તો એમાં ભાવનાનો સંતોષ જોઇએ છે. બુદ્ધિની અનુમતિ જોઇએ છે. વૃત્તિઓની પ્રસન્નતા જોઇએ છે. બે આત્માઓને એક કરે એવો પ્રેમનો અભિ જોઇએ છે. આ બધી ભાવનાઓના થર જ્યાં ન ચડ્યા હોય ત્યાં લગ્ન એ લગ્નના નામને પાત્ર નથી રહેતું.

કેટલેક અંશે માનવી એ પશુ છે, અને એની પાશ્વ વૃત્તિઓનો સંતોષ તો એ ગમે તે સ્થિતિમાંએ માગવાનો. જેટલે અંશે સંસ્કાર અને ભાવનાનું આધિપત્ય એ એની પાશ્વવૃત્તિઓ પર સ્થાપી શકે તેટલે અંશે એની સંસ્કારિતાની કોટિ વધવાની. માનવી પશુ તો રહેવાનો પણ સંસ્કારી પશુ થવાનો. લગ્નોમાં ભાવનાના થર એ સંસ્કારી પશુ થવાનાં લક્ષણ.

પણ લગ્ન વીશે વિચાર કરતા પહેલાં લગ્ન પહેલાંની અવસ્થાનો વિચાર કરવો વહેલો પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પણ સ્ત્રીની દષ્ટિએ. બાળક જન્મે ત્યારથીજ છોકરી તરફના વર્તનનો ફેર એ તો આપણા સંસારનું ખાસ લક્ષણ છે. બાળક માતાપની બાળક મંત્રિતિ એટલે શરીર મજબુત હોવાની આશા તો ભાગ્યેજ રખાય; અને તેમાંએ અજાન અને બેદરકારીને લીધે, હોય તેટલી તંદુરસ્તી પણ રહેવા

પામતી નથી. બાળક મોટું થયા પછી એનું કેળવણીવિષયક અજ્ઞાન તો આપણામાં ઘણું દયાજનક છે. છોકરીની કેળવણી તો માત્ર શોભાની દૃષ્ટિએજ શરૂ થાય છે, પણ શોભા જેટલીએ તે અપાતી નથી. આખા હીંદુસ્થાનનું પ્રમાણ ગણીએ તો તો સ્ત્રીઓ કેળવાતીજ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ઉચ્ચ પ્રતિની કેળવણી મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય તો કેટલા લાખે એકાદ કન્યાને મળે છે. બાળક જન્મે ત્યારથી એને ભણાવવા કરતાં પરણાવવાનો વિચાર સૌથી પહેલો આવે છે, અને પરિણામે કેળવણીનું સ્વપ્ન શરૂ થતાં પહેલાં તો પુરું થવા માંડે છે.

માઆપો બાળકોને પરણાવવાની જેટલી ઉત્કંઠા રાખે છે તેથી અડધીએ ઉત્કંઠા એમના વિકાસને માટે રાખતાં હોય તો દસે વર્ષે આપણા દેશનું ભાવિ ફરી ગયા વિના રહે નહીં. જીવનની લડતમાં અત્યારની પ્રજામાં-ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં-અજ્ઞાનતાથી આવતી નિરાધારતા અસહ્ય થતી જાય છે. જીની કુટુંબસંસ્થાનો નાશ થતો જાય છે. બહોળા કુટુંબનો નીભાવ એકલે હાથે કરવો એ પણ આ યુગમાં અશક્ય થતું જાય છે. અત્યારે તો પરણવું એ એકજ માર્ગ સ્ત્રીઓને માટે જીવન નીભાવવાનો છે. કેળવાએલી સ્ત્રીઓનેએ નિર્વાહ માટે જરૂર પડે તો સમાજે એમને માટે ક્યાં દાર ખુલાં રાખ્યાં છે?

કેળવણી કેમ આપવી એનો નિર્ણય પણ હજી આપણે ત્યાં થયો નથી. છોકરા અને છોકરીઓની કેળવણી એકજ પ્રકારની જોઈએ કે જુદી તે વીશે ભિન્ન ભિન્ન મતો દર્શાવાયા છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો બંનેની કેળવણી સાથે હોય તો વધારે ફાયદાકારક થઈ પડે. સ્ત્રી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને પરસ્પર મળવામાં નડતો સંકેત અને ભેદભાવ ધણે અંશે નષ્ટ થશે. અવિશ્વાસ ઓછો થશે અને સહાનુભૂતિ વધશે. બંનેને એક બીજાની સરસાઈ સરખાવવાની તક મળશે અને તેથી વધારે સારા થવાને ઉત્તેજન મળશે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એ બંનેની દૃષ્ટિએ સહકેલવણી લાભકારક છે.

કેળવણી આપવી એ પ્રશ્નની સાથે સરખી કેળવણી આપવી એનો નિર્ણય પણ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી પુત્ર અને પુત્રીઓ વ-એ કેળવણીના પ્રકાર સરખા નહીં હોય ત્યાં સુધી સમાનતાની ભાવના નો પુરેપુરો વિકાસ થશે નહીં. દરેકને પોતપોતાના ખાસ વિષય ઐચ્છિક વિષયો તરીકે ભલે શીખવાય પણ સામાન્ય કેળવણી તો સરખીજ હોવી જોઈએ. દિવસે દિવસે હવે સ્ત્રીઓને કાર્યક્ષેત્રોમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ વધારે લેવો પડવાનો. જેમનાથી પ્રત્યક્ષ ભાગ ન લઈ શકાય તેમની પાસેથી પણ પુરુષો હવે સહાય અને સલાહની આશા જરૂર રાખવાના. અને સરખી કેળવણી વિના એ સ્થિતિ આવવી શક્ય નથી.

શારીરિક કેળવણી પણ આપણામાં પદ્ધતિસર અપાતીજ નથી- ખીલકુલ અપાતીજ નથી-એ ઘણું ખેદજનક છે. આખી પ્રજાનો શારીરિક વિકાસ સ્ત્રીઓનાજ હાથમાં છે. સ્ત્રીઓને એ વિષયમાં અજ્ઞાન રાખવાનાં પરિણામ આપણે અત્યાર સુધીમાં પુરતાં જોયાં છે. હવે એ વસ્તુસ્થિતિ નહીં ચાલી શકે.

શારીરિક કેળવણીની સાથે વૈદ્યકીય અભ્યાસની પણ સ્ત્રીઓને ધણીજ જરૂર છે. સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે સ્ત્રી-ડાક્ટરો પુરુષો કરતાં વધારે ઉપયોગી મદદ આપી શકે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાં એ દિશામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

દેશમાં હાલમાં ચાલતી કેળવણીની સંસ્થાઓ અને કેળવણીની પદ્ધતિ વીશે ખાસ વિચાર કરવા જેવો છે. પરદેશીઓએ કેળવણી જે પદ્ધતિ પર રચી છે તેમાં દેશના આદર્શને પોષે એવું મનુષ્યત્વ ખીલવવાના ગુણો નથી, એથી નથી વિદેશની સંસ્કૃતિ સમજતી કે નથી અહીંની સંસ્કૃતિ કેળવાતી. હાલની સ્ત્રીકેળવણીમાં ઉપયોગી થવાના ગુણો પણ નથી. હજી તો નવ-ગુજરાતને કેવી સ્ત્રીઓ જોઈએ છે તે વીશેનો આદર્શજ આપણે ત્યાં રચાયો નથી. અને જ્યાં સુધી એ

આદર્શ નક્કી થાય નહીં ત્યાં સુધી ગુજરાતની સ્ત્રીત્વની ભાવનાને વિકસાવે એવો કેળવણીનો ક્રમ રચવાની ગુજરાતના કેળવણીકર્તાને જરૂર ન દેખાય એ પણ સ્વાભાવિક છે.

હાલની કેળવણીના મુખ્ય બે વિભાગ પાઠી શકાય: સરકારી અને રાષ્ટ્રીય. એમાં રહેલી મુખ્ય ખામીઓ કહીએ તો આ પ્રમાણે કહી શકાય.

સરકારી

૧. શિક્ષણક્રમ ખામીવાળો અને ખર્ચાળ હોય છે, અને દેશની દૃષ્ટિએ તે રચાએલો નથી.

૨. જ્ઞાન ઓછું આપે છે અને વખત વધારે લગાડે છે.

૩. સ્ત્રીઓ જીંદગીમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવી સાધી કે સારી ગૃહિણીઓ નથી બનતી; પણ ટાપટીપવાળી ભણેલી ગણેલી છોકરીઓ પેદા થાય છે. પુરુષોમાં પણ શહેરીઓ પાકતા નથી પણ કલાઈ તૈયાર થાય છે.

૪. શારીરિક વિકાસ માટે એમાં સ્થાન નથી, એટલુંજ નહીં પણ શરીરના ભોગેજ કેળવણી અપાય છે. ઉંચી કેળવણી લેનાર નબળાં, રોગી અને નિર્માત્સ્ય ધણી વાર દેખાય છે.

૫. અભ્યાસ ગૃહો (બોર્ડિંગ હાઉસીસ) સ્ત્રીઓ માટે છેજ નહીં.

૬. છેલ્લું અને સૌથી વધારે અગત્યનું હાલની કેળવણીને કેંદ્રીય હોતું નથી. એનાથી સંસ્કૃતિ ખીણતી નથી. સ્ત્રીત્વનો આદર્શ હજી સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં કાઢીને સૂઝ્યો નથી.

રાષ્ટ્રીય

રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં સ્ત્રીઓ માટે જુદી સંસ્થાઓ બહુ થોડી અથવા નહીં જોવાઈ છે. માટે સામાન્ય કેળવણી માટેજ એ વીશે તો કંઈ શકાય.

૧. શિક્ષણક્રમ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ હજુ રચાયો નથી, પણ સરકારી શાળાઓમાં ચાલતી પદ્ધતિ પ્રમાણે એ સ્વીકારાયો છે. સરકારી સંસ્થાઓ જેટલી સગવડ તેમાં હોતી નથી અને અનુભવી શિક્ષકોની ખામી તેમાં ખાસ નજરે ચડે છે. તેથી સરકારી શિક્ષણની બધી ખામીઓ ઉપરાંત ત્યાંના પ્રમાણમાં શિક્ષણ ઉતરતા પ્રકારનું દેખાઇ આવે છે.

૨. શિક્ષણમાં શિક્ષણની દૃષ્ટિ કરતાં અળવળની દૃષ્ટિ વધારે રહે છે. તેથી અભ્યાસ પર ઓછું ધ્યાન અપાય છે.

પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળાઓ કે વિદ્યાપીઠો કોઈ આ ખામીઓથી મુક્ત નથી.

૩. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં નવ-શુજરાતને કેવાં સ્ત્રીપુરુષોને ઉત્પન્ન કરવાં છે તેના આદર્શનો હજુ ખાસ વિચાર થયો લાગતો નથી. ધ્યેય વિનાના પ્રયોગો બહુ સફલ નીવડતા નથી.

આટલી તો મુખ્ય ખામીઓ ગણી શકાય. વિશેષ વિગતોમાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી.

પણ આ બધી અગવડો છતાંએ શુજરાતમાં સ્ત્રી-કેળવણી વીશેનો ઉત્સાહ અને ઇચ્છા બંને વધતાં જાય છે એ ઘણું આશાજનક લેખી શકાય. બધી ખામીઓ એ ઉત્સાહના પુરમાં તણાઇ ગયા વિના રહેવાની નથી.

કેળવણી વીશે વિચાર કર્યો પછી લગ્ન એ સ્ત્રીજીવનનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન તરતજ ઉપસ્થિત થાય છે. બાળલગ્નની સામે તો લોકમત બહુ ઝપાટાબંધ કેળવાતો જાય છે, પણ બાળલગ્ન કોને ગણવાં અથવા લગ્નની વય ઓછામાં ઓછી કેટલી હોવી જોઈએ એ વીશે ઘણા જુદા જુદા મતો દર્શાવવામાં આવે છે. ઘણું ખરું લગ્નની વય ઓછામાં ઓછી સોળ તો હોવીજ જોઈએ. હવે તો ઉંચી કોમે-માં સોળ વર્ષ કે તેથીએ મોટી વયની છોકરીઓ ઘણી વાર થાય છે, અને તે માટે ખાસ કોઈને વાંધો જણાતો નથી. હવે તો માત્ર

સોળ વર્ષથી મોટી ઉંમરની છોકરીને જ બનતા સુધી પરણાવવી એવો લોકમત દંઢ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

એક કરતાં વધારે પત્નીઓ કરવાનો ચાલ પણ દહાડે દહાડે નષ્ટપ્રાયઃ થતો જાય છે. દરેક ન્યાત જે એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી પરણી નજ શકાય એવો પ્રયત્ન કરે તો એ રીવાજનો અંત થશે. વહેલો આવી શકે.

વિધવાવિવાહ વીશે હજી લોકમત પુરેપુરો ફેળવાયો નથી. એ એક અનિષ્ટ છે, પણ આવશ્યક અનિષ્ટ છે. જેને પુનર્લગ્ન ન કરવું હોય તેને કોઈ ફરજ પાડતું નથી, પણ જેમને વૈધવ્ય ન પાળવું હોય તેમને પરાણે પળાવવાથી અનિષ્ટ ઓછું થતું નથી, પણ વધે છે. આપણા સંસારમાં બાળક અને યુવાન વિધવાઓની સંખ્યા ઓછી નથી. હજારો સ્ત્રીઓને જીવનમાં કે રસ નથી હોતો કે જીવવાને કે આધાર નથી હોતો. વગર વાંકે ઓશીઆળો રાંટલો ખાઈ અવતાર પુરો કરવો પડે છે. પુરુષો સ્ત્રી વિનાનું ઘર ચલાવવાની અગવડ છ મહીના પણ નથી વેઠી શકતા, પણ સ્ત્રીઓને રસ, સુખ ને ધ્યેયથી હીન જીવન અનિચ્છા છતાંએ માળવું પડે એ ન્યાય નથી. જે સમાજ રુઢિને વળગી રહી, સમયની જરૂરીઆત પ્રમાણે ફેરફાર નથી કરતો તે સમય આવ્યે અવ્યવસ્થિત અને છિન્નભિન્ન થાય છે અને છેવટે નાશ પામ્યા વિના રહેતો નથી.

સ્નેહલગ્ન અને દેહલગ્નના શબ્દાડંબરમાં પણ ઘણી વાર ગુચ્ચવાદ જવાય છે. પ્રથમ તો આપણે ત્યાં સ્નેહલગ્ન કે દેહલગ્ન એમ બેદ પાડવા જતાંએ લોકમતના આવા પ્રબળ પ્રવાહ સામે એ સ્નેહલગ્ન નહોતાં થયાં એવું કહેવાની હીમત પણ કોઈ વિધવા નહીં કરે. હજી આપણો પરલોકનો ભય મટ્યો નથી. લોકમતનો તો છેજ. એ સ્થિતિમાં આવા શબ્દાડંબરો ઉત્પન્ન કરવા કરતાં મુરઝેલીને ઉપાય શોધવો વધારે જરૂરનો છે. પ્રતિબંધ કાઢી નાખો. જેને એનો લાભ નહીં લેવો હોય

તેની સ્વતંત્રતામાં જોથી કેં વાંધો આવતો નથી.

સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા દહાડે દહાડે નષ્ટ થતી જાય છે. એના કાયદા અને ગેરકાયદા બંને છે. સ્ત્રીઓને વ્યક્તિ તરીકે તેમાં સ્થાન ન હતું, તેથી એમને વીક્સવાનાં સમય કે સાધન એમાં નહોતાં મળતાં; પણ એજ સંસ્થાને લીધે વિધવાઓથી માનભેર જીવનનિર્વાહ કરી શકાતો. હવે તો એ નષ્ટ થતી સંસ્થા બચાવવી યોગ્ય હોય તોએ શક્ય નથી. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જેમ જેમ વધશે તેમ તેમ એ સંસ્થાને લીધે ઉત્પન્ન થતી પરવશતા વધારે સાલશે. પણ સ્ત્રીઓએ એટલી સમજ અને સ્વાશ્રયી બનવું જોઈએ કે એ સંસ્થાના નાશની સાથે એમનાથી છેક નિરાધાર ન થઈ જવાય.

કેટલાક આગળ પડતા વિચારવાળા માણસો આપણા સમાજમાં છુટાછેડા દાખલ કરવાની હીમાયત કરે છે. સમાજની અત્યારની સ્થિતિમાં એ પ્રયોગ આપણે માટે-ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને માટે-ધણો બચ ભરેલો છે. સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય હજી મળ્યું નથી; કમાતાં એમને આવડતું નથી; બહારનાં કાર્યોના બોજથી એ કદી ધડાઈ નથી. આવી નિરાધાર સ્થિતિમાં છુટાછેડાની પ્રથા સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ તો અત્યારે અત્યંત હાનિકર છે. સ્ત્રીઓ જ્યારે એ અજ્ઞાન અને અર્થની નીરાધારીમાંથી મુક્ત થાય ત્યારેજ એ વીશે વિચાર કરવાની હીમત થઈ શકે. જ્યારે એ પ્રથા દાખલ કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ પ્રેમની ભાવના એટલી સમજ હોવી જોઈએ કે એનો ઉપયોગ નષ્ટપ્રાયજ થઈ જાય.

છુટાછેડાનો વિચાર કરતાંજ પાશ્ચાત્ય લગ્નસંસ્થાનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. એમનામાંથી આપણે કેં મહણું કરી શકીએ તેમ છે કે નહીં તેનો વિચાર પણ તે સાથેજ રકુરે છે.

પશ્ચિમમાં તો પ્રેમ અને લગ્નના પ્રશ્નો ઉઠેલવાનાં પુરાણો રચાતાં જાય છે. ભાતભાતના પ્રયોગો એ વિષયમાં થતાં કરે છે, છતાં

એમના એ પ્રયોગો હજી સરલ કેમ નથી થતા એ પ્રશ્ન સહેજે ક્યા વિના રહેતો નથી. પ્રેમ એ એમના લગ્નનો પાયો છે એમ એ લોકો માને છે, છતાં લગ્નમાં સુખનું પ્રમાણ સરવાળે આપણા કરતાં વધી જતું નથી તે સાચી ?

આપુરુષોની સમાનતાનો સિદ્ધાંત પશ્ચિમ બહુ બાર સુકીને જગત-ને સંભળાવે છે, પણ ખરી રીતે એમની સમાનતા હજી સંપૂર્ણ નથી. ત્યાં સમાનતાના સિદ્ધાંતોનો આટલો પ્રચાર છતાં અને સમાનતા લોભવવા માટે ઘણી વધારે સરળતાઓ છતાં ઝીણી નજરે જોઈએ તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો હજી એક સપાટી પર નથી. સામાન્ય જીવનમાંજ નહીં પણ ત્યાના કાયદામાં પણ મીઠકતના, પત્ની તરીકેના કે વ્યક્તિ તરીકેના સરખા હકો અમલમાં આવ્યા નથી. કાયદા એ જનસમાજની વિદ્યમાન સ્થિતિનું સાચું પ્રતિબિંબ હોય છે. માનવની ઉત્ક્રાંતિનું માપ એના પરથી વધારે સારી રીતે કાઢી શકાય.

ત્યાંનાં લગ્નોમાં આત્મૈક્ય સાધવાને આદર્શ નથી હોતો, પણ તે ઐહિક સુખ, આનંદ, સગવડ વગેરે ઉપર વધારે રચાએલાં હોય છે. આત્માને ઓળખવા કરતાં દેહને ઓળખવાનો પ્રયત્ન એ લોકોમાં પ્રધાનપદે હોય છે. દેહની સગવડમાં રચમાત્ર પણ ન્યૂનતા લાગવા માંડે કે તે દિવસથી લગ્ન-જીવનમાંનો રસ ઓછો થવા માંડે છે.

ત્યાંનાં લગ્નો સફલ નહીં થવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. સર્વ વસ્તુમાં આર્થિક દૃષ્ટિને વધારે મહત્ત્વ આપવાની ત્યાંના લોકોને ટેવ પડી છે, અને લગ્નમાં પણ આંકડાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિ જુલાતી નથી. સગવડનો મોહ, આર્થિક દૃષ્ટિનું પ્રાબલ્ય, આદર્શનો અભાવ વગેરે ઘણાં કારણો પશ્ચિમની લગ્નભાવનાની નિષ્ફલતાનાં કારણો ગણી શકાય.

પણ એ બધું છતાંએ એ પ્રજા જીવે છે. અને એમની નિષ્ફલતાઓમાંથીએ હૃદયના ધબકારા સંભળાય છે એક્ય પામેલાં દંપતીઓનો પણ ત્યાં અભાવ નથી.

પશ્ચિમમાં સ્વતંત્ર પ્રેમ અને લગ્ન, (Free love and marriage) લગ્ન એક સામાજિક કરાર (married-a contract) વગેરે વાદોનો પ્રચાર વધવા માંડ્યો હાગે છે. આપણી દૃષ્ટિએ તો આ બધાં સામાજિક જવાબદારીઓમાંથી છટકી જવાનાં બહાનાં જ દેખાય છે. કૌટુંબિક અને સામાજિક અનવસ્થાનો પણ એથી પાર ન રહે. છુટાછેડાને માટેજ હજી આપણો સમાજ તૈયાર નથી. અને છુટાછેડા કરતાંએ આ નવી ભાવનામાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને અને તે દ્વારા આખા સમાજને ઝોછો ભય નથી. આપણા સંસારમાં તો એ જાતના પ્રયોગો કદીએ સફળ થાય એમ લાગતું નથી.

આમ આપણે આપણી અને પશ્ચિમની લગ્નભાવનાઓમાં ક્યાં ક્યાં અપૂર્ણતાઓ નહોતી છે તે જોઈએ. એ અપૂર્ણતાઓ કેમ પુરાય એ પ્રશ્ન તરતજ થયા વિના રહેતો નથી.

લગ્નજીવનની સૌથી મુખ્ય અને મોટામાં મોટી શક્તિ પ્રેમ છે. એ જ્યાં નહીં હોય ત્યાં સ્વભાવ, વૃત્તિ અને ટેવોની બિન્નતા દર પક્ષે નડવાની. પ્રેમની ભઠ્ઠી એટલી જવલંત જોઈએ કે તેમાં આ સર્વ બિન્નતાઓ ઓગળી જાય. ખરી રીતે તો લગ્નો ધણી પક્વતા આવે કે સ્વભાવના ફાંટા વધવા માંડે તે પહેલાંજ થવાં જોઈએ. એથી પતિપત્નીનો વિકાસ એકલો નહીં પણ સાથે સાથેજ થતો જાય છે, અને વિરોધો પ્રબલ થવાના ભયમાંથી બચે અંશે બચી શકાય છે. લગ્નની સફલતા દંપતીના આત્માના ઐક્ય પરથીજ માપી શકાય છે. સમસંસ્કારિતા હોય તો આવાં ઐક્યો રચાતાં વાર લાગતી નથી. અથવા આવાં અક્યને પરિણામેજ સમસંસ્કારિતા આવે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી.

એ આત્માને ઐક્યનો અનુભવ કરવા પ્રથમ તો શરીર અને મનનું સાહચર્ય જોઈએ. શુદ્ધિ અને ભાવનાની સહાનુભુતિ જોઈએ. આદર્શ રચવાની આકાંક્ષા અને શ્રદ્ધા જોઈએ. એ સર્વ પર રચાયેલા

ઐક્યમાંથીજ એક મન અને એક પ્રાણુ પ્રગટે. આવા ઐક્યને સમાજના બહારના બંધનની જરૂર નથી પડતી. પત્નીવત અને પતિવ્રત એ તો માત્ર બહારના આકાર છે. એમાં ઐક્યની ચેતના પ્રગટે તો એની મેળે એ સજીવન થાય. અંતરમાં પ્રગટેલા એવા સતિત્વને કે પત્નીપરાયણતાને નથી રક્ષાની જરૂર કે નથી અનાદરનો ભય. એ તો સ્વયંભૂ પ્રગટવાનું ને સદાકાળ ટકવાનું.

કોઇ કહેશે કે જે સ્ત્રીઓ લગ્ન કરે અથવા સૌભાગ્યવતી હોય તેમનીજ દૃષ્ટિએ આ બધા વિચાર કરાએલો છે: કુમારિકાઓ, વિધવાઓ. અથવા જેમને જીંદગીમાં કેં વ્યવસાય જોઇતો હોય એવી સ્ત્રીઓતો તો આમાં વિચારજ કરાયો નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સમાનતા અને કેળવણી ધણી વધારે છે; ત્યાં પણ એ પ્રશ્નનો સંતોષકારક નીકાલ હજી થઇ શક્યો નથી. સ્ત્રીઓ કલાર્ક કે ટાઇપીસ્ટ કે નીશાળની મહેતી થાય, પણ જીંદગીની અગત્યની અને ઉંચી જગ્યાઓ ને ત્યાં ધણુંખરું પુરુષોથીજ રોકાએલી છે. સ્ત્રીઓને હવે બેરીસ્ટર, ડાક્ટર કે સાયન્ટીસ્ટ થવાને ત્યાં પ્રતિબંધ નથી, પણ જીવનનિગ્રહમાં તો એમનું સ્થાન હજી એમની એ પદ્ધતિઓમાંએ પુરુષોની બરાબરીનું નથી. ધંધાના ક્ષેત્રમાં તો સ્ત્રીઓએ કોઇ પણ સ્થળે કેં અપૂર્વ કરી બતાવ્યું હોય એવું ખાસ જાણવામાં નથી. રાજકીય અને સામાજિક સુધારણાના પ્રશ્નોમાંએ ઈંગ્લંડ કે અમેરીકાની સ્ત્રીઓ બાદ કરતાં બીજા દેશની સ્ત્રીઓ શહેરી કે પ્રજા તરીકે ખાસ બહુ થોડોજ રસ લે છે. આપણા દેશમાં તો કેળવણીની બારાખડી આપણે હજી હવે શરૂ કરીએ છીએ. વળી જીંદગીનાં બહારનાં ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓએ જ્યાં-સુધી પ્રવેશ નથી કર્યો-મહત્વની એક પણ જગ્યા સ્ત્રીઓના અધિકાર નીચે હજી આવી નથી, અથવા એક પણ સ્ત્રી એવા અધિકારને પાત્ર થઇ નથી-ત્યાં સુધી કેળવણી અને લગ્ન સીવાયના બીજા બધા પ્રશ્નો માત્ર સિદ્ધાંત તરીકેજ ચર્ચા શકાય. વ્યવહારમાં એનો ખાસ

ઉપયોગ હમણું તો દેખાતો નથી.

સિક્કાંતોનો પ્રશ્ન છોડી અત્યારે તો માત્ર તાત્કાલિક જરૂરી આતોનો જ વિચાર કરીશું. લમનો પ્રશ્ન વિચારવાની સાથે તરતજ બાલકઉછેર, સુવાવડ, અશક્ત શરીરો, અને બાલકોનું મરણપ્રમાણ વગેરે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. દિવસે દિવસે પ્રજાની અને પ્રજાની માતાઓની ભયંકર દશા થતી જોઈ, એ સ્થિતિનો આપણે વેળાસર ઉપાય ન કરીએ તો એ આપણને ક્યાં ધસડી જશે એ વિચાર ખુબ ભયાનક લાગે છે. એ વીશે તાત્કાલિક ઉપાય લેવાની ખાસ જરૂર છે.

સ્ત્રીઓ અને બાલકો માટેની અભ્યાસની જરૂરી આતો ગણીએ તો આ પ્રમાણે ગણી શકાય:—

૧. સ્ત્રીઓ અને બાલકો માટેની ખાસ ઇસ્પીતાઓ અને સુવાવડ-ખાનાંઓ.

૨. બાલકો માટે અંગકસરતના અખાડા.

૩. બાલકઉછેર માટે માહિતી આપે એવા વર્ગો ઉઘાડવા તથા એ વિષયનું સાહિત્ય બહોળા પ્રમાણમાં બહાર પાડવું.

૪. કુટુંબની અંદર પણ બાલકને કે માતાને સગવડ બીજાકુલ મળતી નથી તેમજ બાલકના શારીરિક અને માનસિક વિકાસને માટે કેંપણ દરકાર લેવાંતી નથી; એ સ્થિતિ દૂર થવી જોઈએ.

૫. ખુશી હવામાં રહેવાનો શોખ વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવો જોઈએ; સ્ત્રીઓએ કસરતની ટેવ પાડવી જોઈએ.

પિતૃમંડળ અદા કરવા બાલકો ઉત્પન્ન કરવાં એમ હીંદુ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. શાસ્ત્રમાં નવાં સૂત્રો લખાય ત્યારે એક કલમ ઉમેરવી પડશે કે અશક્ત અને બુદ્ધિહીન બાલકોને ઉત્પન્ન કરનાર માખાપો રૌરવ નરકનાં અધિકારી થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા વિના આપણને એ વાત સુઝવાની નથી.

કાયદામાં સ્ત્રીઓના અધિકાર વીશે ચાલતા ભયંકર અન્યાય વીશે પણ એ શબ્દ આ સ્થળે કહ્યા વિના નહીં ચાલે. કાયદામાં સ્ત્રીઓ સ્વનંત્ર

બાકી તરીકે નહીં પણ પતિની મીલકત તરીકેજ હંમેશાં ગણાઇ છે—જે કે શબ્દોમાં એ હંમેશાં પતિનું અર્વાચીન કહેવાય છે. એટલી સમ્યક્તા માટે સ્ત્રીભક્તિએ શાસ્ત્રકારોનો જરૂર આભાર માનવો જોઇએ.

કાયદામાં પતિ મરી ગયા પછી પુત્ર હોય તો પત્નીને પતિની મીલકત પર માત્ર ખોરાકી-પોષાકીનોજ અધિકાર રહે છે. બાલક ન હોય અને પત્ની વારસ થાય તોપણ એનો અધિકાર માત્ર એ જીવે ત્યાં સુધી મીલકતના ભોગવટા જેટલોજ હોય છે. પછી એ મીલકત પતિના વારસોમાંજ જઇ શકે. કોઇ સ્ત્રીને પિતાનો વારસો મળ્યો હોય તોપણ તેનાથી પતિની હયાતીમાં તેની સંભતિ વિના કોઇને તેમાંથી કેં આપી ન શકાય અથવા વેચી ન શકાય એવો પ્રતિબંધ રહેલો હોય છે. બીજા નાના નાના અન્યાયો પણ કેં થોડા નથી. સ્ત્રી જીવતી હોય અને પતિ ફરી વાર પરણે અથવા પતિપત્નીને ન બનતું હોય અથવા પતિ કુટુંબનું હિત ન સાચવતાં મીલકતની ઝેરવ્યવસ્થા કરતો હોય એવા કોઇ પણ સંયોગોમાં સ્ત્રી તો લગભગ નિરાધારજ હોય છે. સ્ત્રીની પદવી જન્મે ત્યારથી મરે ત્યાં સુધી છેક પરાવલંબી હોય છે. સ્ત્રીઓએ કાયદાના અધિકારનો પ્રશ્ન જરૂર ઉપાડી લેવા જોવો છે. પણ બીજા ઇલાકાઓ કરતાં મુંબઇની સ્થિતિ એ વિષયમાં વધારે સારી છે એમ કહી શકાય.

આ નાના લેખમાં સ્ત્રીજીવનને લગતા મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ સમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હજી ઘણા પ્રશ્નો એમને એમ રહી ગયા છે. સ્ત્રીઓ તરફથી અને સ્ત્રીઓના હિતેષીઓ તરફથી દરેક પ્રશ્નનો વિસ્તાર-પૂર્વક વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. માત્ર વિચાર કરવાનો છે એટલુંજ નહીં પણ એ વીશે બ્યવહારક ઉપાયો પણ યોજવા જોઇએ.

હાલના સ્ત્રીજીવનને નીહાળતાં એને દયાજનક સીવાય બીજું કંયું વિશેષજી શોભી શકે તે સુઅતું નથી. બાપ મુનશીએ એમના એક લેખમાં કહ્યું હતું તેમ કાં તો કોઇક ઠેકણે એ 'ડાલી' છે; ઘણે ઠેકણે એ 'દાસી' છે. રમકડાની માફક કાં તો એ ટ્રોઇમ રમ શોભાવે છે; કાં તો આખી

જીંદગી એક પણ સ્વતંત્ર વિચાર કે ભાવના વગર વૈતરુ કરી પુરી કરે છે. એના પત્નીભાવમાં પ્રેરણા નથી. એના માતૃત્વમાં હોંસ કે ઉમળકો નથી. એના ભગિનીભાવમાં પ્રકુલતા નથી. પુત્રીભાવમાં એ સદા રાંક ને ગરીબડી દેખાય છે. પુરુષો પ્રેરણા માગે છે પણ આ સ્ત્રીસૃષ્ટિમાંથી પ્રેરણા કેમ આવતરે ?

સમાન કેલવણી વગર આ સ્થિતિ બદલાવાની નથી. અંતર વીકસાવ્યા વગર બાહ્ય જીવન વીકસવાનું નથી. ચારિત્ર્યનું, ભાવનાનું, જ્ઞાનનું બધ પામ્યા વિના સ્ત્રીઓથી સંસ્કૃતિની રચના થવાની નથી અને એ યોગ્ય પદ પામવાની નથી.

પણ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. સ્ત્રીઓની આ સ્થિતિનો વિચાર થોડોધણો તો સમાજમાં ક્યારનોએ થવા માંડ્યો છે. આપણું જાહેર-જીવન સ્ત્રીઓના નામ વિનાનું છેક ખાલી નથી. પુરુષોના ટેકા સીવાય કે સ્વતંત્ર કાર્ય સ્ત્રીઓએ નથી કર્યું એ ખરું; પણ આજે આધાર લાઇને ઉભી થતી સ્ત્રીઓ કાલે એકલી ચાલતાં શીખશે અને અન્યને દોરશે. સમાજસેવામાંએ સ્ત્રીઓનો શાળો ક્યારનોએ શરુ થઇ ચુક્યો છે. અને વનિતાવિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ સ્ત્રીઓનાજ પ્રયાસનું ફળ છે. સાહિત્ય-માંએ છુટાછવાયા ને નાના પ્રયત્નોની શરુઆત સ્ત્રીઓમાં ક્યારની થઇ ગઇ છે. કલાના પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓએ રસ લેવા માંડ્યો છે. નિરાશાના અધકારમાં આશાનો ઉગસ ઉતરવા માંડ્યો છે. પ્રકાશના પારાવાર એમાંથીજ રેલાશે.

નવસંસ્કૃતિની ધટનામાં સ્ત્રીઓ ક્યાં ?

આંખ આગળ દ્રૌપદી સમી પ્રતાપી આર્થ કુલની અધિષ્ઠાત્રી-ઓની હાર ઉભી થતી દેખાય છે. નુરજહાં સમી સમ્રાજીઓનાં અનેક રુપે દર્શન થાય છે. સીતારામ સમાં અખંડ અને અદ્વિતીય પ્રેમી જોડલાંએ અવતરતાં લાગે છે. રામાયણના સીતારામ કરતાંએ તેમનો સહચાર વિવિધ સ્વરુપે દેખા દે છે. મી. અને મીસીસ બ્રાઉનીંગ સમો સાહિત્યમાં સહચાર, મી. અને મીસીસ પોલ રીશાર સમો યોગમાં એકતાર, મી. અને મીસીસ એસ્કવીથ સમાં જાહેરજીવનનાં રસીઆં, અને મી. અને મીસીસ સીડની વેથ જેવાં મજબૂર પ્રવૃત્તિનાં

ઉપાસકોના અવતારો ગુજરાતની નવસંસ્કૃતિને જન્મદાતા અને પોષક, ત્યારે સરસ્વતી દેવી સદેહે અવતાર લેશે, લક્ષ્મીદેવીના વાસ સદૈવ થશે; ત્યારે જ્ઞેન સમી વીરબાલાઓ પાકશે, સાવિત્રી સમી મૃત્યુને એ ડરાવે એવી તેજસ્વી પત્નીઓ થશે અને ત્યારે પ્રેમ, સંસ્કૃતિ અને જીવનનો ઉત્કર્ષ સાધતી નારીઓ અને એમને અનુકૂળ નરો પાકશે; ત્યારે સ્ત્રી-પુરુષોના અંતરની એકતા સધાશે અને ત્યારેજ ગુજરાતમાં નવયુગ અને નવસંસ્કૃતિની સ્થાપના થશે.

આનાતોલ ફ્રાંસ

મલમ પર્વતનો વાયુ ચંદન વૃક્ષની સુગંધ લઇ આવે, વૃક્ષો ન દેખાય છતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ને ગંધ પરખાય, તેમ ફ્રાંસની દૂરની ભૂમિમાંથી આવતી એક અપૂર્વ ફારમથી સાહિત્યવનના સહેલાણીઓનાં ચિત્ત એકદમ ચમક્યાં. આ સુવાસ કીંમતી અને અણુમોલ છે એવું જ્ઞાન ત્યારે એના ઉપભોગીઓને ન થયું; પણ એ ગંધ કે જીદીજ છે એવું લાગ્યા વિના તો તેમને ન રહ્યું.

પછી એક દિવસ ખબર આવી કે એ ગંધનો પ્રસરાવનાર 'નોબેલ પ્રાઇઝ' જીતી ગયો છે એટલે તેમણે આનંદથી શિષ્ય ધુણાવ્યાં. આપણા કવિવર ટાગોરે એ ઇનામ જીતી ભારતવાસીઓને મહાન સાહિત્યકર્તા એક પ્રકારનું ધોરણ આપી દીધું છે. એ ઇનામ જીતે તેના સાહિત્યક-પણામાં શી ખામી હોય? વર્તમાન ફ્રેંચ લેખકોમાંથી આપણે જે જોઈએ છીએ-ગાંધીજીના પ્રશંસક રોમે રોલાં ને 'નોબેલ પ્રાઇઝ' ના જીતનાર આનાતોલ ફ્રાંસ તે એજ. હીંદુસ્તાનમાં ત્યારથી મોં. આનાતોલ ફ્રાંસનાં પુસ્તકો વધારે વંચાવા માંડ્યાં.

શેક્સપીઅરની માફક ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ પામતી કલા, તેના વિજય અને પ્રાપ્તિઓની કથામાંજ આ મહાન સાહિત્યકર્તા જીવનઘટિલાસ રચાવ્યો છે.

કવિઓ અને લેખકો-જેમણે કદમનામય સૃષ્ટિ રચી હોય એવા લેખકો-ના જીવન વિધિના વારાફેરા અને અદ્ભુતતાથી ભરેલી હોય એવી જનસમૂહની માન્યતા એમના જીવનમાં સાચી નથી પડતી. પણ બહારથી નિયમિત દેખાતી પ્રકૃતિના અદ્ભુત વિકાસ અને પરિવર્તનો એમના અંતરમાંએ થયાં છે ને પરિણામે એમણે એક નવીજ સૃષ્ટિ સરળવી છે.

આનાતોલ ફ્રાંસ ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૮૪૪ ને દિને જનમ્યા. તેમના પિતા પુસ્તક વેચનાર હતા. અને તેમની દુકાનમાં જાણીતા વિદ્વાનો ને ઉછરતા સાહિત્યકોની ચર્ચા સદા ચાલ્યા કરતી. સાહિત્યના સંસ્કારથી રસ-અસ થઇ રહેલું ઘર છોડી ફ્રાંસ નીશાળે ગયા અને ત્યાં થોડીધણી કેલવણી લઇ, જીવાનીમાં સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં સ્થાન મેળવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.

તેમનું બાલપણુ સ્વપ્રધેલું હતું, ને તેમને નીશાળેજ પાઠ કરવા કરતાં સ્વમાં જોવાનો વધારે શોખ હતો. સારા 'માર્ક' 'કે સારી 'રીમાર્ક' એમની નીશાળની પોથીમાં ભાગ્યેજ લખાતી. એમના પિતાને આવા બાલક માટે બહુ ઉંચો મત ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

ફ્રાંસનો સ્વભાવ આ વખતમાં અતડો અને એકાંતપ્રિય હતો. દરેક વાતમાં એને ખચકાટ લાગતો. એમનાથી નીશાળમાં બાળકો સાથે બહુ ભળાતું નહીં ને રમતો. એમને બહુ ગમતી નહીં. બધા ગમે તેમ આનંદ કરતા હોય ત્યારે આ સ્વમાં જોનારો છોકરો 'સોફોકલીસ' અને 'યુરી-પીડીસ', 'આલ્સીઅસ' અને 'એન્ટીગોન' વાંચતો અને એ વાંચતાં વાંચતાં એ દિવ્ય સુંદરતાનાં સ્વમાં જોતો.

બાલક ફ્રાંસ પર પિતા કરતાં માતાની અસર વધારે થઇ હતી. એમના પિતા-ફ્રાંકોઇઝ નોએલ થીબોલ્ટ-રોમન કથોદીક સંપ્રદાયના અને બહુ આસ્થિક હતા. પણ એમને બહુ બ્યવહારિક ન કહી શકાય. પોતાની પુસ્તક વેચવાની દુકાનમાં ખેસીને સારો નફો કરવા કરતાં સામા પક્ષ પર વાદ-વિવાદમાં સરસાઇ મેળવવામાં એમને વધારે આનંદ આવતો. પણ એમની બ્યવહારી બુદ્ધિની ખોટ માદામ થીબોલ્ટ પુરી પાડતાં. એમનામાં ઝીણી

વ્યવહારશુદ્ધિ અને ધાર્મિકતા હતી. એ ધરરખુ ગૃહિણી અને માયાળુ સંબંધી થઇ શકે તેવાં હતાં. સુંદર થવાનું-દેખાવાનું-એમને ગમતું. બાલક ક્રાંસને એ ખુબ વાર્તાઓ કહેતાં. એમને પોતાના પુત્ર પર અજબ શ્રદ્ધા હતી, આનાતોલ ક્રાંસને લેખક થવાની પ્રેરણા કરનાર એજ હતાં.

બાલકવયમાં પડેલી નાનામાં નાની છાપો મહાન ક્રાંસે અખંડિત જળવી રાખી હતી. અને નર્સથી માંડીને દૂરનાં સંબંધીઓનાં રેખાચિત્રો અને પોતાની આત્માવસ્થાની ઝીણી ઝીણી વાર્તાઓ એમણે પોતાનાં પુસ્તકોમાં ઘણા સરસ રંગો પુરીને અમર કર્યા છે.

તેમની જીવાની શિક્ષકોની યોષા કરવામાં અને શુષ્ક પદ્ધતિ પર અપાતી કેલવણી તરફ તિરસ્કાર કેળવવામાં ગઇ. પણ એમની ખરી કેલવણી અને ખરા વિકાસનું મુખ્ય સાધન તો પેરીસ શહેર હતું. ક્રાંસ ફ્રેંચમેન હતા અને ફ્રેંચમેનની પેરીસભક્તિ તેમનામાં હતી.

પેરીસ શહેર ક્રાંસ દેશમાં જે સ્થાન ભોગવે છે તે કોઇ દેશમાં કોઇ પાટનગર ભોગવતું નથી. પેરીસ ક્રાંસનું હૃદય છે; ફ્રેંચમેનના જીવનનું કેન્દ્ર-સ્થાન છે. 'પેરીસની બહાર કે' શીખવાનું હોતુંજ નથી' એ ફ્રેંચોનું પરાપૂર્વ-થી આશ્ચર્ય આવતું દષ્ટિબિંદુ છે. સામાન્ય માણસ પોતાના પૂર્વજોના રહેઠાણ તરફ જે માન ને બકિતથી જુએ છે તેવાજ માનથી ફ્રેંચો તેમના પાટનગર તરફ જુએ છે.

ત્યાં અર્વાચીન વિજ્ઞાનના વિજયસ્તંભો છે; ત્યાં જ્ઞાનના ભંડારો સ્થળે સ્થળે તેમને લુંટનારની વાટ જોતા પડ્યા છે. ત્યાં અનેક રૂપમાં અનેક વિધાના આનંદો ઉછળે છે. ત્યાં સંસ્કારના એકેએક અંગનાં દર્શન થાય છે. ત્યાં ડગલે ડગલે સદીઓની ઐતિહાસિક મહત્તાનાં ચિન્હો અર્વાચીન જીવનને પ્રાચીન ગૌરવથી દીપાવી રહે છે. શાર્લમેનથી માર્શલ ફોક્સ સુધી બધા ફ્રેંચમેનો જાણે સદેહે હોય એમ ફ્રેંચોને પ્રેરે છે અને જોન ઝોફ આર્કને નેપોલીઅન-ફ્રેંચોનાં આદર્શ સ્ત્રીને પુરુષ-ફ્રેંચ પ્રજાને પ્રોત્સાહન આપે છે ને તેમનું જીવન ધરે છે.

આ સ્મરણુસમૃદ્ધ અને સંસ્કારી શહેરમાં ગમે તે કથનકારની વૃત્તિએ સતેજ થાય ને કેળવાય એમાં કૈં નવાઈ નથી. અને જો તે કથનકાર ક્રેંચ હોય તો તે શહેર કરતાં તેને બીજી ક્ષેત્રો સાહક પરિસ્થિતિ જોઈએ ? તેને તો તેના પથ્થરે પથ્થરમાં સર્જનની કહાણી નજરે પડે, અને મેં. ક્રાંસને પણ તેમજ થયું.

આ શહેરમાં તેમણે જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોનાં, નાણુસની નિર્બલતાનાં, દુઃખનાં, વિયોગનાં, સુખની અંચલતાનાં દર્શન કર્યાં. નાણુસમાં રહેલા સનાતન ધરકનો સ્થાયી અને અસ્થાયી રુપે ત્યાં તેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો, અને ત્યાંજ તેમણે અંતરનું સૌંદર્ય કેળવ્યું. તેમનાં લખાણોમાં તે મળક કરે છે, કટાક્ષ ફેંકે છે, તિરસ્કાર પ્રદર્શિત કરે છે પણ છતાં તેમાં મતભેદ, દુઃખ, સ્ખલન ને નિરાધારી તરફ તેમનાં ઔદાર્ય અને અનુકંપા દેખાયા વિના રહેતાં નથી.

નીશાળ છોડ્યા પછી ક્યાં સુધી તો શો વ્યવસાય સ્વીકારવો એ આનાતોલ ક્રાંસને સુઝ્યુંજ નહીં. પિતાને આ બાળક માટે કૈં બહુ આશા નહોતી. માતાને મન તો એનો પુત્ર સર્વમાં પ્રકાશવાને સર્જ્યો હતો. પિતાના અવ્યવહારુ સ્વભાવને પુત્રને એકદમ ઠેકાણે પાડવાની બહુ ઉતાવળ ન આવી. માતાએ ધણી મોટા કામોને માટે સર્જ્યોલા પુત્રને એકદમ ઝંપલાવવાનું કૈં કહ્યું નહીં. પરિણામે અભ્યાસ પુરો કર્યા પછી કૈં પણ વ્યવસાય વગર ક્યાં સુધી ક્રાંસ શરતાજ રહ્યા.

પણ આ વર્ષો કૈં એમણે નકામાં નહોતાં ગાળ્યાં. સાહિત્યરસિકોની મંડળીઓમાં એ ફરતા અને ધણી ઉમતા સાહિત્યકોના એ સમાગમમાં આવતા. એમના એ વખતના ધણા મિત્રો તે પછીના અગ્રગણ્ય સાહિત્યકોમાં ગણાયા છે. એમને પણ સાહિત્યસેવાની ધુન ત્યારથી લાગી. એમણે કવિ આલફ્રેડ દ. વી. ના જીવનનું પહેલું પુસ્તક ૧૮૬૬ માં લખ્યું. ક્રાંસની શક્તિ આ વખતે બહુ ખીસેલી નહોતી. એમણે ચોપાનીઆમાં પણ ચોતાના લેખો આપવા માંડ્યા. બી. માર નામના

પ્રકાશકને માટે કેટલાક જુના પુસ્તકોની ભૂમિકાઓ પણ એ લખતા; પણ આટલાથી નિર્વાહ પુરતું કમાવું અશક્ય હતું.

પણ એટલામાં સન ૧૮૭૦ માં લઢાણનાં મંગળાચરણ થયાં અને ક્રાંસે કલમને બદલે તલવાર પકડી. પણ ગોળાઓના વરસાદ નીચે પણ એ એમનો માનીતો વર્ણલ વાંચવાનું ચુકતા નહીં. એ વખતમાં શાંતિના ઉપાસક આ નરે મુદ્દના બચાવમાં એક પુસ્તક પણ લખ્યું છે.

ત્યાંથી પાછા આવતાં ક્રાંસ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પાછા આવ્યા. પણ એમને જે કામ મળતું તે એમની જરૂરીઆતને પુરતું ન હતું. તેથી એમણે ૧૮૭૪ માં લગ્નબર્ગની લાયબ્રેરીમાં લાયબ્રેરીઅનની જગા સ્વીકારી. એજ લાયબ્રેરીમાં પ્રથમથી કામ કરતા ત્રણ સાથીઓ હતા. એમના વખાણમાં માત્ર એટલુંજ કહી શકાય કે પોતાને માટે ઘણું ઉંચો મત ધરાવનારા એ લેખકો હતા, પણ પરસ્પરને માટેના તિરસ્કાર વિષયીએ વધારે ઉંડો હતો. પણ એ ત્રણ એક બાબતમાં એકમત હતા. પોતે કે' કામ ન કરતા. આનાતોલ ક્રાંસ પાસે બધું કામ કરાવવામાં છેવટે પરસ્પર વૈમનસ્ય અતિશય વધતું ગયું અને આનાતોલ ક્રાંસે એ રથળેથી રાજીનામું આપ્યું.

મેં. આનાતોલ ક્રાંસ આ વખતે વિદ્વાન, વિનોદી, ચતુર, સારા સ્વભાવવાળા અને સરસ વાતચીત કરનારા લેખાતા. આ બધા ગુણો, વિદ્વતા, સંસ્કારિતા અને સુંદરતા પારખવાની શક્તિ, એ જીવનમાં ઘણા દીર્ઘમતી સદ્ગુણો છે. મગજના શણગાર તરીકે તે સુંદર પણ લાગે છે. પણ પૈસા કમાવાને તો કામજન કરવું જોઈએ. મેં. ક્રાંસે આવક વધારવાનું એક બીજું સાધન લા રુશેના શબ્દકોષ માટે કામ કરવાનું શોધી કાઢ્યું. પણ એમાંથી દર વખત પૈસા નહીં મળતા ને તેથી ભવિષ્યના આ મહાન લેખકને પાકશાસ્ત્રની ચોપડીમાં લેખ લખી પૈસા મેળવવા પડતા.

મેં. આનાતોલ ક્રાંસે બધરચના સાથે સાથે પદ્યરચના પણ કરી છે. એમનાં કાવ્યોમાં સુરચિ છે, કવિતા છે, કલ્પના છે અને ભાવો પણ છે, પણ

એમનું મહાન સાહિત્યકર્તૃત્વ પદ તો એમના ગદ્ય લેખોએ જ એમને અપાવ્યું છે.

ક્રાંસનું પ્રથમ લગ્ન જીન ગેરીનની ભત્રીજી સાથે થયું હતું. આ લગ્નથી એમને એક પુત્રી થઈ. શરુઆતમાં આ જોડું સુખી હતું પણ એમનું જોડાણ બહુ વખત ટક્યું નહીં. ‘ માઇ ફ્રેંડસ બુક્’માં આ ગૃહ-જીવનનું એક સુંદર ચિત્ર ક્રાંસની કલમે દોરેલું છે. પણ આ જીવનની થોડીજ સુંદરતાઓ જે પછે એ અનુભવાઈ હોય તે પણ જતાં એનું એજ આકર્ષણ ધારીને રહે છે.

આ બધાં વર્ષોમાં ક્રાંસે એક પછી એક પુસ્તકો પ્રકાશવાનું કાર્ય પણ ચાલુજ રાખ્યું હતું. એક પણ એવું વર્ષ ખાલી નહીં ગયું હોય કે જેમાં તેમણે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું ન હોય. અત્યાર સુધીમાં એ પુરતા વિખ્યાત થઇ ચુક્યા હતા. મોં. ક્રાંસ સન ૧૮૯૬ ના ડીસેમ્બરની ૨૪ મીએ ક્રાંસની એકેડેમીના સભ્ય ચુંટાયા.

મોં. ક્રાંસે સુસાઈરી ખુબ કરી છે. સ્પેન ને ઇટલીથી તો એ પોતાના દેશ જેટલાજ પરિચિત છે. અમેરીકા અને ઇંગ્લાંડમાં પણ એ જઇ આવ્યા છે. ઇંગ્લાંડની એમની મુલાકાત દરમીયાન એમને પુષ્કળ માન મળ્યું હતું. એમને માન આપવાની સભામાં મી. બર્નાર્ડ શો પ્રમુખ હતા. એ વખતે બનેલા એક અપૂર્વ બનાવનો ઉતારો જરૂર કરવા જેવો છે:

આનાતોલ ક્રાંસનું લાપણુ પુરુ થતાંજ એક વિચિત્ર ને અદ્વિતીય પ્રસંગ ઉપજ્યો. સામાન્ય રીતે આનાતોલ ક્રાંસને અને પ્રાકૃતિક સ્વસ્થતાને બાર ગાઉનાં છેટાં ગણાતાં; પરંતુ આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે તો તેમણે સારાએ જીવનની શારીરિક શક્તિ એક ક્ષણમાં એવી રીતે વાપરી કે સૌ આશ્ચર્ય-ચકિતજ થઇ ગયા. હાથ લંબાવી ‘ ઇંગ્લાંડના મોલીઅર ’ તરફ તે આગળ વધ્યા અને એકદમ તેમને ગળે વળગી પડી તેના (બર્નાર્ડ શોના) શરમથી લાલ બનતા હૃદય ગાલે એકએક ચુંબન લીધું. કદાચ રંગભૂમિ ઉપર ઇંદ્રનું વજ્ર પડ્યું હોત તો પણ આ અતિ રમણીય પ્રસંગે ફેબીન્સો જેટલા આશ્ચર્ય-મુગ્ધ થયા તેટલા ન થયા હોત.

મી. શો—અતડા અને અસ્પર્શ્ય મી. શો સહેજ એક ક્ષણ માટે ગભરાયા; પરંતુ એજ ક્ષણમાં તેમણે સ્વસ્થ થઈ બેઠક અને આનંદપૂર્વક હવની તાળીઓના ચડગડાટ વચ્ચે મોં. ક્રાંસનાં આલિંગનોનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

માર્ક ક્યફોર્ડને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ચુંબનો; ઇઝરેલના ગળે વીંટાતો જોસેફ; એફેસસ ઉપર પોલને ગુરુજન તરફથી મળેલાં ચુંબનો; એકાંત વાતા-વરણને સરાખિત કરતાં રોમીઓ અને જીલીએટનાં ચુંબનો; અદ્ભુત પરા-ક્રમો પછી પેનીલોપ અને યુલીસીસનાં હૃદયમીલનમાંથી એક પણ સ્ટેનાપોર ખાતે થએલાં ઇંગ્લાંડના જ્યોર્જ ચોથા અને ક્રાંસની હ્રુદ અરાદમી સાથેનાં હૃદયઆલિંગન જેટલું મહત્વનું આલિંગન જણાતું નથી. જો તે બનાઈ શો અને અનાતોલ ક્રાંસનાં આલિંગનો જોવા લાગ્યરાણી નીવડયા હોત તો જરૂર આને વધારે મહત્વનું પદ આપત.

આ પછીના આનાતોલ ક્રાંસના જીવનના છેવટના અગત્યના બનાવોમાં બેજ વસ્તુઓ નોંધી શકાય. ૧૯૨૦ માં મેડમોઝેલ એમા લે પ્રેવોટ સાથેનાં તેમનાં લગ્ન અને ૧૯૨૧ માં તેમને મળેલું 'નોબેલ પ્રાઇઝ' એક બીજે બનાવ પછી નોંધવા જેવો છે. ૧૯૨૨ ની પાનખર ઋતુમાં સાહિત્યકો અને બુદ્ધિમાનોની બનેલી દુનીઆ એક ખબર સાંભળીને ચમકી કે આનાતોલ ક્રાંસનાં બધાં પુસ્તકો રોમન ક્રેયોલીક સંપ્રદાય તરફથી બહિષ્કારની યાદીમાં મુકવામાં આવ્યાં છે. એમાં ન વપરાયો સારાસારનો વિવેક કે નહોતું એમાં કે' ડહાપણ. આનાતોલ ક્રાંસનાં પુસ્તકોને તો એથી વધારે જાહેરાત મળી અને લોકોનું ધ્યાન તેમના તરફ વધારે ખેંચાયું. ઇંગ્લાંડમાં સંપ્રદાયના આ જાતનાં શરમાનોથી કે' અસર બાગ્યેજ થઈ.

મોં. આનાતોલ ક્રાંસ યુદ્ધની વિરુદ્ધ છે અને છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે એમના વિચારો કેટલાકને વિચિત્ર લાગતા. એમણે એમનાં પુસ્તકોમાં જેટલું પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઉતાર્યું છે તેટલું કોઈ પણ મહાન લેખકે નથી ઉતાર્યું અને એમાં એમણે ધાતુના કીર્તિસ્તંભોથીએ વધારે ટકે તેવા સ્મરણસ્તંભો પોતાને માટે સ્થાપ્યા છે.

આનાતોલ ફ્રાંસનું પહેલું વાર્તાનું પુસ્તક સને ૧૮૭૯ માં બકાર પડ્યું, પણ તેણે બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું નહોતું. લોકોએ તો એમના ૧૮૮૧ માં લખેલા 'કાઇમ ઓફ સીલ્વેસ્ટર બોનાડ' નામના પુસ્તકથીજ એમને ઓળખ્યા. આ વખતે આનાતોલ ફ્રાંસની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. એમનાં બીજાં પુસ્તકો 'માઇ ફ્રેંડ્સ યુક' 'પીએર નોઝીએર' 'લીટલ પીએર' 'ધી બ્લુમ ઓફ લાઇફ' 'ધર્મખરું' એમની પોતાનીજ જીંદગી પરથી લખાએલાં છે. 'લાઇસ' એમણે ૧૮૯૦માં લખી. બીજું કોઇ પણ પુસ્તક ન રચ્યું હોત તોપણ આ પુસ્તકથીજ એમને જગતના સાહિત્યકોમાં અગ્રસ્થાન મળત.

'રેડ લીલી'એ પણ એમનું અતિશય આકર્ષક પુસ્તક છે. એમાં એ મહાન કલાકારનો શબ્દો અને ભાવો પરનો કાવ્ય અદ્ભુત રીતે જણાઇ આવે છે. આનાતોલ ફ્રાંસે બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ નાના લેખમાં એ સર્વનો તો માત્ર નામનિર્દેશજ થઇ શકે. એમાંનાં ઘણાખરાનાં અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થઇ ગયાં છે.

ઉપર લખ્યાં તે સીવાયનાં એમનાં વધારે સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો નીચેનાં ગણી શકાય. 'મધર ઓફ પર્લ' 'એટ ધી સાઇન ઓફ રૈન પેટોક' 'ધી ઓપીનીઅન્સ ઓફ જેરૉમ કોઇનાડ' 'ધી એમેથીસ્ટ રીંગ' 'પેન્ગવીન આઇલેન્ડ' 'ગોડઝ આર એથર્ટ' 'રીવોલ્ટ ઓફ એન્જલ્સ' 'ક્રેકનબીલ' વગેરે વગેરે. આ સીવાય પણ એમનાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકો છે. સાહિત્ય અને સાહિત્યકોની સમાલોચના કરતા એમના 'એન લાઇફ એન્ડ લેટર્સ'ના ચાર વિભાગ ભૂતકાલના સાહિત્યકોમાં એમને અનેરું સ્થાન અપાવે છે.

મેં. આનાતોલ ફ્રાંસની શૈલી વિવિધ અને કલાત્મક છે. પણ એમનાં ઘણાં પુસ્તકોમાં એક આખી વાર્તા કરતાં જુદા જુદા બનાવોની હાર જેવી-છુટાં છુટાં કુલોની ગુથેલી આખી પુષ્પમાળ જેવી-વસ્તુરચના વધારે પ્રધાનપદે હોય છે, ને ઘણી વાર તો એક વિભાગને હાનિ ન પહોંચે તેવા છુટા સંબંધ વમરના વિભાગો પણ હોય છે. જાણે એક એક

પ્રકરણ એક એક જુદીજ વાર્તા હોય એવું લાગે છે. એમનાં ‘રેડ લીલી’ કે ‘બાઇસ’ જેવાં પુસ્તકો આ પ્રકારનાં ન ગણી શકાય. એમાંથી તો એક પણ વસ્તુ કાઢી લઇએ તો આખી રચનાજ બગડી જાય. પણ આવી ધુરી કે એકત્ર ગમે તેવી રચનામાં એ પરિસ્થિતિનાં વર્ણન અને મનુષ્ય સ્વભાવનાં દર્શન અદ્ભુત રીતે કરાવે છે. ઝીણામાં ઝીણી બીના કે આછામાં આછો રંગ એ ખુબીદાર રીતે પુરે છે. માનવસ્વભાવની એ બધી નબળાઇઓ જાણે છે પણ બાલકોની જુલો તરફ મોટાં હસે તેમ અડધી રસુજી, અડધી સહાનુભૂતિભરી રીતે ચીઢાયા વિના સહી લઇને એ નીરખે છે. બહારથી એ વિક્રભાવી (cynical) દેખાય છે પણ એની પાછળ હૃદયનો ધબકાર ચતુર જોનારને તરત દેખાઇ આવે એવો છે.

એમનો વિનાદ સૂક્ષ્મ, સચોટ અને આયાદ છે. પણ એ પોતે ગંભીર દેખાઇને મશ્કરી કરનારની માફક પોતાની ગંભીરતાનો ડોળ કદી છોડતા નથી. દરેક વસ્તુનો—પવિત્ર અને પૂજ્ય ગણાએલી વસ્તુઓથી માંડીને જીવનની સામાન્ય બીનાઓ સુદ્ધાંતનો—એ ઉપહાસ કરે છે; ઘણી વાર આકરું લાગે તેવી રીતે. પણ બળ્યતા અને સરસતાને માટે એમના હૃદયમાં જે ભાવ છે તે હોવાનો બહુ થોડાજ કલાકારો દાવો કરી શકે. એમનો પરિહાસ જેટલો આકરો છે તેટલો સહૃદયી પણ છે, પણ મિત્રભાવે કર્યો હોય તો શત્રુભાવે કરેલા એમના કટાક્ષમાં તીર કરતાંએ વધારે તીક્ષ્ણતા હોય છે.

તાદશતા આણવાની એમની શક્તિ અપૂર્વ કહી શકાય. છેક બાલકથી માંડીને વૃદ્ધના સ્વભાવનાં એકેએક ડાયાબેદથી એ પરિચિત છે. સ્ત્રીઓનો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે—પણ જરા દયાહીન રીતે. દરેક દરજ્જાની અને દરેક અવસ્થાની સ્ત્રીઓ એમની જિજ્ઞાસાનો વિષય છે અને સ્ત્રીઓનો એમને ઘણો પરિચય હોય એમ પણ લાગે છે.

માણસના સ્વભાવમાં રહેલા મનોભાવને ઇદ્રિયવૃત્તિઓને એ સંતા-

કવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા, પણ દરેક ગ્રીણા ભેટને પણ એ પકડે છે ને ઉચ્ચારે છે. ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓને એ ઘણીવાર પ્રધાનપદ-સંક્ષોભ પમાડે તેવી રીતે-પણ આપે છે અને આ બધામાં કોઇ કોઇ વાર એ નિર્દય હોય એવું લાગ્યા વિના નથી રહેતું. શુદ્ધિના આડંબરવાળા (prudish) સ્વભાવને માટે એમને જરાએ દયા આવતી દેખાતી નથી. ને તોપણ ઘણી વાર સરસતા ને કેટલીક વાર ભવ્યતાને શિખરે એ પહોંચે છે. ચિત્રકારની માફક નવાંનવાં ચિત્રફલકો સાનંદાશ્ચર્ય પમાડે તેવી રીતે એ ઝપાટાબંધ દષ્ટિ સમક્ષ ખુલાં મુકતાજ ગય છે. ઘણી વાર વધારે પડતું બોલી એ ગભરાવે છે ખરા, પણ તેથી એમની મહત્તાના શિખર પરથી ગબડાવી પાડવાની તો કોઇની તાકાત નથી.

આનાતોલ ફ્રાંસને મન સૌથી ન માફ કરી શકાય એવો ગુન્હો સરસતાનો દ્રોહ છે. ને એ એકજ દેવીની ઉપાસનામાં એમણે આખું જીવન વ્યતીત કર્યું છે. એમની કલાપરીક્ષા અને રસવૃત્તિ માટે તો એ મત હોદ્દાજ ન શકે.

માણસ તરીકે જરાક આત્માભિમાની, કદાચ અહંકારી, સારા સ્વભાવના, ઘણાજ આકર્ષક વ્યક્તિત્વવાળા: એવા કેંક આપણે એમને વગર જોયે કદખી શકાએ.

આવાસમર્થ સાહિત્યકો આપણા ગુજરાતમાં પણ ક્યારે અવતરશે ?

શ્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર

કેટલાક કહે છે કે અર્વાચીન જગતનું લક્ષણ છાપવાની કળા છે. અને એને લીધે વિચારોનો વિસ્તાર થયો અને માનવોનો મોટો સમૂહ માણસાઇમાં આવ્યો. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ એ આ યુગનું મુખ્ય લક્ષણ છે, કારણ કે હાલની નવી દુનીઆની રચના

વિજ્ઞાનની શોધો ઉપરજ રચાઈ છે. કલાવિદો કલાના પુનરુદ્ધારમાં આ યુગનું મહાન લક્ષણ સમાવે છે. પણ આ યુગનું પ્રધાન લક્ષણ 'સીઓના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના સ્વીકાર' નેજ 'ખરેખર' ગણી શકાય તેમ છે.

પ્રાચીન કાળથી માંડીને છેક ઓગણીસમી સદી સુધી સીઓના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કદીએ થયો ન હતો અને એને લીધે એમની માનવતાનો વિકાસ પુરેપુરો ભાગ્યેજ થતો—અથવા નહોતોજ થતો એમ કહીએ તો ચાલે. યુરોપમાં ને એશીઆમાં વ્યક્તિત્વવાળી સીઓ, છુટા-છવાયા દાખલાઓ બાદ કરતાં, ઇતિહાસમાં ભાગ્યેજ નજરે પડે છે. અને તેમાંએ સદ્ગુણી વ્યક્તિત્વશાળી સીઓ તો કોઈકંજ જડે છે. એનું કારણ માત્ર એકંજ કહી શકાય. સીઓનો મુખ્ય સદ્ગુણ પુરુષોને વશવર્તી થઈ ચાલવામાં અને આસાપાલનમાં ગણાતો. આપણે ત્યાં 'ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ' એ સૂત્ર સદાકાળ માન્ય ગણાતું આવ્યું છે. અને બીજા દેશોમાં એવાજ પ્રકારનાં સૂત્રોને આધારે સંસાર રચાયો છે. પરિણામે જેમના સ્વભાવ ને પ્રતાપ સદ્ગુણી સીઓના પત્રકમાંથી બાદ થવાની બીકે પણ દબાયા નથી એવીજ સીઓ પ્રતાપી તરીકે ઇતિહાસમાં અમર થઈ છે.

સીઓના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના સ્વીકારની આ યુગની ભાવનાને લીધે આ જાતનો ભય ધણેખરે અંશે હવે જતો રહ્યો છે. સીઓને આમળ આવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન રચવા પડતા હોય કે સદ્ગુણો લગવા પડતા હોય એવું હવે નથી.

આ ભાવનાના સ્વીકારની સાથે ઘરમાં અને સમાજમાં, સીપુરુષના સંબંધમાં અને આદર્શમાં પણ ધણા મહત્વના ફેરફારો થવા માંડ્યા છે. સી એ હવે માત્ર સંસાર ચલાવવાનું સાધન, સૃષ્ટિકર્મને ચાલુ રાખવાને સર્જકોનો એક પદાર્થ, પિતૃઓને સ્વર્ગમાં મોકલવા માટે આવશ્યક જરૂરીઆત કે ધર અને જાત સંભાળવા માટે આણેલી એક દાસી તરીકે

નથી રહી; પણ હવે તો પુરુષની ભાવનાની સહચરી અને એના કાર્યોમાં ભાગ લેનારી સખી એ બની છે. સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નોમાં, ધરના અને બહારના વ્યવહારમાં એનો સહચાર હવે આવશ્યક ગણાયો છે. જગતના વ્યવહારમાં એ હવે નકામું, પુરુષને જેમ તેમ કરી ખેંચી જવું પડે એવા અંગ તરીકે નથી રહી. આ બધા ફેરફારો કેમ થયા તે આપણે વિગતવાર જોઈએ.

જગતના આદિ કાળથી એ પ્રકારની સંસ્કૃતિના પાયા પર સમાજનો ને જાતિઓનો આધાર રચાયો છે: માતૃમૂલ સંસ્કૃતિ અને પિતૃમૂલ સંસ્કૃતિ. માતૃમૂલ સંસ્કૃતિ દ્રવિડ વગેરે જાતિઓમાં છે તે; અને પિતૃમૂલ સંસ્કૃતિ તે આર્યોની. માતૃમૂલ સંસ્કૃતિમાં કુટુંબનું મુખ્ય કેન્દ્ર માતા હોય છે અને એની આસપાસજ બધા સંસાર રચાય છે. પિતૃમૂલ સંસ્કૃતિમાં એથી ઉલટોજ ક્રમ હોય છે. એમાં પુરુષ પ્રધાનપદે અને સ્ત્રી ગૌણપદે હોય છે. આ બે પ્રકારમાં માતૃમૂલ સંસ્કૃતિ સૃષ્ટિકર્મની દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે ઉત્પાદક અને ઉત્પન્ન થએલાંનો સંબંધ એ રીતે વધારે સચવાય છે. પણ જાતિની દૃષ્ટિએ એથી ઘણા વાંધા આવે છે. એકજ કુટુંબમાં ચાર પાંચ બાળકો તદ્દન જુદાજ પિતાનાં હોય તો તેથી કુટુંબની ભાવના અને જાતિનું ઐક્ય બરાબર સંધાય નહીં, તેમજ માતાને માથે બહારની જવાબદારી હોય તો કુટુંબનો વિકાસ કરવાનો એને સમય ન રહે; અને કેપણ જવાબદારી વગર સમાજનાં અડધાં અંગ પુરુષની શક્તિઓ નકામી થઈ જાય. વળી બહારની અને ઘરની બંને જવાબદારીઓ સ્ત્રીને માથે એક સાથે પડે તો એની શક્તિઓ વહેલી ક્ષીણ થઈ જાય; અને જાતિની દૃષ્ટિએ પણ સમાજનું મુખ્ય અંગ વહેલું નકામું થઈ જાય તો એનો વિકાસ ધ્રુરેધ્રુરે થઈ શકે નહીં. માતૃમૂલ સંસ્કૃતિ જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ત્યાં આ બધાં કારણોને લઈ એમનો અધુરો વિકાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો સૃષ્ટિનો સ્વાભાવિક ક્રમ સ્ત્રીની ઘણી શક્તિઓને

મર્યાદિત કરી નાખે છે એટલે આ બધાં પરિણામો અનિવાર્ય છે.

આર્ય જાતિએ આ બધાં પહેલેથી પારખ્યો અને સંસ્કૃતિને પિતૃમૂલ કરી, આમાંના ધણા ભયોમાંથી બચી જવાનું ધાર્યું. સ્ત્રીઓને પણ આ રચના અનુકુળ લાગી હશે એટલે એમણે એ સ્વીકારી. શરુઆતમાં આ વ્યવસ્થા આધિપત્ય કરતાં સગવડની ભાવનાથી વધારે સ્વીકારાઈ હશે. આ પ્રકારનું અનુમાન વેદકાળની સ્ત્રીઓની દશા તપાસવાથી મળી આવે છે; જો કે એ વખતે તો આ સંસ્કૃતિને સ્વીકારાયે પણ હજારો વર્ષ થયાં હશે.

ખાસ કરી વેદકાળમાં સ્ત્રીઓની પદવી સમાજમાં ઉતરતી હોય એમ લાગતું નથી. તે વખતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે એક પ્રકારની સમાનતા અને સ્વતંત્રતા જોવામાં આવે છે. એ જાતના સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચેના સંબંધ આપણે ત્યાં હાલ પ્રચલિત નવી સંસ્કૃતિના ધણા ઓછા સમાગમમાં આવેલી જાતિઓમાં જોઈ શકીશું. જેમ આપણે સંસ્કારી વર્ગ અત્યારે સમાજમાં છે તેમ ઋષિમુનિઓનો વર્ગ પોતાની બુદ્ધિથી ચઢીઆતો અને જુદો પડી આવતો હતો. પાછળના કાળના સંસ્કારોએ રીતભાતમાં જે ચીલા પાડ્યા અને મર્યાદાઓ બાંધી તે આ વર્ગમાં અસલ નહોતાં. આર્ય સ્વભાવમાં મુળથીજ બુદ્ધિમત્તા હતી; પણ પાછળની નીતિનાં આક્રમક ધોરણો તેમાં નહોતાં. તેથી પિતૃમૂલ ભાવનાને પ્રધાનપદ આપવા છતાં તે વખતમાં પુરુષોના આધિપત્યનો ખ્યાલ સમાજમાં બહુ આવ્યો ન હતો.

ત્યાર પછી મહાભારત કાળમાં પુરુષના આધિપત્યનો કેંક વધારે પ્રવેશ થવા માંડ્યો અને સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચેના સંબંધમાં કેંક વધારે સખતાઈ પેસવા માંડી. છતાં એ કાળમાં આપણી અત્યારની ભાવનાની દૃષ્ટિએ રખલનો લાગે એવા ધણા પ્રસંગો છે. અત્યારે આપણે નીતિઅનીતિનાં ધોરણો એ બનાવો તપાસતા બેસીએ છીએ પણ તે વખતે તો એ જાતના સવાલો ભાગ્યેજ ઉભા થયા હશે એમ લાગે છે.

પણ એ વખતે સ્ત્રીની પદવી ગૌણ તો થવા માંડી હતી. પુરુષનું

આધિપત્ય બહારની દુનીઆ પર અને સાથે સાથે સ્ત્રી જાતિ પર પણ વધું. સ્ત્રી સમાજનું એક અંગ ગણાવાને બદલે પુરુષની એક મીલકત તરીકે ગણાવા માંડી-ગણાઇ. મહાભારતમાં પાંડવો દ્રૌપદીને હોડમાં મુકે છે તે તેને મીલકત તરીકે ગણીનેજ. અને મહાભારતનું આખું યુદ્ધ એ સ્ત્રીને આમ મીલકત તરીકે ગણવાની ભાવનાનું પરિણામજ દેખાય છે. એ વખતમાં આ ભાવના ધણે અંશે સ્વીકારાઇ હતી, એમ ધણા દાખલા પરથી જણાઇ આવે છે.

રામાયણ જે કાળમાં લખાયું તે કાળની ભાવના જોતાં પુરુષનું સ્વામીત્વ સ્ત્રી પર એટલું વધેલું લાગે છે કે એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોઇ શકે કે કેમ એ સવાલ માત્ર કોઈ શંકાખોરોના ચિત્તમાંજ જન્મ પામતો હશે. સ્ત્રીનું ગૌરવ પણ આમ રાજપુત્રીથી વ્યક્તિત્વનો લોપ કરવામાંજ હતું એવી કેં છાપ રામાયણ વાંચતાં મગજ પર પડે છે. મનુષ્યે પણ આજ અરસામાં 'ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ' નું સૂત્ર બાર દબને કહ્યું છે.

ત્યાર પછીના યુગોમાં સ્ત્રી વીણેની આ માન્યતા દૃઢ થતી ગઇ. મુસલમાન સમયમાં સ્ત્રીનો બધોએ વિકાસ અટક્યો અને તેને ઘરનું બંદીખાનું વગર આણ દીધે સ્વીકારવું પડ્યું. મુસલમાનોની અસરને લીધે શુજરાત સીવાય હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતની સ્ત્રીઓ આ જાતનું બંદીખાનું હજીએ સેવે છે.

યુરોપના ખીજ દેશોનો ઇતિહાસ પણ કેંક આવોજ છે. પણ એ વીશે વધારે વિગતમાં આપણે નહીં ઉતરીએ.

સ્ત્રીની આ જાતની દશાને લીધે માનવસમાજ પર શી અસર થઇ? સૃષ્ટિકર્મનું આડધું અંગ સ્ત્રી, તે ઘર સીવાયના ખીજ કોઈ પણ કાર્યક્ષેત્રને માટે લગભગ નકામું થયું. એની દૃષ્ટિ એટલી સંકુચિત થઇ ગઇ કે કોઇ પણ પ્રકારનો બહારનો નવો વિચાર મહણુક સ્વાને તે લગભગ અશક્ત થઇ ગઇ. અને એની અસર પુરુષો પર પણ થતાં એમની દૃષ્ટિમર્યાદા પણ ધણીજ સાંકડી થતી ગઇ. મધ્યકાલમાં તો આપણે

ત્યાં ભાગ્યેજ એવા નર પામ્યા છે કે જેમણે જગતનું એક પણ નવું સત્ય શોધી કાઢ્યું હોય, અથવા જેમના બુદ્ધિપ્રવાહે જુની વસ્તુઓને મથુ રસભર કરી હોય.

હીંદુસ્થાનનો પાછલો બધો ઇતિહાસ યુદ્ધોથી ભરપૂર છે અને તેમાં સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રી નિર્બલ હોવાથી એને ગૌણ સ્થાન મળ્યું એવી દલીલ કાઢી શકે તો તેમાં કંઈક સત્ય છે ખરું. પણ સ્ત્રીઓની આ સ્થિતિ યુદ્ધોથીજ ઉત્પન્ન થઈ હોય એવું દેખાતું નથી. યુદ્ધો ધણી વાર સ્ત્રીની પદવી ઉતારવાને બદલે અગત્યની બનાવે છે અને એનું બાળું દક્ષાંત છેલ્લા મહાવિગ્રહ દરમીઆન અને તે પછીની પશ્ચિમની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને કાર્યશક્તિએ પુરું પાડ્યું છે. પણ સમાજની મનોદશાજ એવી હતી કે સ્ત્રી માત્ર સમાજના નિર્બલ અંગ રૂપેજ કે શોભાના આભૂષણ રૂપેજ માનતી. સ્ત્રીઓના જે જાતના હકો કાયદામાં સ્વીકારાયા હતા તે પરથી અને નીતિસૂત્રોમાં અને ઉપદેશક વર્ગેએ સ્ત્રીઓને માટે જે જાતનાં વચનો ઉચ્ચાર્યા છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે. કાયદા, ઉપદેશકો ને નીતિસૂત્રો તો સમાજનાં પ્રતિબિંબજ હોય છે.

દ્રૌપદીના સમયથી માંડીને સ્ત્રીને વહેંચી લેવા યોગ્ય, હેડમાં મુકવા યોગ્ય અને અપમાન કરવા યોગ્ય ગણવામાં સંસ્કારી જનોને સંકેત્ય નહયો હોય એવું દેખાતું નહોતું. પતિની પાછળ સતી થવાનો રીવાજ સ્ત્રીનું જુદું અસ્તિત્વજ સ્વીકારવાની ના પાડે છે. સ્ત્રી માત્ર ઉપભોગનો પદાર્થ, ન ગમે ત્યારે ફેંકી દેવાય એવો, દૂર કરાય એવો, એવી કે માન્યતા તો આજથી પચીસ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ઠેર ઠેર જડતી અને હજુ પણ ઘણે સ્થળે એનાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી. મનુ મહારાજની હજારો વર્ષથી પળાતી આવેલી આજ્ઞા સ્ત્રીઓને અનવશથી સંતોષવાનું ફરમાવે છે કારણ કે સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી એ તો સૃષ્ટિનો અચલ નિયમ હોય એવી તેમની દૃઢ માન્યતા છે. આ બધા પરથી એટલું તો ચોખ્ખું દેખાય છે કે સ્ત્રીઓ અસલ વધારે સ્વતંત્ર અને સુખી હતી એ માન્યતા તદ્દન આધાર વિનાની છે.

પુરુષ સૃષ્ટિનો રચનાર હતો. અને એ સૃષ્ટિમાં ધણી વસ્તુઓની સાથે સ્ત્રીને પણ સ્થાન હતું. કદાચ એ સ્થાન ધણું અગત્યનું હશે પણ એ માત્ર એક સ્થાનજ હતું. સૃષ્ટિની રચનામાં સ્ત્રીનો સહકાર કે તેનો હિસ્સો ન હતો—આવશ્યકજ મનાયો નહોતો. આપણે આપણા વિકાસક્રમની શરૂઆત ખીજી જાતિઓ કરતાં ધણી આગળથી કરી પણ એકજ પૈડાથી સધાતી પ્રગતિથી ગાડું આગળ ધપવાને બદલે ધીરેધીરે પાછળ હટવા માંડ્યું. આટલા બધા યુગોના ઇતિહાસમાં કેટલી સ્ત્રીઓ બુદ્ધિથી રચાએલી દુનીઆમાં મહાન ભેખક કે મહાન કવિ તરીકે, મહાન વિચારક કે શોધક તરીકે પોતાનો ફાળો આપી શકી છે? એજ ખતાવે છે કે અસાર સુધી સૃષ્ટિની રચનામાં સ્ત્રીનું સ્થાન નહોતુંજ; અપવાદો જડે છે પણ માત્ર નિયમને સાબીત કરવા પુરતાજ.

અસલમાં લક્ષ્મીની રીતિમાં સ્ત્રીની પસંદગીને અવકાશજ ન હતો તે નિર્વિવાદ વાત છે. કોઇ કોઇ રાજની કુંવરીઓના સ્વયંવર વાંચવામાં આવે છે. જો એ બધા ખરાજ સ્વયંવર હોય તો તે પ્રથા પણ પાછલા કાળમાં લગભગ અદૃશ થઇ ગઇ હતી. સાધારણ જનસમાજમાં તો એટલીજે છુટ હતી એમ માનવાને કેં કારણ નથી.

કેટલાક કવિઓની સુંદર કલ્પના બાદ કરીએ તો કુટુંબમાં સ્ત્રી પુરુષને અધીન હતી. પતિને પ્રસન્ન રાખવો ને ધર સાચવવું એ એના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. વંશની વેલ વધારનારી તે હતી છતાં બાળકો પરનો હક પિતાનોજ મણાતો. પુરુષને એના તરફ એકનિષ્ઠ સાચવવાનું જરા પણ બંધન ન હતું; છતાં આંધળા, લુલા, લાંગડા કે મુરખા પતિને પરમેશ્વર ભેખી ભક્તિ કરી જીવન સમર્પણ કરવાનું એને તો ખાસ ફરમાન હતું. આવી સ્થિતિમાં સમાનતાનો અંશ ક્યાંથી સંભવે? ભલે સ્ત્રીઓ આ સ્થિતિમાં સુખ માનતી હોય; બુલામો પણ બુલામી નાબુદ થઇ સારે એમની જીની સ્થિતિમાં સુખ હતું એવો પોકાર કરવા લાગ્યા હતા. જન્મભરનો કેદી કેદખાનાની બહાર આવતાં ક્ષણિક દુઃખ અનુભવે છે; પણ તેથી એની પરતંત્રતામાં સુખ હતું એમ ન કહેવાય.

કાયદા અને ધર્મમાં પણ સ્ત્રીનું સ્થાન ધણુંજ ઉતરતું હતું અને હજીએ છે. કાયદા અને ધર્મ એ સમાજની આરસી છે ને સમાજ જોવો હોય તેનું ખરું પ્રતિબિંબ એ ગ્રીક્ષે છે. જે જે દેશમાં સ્ત્રીને પતિની મીલકતમાં હક્ક નથી પણ માત્ર ભરણપોષણનીજ અધિકારી ઠેરવી છે અને જ્યાં દૂરના પીત્રાધર્યો કરતાંએ એનો હક્ક ઓછો ગણવામાં આવે ત્યાં સ્ત્રી પુરુષની અધોગતિ છે એ શબ્દોને શબ્દમળ સીવાય બીજું શું કહી શકાય ?

ધર્મમાં પણ સ્ત્રીઓને શૂદ્રો ને બાળકોની હારમાં મુકી છે. એનાથી વેદોચ્ચાર શ્રવણ થાય નહીં; એને દ્વિજ થવાનો અધિકાર નહીં; સ્વર્ગમાં જવાને સારુ પણ એને પતિસેવા કર્યા સીવાય બીજો રસ્તો નહીં. દિગંબર જૈન જોવા ધર્મમાં તો સ્ત્રીને મોક્ષ હોધ શકેજ નહીં. ધણું પાપો કરે તેજ સ્ત્રી જન્મે એવું ધણું ધર્મશાસ્ત્રો માને છે. અને પુરુષોની અધોગતિનું કારણ સ્ત્રીઓને ગણીને, એમનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞાઓ ધણું ધર્મશાસ્ત્રોમાં કરેલી દેખાશે.

આપણી સ્ત્રીઓની આર્થિક નીરાધારીનો પ્રશ્ન દિવસે દિવસે વધારે અસહ્ય થતો જાય છે. જીવનકાળના કોઈ પણ સમય કરતાં અત્યારે એની ઉમ્મતા વધી છે. સંસાર સુખી હોય તો સ્ત્રીને કમાવાની પરવા રહેતી નથી; પણ સુખ ન સાંપડે તો ? આપણા સમાજમાં સ્ત્રીથી જન્મે કમાવા જવાય નહીં. કમાવા જાય તો કમાવાનાં સાધનો નથી અને કમાઈ શકાય તેવી કેળવણી પણ નથી. અને તેથી જીવનમાં કમાવાની જરૂર પડે ત્યારે પણ તેને પારકાને આધારે રહેવું પડે છે. હજારો વિધવાઓ અને જેમનો સંસાર નિષ્ફલ ગયો હોય એવી પરણેલી સ્ત્રીઓ આટલાજ ખાતર જીવન નીરાધારીમાં વીતાવે છે. કુમારી સ્ત્રી આપણા સંસારમાં નથી હોતી તેનું કારણ પણ આજ છે. સમાજના નાના મોટા ધણા પ્રજ્ઞોનો નીકાલ આ પ્રશ્ન પર રહ્યો છે.

નવી ભાવનાના-સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના સ્વીકારથી શા શા ફેરફારો થયા છે તે જોઈએ.

સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના સ્વીકારથી સ્ત્રી એ મીઠકત છે એવી માન્યતા-નો લોપ ભાવનાના પ્રદેશમાં અને ધણે અંશે વ્યવહારમાં થવા માંડ્યો છે-થયો છે. આ ભાવનાની રેલ આગળ વધતી પ્રજાઓમાં ફરી વળી છે. આપણે ત્યાં થોડા વર્ષ પછી આ જળ ફરી વળશે એમ લાગે છે.

જ્યાં જ્યાં આ ભાવના સ્વીકારાએલી છે ત્યાં ત્યાં-આપણા કેળવાએલા વર્ગમાં-સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સંબંધની ભાવના ફેરવાવા માંડી છે. સ્ત્રી એટલે અબળા-ગાય, જ્યાં દોરે ત્યાં જાય એવું નહીં; પણ મન બુદ્ધિ અને હૃદય જેનાં ખીલેલાં છે એવી સ્વતંત્ર વ્યક્તિ. એને જરૂરીઆતો હોય; એની ખાસ વિશિષ્ટતાઓ હોય; એને પણ આનંદ જોઈએ; એને પણ મન અને બુદ્ધિને સંતોષવાનાં હોય. આ બધા વિચારો-આચારથી નિરાળા એવા વિચારો-સંસ્કારી જનોમાં લગભગ મતભેદ વિના પ્રસર્યા છે. લગ્નમાં સ્ત્રીની પસંદગી હવે પુછાય છે; મહત્ત્વની મનાય છે. એ પણ આ ભાવનાનું જ પરિણામ છે.

કુટુંબમાં પણ માતા તે પિતાના જેટલાજ માનને પાત્ર છે; બાળકો !! કેળવણીમાં પિતા કરતાં માતાની જવાબદારી વધારે છે અને તેથી તેની પસંદગીને વધારે મહત્ત્વ મળવું જોઈએ; એ સૂત્રો વ્યવહારમાં હજી આપણા દેશમાં પુરેપુરા અમલમાં નથી મુકાયાં પણ સિદ્ધાંત તરીકે તો લગભગ એનો સ્વીકાર થઈ ગયો છે. કુટુંબમાં પણ હવે સ્ત્રી વગર મૂલ્યે સેવા કરનારી દાસી નહીં પણ કુટુંબની અધિષ્ઠાત્રી બની છે. ઘણાખરા કેળવાએલા કુટુંબોમાં પુરુષ માત્ર કમાઈજ લાવે છે. કમાણીની વ્યવસ્થાનો ભાર સ્ત્રીનેજ સ્તીર હોય છે.

હાલની નૈતિક ભાવનાઓમાં પણ ફેરફાર થવા માંડ્યો છે. પહેલાં આર વર્ષ ઉપરાંતની કુંવારી છોકરી શંકાની નજરે જોવાતી. પુનર્લગ્ન કરનાર સ્ત્રીઓ અધમમાં અધમ ગણાતી. પુરુષોની સાથે વધારે સંસર્ગમાં

આવનાર સ્ત્રી દુરાચારી ગણાતી. હવે આ બધી માન્યતાઓ અદૃશ્ય થવા માંડી છે. મન, વાણી અને કર્મની એકાગ્ર પવિત્રતા હોય તોજ માણસ પવિત્ર કહેવાઈ શકે એવી દુઃસાધ્ય ભાવનાને માત્ર સ્ત્રીઓ પાસેજ સંધાવવાને આમણી સમાજ એક વાર ગોવર્ધનરામની કુમુદસુંદરીને અસતીની કોટમાં ગણતો. આવા પ્રસંગોમાં સમાજ હાલ એટલી સખતાઈથી મત બાંધતો નથી. સ્ત્રીઓનાં હૃદય માત્ર સમાજની ઇચ્છાનુસાર વાગનારી આમેફોનની ચુટીઓ નથી પણ એમને સ્વયંભૂ ઊર્મિઓ અને વૃત્તિઓ થાય એવાં અંતઃકરણ છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવાય છે. એકપત્નીવ્રતનો સમાજના મોટા ભાગે કરેલો સ્વીકાર અને જ્યાં છુટ હોય ત્યાં પણ એકથી વધુ સ્ત્રી કરવાનો આચારમાં પળાતો નિષેધ એ પણ સ્ત્રીના જુદા વ્યક્તિત્વ અને ગૌરવના સ્વીકારનું પરિણામ છે.

સ્ત્રીઓને ઉતારી પાડતાં સૂત્રો કે સુભાષિતો પર હવે ભાર મુકી, તેને શૃંગીમાં આચરનાર કેળવાએલા વર્ગમાં કવચિતજ જડે છે. કાયદામાં જે હક્કો સ્ત્રીઓને મળ્યા છે તેનો બને તેટલો વિશાલ અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં પણ સ્ત્રી ભરણપોષણનીજ અધિકારી છે એ ખ્યાલ ધણે અંશે દૂર થતો જાય છે. દૂરના પીત્રાધ કરતાં અર્ધાગનાને ઝોણી અધિકારી ગણનાર સમાજમાં આ ફેરફાર નજીવો ન ગણાય. પણ એ વીશે હજુ ધણો સુધારો કરવાનો છે.

સ્ત્રીની આર્થિક નિરાધારી કાઢવાનો પ્રશ્ન હજુ આપણે ત્યાં ઘણીજ બાધ્યાવસ્થામાં છે. પારસીઓ અને દેશી ક્રીશ્ચીઅનોએ પણ જેટલે અંશે આનો તોડ કાઢ્યો છે તેટલી પ્રગતિ કરતાંએ હજુ ઓછામાં ઓછો એક દસકો આપણને જોઈએ. આ સ્થિતિને લીધે કુંવારાં રહેવા કરતાં ગમે તેવા વરને પરણી જવાની ફરજ સ્ત્રીને પડે છે. વિધવા સ્ત્રીની નિરાશ્રિતતાનો તો પારજ નથી રહેતો. આથી ટુંકી કમાઇવાળાં કુટુંબોની હાડભારી ઘણી વખત દેખી ખમાતી નથી.

આવા પરાશ્રયમાં જીવન ગાળે તે સ્ત્રીઓની મનોદશા પણ સદાએ આશ્રિતનીજ રહે છે. એમના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કદી થતો નથી કે બહારની દુનીઆ જોવાનું દૃષ્ટિબિંદુ તેમને કદી આવતું નથી. સ્વતંત્ર શહેરી તરીકેની ભાવના એમને કદી થતી નથી. આ બધી આપણી ખામીઓ પશ્ચિમના નવા સ્ત્રીત્વનો વિકાસ જોતાં આપણને ધણી તીવ્ર રુપે લાગે, પણ આ પ્રશ્નનું જ્ઞાન આપણને ક્યારેનુંએ થવા માંડ્યું છે અને આવતા પાંચદસ વર્ષમાં આપણે ધણી ઝડપથી પ્રગતિ કરીશું એવી આશા રાખવી છેક નીરાધાર નથી.

સંસ્કૃતિ ખીલવવાના અને સંસ્કારિતા પામવાના પ્રયત્નોમાં સ્ત્રીઓની મનોદશા ધણી આગળ વધેલી છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને ઓછો વ્યવસાય હોવાથી એ વીશે વિચાર કરવાનો અને સંસ્કારો જીંદગીમાં વધારે ઉતારવાનો અવકાશ છે તેનું આ પરિણામ છે. માણસની સંસ્કારિતા એ પ્રકારની હોય છે: અંતરની ને બહારની. બહારના સંસ્કાર વગરના અંતરના સંસ્કાર ધણી કીંમતી વસ્તુઓથી ભરેલા પણ ધુળવાળા બંધ ધર જેવા છે, ને તેથી એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતાં પણ ધણી વાર કચવાટ થાય છે. અંતરની સંસ્કારિતા વગર બહારના સંસ્કાર શણગારેલાં ઇજીપ્શીઅન 'મમી' જેવા છે, ને તેથી એને જોવાની જિજ્ઞાસા પુરી થતાં એનાં તરફ ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે. આ બંનેનો સંયોગ ન હોય તો બંનેનો ઉપયોગ ઓછો થઈ જાય છે. જીંદગીમાં મંદી રીતે રહેતાં માણસોના મગજમાં ભરેલો સુંદર કાવ્ય-ભંડાર તો કે' ખાસ આકર્ષિતો નથી. બહારથી ટાપટીપટાળા જોનારા વિચાર વિનાના પોકળ મગજ પર પણ કોઇને મોહ થયા નથી. આપણે ત્યાં જાણે અજાણે આ વિચાર ધણુનાં અંતરવલોવી રહ્યા છે. પુરુષો એ વસ્તુનો વિચાર કરવા લાગ્યા છે. સ્ત્રીઓ એ વાત અંતર પ્રેરણાથી સમજતી થઈ છે. અને આંતર અને બહારની સંસ્કારિતાનો મેળ કરવાનો પ્રયત્ન બંનેએ પોતપોતાની રીતે કરવા માંડ્યો છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ન થઈ તે પ્રગતિ થોડાં વર્ષમાં હાલ જોવામાં

આવે છે તે આનુંજ પરિણામ. સ્ત્રીઓ હવે ધીમી પણ દૃઢ રીતે આગળ વધે છે. પુરુષ એને માટે બધું વિચારી મુકતો તેને સાટે એ પોતાને માટે, અને સાથે સાથે પુરુષને માટે પણ વિચાર કરવા લાગી છે. એના વિચારને હવે પુરુષથી નજીવા ગણીને કાઢી નંખાતા નથી. એની ભાવનાઓથી પુરુષમાંએ વધારે ભાવનાભક્તિ અને કાર્યશક્તિ પ્રેરાય છે. એના સહકારથી સંસારમાં વધારે ચેતન આવ્યું છે. આપણી હાલની સામાજિક અને રાજકીય બધી પ્રવૃત્તિઓમાં આ નવી જાગૃતિની અસર સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

આદર્શો રાખવામાં અને તેને સાહિત્યમાં સજીવન કરવામાં સ્ત્રીઓએ હવે પોતાનો નાનો તોએ અવગણી ન શકાય એવો ફાળો આપવા માંડ્યો છે. એમનામાં હજી કાલિદાસ કે શેક્સપીયર નીપજવાને કદાચ સૈકાંઓ જશે; ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કે ‘ગુજરાતનો નાથ’ લખનારી સ્ત્રીઓ હજી નજીકના ભવિષ્યમાં નહીં ઉત્પન્ન થાય. કારણ કે પુરુષોની જેમ તેમની પાછળ યુગોના અભ્યાસનો વારસો નથી. પણ પહેલી પંક્તિની બધી જગાઓ પુરુષોને માટે ‘રીઝર્વ’ રાખીએ તો પણ બીજી પંક્તિમાં સારું સ્થાન મળે એવી સ્ત્રીઓ હોંદના લગભગ બધા પ્રાંતોમાં પાકવા લાગી છે. હજી આપણું સ્ત્રીકેળવણીનું પ્રમાણ પુરુષો કરતાં બહુ ઓછું છે; એ જોતાં આ સ્થિતિ સ્ત્રીઓના ભાવિ વિકાસને માટે ઘણી આશાજનક કહી શકાય.

અને જે દેશમાં પોતે માનેલા આદર્શ કે મહાત્માકાંક્ષાને સંતોષવા સરોજિની દેવી જેવી સ્ત્રીઓ બહાર પડે તે દેશની સ્ત્રીઓ આદર્શો રચવામાં અશક્ત છે એમ કેમ કહેવાય? આજે ગુજરાતમાંએ કેટલી સ્ત્રીઓ જેને પોતે આદર્શ માન્યો તેની પાછળ જીવન ગાળવા તૈયાર થઈ છે? એ આદર્શ ખાદી પ્રવર્તાવવાનો હોય કે રેડીઆ ચલાવવાનો હોય; સ્ત્રીઓને મુદારવાનો હોય કે અત્યંત બાળકોને બાળાવવાનો હોય; કલાનો હોય કે સાહિત્યનો હોય; એ આદર્શ જાનો છે એ સવાલ નથી, એ આદર્શ નાનો છે કે મોટો

તે પણ સવાલ નથી. આદર્શ રચી તે જીવવાની તાકાતનો સવાલ છે. કોણ કહેશે કે એ તાકાત હાલની સ્ત્રીઓમાં નથી જન્મી ?

આમ જુદી જુદી દિશામાં આપણી સ્ત્રીઓનો વિકાસ થવા માંડ્યો છે, અને તેને લીધે જીવનમાં ઘણા ફેરફારો થવા માંડ્યા છે. પશ્ચિમનું સ્ત્રીત્વ પ્રેરણા આપવાની દશા વટાવી સહચારી તરીકે નવી દુનીઆની રચના કરવા લાગી ગયું છે. આપણે ત્યાં હજુ પ્રેરણા આપવાની દશા છે. પણ તે ચંદ્રને જેમ પોચણી પ્રકુલ્યે એવી અક્રિય પ્રેરણા નહીં પણ કવિની માફક ઉત્સાહ પ્રેરે અને આશા આપે તેવી પ્રેરણા. હજુ સહચારથી આવતો વિશ્વાસ નથી પણ સહાનુભૂતિથી પમાતી પ્રકુલ્યતા છે. એક પેઢી પછી આપણે સહચારની દશાની ઘણાં નજીક આવ્યાં હોઈશું.

જીવનમાં ને જગતમાં સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની ભાવનાના સ્વીકારથી ઘણા ઘણા પ્રયત્નોના દષ્ટિકોણ બદલાયા છે, અને ઘણી ઘણી સમાજની રચનાઓ ફેરવવાની જરૂર પડી છે. આવતી કાલની રચના રચવામાં પુરુષ એકલો સ્પષ્ટાને સ્થાને નહીં હોય; એકલી સ્ત્રી પણ નહીં હોય; પણ એ બંનેના વ્યક્તિત્વના એકીકરણથી બનેલું એક નવું જ બળ એ સૃષ્ટિને સરખવશે. તેથી પુરુષ પુરુષ મટવાનો નથી અને સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ ખોવાવાનું નથી. એથી સૃષ્ટિમાં સંકુચિતતા વધવાની નથી ને સત્તાના તરફડાટથી આવતી અશાંતિ પણ આવવાની નથી. એથી આવશે માત્ર એક નિર્મલ અને સુખકર સામ્રાજ્ય; સંકેચ વિનાનો વિશ્વાસ અને સમાનતાની ભાવના. અને ત્યારે જ જગતની પ્રગતિના કદીએ ન પહોંચાએલા આદર્શની નિકટ કેંઈ અંશે આપણે જઈ પહોંચીશું.

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

જેમ કેમ પ્રતિભાશાળી નરના આગમનથી યુગ શરૂ થાય છે, તેમ એવા યુગના દ્વાર વાસવાનું કાર્ય પણ ઘણી વાર કેમ એવાજ પ્રતિભા-

શાળી નરને હાથે બને છે. ધણી વાર એ પુરા થએલા યુગનાં બધાં બળો એ નરમાં મૂર્તિમાન પણ થયાં હોય છે. એવા નરની દૃષ્ટિ ભૂત-કાલમાંથીજ પ્રેરણા લે છે. નવા વેગનાં પુરની ઉન્નતતા આવડે બહુ શાવતી નથી. કવીશ્વર દલપતરામને પણ કેંક આપણે આજ વર્ગમાં મુકી શકીએ.

એમનો જન્મ ઝોગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં—સને ૧૮૨૦માં થયો હતો અને સદીના અંત સુધી—૧૮૯૮ સુધી એમનો આયુષ્યકાળ પહોંચ્યો હતો. આ અઠોતર વર્ષના લાંબા જીવનકાળમાં, ટીપે ટીપે બરાબ તોએ લાંબે કાળે સરેવર થાય, એમ એમણે ધણી કવિતાઓ રચી છે. અને એ સમયના ઉન્નતિક્રમમાં એમણે બને તેટલો વેગ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કવિ દલપતરામનો સમય એટલે જુનાં અને નવાં બળોની અને જુના અને નવા મતોની અથડાઅથડીનો કાળ. પશ્ચિમનાં નવાં બળો અને વિચારપ્રવાહોનું આક્રમણ તેજ કાળમાં આપણા દેશમાં થવા માંડ્યું હતું. આ નવો વા કેવી જાતનો વાય છે તેથી અજણ જુના મતવાદીઓએ, સંસારમાં અને સાહિત્યમાં, આત્મસંરક્ષણના કાયદાને વશ થઇને વિગ્રહ પણ તેજ કાળમાં સન્નગડ રીતે આરંભ્યો હતો. કવિ દલપતરામે જુના સાહિત્યમાંનાં બધાં બળો પોતાનામાં મૂર્તિમાન કર્યાં હતાં. એમનું 'ખરું' સ્થાન તો, એક વાર આપણા પ્રમુખ મહાશયે કોઇક સ્થળે કહ્યું હતું તેમ, પ્રાચીનોના છેલ્લા પ્રતિનિધિ તરીકે સાહિત્યમાં ગણી શકાય.

પણ એમણે પોતાની કવિતાનો ઉપયોગ ધણોખરો તો નવાં બળોને પોષવામાં કર્યો છે. એમની કવિતાનો ખાસ ઉપયોગ, રંજન કરે છતાં ઉપદેશ આપે અને ધીમી પણ દૃઢ રીતે અજ્ઞાનતાનાં મુળ કાપે, એવા કેંક લાગે છે.

એટલું 'ખરું' કે એમની કવિતાનો જેટલો વિસ્તાર છે તેવું ઉંડાણ નથી ને તેમાં જોશ-ભાવો સાથે વાચકને પણ ઘસડી બાંધે એવું જોશ-નથી. એનું કારણ એમ કહી શકાય કે એમની કવિતાઓ અંતઃસ્થોબને પરિણામે

નથી જન્મેલી પણ ગણિતશાસ્ત્રી જેવાં ગોઠવાએલાં મગજમાંથી બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે બહાર આણેલી એ રચના છે. એમની કવિતાનો ઉદ્દેશ લોકોનું અજ્ઞાન ટાળવાનો, વહેમ અને દુષ્ટ રીવાજો સામે લઢવાનો અને ચેતાવવાનો, ઉપદેશ પણ આપવાનો અને કદાચ એક જબરદસ્ત હરીફ સામે ટકી રહેવાનો પણ હતો એવું લાગે છે. એમને ‘યાહોમ’ કરવાને બદલે ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ સમજાવી લોકપ્રિયતા સાધવી હતી. એમનો એ ઉદ્દેશ એમણે જીવનમાં બરાબર પાર પાડ્યો, અને પ્રતિષ્ઠા અને લોકપ્રિયતા બંને એમણે સાધ્યાં. પણ તેથી એમની કવિતા ઉડુધનો કરવાને બદલે લોક-રંજન કરીનેજ સંતોષ પામી છે. ને તેથી આમ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ રચાએલી કવિતાઓનો રસ પણ, એમાંનું ઉપયોગીપણું જતું રહે ત્યારે ઓછો થાય એ સ્વાભાવિક છે.

કવિ દલપતરામે પિંગળ અને અલંકારશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને એમની કવિતા પિંગળના નિયમેને વશ રહેનારી અને અલંકારોની રમતમાં આનંદ માનનારી છે. એમણે કેટલાંક પ્રબંધોનાં ચોકકાં રચીને પણ કેટલોક વિનોદ કરવાનો અને કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આવી રમતોમાં પ્રતિભા ન હોય—ન આવી શકે. જુના વખતમાં કદાચ શિષ્ટ સાહિત્યનો આ પણ એક પ્રકાર હશે. દલપતરામે પણ આવી શિષ્ટતા આણુવાનો સરસ પ્રયત્ન આવી કવિતાઓમાં કર્યો છે.

કવિ દલપતરામ આપણને અત્યારે તો કવિ કરતાં એક વડીલ જેવા —શીખામણુ આપતા, સમજાવતા, ધીરે ધીરે આપણી હોંતો દૂર કરતા અને કદી કદી વિનોદ કરાવતા હોય એવા વધારે લાગે છે. અને લોકોનો બાવ ક. દ. ડા. ઉપરનો હતો તે ધણું ખરું આજ પ્રકારનો હોવાને લીધેજ એમની કવિતામાં ખામીઓ હતી કે નહીં એ જોવાનું ભાગ્યેજ કોઈને મન થાય છે.

કવિને પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપી ટકાવી રાખનાર ફાર્જિસ સાહેબ હતા. એ બંનેનો સંબંધ કવિ અને નૃપ વચ્ચે હોય છે તેવા પ્રકારની

મૈત્રીનો હતો. કવિ નર્મદની સાથેના વિગ્રહને લીધે એમનામાં આગ્રહ અને ધારણાશક્તિ ઉત્પન્ન થયાં. ફાર્ગસ સાહેબે એમની અભિલાષાઓને પોતાને જોઈએ તેવી રીતે વાળી જળસિંચન કર્યું અને આશ્રય આપ્યો. આ ફાર્ગસ સાહેબ ન હોત તો દલપતરામ કવિ તો રહેત પણ કવીશ્વરની પદ્ધતિએ કદાચ નહીં પહોંચત. એમણે પણ ‘ફાર્ગસ વિલાસ’ અને ‘ફાર્ગસ વિરહ’ રચી પોતાની કૃતચતા પુરેપુરી દર્શાવી આપી છે.

એમના જીવનમાં ને કવનમાં તોફાનો નથી-આવ્યાંજ નથી કહીએ તો ચાલે. ડાહ્યાદલપતરામમાં, આપણા પ્રાચીનોએ કેટલાએ હજારો વર્ષોના અભ્યાસથી સેવેલી શાંતિજ દગ્ગોચર થાય છે. નર્મદની માફક એમણે કદી પ્રલોભનો જાણ્યાંજ નથી અને તેથી એમને કદી માનભંગ કે ગૌર-ભંગ થવાનો કે એમની સમતાને હલાવે એવાં આત્મમંથનો કરવાનો પ્રસંગજ આવ્યો નથી. કુલીનતા, પ્રતિષ્ઠા, ખાનદાની, એમણે જીંદગીના અંત સુધી અનુભવી છે.

પણ એકવાત સહજ સ્ફુરે છે. કવિવર નર્મદ જો આજ અરસામાં ન જન્મ્યો હોત તો કવીશ્વર દલપતરામમાં જીનાંનું આટલું પ્રતિનિધિત્વ સ્પષ્ટ સ્ફુરત ખરું કે ? તેમજ એમની કાવ્યસરિતાનો પટ આટલો વિસ્તારવાળો પણ થયો હોત કે ? નર્મદાશંકરની વિરુદ્ધભાવે કરેલી આ પ્રકારની અસર દલપતરામ પર કેટલી હશે તે તો કોઈ સમર્થ કાવ્યશાસ્ત્રીજ શોધી શકે. આ પ્રસંગે તો એ પ્રકારની ચર્ચા અપ્રાસંગિકજ ગણાય.

કવિ દલપતરામે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો પણ વિધવા-વિવાહની તરફેણમાં મત દર્શાવવા જેટલા આગળ પડતા વિચાર તેઓ ધરાવતા. હાસ્યરસને પણ એમની કવિતામાં ઠીક રચાન છે. એમણે કોઈ પણ રસને નિરંકુશપણે પોતાની કવિતામાં વહેવા દીધો નથી, પણ દરેક રસનો જરૂર પુરતોજ, જાણે તોળીજોખીને કરતા હોય એવો ઉપયોગ કર્યો છે. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એમના છેક ઉત્તર વય

સુધી, નેત્રો ગુમાવ્યા પછી પણ એમણે ચાલુ રાખી હતી. ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં એમનો ફાળો ઘણો સંગીન છે.

આવા એક પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યકોમાંના છેલ્લા પણ વિચારો-માં ને વિસ્તારમાં કોઈ રીતે ઉતરતા નહીં એવા કવીશ્વરને શ્રદ્ધા અને પ્રેમની નમ્ર અંજલિ આપતાં મને આનંદ થાય છે.^૧

^૧ મુંબાઈમાં દલપતરામની જયંતિ પ્રસંગે (માઘ શુદ્ધ ૧ ને રવિવાર, સં. ૧૯૮૧) વાંચેલો લેખ.

૧. રણજીતરામના નિબંધો.

લેખક: રવ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

મૂલ્ય: રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૨ા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી કૃત

૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ

મૂલ્ય: રૂ. ૦-૪-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલકત આત્મા

મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૪. કોનો વાંક ?

મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૫. પૃથિવીવલ્લભ

મૂલ્ય: રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૬. ગુજરાતનો નાથ.

મૂલ્ય: રૂ. ૪-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૭. રાજધિરાજ

મૂલ્ય: રૂ. ૪-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

‘ ગુજરાત ’ કાર્યાલય,

C/o ‘ સાહિત્ય પ્રેસ, ’ ૧૦-૧૪, બેકહાલ્સ લેન,

મેડોલ સ્ટ્રીટ, કોટ-મુંબાઈ ૧.

